З.Г. Козирєва
Л.В. Мовчун
І.А. Самойлова
Н.В. Сніжко
О.М. Тищенко
Т.В. Цимбалюк-Скопненко
Л.І. Дідун

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ МОВОТВОРЧОСТІ: ІДІОЛЕКТ І УЗУС

2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З. Г. КОЗИРЄВА, Л. В. МОВЧУН, І. А. САМОЙЛОВА, Н. В. СНІЖКО,
О. М. ТИЩЕНКО, Т. В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, Л. І. ДІДУН

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ МОВОТВОРЧОСТІ: ІДІОЛЕКТ І УЗУС

Монографія

КИЇВ 2023

УДК 811.161.2’38’374

До друку рекомендувала Вчена рада
Інституту української мови НАН України (протокол № 14 від 12 грудня 2023 року)

Рецензенти:

Карпенко Ольга Петрівна, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України;

Дидик-Меуш Ганна Михайлівна, доктор філологічних наук, професор Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України;

Колоїз Жанна Василівна, доктор філологічних наук, професор Криворізького державного педагогічного університету

Т 33 **Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус:** монографія / [З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун]; відп. ред. З. Г. Козирєва; підгот. електр. вид. І. А. Самойлова і Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 487 с. [Електронне видання].

ISBN 968-617-14-0203-4 (електронне видання)

Колективна монографія узагальнює дослідження сучасного стану й тенденцій розвитку словникового складу сучасної української літературної мови у зв’язку з опрацюванням теоретичних основ створення авторських словників. У роботі змальовано мовні портрети творчих особистостей, кожен з яких виявляє специфіку мовних смаків і уподобань, має власні мовні пріоритети. Окрему увагу присвячено трактуванню, концепції, обґрунтуванню феномена «мови творчої особистості», авторської мови, ідіолекту, мовної палітри, мовного світу, а також стану авторської лексикографії в Україні і в сучасній світовій лексикографії, типології авторських словників. Окрему увагу зосереджено на типах реєстрів та критеріях добору реєстру словника, форматі статті словника, подаванні історичної та лінгвокультурологічної інформації, ілюструванні словникового матеріалу, ремарках в авторському словнику та пояснювальній частині: типам дефініцій і типам реєстрових одиниць. У монографії подано творчу мовну палітру обраного кожним автором для дослідження письменника, публіциста, перекладача, науковця як зразка української мовної особистості другої половини XX – початку XXI ст.

Результати монографії слугуватимуть теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку лексикології, лексикографії, фразеології і фразеографії української мови. Їх можна використати також у навчальному процесі вищої та загальної освіти в Україні. Теоретичні результати виконання колективної монографії можуть бути використані в подальшому вивченні нових явищ і тенденцій розвитку лексики і фразеології української мови.

Для науковців, викладачів, журналістів, редакторів і всіх, хто працює з українським словом і цікавиться проблемами розвитку й культури сучасної української мови.

© Інститут української мови НАН України, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУЧАСНОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ МОВОСВІТУ ТВОРЧИХ ОСОБИСТОСТЕЙ УКРАЇНИ……..24

1.1. *Цимбалюк-Скопненко Т.В.* Мовна особистість у координатах сучасних лінгвістичних концепцій: термінологічний апарат і методологія вивчення явища (фрагмент аналізу).....24

1.2. *Дідун Л.І.* Стан авторської лексикографії в Україні й у сучасній світовій лексикографії. Типологія авторських словників.....61

1.3. *Сніжко Н.В.* Семантизація, тлумачення та систематизування нових лексичних і художньо-образних засобів мови Олеся Гончара.....79

РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. КРИТЕРІЇ ВИБОРУ МОВИ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ……118

2.1. *Дідун Л.І.* Лексико-фразеологічні особливості мови творів Григора Тютюнника.....118

2.2. *Козирєва З.Г.* Особливості лексикону Євгена Сверстюка під кутом зору розвитку української літературної мови..... 143

2.3. *Мовчун Л.В.* Розширення обріїв слова в мові творів Оксани Забужко……176

2.4. *Самойлова І.А.* Особливості лексикону публіцистики Івана Дзюби……204

2.5. *Сніжко Н.В.* Олесь Гончар: неолексикон Українського Відродження……249

2.6. *Тищенко О.М.* Лексикографічні інновації Юрія Андруховича: загальномовне в індивідуальній рецепції.....282

2.7. *Цимбалюк-Скопненко Т.В.* Ідіостиль Миколи Лукаша крізь призму історії української літературної мови.....307

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЇ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ МОДЕЛЮВАННІ СУЧАСНИХ МОВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ……326

3.1. *Тищенко О.М.* Принципи укладання реєстру авторського словника: лексикографічні інновації…….326

3.2. *Козирєва З.Г.* Проблеми лексикографування мови творчої особистості.....360

3.3. *Самойлова І.А*. Граматична й стилістична характеристика слів та сполучень слів.....426

3.4. *Мовчун Л.В.* Пояснювальна частина: типи дефініцій і типи реєстрових одиниць.....453

ПІСЛЯМОВА.....479

ПЕРЕДМОВА

Новітня українська лексикографія увібрала в себе найкращі традиції вітчизняного й зарубіжного словникарства і забезпечує нині потреби сучасних макронаукових досліджень закономірностей розвитку мови і суспільства. Сучасній лексикографії як універсальній методологічній науці властива тенденція до інтеграції двох ключових напрямів її вивчення: лексикографічної теорії, або металексикографії, що досліджує теоретичні засади класифікації лексики за парадигматичними, синтагматичними, епідигматичними та аксіологічними параметрами, і лексикографічної практики. Звідси засадничий принцип новітнього словникарства – опертя лексикографічної практики на теоретичні пошуки. Такий досвід роботи лексикографи відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України здобули в рамах створення колективної монографії *Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус,* яку авторський колектив пропонує зацікавленому читачеві, й одночасного укладання модерної інтегральної лексикографічної праці – *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* (далі – СМТОУ), представленої на сайті Інституту української мови НАН України (URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view?usp=sharing).

Монографія має три розділи та 14 підрозділів, присвячених актуальним питанням авторської лексикографії. Для вивчення проблем формування нової джерельної бази тлумачної лексикографії обрано твори тих авторів або такі типи текстів, які не були досі об’єктом опрацювання в тлумачних словниках, а тому давали змогу виявити і нові ресурси мови, і по-новому поставити завдання їхнього лексикографічного моделювання. У монографії обґрунтовано критерії формування такої нової джерельної бази як передумови створення словників нового покоління – словників XXI ст., а в диференційному СМТОУ,

скерованому саме на виявлення нового мовного ресурсу для нових словників, продемонстровано реалізацію цих критеріїв до опрацювання мови семи авторів (Олесь Гончар, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Григір Тютюнник, Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Микола Лукаш) і випрацювано формати статей до різних типів реєстрових одиниць. Нова джерельна база орієнтована на укладання нових словників, нових і за реєстром, і за способом його пояснення та ілюстрування. Це та джерельна база, яку досі лексикографи спеціально не опрацьовували і яка має істотно доповнити уявлення про нинішнє ядро лексичної та фразеологічної систем української мови, про її активний словниковий запас. Для визначення нового лексичного й фразеологічного матеріалу, який з творів цих письменників міг би поповнити нові тлумачні словники, було обрано зіставлення із «Словника української мови» в 11 т. (далі – СУМ), «Словника української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн. (далі – СУМД), «Словника української мови» за ред. В. В. Жайворонка (далі – СУМЖ), «Фразеологічного словника української мови» у 2 кн. (далі – ФСУМ) і «Словника фразеологізмів української мови» (далі – СФУМ). Особливу увагу присвячено концепції, обґрунтуванню феномена «мови творчої особистості», авторської мови, ідіолекту, мовного портрета, мовної палітри, мовного світу автора, а також стану авторської лексикографії в Україні і в сучасній світовій лексикографії, типології авторських словників. Окремо заакцентовано на типах реєстрів та критеріях добору реєстру словника, формату його статті, подаванню історичної та лінгвокультурологічної інформації, ілюструванню словникового матеріалу, ремаркам в авторському словнику та пояснювальній частині, типам реєстрових одиниць і типам дефініцій. У монографії подано творчу мовну палітру обраного кожним лексикологом для дослідження письменника, перекладача, науковця як зразка української мовної особистості другої половини XX – початку XXI ст. та обґрунтовано способи й засоби її моделювання в нових тлумачних словниках.

У монографії, методологічною засадою якої є – від слова та його значення до загальних закономірностей мови і суспільства, досліджено ресурси лексичної та фразеологічної систем сучасної української літературної мови, досі не зафіксовані в словниках тлумачного типу, з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології, фразеології, лексикографії та фразеографії. Згідно з концепцією монографії репрезентовано абсолютно новий реєстр слів, що містить авторські новотвори та здобутки українського суспільства, засвідчено різні способи оновлення українського лексикону, представлено нові засоби лексикографічного відтворення системних зв'язків слів та їх значень. Також з'ясовано тенденції українського мовотворення та формування системи нових дефініцій для реалізації сучасних лексикографічних проєктів – укладання словників нового покоління, словників XXI ст., насамперед тлумачного *Словника активного типу сучасної української мови* з середнім обсягом реєстру (80 – 100 тис. реєстрових одиниць), над створенням якого зараз працюють співробітники відділу і який подаватиме лексичне ядро сучасної української літературної мови в його функціонуванні, засвідченому текстами різних стилів і сфер уживання української мови.

Основою системного теоретичного осмислення проблем типології тлумачень постає теорія системності лексики. Семантизація, тлумачення та систематизування постають у монографічному дослідженні як три головні ланки теорії системного дослідження лексики. На теоретичне осмислення проблем лексикографічного відтворення семантичної структури слова у словниках різних типів зорієнтований системний опис способів відтворення семантичної структури слів та їхньої значимості (місця в системі мови). Наведені в тексті монографії приклади лексикографічного опису парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних властивостей лексичних одиниць наповнюють теорію та практику системного дослідження лексики новими даними та узагальненнями. Вони сприяють моделюванню динаміки мовної та концептуальної картин світу, забезпечують основу перспективного

академічного дослідження історії розвитку лексико-семантичної системи другої половини XX – початку XXI ст.

Перший розділ монографії – ***«Теорія та практика сучасного лексикографічного опису мовосвіту творчих особистостей України»,*** який складається з трьох підрозділів, присвячено трактуванню, концепції, обґрунтуванню феномена «мови творчої особистості», авторської мови, ідіолекту, мовного портрета, мовної палітри, мовного світу, а також стану авторської лексикографії в Україні і в сучасній світовій лексикографії, типології авторських словників.

У підрозділі ***«Мовна особистість у координатах сучасних лінгвістичних концепцій: термінологічний апарат і методологія вивчення явища (фрагмент аналізу)»*** (авторка – с. н. с., к. філол. н. Т. В. Цимбалюк-Скопненко) розглянуто проблеми мовної особистості в сучасній лінгвістиці. Визначено, що вивчення творчості певного автора – це багатогранна проблема, яка потребує залучення інструментів різних наук: мовознавства, літературознавства, філософії, психології, історії, культурології, соціології та ін. Незважаючи на таку міждисциплінарність проблеми, власне мовознавчий підхід має ту перевагу, що до аналізу залучає елементи мови як системи (діяльності), а це дає найбільший зримий ефект присутності творчості в людському житті, показує матеріальний бік когнітивних процесів людської свідомості. Термін *творча особистість* у науковій літературі має кілька дефініцій, релевантними складниками яких треба визнати *креативність, особистісне захоплення, гнучке мислення, наявність фантазії, здатність бачити перспективи, розуміти проблему* та ін. У літературознавчих дослідженнях як синонімічні відповідники до розгляданого терміна використовують також термінопозначення *творча індивідуальність, індивідуальність письменника, індивідуальність особи митця, авторська (поетична, письменницька, літературна) індивідуальність* тощо. Виникнення такої кількості кореферентних термінів свідчить не лише про неусталеність

термінології в цій галузі, а й про прагнення дослідників наголосити на різних аспектах вивчення предмета й об'єкта дослідження, виявити його складність і багатогранність. У дослідженні зосереджено увагу на аналізі різних лінгвістичних концепцій, обґрунтуванні феномена *мови творчої особистості, ідіостилю, ідіолекту, мовного портрета, мовного світу* та ін.

Підрозділ ***«Стан авторської лексикографії в Україні й у сучасній світовій лексикографії. Типологія авторських словників»*** (авторка – н. с., к. філол. н. Л. І. Дідун) присвячено аналізу проблематики й методології авторської лексикографії. Підкреслено, що теорія і практика укладання авторських словників належать до пріоритетних напрямків сучасної української лексикографії. Виокремлено основні типи словників за жанровим розподілом, а саме: словопокажчик, частотний словник, конкорданс, глосарій та тлумачний словник. Зазначено, що словник мови письменника як складник авторської лексикографії є важливим для дослідження того періоду в історії національної літературної мови, коли саме творив письменник, тому укладачі словників спрямовують свою увагу насамперед на творчі особистості, провідні постаті в історії національної мови та літератури.

У підрозділі ***«Семантизація, тлумачення та систематизування нових лексичних і художньо-образних засобів мови Олеся Гончара»*** с. н. с., к. філол. н. Н. В. Сніжко наголошує на вагомості сучасних інтегральних лексикографічних праць для поглиблення теорії лексикології, лексикографії, лінгвоконцептології, лінгвокультурології, лінгвосоціології та інших наукових дисциплін. У сучасній макропарадигмі знань семантизація постає як один з найважливіших чинників системного вивчення закономірностей розвитку мови і суспільства. Лексикони провідних письменників, публіцистів, перекладачів, науковців постають вагомою основою дослідження мовних і суспільних явищ, увиразнюють продуктивні способи словотворення, розкривають механізми формування семантики слова та концептуалізації дійсності, засвідчують зразки художньо-образного відтворення дійсності, насичують українську мову

вагомими засобами емоційно-оцінної номінації. Неолексикон Олеся Гончара, сформований на основі тритомових «Щоденників» та збірки творів «Далекі вогнища», які не були об'єктом опрацювання лексикографів, наповнює усі традиційні та нові концептосфери української мови, увиразнює індивідуально-авторське осмислення періоду тоталітаризму та новітніх процесів Українського Відродження, унаявнює продуктивні моделі прямої та вторинної номінації, насичує систему мови і мовлення яскравими метафорами, образним слововживанням та влучними перифрастичними назвами.

Нові лексичні (*Україна-Мадонна, волелюб, березнево, великодньо, епохально, безмежно-прекрасний, найгуманніший, всепланетарний, всепрощальний* та ін.) та художньо-образні засоби мови (*виквіт душі; сонячність життя; свята блакить неба; золотоголосі орфеї України; доморощені герострати; скажені вовки історії; закомплексовані пігмеї; чорна діра бездуховності, чорна Іліада XX віку; духовний апокаліпсис; духовне відродження; духовне ядро нації* та ін.) важливі для розбудови та системного дослідження українського лексикону другої половини XX ст., адже вони відтворюють особливості тоталітаризму та нової епохи українського національного Відродження, які ще не засвідчені словниками української мови. Неолексикон Олеся Гончара навчає глобально мислити, шанувати традиції національно-мовного будівництва, розвивати креативні здібності мовців.

Семантизацію нової лексики Олеся Гончара здійснено з використанням традиційних та нових формул тлумачення, які відтворюють системно-структурну організацію лексики та концептуальні домінанти епохи. Так, традиційні дефініції забезпечують відтворення концептосфери «людина» на основі словникових ідентифікаторів значення *людина, робітник, службовець, син, житель, послідовник* та ін. Для нових найменувань людей, створених Олесем Гончаром, дібрано нові словникові ідентифікатори (*бюрократ, партократ* та под.), які найбільш вдало відображають семантичну структуру новотворів, авторську оцінку позначуваних осіб. Для поглиблення теорії

семантизації, яка передбачає з'ясування семантичного обсягу слова та добір адекватних засобів його лексикографічного відтворення, Н. В. Сніжко узагальнює знання про традиційні та нові формули тлумачення та зіставляє систему базових словникових ідентифікаторів семантики, використаних укладачами одинадцятитомного СУМ (1970–1980) та СМТОУ (2022).

Лексикографічна семантизація нової лексики унаявнює провідні ідеї мовотворчості письменників. Система синонімічних засобів СМТОУ та перехресне відсильне систематизування нових слів та стійких сполучень слів за допомогою ремарки Див. у макроструктурі нового словника дозволили вперше в україністиці звести інформацію про закономірності індивідуально-авторського й загального мовомислення та світосприймання. Сформовано нову методологію інтегрального лексикографічного моделювання провідних ідей світосприймання творчої еліти України, на вагомості увиразнення яких неодноразово наголошували П. Ю. Гриценко, С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, Є. А. Карпіловська, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, М. І. Степаненко та ін. дослідники української мовотворчості та способів її лексикографічної інтерпретації.

Н. В. Сніжко переконливо стверджує, що формування нової джерельної бази тлумачної лексикографії на основі неолексиконів прогресивних письменників, поглиблення теорії системного дослідження мовних інновацій та формування новітніх засобів лексикографічного систематизування новотворів – важливе досягнення сучасних тлумачних лексикографів.

У другому розділі – ***«Джерельна база сучасної лексикографії. Критерії вибору мови творчої особистості»*** – кожен з авторів репрезентував мовну палітру обраного ним для дослідження письменника, публіциста, перекладача, науковця як зразка української мовної особистості, підкресливши її визначальні риси й вагу для джерельної бази нових тлумачних словників. Досліджувані мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають власні мовні пріоритети. З огляду на це в конкретних розділах кожен автор

опрацював мовний матеріал з текстів досліджуваних мовних особистостей у тих аспектах і на прикладі тих типів текстів, які були визначальними для мови певної творчої особистості.

Грані літературного таланту Григора Тютюнника (підрозділ ***«Лексико-фразеологічні особливості мови творів Григора Тютюнника»,*** авторка – н. с., к. філол. н. Л. І. Дідун) розкрилися в його оповіданнях, повістях, новелах, творах для дітей, які склали основу дослідження динаміки лексико-фразеологічної системи мови письменника в лексикографічному аспекті. Одиниці для дослідження дібрано, зважаючи на їх відображення в академічних тлумачних та фразеологічних словниках. Передусім це відсутні там одиниці, не проілюстровані або такі, що мають додатковий відтінок значення, фразеологізми, не зафіксовані в нормативних словниках, трансформовані та індивідуально-авторські. Розгляд матеріалу показав, що мова письменника насичена розмовною лексикою (*люди-небораки*, *невстріливий*, *натоптуватий*, *жалільник, понуркуватий* тощо), зменшено-пестливими формами слів (*вербеня*, *грайливенький*, *граминка*, *кавунча*, *жилавенький*, *ожеледець, ласунчик* тощо), образними одиницями (*терненята, Божий колодязь* тощо), порівняннями (*за руками, як за весною, як пір'їна* тощо), пареміями та фразеологізмами, що виразно передають глибину авторського задуму (*наче гарячого борщу вхопив, нутро із киселю, ніде й квасцю на борщ ущипнути, схоче в гречку скакнути, то й на налигачі не вдержиш, хоч викинь, як бедзвін* тощо). Для розгляду творчої спадщини митця також залучені одиниці з текстів його листів, щоденників та записників (*ангел і диявол переморгнулися, організоване залізо, нудьга насіла, дубка пиляти, жилами чути, мокротіти, літподаяння, передноворіччя* тощо).

Творча постать Євгена Сверстюка (підрозділ ***«Особливості лексикону Євгена Сверстюка під кутом зору розвитку української літературної мови»,*** авторка – с. н. с., к. філол. н. З. Г. Козирєва) засвідчує індивідуальну окремішність навіть у колі шістдесятників. Працюючи в усіх літературних жанрах – прозі, поезії, літературній критиці, Є. Сверстюк доносить до читача

думку, висловлену образною мовою, відточеним і вивіреним словом. Тонке розуміння сили слова, точне оперування ним в образних тлумаченнях – визначальна характеристика Сверстюка-письменника, послідовного борця з «порожніми», за його визначенням, словами. Різке неприйняття радянського способу життя, духовно убогого й жорстокого, з погляду автора, його ідейна націленість на «повалення ідола» відображена у виразно антирадянському дискурсі, що виявляється в: а) змістовій структурі низки ідеологічно загострених слів, серед іншого й гібридних утворень-напіввкраплень з російської мови, які Є. Сверстюк, як і інші шістдесятники, свідомо зберігає як мовні знаки тоталітаризму (*Ґлавголод, заградотряд, ліквідком*); б) свідомому вживанні росіянізмів як символу зросійщення України (*антисовєтчик, баландьор, бдітєльность, єдіная нєдєлімая, заградотряд, общепонятний*); в) активному вживанні церковнослов'янізмів, особливо з модифікованими семами (*животворящий, жестоковийний*); г) послідовному застосуванні норм правопису 1928 року.

Об'єкт лексикографічного опису творчості Оксани Забужко (підрозділ ***«Розширення обріїв слова в мові творів Оксани Забужко»,*** авторка – с. н. с., д. філол. н. Л. В. Мовчун) – абсолютні й відносні (не зафіксовані в СУМ) неологізми: новотвори (*аврукання, післясмак, мордобійний, загетьманувати, потерчачий, похихикувати, шклисто, підкоління, дезик, жовтоплямний, ризикантка, розворохоблений*), неосемантизми (*анонімний* «безликий», *обора* «відгороджена частина приміщення», *суремити* «подавати гучний сигнал», *різнотонний* «з іншим відтінком кольору», *розгрішити* «очистити від кривотлумачень»), актуалізовані застарілі та рідковживані слова (*шинквас, воздвигнути*), уведені в літературний обіг розмовні й діалектні слова (*зашкрумілий, наповажитися, розчіхраний, нічвида, скоголити*), а також нові стійкі сполучення слів і трансформовані фразеологізми (*розточитися в прах, заробити на дисидентський хліб, не зовсім сухим з води виходити, засмикати вузол собі круг шиї, робити дірку в голові, у ритмі зубовного дробу, стати*

горбатим слупиком, як снігом, як сорока на розсипані коралі, стукання у високі дубові двері, сягнистою ступою).

У підрозділі ***«Особливості лексикону публіцистики Івана Дзюби»*** (авторка – с. н. с., к. філол. н. І. А. Самойлова) зазначено, що творчість «інтелектуального лідера шістдесятництва» І. Дзюби – знаного літературознавця, літературного критика, публіциста, академіка НАН України – різножанрова. Вона охоплює наукові, літературно-критичні статті й нариси, літературні портрети, памфлети, мемуари, опубліковані наукові доповіді, виступи тощо. Вивчення лексем, словосполучень, уживаних у публіцистичних текстах, дає змогу осмислити мовну діяльність І. Дзюби. Звернено увагу на ті мовні одиниці, які ще не отримали фіксації в базових академічних тлумачних словниках або зафіксовані без підтвердження функціонування в мові. Виявлено новотвори автора (*безлічкратзаслужений, гуляй-космічний, космококетерія, макулатурокаламуть, наймойсеїстіший, немужськість, розсіяння-вигнанство*), неосемантизми (*поверхи, рентгенограма, тиражування*). Розглянуто функціонально-стильову й експресивно-емоційну характеристику слів (розмовні, книжні, жаргонні, іронічні, зневажливі, жартівливі та ін. елементи). Власні назви є вагомим складником лексикону І. Дзюби. Вони виконують номінативну, інформативну й прагматичну функції. Публіцист послуговується реальними власними назвами, насамперед антропонімами, а також виявляє свою майстерність у творенні вигаданих власних назв (*країна Ідеалія, очільник Ліквідон, планета Гомократос, лектор Триндюк, композитор Децибелло*).

У підрозділі ***«Олесь Гончар: неолексикон Українського Відродження»*** с. н. с., к. філол. н. Н. В. Сніжко увиразнює виняткову роль Олеся Гончара у формуванні лексикону нового Українського Відродження. Дослідниця зазначає, що кожен з трьох томів художньо-біографічних записів письменника («Щоденників»), а також збірка творів «Далекі вогнища» містять значну кількість не зафіксованих базовими тлумачними словниками української мови новотворів, нові образні вислови й порівняльні звороти, стійкі сполучення слів

термінологічного і фразеологічного характеру: *весняності, вершинність, вежа-маківка, людина-легенда, боговдохновенний, богонатхненний, домашненькі, двоєдухі, залізобетонники, антилюдяність, апокаліптично, знедуховлення, консервативне болото, імперія гулагів, ошкірене мурло тоталітаризму, океан брехні, жорна буднів, випасти з номенклатурної макітри, запливти жиром наддостатку, війна самолюбств, гамма життя, миттєвості щастя, геній нації, мозок нації, духовне добро, духовне відродження, дух людського генія, як античний мудрець, євшан-зілля духу українського, духовне вогнище життя, всенаціональна єдність, моя пектораль, Богом дана нам Україна* та ін. Мовні здобутки Олеся Гончара важливі для вивчення закономірностей розбудови лексико-семантичної системи мови, наповнення її новими ідеографічними групами та засобами емоційно-оцінного відтворення дійсності.

Неолексикон Олеся Гончара увиразнює активну розбудову поняттєвих груп «українське державотворення» та «відродження української духовності» (*письменник – нервова клітина нації, духовна твердиня нації, ядро національної культури, битва за мову, дисиденти-шістдесятники, українська мова як духовний код нації, генетична могутність нації, повний духовний контакт, суверенітет – ось наша найвища поезія* та ін.), наповнює джерельну базу сучасних інтегральних лінгвістичних досліджень мовними засобами осмислення та засудження злодіянь тоталітаризму (*кадебіст, казенник, чорнитель, невіглас-чиновник, армія бюрократів, душителі культури, кати-людомори, катівська сталінська імперія, кривава імперія, реаніматори кривавої імперії, імперія північних хижаків* та ін.). Це та ділянка лексики, яка ляже в основу формування новітніх тлумачних та ідеографічних словників, моделювання мовної й концептуальних картин світу українців другої половини XX ст. – початку XXI ст., дослідження української ментальності в її емоційно-оцінному та висококультурному вияві.

Особливе місце в розбудові неолексикону Українського Відродження посідають перифрази Олеся Гончара, якими він засвідчує роль видатних діячів

української культури в утвердженні української державності: *титан духом* (П. Тичина); *художник-мислитель* (О. Довженко); *людина-пристрасть* (А. Малишко); *високі мальви поезій* (Л. Костенко); *женьшенєвий кущ генії театру* (брати Тобілевичі); *лицар, людина незламна духом* (І. Дзюба); *спів з небес* (Н. Матвієнко) ін.

Щоденникові записи Олеся Гончара відтворюють закономірності розвитку світової цивілізації, вони надзвичайно важливі для адекватного вивчення внеску народів світу в розбудову системи загальнолюдських цінностей. *Голос тисячоліть, глибінь віків, храм вічності, золоті зерна душ, безберегове море життя, висока блакить українського неба, незламний дух козацьких натур, наші українські Фермопіли, людина людині повинна світити* – афоризми письменника, які навчають мислити глобально, дбати про утвердження миру й злагоди на Землі. Усесвітній інтелектуал (це звання було присуджене Олесю Гончару 1993 року Міжнародним біографічним центром у Кембриджі), осягнув коло проблем світового суспільного розвитку, осмислив негативні наслідки тоталітаризму, застеріг майбутні покоління від духовної деградації й люмпенізації. Мовотворчість письменника – невичерпне джерело різноаспектних макронаукових досліджень розвитку мови і суспільства.

Дослідниця творчості Юрія Андруховича (с. н. с., к. філол. н. О. М. Тищенко в підрозділі ***«Лексикографічні інновації Юрія Андруховича: загальномовне в індивідуальній рецепції»***) наголошує, що це письменник і космополітичний, і глибоко національний, з надзвичайною амплітудою мовних форм: від високоінтелектуальної лексики до вузького жаргону й ненормативних одиниць, мова його закорінена в питомі українські традиції і водночас відбиває сучасні структурно-семантичні й стилістичні бурхливі мовні процеси. Стилістичні коливання – від високого до низького, – це одна з визначальних рис мовостилю письменника. Для створення авторської картотеки дібрано *лексикографічні інновації*: а) авторські неологізми; б) позасловникова лексика та стійкі словосполуки; в) лексика та словосполуки з браком ілюстрацій в СУМ,

СУМД, ФСУМ і СФУМ. Мову творчої особистості досліджено з погляду загальномовного в індивідуальній рецепції, де зіставлено зразки індивідуальної та колективної (узуальної) мовної практики.

Окремий сегмент у загальномовному корпусі українських текстів займає мова художніх перекладів, а саме: Миколи Лукаша (підрозділ ***«Ідіостиль Миколи Лукаша крізь призму історії української літературної мови»***; авторка – с. н. с., к. філол. н. Т. В. Цимбалюк-Скопненко). Вивчення лексичного складу мови перекладів Миколи Лукаша входить до першорядних завдань сучасної лінгвістичної україністики, оскільки лексикографічний опис його спадщини тільки починається. Наукове зацікавлення творчою спадщиною М. Лукаша не згасає з плином часу, навіть істотно зростає. Причину такого явища треба шукати саме в надзвичайному багатстві виражальних засобів перекладача та широкому діапазоні творів, які він переклав. Під цим оглядом на особливу увагу заслуговує лексикографічне опрацювання лексики перекладу роману Дж. Боккаччо «Декамерон», трагедії Й.-В. Гете «Фауст», роману М. Сервантеса де Сааведри «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» – епохальних творів світового значення у спадщині корифея національної школи художнього перекладу.

У третьому розділі – ***«Інновації в лексикографічному моделюванні сучасних мовотворчих процесів»*** – увагу авторів зосереджено на типах реєстрів та критеріях добору реєстру словника мови творчої особистості як нового для української лексикографії типу словника, форматі його статті, подаванні історичної та лінгвокультурологічної інформації, ілюструванні словникового матеріалу, ремарках в авторському словнику та пояснювальній частині: типах реєстрових одиниць та типах дефініцій в авторському словнику.

У підрозділі ***«Принципи укладання реєстру авторського словника: лексикографічні інновації»*** (авторка – с. н. с., к. філол. н. О. М. Тищенко) зазначено, що авторський словник становить проміжну форму фіксації лексики та фразеології на їхньому шляху до фундаментальних загальномовних

тлумачних словників. Призначення «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» – зібрати, систематизувати й описати нові явища української мови, насамперед *не засвідчені словниками певного типу та/або періоду лексичні та фразеологічні одиниці*, *їхні форми та значення – лексикографічні інновації* як підґрунтя для комплексного неологічного словника, а згодом – для фундаментального тлумачного словника української мови. Так, з погляду характеру оновлення мови в прозі Ю. Андруховича в підрозділі відзначено такі одиниці: 1. Новотвори морфологічні *(узуальні актуалізовані, поширені, але ще не фіксовані одиниці)*; 2. Новотвори семантичні *(неосемантизми);* 3. Новозапозичення *(адаптовані до системи української мови запозичення з іншої мови)*; 4. Внутрішні запозичення *(зокрема активовану чи повернену лексику)*; 5. Новоформи (*нові, актуалізовані або поширені, але ще не фіксовані граматичні чи правописні форми*). Серед сталих сполук до уваги взято ***узуальні***: *загальновживані:* мале́нькі ра́дощі; *термінологічні:* я́вне безробі́ття; *фразеологізми* (у вузькому розумінні)*, паремії, примовки* тощо: му́хи до́хнуть від нудьги́; *багатокомпонентні оніми й онімізовані назви:* Ди́ке По́ле, Невсипу́щий Вівча́р; ***оказіональні***: *авторські афоризми, перифрази, евфемізми:* східні́шання За́ходу і за́хіднішання Схо́ду, свя́то Воскреса́ючого Ду́ху; *авторські трансформації усталених висловів, зокрема фразеологізмів*: з «усього́ кінця́»; *авторське вживання / трансформації цитат, прецедентних текстів* (у тім числі вкраплень): співа́ють ідучи́ дівча́та; All You Need Is Love.

У підрозділі ***«Проблеми лексикографування мови творчої особистості»*** (авторка – с. н. с., к. філол. н. З. Г. Козирєва), присвяченому будові словникової статті у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття», наголошено на її особливості як мікроструктури в макроструктурі словника, у лексикографічному тексті нового типу. Новаторський підхід до організації словникової статті у Словнику пов’язаний з прагненням відтворити в лексикографічному форматі мовну

особистість автора, його світогляд і художній світ, систему алюзій та образів у мовомисленні творця. Розроблено типовий формат словникових статей для різних типів реєстрових одиниць (слів, словосполук, висловів), який змодифіковано відповідно до особливостей мови кожного автора. До таких уніфікованих параметрів, спільних для моделювання мови всіх авторів, опрацьованих у Словнику, належать: а) подання фразеологічних одиниць, їхніх авторських трансформацій, словосполук-комунікативних кліше, уподобаних певними авторами, прецедентних висловів і цитат; б) семантизація слова з урахуванням його функції та стилістичного ореолу в тексті; в) метамова словника: структура дефініцій, система ремарок, перехресних відсилань, умовних позначок; г) формат довідкової частини статті, зокрема лінгвокультурологічного та історичного коментаря до реєстрових одиниць – знаків певної доби, певного суспільного середовища та типу свідомості носіїв мови на зразок *единонеділимість, Кирпа Гнучкошиєнко-въ, випрямлений хребет, зелено-зелений* (про словник). У дослідженні увагу заакцентовано на необхідності певних фонових знань для з'ясування й опису значень деяких інновацій. Окрему увагу приділено вивченню впливу позалінгвальних чинників на формування номінативних одиниць, зокрема, прецедентним феноменам як важливому складнику фонових знань, ядерним елементам когнітивної бази – стрижня культурного простору мови. Сучасна лексикографія, відмітною рисою якої дослідники визнають синтез мови і культури в широкому розумінні слова, передбачає необхідність теоретичного дослідження і практичного розроблення проблем, пов'язаних із лексикографуванням лінгвокультури, адже закладені в словник лінгвокультурні знання уможливлюють створення єдиної з носіями мови лінгвальної й екстралінгвальної бази для опанування мови як засобу національної ідентифікації та міжкультурної комунікації.

У підрозділі ***«Граматична й стилістична характеристика слів та сполучень слів»*** (авторка – с. н. с., к. філол. н. І. А. Самойлова) зазначено, що граматичну, стилістичну інформацію в «Словнику мови творчих особистостей

України другої половини XX – початку XXI століття» подано з опертям на граматичну, функціональну та стилістичну характеристику реєстрових одиниць, розроблену для тлумачних словників української мови. Доцільність використання такого ремаркування підтверджено в раніше опублікованих письменницьких словниках, а також у фразеологічних, синонімічних словниках та лексикографічних працях іншого типу. Слова в Словнику супроводжено традиційними граматичними відомостями. При відмінюваних іменниках подано вказівку на рід, закінчення родового відмінка однини або множини (при реєстрових словах, зафіксованих у формі множини), при невідмінюваних – позначку *невідм.* і родову належність. При прикметниках та дієприкметниках наведено форми жіночого і середнього роду однини, при дієсловах – форми дієвідмінювання 1 і 2 особи однини та граматичну категорію виду. Частиномовну належність слів указано при прислівниках, займенниках, числівниках, сполучниках, вигуках і прийменниках. Стилістична інформація охоплює функціонально-стильові, емоційно-експресивні, часові особливості вживання мовних одиниць. Функціонально-стильову характеристику маркують позначки: *розм.* – розмовне (*емігрантщина, тусівковий*), *книжн.* – книжне (*позиціонувати, могутні світу цього*), *поет.* – поетичне (*жовто-медово*), *фольк.* – фольклорне (*потерчачий*) та ін., а також галузеві ремарки: *анат.* – анатомія, *бот.* – ботаніка, *військ.* – військова справа, *екон.* – економіка, *іст.* – історія, *мист.* – мистецтво, *соціол.* – соціологія, *техн.* – техніка, *фіз.* – фізика, *юр.* – юриспруденція та ін. Належність мовних одиниць до різновидів національної мови характеризують позначки: *діал.* – діалектне (*покатуляти, уремня, чолопок, шацунок, шкелко*), *жарг.* – жаргонне (*крутяги*), *прост.* – просторічне (*бре*). Російські вкраплення, а також кальки з російської мови супроводжено позначкою *рос.* – російське (*емгебістський, стукач, труснути старовиною, управдом*). Для демонстрації нормативного рівня лексикографічної праці використано позначку *норм.* – нормативне: *совєтська* (*норм.* радянська) *школа, холєрно* (*норм.* холерно), *шенґенський* (*норм.* шенгенський). Для часової

характеристики застосовано позначки: *заст.* – застаріле (*востократ*), *рад*. – радянське (*агітпропівський*). Стилістику мовних одиниць на шкалі «високе – низьке» характеризують позначки: *висок.* – високе (*осяги*), *зниж.* – знижене (*мурашиність*). Емоційно-експресивну та оцінну характеристику позначено ремарками: *несхв*. – несхвальне (*в'язнути у ваті чи в болоті*), *схв.* – схвальне (*суперхлопчище*), *уроч*. – урочисте (*народобуття*), *зневажл*. – зневажливе (*політмудрагель*), *пестл*. – пестливе (*бандуристочка*), *пом'якш*. – пом'якшене (*сутуленький*), *груб*. – грубе (*пикань*), *жарт*. – жартівливе (*викликати на «килимок»*), *ірон*. – іронічне (*самобуддист*), *фам*. – фамільярне (*одуренний*), *лайл*. – лайливе (*латрига*). Частоту вживання маркує позначка *рідко* (*увістити*).

У підрозділі ***«Пояснювальна частина: типи дефініцій і типи реєстрових одиниць»*** (авторка – с. н. с., д. філол. н. Л. В. Мовчун) зазначено, що центральним компонентом у мікроструктурі тлумачного словника є його «права» частина – тлумачна, яка містить словникову дефініцію. Головне призначення дефініції — розкриття суті позначуваного поняття. Опрацьовуючи лексичні та фразеологічні одиниці, джерелом яких є авторська мова, укладачі тлумачних словників, до яких належить «Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття», розробляють загальномовну дефініцію та розв’язують низку теоретичних і практичних проблем їхнього тлумачення: 1) співвідношення типу реєстрової одиниці і її тлумачення; 2) відповідність словникової дефініції загальним вимогам, обґрунтованим у теоретичних працях з лексикографії та в інструкції для укладання Словника; 3) витримання в словниковій дефініції балансу між відображенням індивідуально-авторського та загальномовного; 4) вибудовування ієрархії значень полісемічного слова; 5) відповідність між тлумаченням та його ілюструванням.

Для адекватного тлумачення реєстрових одиниць Словника класифікуємо їх:

• за відношенням до вже зафіксованої (словникової) лексики (відносні неологізми; абсолютні неологізми, зокрема оказіоналізми; позасловникові одиниці);

• за типом словникової одиниці (лексеми, терміносполуки, фразеологізми, окремі зв'язані(стійкі) словосполуки, висловлення);

• за наявністю внутрішньословникових зв'язків (незалежні реєстрові одиниці; одиниці, що мають семантичні або дериваційні зв'язки з іншими реєстровими одиницями);

• за відношенням до позначуваного поняття (загальні назви; власні назви);

• за частиномовною належністю (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, прийменники, сполучники, частки, вигуки);

• за належністю до тієї чи тієї лексико-семантичної групи, що потребує застосування однотипних тлумачень.

Лексикографи усвідомлюють актуальні завдання сучасного словникарства – формування методології укладання інтегральних (комплексних, універсальних) тлумачних словників, які б, поєднуючи лінгвістичну й енциклопедичну інформацію та синтезуючи знання різних галузей, відтворювали повну парадигму структурно-функціональних властивостей лексики, засвідчували культурні пріоритети народу, забезпечували розвиток макронаукових досліджень, а також були корисними для активного спілкування мовців. Поєднуючи дві галузі – теорію лексикографії (металексикографію) і практичне словникарство, українські словникарі употужнюють актуальний нині напрям інтегральних лінгвістичних досліджень. Застосовану в цій монографії модель інтегрального опрацювання мовотворчості провідних українських письменників, публіцистів, перекладачів, науковців та ін. покладено в основу створення колективом лексикографів Інституту української мови НАН України новітнього багатотомного тлумачного *Словника української мови активного типу*, в якому буде представлено мовотворчість провідних українських письменників, науковців, культурних і громадських діячів, а також лексико-

фразеологічні та художньо-образні досягнення сучасних українських перекладачів.

Результати виконаної монографії слугуватимуть теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку лексикології, лексикографії, фразеології і фразеографії української мови. Їх можна використати також у навчальному процесі вищої та загальної освіти в Україні. Теоретичні результати виконання колективної монографії можуть використовуватися в подальшому вивченні нових явищ і тенденцій розвитку лексики і фразеології української мови.

Автори висловлюють щиру подяку рецензентам – докторові філологічних наук Ользі Петрівні Карпенко, докторові філологічних наук, професору Ганні Михайлівні Дидик-Меуш, докторові філологічних наук, професору Жанні Василівні Колоїз.

З. Г. Козирєва

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУЧАСНОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ МОВОСВІТУ ТВОРЧИХ ОСОБИСТОСТЕЙ УКРАЇНИ

1.1. Мовна особистість у координатах сучасних лінгвістичних концепцій: термінологічний апарат і методологія вивчення явища (фрагмент аналізу)

1.1.1. Вступ

У наш час вивчення проблем мовної творчості в різних її виявах – одне з основних питань лінгвістичної та літературознавчої науки. Власне кажучи, творчий процес у різних його реалізаціях як складне психоемоційне явище, детерміноване комплексом культурно-історичних національних і наднаціональних констант, перебуває в центрі уваги філології, бо й досі переважна більшість текстів, залучених до лінгвістичного аналізу, породжені в межах художньої творчості (анонімної (народної) або оригінальної). Термін *творчість* переважно розглядають як умовну дефініцію «для позначення психічного акту, що виражений у втіленні, відтворенні або комбінації даних нашої свідомості, у (відносно) новій та оригінальній формі, у галузі абстрактної думки, художньої та практичної діяльності»[1] (ЭСБЕ: 729), а також як «діяльність людини, спрямовану на створення духовних і матеріальних цінностей» (СУМ X: 54) та ін. Певна річ, якщо для окреслення дефініції згаданого терміна та інших пов’язаних із ним базових понять використати методи філософії, психології, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, то визначень, навіть базованих тільки на мовному матеріалі, буде так багато, що це унеможливить їхній розгляд у межах однієї розвідки. Таке «розростання» теорій творчості зумовлене складним і по-різному трактованим характером мови: мови як системи та мови як діяльності. Проте більшість нинішніх мовознавчих підходів, що описують мовну творчість з різних ракурсів (попри

[1] Тут і далі, якщо про це не зазначено окремо, переклад наш.

їхню уявну віддаленість), здебільшого не виходять – як стає зрозуміло під час ретельного вивчення джерел – поза межі концепцій, уперше викладених у працях першотворців термінів.

Творчість – це наслідок свідомого впливу на мову, свідоме текстотворення, свідоме оперування мовою, а тому вивчення творчості – це аналіз взаємодії *Я* та мови як системи (і як діяльності). Цю багатогранну проблему, наголосимо ще раз, можна дослідити тільки за допомогою інструментів різних наук: мовознавства, літературознавства, філософії, психології, психолінгвістики та ін. Незважаючи на таку міждисциплінарність проблеми, власне мовознавчий підхід має ту перевагу, що він до аналізу залучає елементи мови як системи (або діяльності), а це дає найбільш зримий ефект присутності творчості в людському житті, показує матеріальний бік когнітивних процесів людської свідомості.

Стан лінгвістичної термінології безпосередньо залежить не лише від розвитку теоретичних і практичних мовознавчих здобутків, а й від загального стану гуманітаристики, що можна простежити, зокрема, на прикладі термінологічного становлення одиниць *творча особистість, мовна особистість, ідіолект, ідіостиль, мовна картина світу, мовний портрет.* «Історія мовознавчої термінології, – зауважив польський лінгвіст В. Дорошевський, – це не якась замкнута в собі автономна дисципліна: така історія, коли б вона була написана, була б історією керівних ідей мовознавства. І, знову ж, ці ідеї не виникають самі по собі, шляхом generatio spontanea; вони існують не в метамовній порожнечі, а в суспільній дійсності як факти, що належать, загально кажучи, до історії процесів мислення» [Doroszewski 1962: 5].

Згадані терміни активно використовують у дослідженнях з історії літературної мови, перекладознавства, під час опису мовних засобів окремих творів або всіх художніх здобутків письменника. Без цих термінів годі собі уявити різноманітні лінгвостилістичні пошуки. Тому окреслення чіткої

дефініційної диференціації між ними має не лише методологічне, а й суто практичне значення, адже й досі в багатьох вітчизняних студіях немає одностайності у використанні розгляданої термінології. Предметом аналізу в тексті стали мовознавчі терміни (поняття), за якими стоїть досить поважна традиція використання в науці. Деякі з них мають за собою понад півстолітню історію вживання (як-от елемент *мовна особистість,* уперше вжитий 1929 р.), деякі – відомі в наукових пошуках не один десяток років. Звісно, кожен із них заслуговує на окреме монографічне дослідження, оскільки й досі щодо їхньої термінологічної визначеності та вивіреності часом висловлюють діаметрально протилежні погляди. У лінгвістиці нагромаджено велику кількість різноманітної літератури, що присвячена теорії та практиці застосування розгляданих термінів. Деякі з цих елементів були описані у філософських і мовознавчих працях, що досліджують теорію мови та особистості. На жаль, назагал вітчизняні лінгвісти небагато приділяли уваги аналізованим одиницям, напевно, тому, що становлення цих понять і термінів відбувалося в зарубіжній науці, з якої пізніше лінгвістична україністика й запозичила відповідний терміновжиток. В Україні терміни *творча особистість, мовна особистість, ідіолект, ідіостиль, мовна картина світу, мовний портрет* досліджували І. О. Голубовська, Ф. С. Бацевич, М. Л. Іваницька, В. В. Жайворонок, С. Я. Єрмоленко, В. М. Махінов, З. С. Шевчук, О. О. Селіванова, Л. О. Ставицька, Л. В. Струганець та ін.

1.1.2. Творча особистість

Термін *творча особистість* у науковій літературі має кілька дефініцій, релевантними складниками яких треба визнати *креативність, особистісне захоплення, гнучке мислення, наявність фантазії, здатність бачити перспективи, розуміти проблему* та ін. У літературознавчих дослідженнях як синонімічні відповідники до розгляданого терміна використовують такі одиниці: *творча індивідуальність, індивідуальність письменника,*

індивідуальність особи митця, авторська (поетична, письменницька, літературна) індивідуальність тощо. Виникнення такої кількості дублетних термінів свідчить не лише про неусталеність термінології в цій галузі, а й про прагнення дослідників наголосити на різних аспектах вивчення предмета й об'єкта дослідження, використати «для означення суб'єкта художньої творчості» якомога місткіше слово. Поняття *творча особистість* «набуває поширення в естетиці романтизму, ідентифікуючись переважно з оригінальністю таланту митця, своєрідністю його стилю і манери письма тощо» (ЛСД: 659).

Творчу особистість розглядають у координатах різних культурно-історичних умов, що детермінують неоднаковий аналіз її діяльності. Дослідники виокремлюють різні етапи розвитку людської цивілізації, під час яких поняття *творча особистість* як центр текстотворення реалізовувалося з різною силою. Найчастіше під цим оглядом окремо розглядають такі естетично-культурні системи:

1) народнопоетичну творчість, усно-епічне мистецтво давніх народів, які існували в умовах анонімності, безіменності; характерна також для пізніших етапів розвитку (Середньовіччя, Нового часу); елементи анонімності властиві також і сучасним фольклорним творам;

2) давньогрецьку літературу, де категорію авторства вже співвідносять з «характерністю» індивідуальної літературної манери;

3) римську літературу, у якій уперше бачимо чітке усвідомлення мистецтва поезії як індивідуальної творчості;

4) період Середньовіччя, коли зародилося поняття про *творчу особистість* у нинішньому розумінні, «коли було відкрите інше (замість Божественного натхнення) творче джерело – свідомість, а з ним і людська суб'єктивність. Людина тепер виступає як споглядальна істота, а естетичне переживання виникає не як враження від особливої діяльності (як в античній літературі), а як переживання особливого сприйняття» (там само: 659–660);

5) епоху Відродження, де на першому місці перебувають авторська індивідуальність, ідейно-художня інтерпретація дійсності з погляду письменника та його сучасності. У цей період основа естетичного предмета – вигадка, фантазія, характерні для середньовічних житій святих, легенд, апокрифів тощо; «тут у зародку існує те, що згодом буде усвідомлене, з одного боку, як художня ідея, єдиний задум, особливий спосіб бачення світу, з другого – як творча активність митця, здатність створювати нову художню дійсність». У добу Ренесансу оновлюється жанрово-стильова система, з'являється поняття *авторської належності тексту* тощо (там само);

6) епоху класицизму, у якій належне місце посідає авторська індивідуальність. У цей період переважає стійке дотримання естетичних форм і канонів, здобутих з античних поетик (давньогрецького філософа та логіка Арістотеля, поета «золотої доби» римської літератури Горація);

7) добу романтизму, якій властиве «відкриття внутрішньої безкінечності людської індивідуальності», а творчій активності митця надають «глибинного сенсу як найвищої цінності». Саме в цей період *творча особистість* «уперше стає організаційною основою художньої структури, зорієнтованою на своєрідність, оригінальність, особистісне світобачення і світовідчуття» (там само: 660).

Спираючись на різноманітні теоретичні літературознавчі та мовознавчі праці, можна зробити узагальнення, що творча особистість *володіє високим рівнем знань, виявляє, удосконалює, розвиває літературні та мовознавчі здібності*, які сприяють досягненню поставленої мети, а саме створенню художніх творів. Іншими словами, творча особистість – це мовець з неординарними інтелектуальними здібностями, реалізовуваними в текстотворенні.

Літературно-художня діяльність – складний процес, під час якого провідну роль відіграє творча уява письменника (перекладача). Проте вона істотно обмежена силою виражальних засобів національної мови, оминути які в

текстотворенні просто неможливо. Навіть в основу експериментального конструювання «нереального», «фантастичного» мовного оформлення тексту (скажімо, створеного за допомогою т. зв. «ельфійських мов» Дж. Толкіна) покладено природні мови[2]. Створення художніх образів, через які митець показує життя, людські прагнення, стосунки, характери, внутрішній світ, а також часопростір, – усе це здебільшого (але не цілковито) ґрунтується на використанні наявних виражальних засобів національної мови. Творча діяльність вимагає від автора розв'язання непростих завдань, як-от показу глибокого розуміння життєвих процесів, про які йтиметься у творі, здатності розкрити людські характери й реалістично[3] описати хронотоп. Літературний успіх кожного твору залежить від творчої уяви митця, від того, наскільки вміло й виразно автор за допомогою системи образів зможе донести до читача свої думки, почуття та переживання, своє ставлення до дійсності (навіть у нереальних образах) та навколишнього життя, заломленого крізь специфічне літературне сприйняття.

З огляду на викладене вище можна зробити цілком виправданий висновок, що головну роль у цьому відіграють мовні засоби (найрізноманітніша лексика, використання синонімів, антонімів, порівнянь, фразеологізмів, приказок, прислів'їв, тавтологізмів, морфологічні й синтаксичні конструкції та ін.), якими послуговується письменник (перекладач) під час написання твору.

---

[2] Як відомо, Дж. Толкін запропонував термін *глосопея* на позначення процесу конструювання штучних мов для художніх творів [Sarah L. Higley 2007: 72]. Проте релевантні риси для своїх «мов» Дж. Толкін запозичив з відомих йому природних лінгвальних систем: прагерманської, валлійської, фінської. Писемність цих «мов» здебільшого базована на історично засвідчених системах давньогерманських рун або давньотюркських пам'яток, виявлених на берегах річок Орхон та Єнісей.

[3] Звісно, відповідно до заданих реалій тексту, у якому глибина реалістичності може істотно варіюватися: від опису максимальної наближеності до природних повсякденних умов людського існування в т. зв. літературі «нон-фікшн», до «фантастичної реальності» в жанрі фентезі.

1.1.3. Мовна особистість

Художній твір – це особлива ділянка творчої діяльності *мовної особистості*, мова ж автора повністю дає уявлення про художню манеру індивідуума, його розуміння відношень між явищами, їхні причиново-наслідкові зв'язки та їхню значимість у культурному, політичному й соціальному житті. Висновки про творчі особливості мовної особистості можна зробити тільки на основі певного лінгвістичного аналізу її текстів.

Основи теорії мовної особистості зародилися ще у XVIII–XIX ст. у працях німецького філософа й філолога В. фон Гумбольдта, згодом його ідеї розвивали Л. Вайсгербер, І. О. Бодуен де Куртене, К. Фосслер та ін. В. фон Гумбольдт уважав, що мову закладено в самій природі людини, він протиставляв індивідуальне та колективне в людині й твердив, що мовленнєва[4] діяльність навіть у найпростіших своїх формах – це поєднання індивідуального та спільнолюдського в індивідуумі. «У мові дивовижно поєднане індивідуальне із загальним, що однаково правильно сказати, що весь рід людський говорить однією мовою, а кожна людина володіє своєю мовою», – констатував В. фон Гумбольдт [Гумбольдт 1984: 5].

Мова кожної *творчої особистості* має свою специфіку, яка полягає у внутрішніх творчих зусиллях, індивідуальній діяльності, спрямованих на створення певних літературних образів і подій. В. В. Виноградов, який чи не перший у СРСР почав розвивати теорію творчої (мовної) особистості, зауважував, що індивідуальна творчість часто допомагає повніше розкрити «загальні властивості й процеси мовного розвитку»; «мова та література – вияви тієї самої естетичної інтуїції» [Виноградов 1978: 161–162]. Ще раніше про це писав Ф. де Соссюр, коли підкреслював, що «все, що входить до мови, раніше випробовуване в мовленні: це означає, що всі явища еволюції закорінені у сфері діяльності індивіда» [Соссюр 1977: 203]. Поділяв таку позицію й

[4] Використовуємо термін *мовленнєвий* як відповідник до рос. *речевой*, оскільки беремо до уваги російські переклади творів В. фон Гумбольдта, хоч, як відомо, прикметник *мовний* має набагато ширшу семантику, ніж рос. *языковой*.

К. Фосслер, зазначаючи, що мовне вираження – це результат індивідуальної діяльності, але таке вираження «закріплюється, якщо припадає до вподоби іншим, якщо вони його приймають і повторюють або неусвідомлено, тобто пасивно, або так само творчо, це означає модифікуючи, виправляючи, послаблюючи або посилюючи, коротко кажучи, беручи колективну участь» [Фосслер 1956: 299].

Термін *мовна особистість* став предметом філософських, психолінгвістичних, соціолінгвістичних, етнолінгвістичних та ін. досліджень. Це поняття – різновид загального поняття «особистість», що містить у собі й соціальні, і психологічні, і філософські компоненти. Наприклад, у філософії *мовна особистість* – це особистість, яку характеризують крізь призму впливу належної їй мовної культури на її особистісні риси та ефективність її мовленнєвої діяльності як суб'єкта суспільних відносин [Махінов 2013: 15]. *У* психолінгвістиці *мовна особистість* – це людина, яка володіє сукупністю можливостей і характеристик, які дають їй змогу створювати та сприймати тексти (висловлювання), що вирізняються структурно-мовною складністю та глибиною й достеменністю відображення дійсності (ПС: 76). Соціолінгвістична традиція розглядає *мовну особистість* як носія мови, котрий здатний реалізувати в процесі мовленнєвої діяльності «сукупність мовних засобів, що характеризують певну частину мовного колективу (соціальної групи) в означений проміжок часу» [Наумов 2006: 12]. Інший аспект розуміння релевантних рис цього терміна подано в дефініціях, що закріпилися в *лінгвокультурології*: згідно з Ю. М. Карауловим, *мовна особистість* – це «закріплений здебільшого в семантичній системі базовий національно-культурний прототип носія певної природної мови, що становить позачасову та інваріантну частину структури мовленнєвої діяльності» [Караулов 1987: 42].

У вітчизняній, а також у російських лінгвістичних працях, присвячених історії розвитку теорії мовної особистості, дослідники часто підкреслюють, що головні ідеї цієї концепції були закладені в працях В. фон Гумбольдта,

К. Фосслера, М. М. Бахтіна, Г. Штейнталя, В. Вундта, О. О. Потебні, О. О. Шахматова та ін. На думку К. В. Іванцової, якщо «вдатися до джерел використання цього словосполучення (мовна особистість. – *Т. Ц.-С.*), то майже одночасно воно з'являється в працях Й. Л. Вайсгербера та В. В. Виноградова» [Иванцова 2010: 24]. Проте навряд чи є рація саме так датувати першу появу терміна *мовна особистість*. Його вперше використав німецький мовознавець Й. Л. Вайсгербер у праці «Рідна мова та формування духу» (нім. «Muttersprache und Geistesbildung») (1929). Мовознавча концепція Й. Л. Вайсгербера ґрунтувалася на ідеях неогумбольдтіанства, що панувало в західноєвропейській лінгвістиці аж до початку 1960-х рр., коли структуралізм почав виштовхувати «туманні поняття» («рідна мова», «мовне чуття», «ословлювання світу») з наукової авансцени [Радченко 2004: 31–32]. Й. Л. Вайсгербер писав: «Ніхто не володіє мовою лише завдяки своїй мовній особистості; навпаки, це мовне володіння виростає в ньому на основі належності до мовної спільноти, він вивчає рідну мову, тобто він уростає в мовну спільноту» [Вайсгербер 2004: 70]. На думку дослідника, «не всі члени мовної спільноти беруть однакову участь у володінні рідною мовою, <…> словник рідної мови не присутній у жодному мовці цілком, і саме в цьому ми бачили доказ того, що словник як спільний набуток усієї спільноти є надособистісною дієвістю» [там само: 111]. Розглядаючи індивідуальне та колективне в реалізації мови, Й. Л. Вайсгербер зауважував, що мова «завжди втілюється тільки в мовному організмі конкретної людини та знаходить вияв у мисленні й говорінні, але вона не може здійснитися цілком у жодному зі своїх носіїв; адже ніхто не володіє всією своєю рідною мовою» [там само].

Безпосередньо вченням Й. Л. Вайсгербера в СРСР зацікавилися тільки 1957 р. (здебільшого в Росії, оскільки науковці колоній не мали права без схвалення метрополії використовувати праці зарубіжних дослідників), неогумбольдтіанські позиції німецького лінгвіста радянські мовознавці стали активно критикувати 1960 р. після шостого пленарного засідання Словникової

комісії відділення літератури й мови АН СРСР. Узагалі, починаючи з другої половини 60-х років XX ст., «ознайомлення з ученням Вайсгербера було більше схоже на змагання з підбору лайливих епітетів» [там само: 29]. Наскільки науковці України були залучені до цього процесу ще треба з'ясувати, утім термін *мовна особистість*, але вже освячений працями В. В. Виноградова, поступово поширився в радянській лінгвістиці. В. В. Виноградов у цій ситуації став провідником зарубіжної лінгвістичної термінології, особливо не наголошуючи на тому, звідки бере теорії, поняття й терміни. Науковець не раз робив це у своїй діяльності й щодо інших концепцій і термінології.

Термін *мовна особистість*, що ввійшов до активного наукового обігу в СРСР у 1980–1990-х рр., як ми вже зазначали, у російській філологічній практиці вперше використав В. В. Виноградов (у праці «Про художню прозу», 1930 р.). Науковець досліджував *мовну особистість* (особистість автора як творчу індивідуальність та особистість персонажа) у художній літературі, зосереджуючись на проблемах індивідуального в мові. Російський дослідник писав, що термін мова потрібно розуміти у двох значеннях: 1) у значенні мовлення або тексту, що відбиває систему тієї або тієї національної мови; 2) у значенні «мови мистецтва», тобто системи засобів художнього вираження [Виноградов 1981: 184]. Уживаючи вперше термін *мовна особистість*, В. В. Виноградов не намагався розкрити його значення, він використав це поняття, коли розглядав особистість І. Бодуена де Куртене, якого «цікавила мовна особистість як умістище соціально-мовних форм і норм колективу, як фокус зміщення й змішування різних соціально-мовних категорій» [там само: 61]. У пізніших працях В. В. Виноградов деталізує: «Вивчення індивідуального стилю автора, його місця та функції в системі літератури певного часу, співвідношення з іншими стилями дає змогу показати автора як *мовну особистість* (курсив наш. – *Т. Ц.-С.*) – особистість, виражену в мові та через мову, [особистість,] яку можна відтворити на основі мовних засобів, що їх вона використовує» [Виноградов 1961: 24]. У своїх працях В. В. Виноградов

порушував питання про зв'язок у творі мовної особистості, художнього образу та образу автора. Дослідник також описував і мову конкретних мовних особистостей (зокрема О. Пушкіна та А. Ахматової) (розділ «Спроби риторичного аналізу» монографії «Про художню прозу») [Виноградов 1981: 120–146]. Мовознавець дослідив значення *творчої особистості* й у художній, і в літературній мові. Для такої особистості, цитує лінгвіста О. Г. Ревзіна, не існує «огріхів», оскільки «для автора на першому місці – адекватна реалізація художнього замислу. Творчій особистості властива особлива мовна інтуїція» [Ревзина 2015: 9]. В. В. Виноградов обстоював думку, що образ автора – «це індивідуальна словесномовленнєва (рос. *словесноречевая*) структура, що пронизує лад художнього твору та визначає взаємозв'язок усіх його елементів» [Виноградов 1971: 151–152].

Незважаючи на те, що термін *мовна особистість*, як ми показали раніше, почали вживати в науковій літературі з 1930-х рр., уперше процес розвитку *мовної особистості* описав російський лінгвіст Г. І. Богін у докторській дисертації «Модель мовної особистості в її відношенні до різновидів текстів» (1984). Він виокремлює текст, що його сприймає та створює індивід, як головну характеристику *мовної особистості* й інтерпретує *її* як суб'єкт мовленнєвої діяльності, тобто як повноправного учасника комунікації. *Мовну особистість*, – на його думку, – характеризує не «стільки те, що вона знає про мову, скільки те, що вона може з мовою зробити», а «спосіб формування мовної особистості такий само суперечливий, як і спосіб її існування. Джерело суперечностей – у факті розвитку мовної особистості» [Богин 1984: 27–28]. Г. І. Богін виокремлює 5 рівнів розвитку *мовної особистості*:

1. Рівень правильності (який, напевно, з погляду сучасної лінгвістичної термінології доречно було б назвати *рівнем узуальності*) (передбачає, що мовна особистість має володіти великим запасом лексичних, фраземних і паремійних елементів, граматичною структурою мови. Усе це в сукупності дозволить розуміти й створювати тексти відповідно до норми (узусу)).

2. Рівень інтеріоризації[5] (передбачає вміння сприймати висловлювання та висловлюватися відповідно до комунікативних намірів мовця та слухача).

3. Рівень насиченості (передбачає володіння різноманітними лексичними й граматичними засобами, що здатні виконати потрібні комунікативні акти).

4. Рівень адекватного вибору (передбачає певну свободу під час вибору мовних засобів із великої кількості, наявної в мові, залежно від комунікативної ситуації).

5. Рівень адекватного синтезу (передбачає відповідність тексту певному комунікативному завданню) [там само: 9–14].

Г. І. Богін доходить висновку, що «полем реалізації ініціатив мовної особистості, що вийшла на вищий рівень свого розвитку, може бути тільки цілий текст», а «визначальною лінгвальною умовою розуміння стає та обставина, що мовна особистість відповідає не лише систематиці готовностей, а й систематиці текстів» [там само: 38]. Цю думку розвинув у своїх дослідженнях російський мовознавець Ю. М. Караулов, назвавши систематику текстів, що ними володіє мовна особистість, *прецедентними текстами*, для яких характерні такі риси: а) ці тексти значимі для тієї або тієї особистості в пізнавальному й емоційному відношеннях; б) вони мають надособистісний характер, тобто добре відомі широкому оточенню цієї особистості, серед якого її попередники й сучасники; в) звертання до цих текстів відновлюється неодноразово в дискурсі розгляданої мовної особистості [Караулов 1987: 216]. Науковець зараховує до прецедентних текстів цитати, імена персонажів, назви творів та їхніх авторів.

На думку Ю. М. Караулова, *мовна особистість*, – це «сукупність здатностей і характеристик людини, що зумовлюють створення й сприйняття її

[5] Слово *інтеріоризація* походить від франц. *intériorisation* – ‘перехід іззовні всередину’, що своєю чергою зводять до лат. *interior* – ‘внутрішній’. Цей термін уперше використали речники французької соціологічної школи (Е. Дюркгейм, М. Мосс та ін.), пов’язавши його з поняттям соціалізації, під якою розуміли перенесення суспільних уявлень у свідомість окремої людини або запозичення основних категорій індивідуального пізнання зі сфери суспільних уявлень (ПС: 139).

мовленнєвих творів, які розрізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною й достеменністю віддзеркалення дійсності, певною цільовою спрямованістю» [там само: 3]. Дослідник додає, що цей термін треба розуміти як «різновид повноцінного показу особистості, яка вміщає в себе й психічний, і соціальний, і етичний компоненти, заломлені через її мову, її дискурс» [там само: 7]. Мовознавець виокремлює три рівні у структурній моделі *мовної особистості*:

– вербально-семантичний (нульовий);

– лінгвокогнітивний (тезаурусний);

– мотиваційно-прагматичний.

На *вербально-семантичному рівні* мислення мовної особистості (як представника певного етносу) формується під тиском багатовікових національних традицій та ідеологічних поглядів суспільства, що «зумовлює можливість виокремлення в загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначимої, інваріантної частини» [там само: 37]. Цей етап відображає ступінь володіння мовним запасом і дає змогу окреслити письменницьку позицію щодо тих або тих явищ і подій. *Лінгвокогнітивний (тезаурусний) рівень* актуалізує та ідентифікує релевантні знання та уявлення, властиві мовній особистості, її погляди, особливості риторики, конотативно забарвлену лексику та фраземіку, джерела формування її мовної картини світу, а також створює колективний та індивідуальний когнітивний простір. На цьому рівні між лексичними одиницями існують стійкі стандартні зв’язки, реалізовані в узагальнювальних висловлюваннях, дефініціях, афоризмах тощо. *Прагматичний (мотиваційний) рівень* – одиниці якого орієнтовані на прагматику – охоплює характеристику мотивів і мети, пізнавальних контекстів, рушійних для розвитку мовної особистості. Одиниці всіх цих трьох рівнів тісно взаємопов’язані між собою, тому їхнє комплексне дослідження допомагає ліпше зрозуміти мовну неповторність автора, мотиви, що керували ним під час написання твору (творчої самореалізації) [див. докладніше: там само: 48–61].

Як бачимо, у сучасних мовознавчих концепціях термін *мовна особистість* трактують по-різному. Одні науковці розглядають його з погляду готовності робити мовленнєві вчинки, створювати й сприймати твори мовлення (Г. І. Богін), інші під *мовною особистістю* розуміють людину як носія мови. Л. В. Засєкіна називає *мовною особистістю* суб'єкт, який є речником культурної спадщини певного народу [Засєкіна 2012: 143]. На думку О. О. Селіванової, *мовна особистість* – це «іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу» [Селіванова 2006: 370]. У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» (2001) за редакцією С. Я. Єрмоленко термін *мовна особистість* розуміють як «поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі» (КТСЛТ: 93). Ф. С. Бацевич визначає *мовну особистість* як «індивіда, що володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення й сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності» [Бацевич 2003: 188]. Концепція *мовної особистості* В. І. Карасика ґрунтується на тісному зв'язку етнокультурних і соціокультурних основ у людини, з одного боку, та індивідуальних особливостей – з другого [Карасик 2009: 6]. Науковець розглядає мовну особистість як особистість комунікативну – «узагальнений образ носія культурно-мовних і культурно-діяльних цінностей, знань, напрямків і поведінкових реакцій» [там само: 22]. Схожої думки дотримується й Л. В. Струганець, яка підкреслює, що «це одне з ключових понять у галузі

культури мови, лінгвостилістики, комунікативної лінгвістики» [Струганець 2012: 133].

Отже, можна зробити висновок, що структурна трирівнева модель мовної особистості, що її запропонував Ю. М. Караулов, хоч і зазнала певних доповнень у дослідженнях інших лінгвістів, і досі залишається основною в лінгвістичних концепціях, базуючись на виокремленні мовних, пізнавальних і комунікативних понять, вербалізованих у різних сферах спілкування.

1.1.4. Мовна картина світу

Термін *мовна особистість* тісно пов'язаний з іншими, зокрема з поняттям *мовна картина світу*. Уперше поняття *картина світу* запровадив наприкінці XIX – на початку XX ст. німецький фізик Г. Герц стосовно фізичної картини світу, зазначивши, що *картина світу* – це сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких «логічним шляхом можна здобути відомості стосовно поведінки цих предметів. Внутрішні образи, або символи, зовнішніх предметів, що їх створюють дослідники, мають бути такими, щоб логічно потрібні наслідки цих уявлень своєю чергою були образами природно необхідних наслідків відображених предметів» [Герц 1959: 208]. Вихідним пунктом для мовної картини світу слугували глобальні ідеї еволюції та типології (ЛЭС: 439), зокрема праці В. фон Гумбольдта та його послідовників – Л. Віттгенштейна, Й. Л. Вайсгербера, Й. Тріра, Б. Ворфа.

Під *мовною картиною світу* В. фон Гумбольдт розумів «форму мови» – неповторну та індивідуальну для кожного народу, яка об'єднує окремі мовні елементи в єдине ціле. Учений підкреслював, що «духовна своєрідність і будова мови настільки тісно взаємопов'язані, що існування першого обов'язково зумовлює існування другого» [Гумбольдт 1982: 68]. Дослідник розрізняв зовнішню (звукову) і внутрішню форми; внутрішня – основна (порівняно із зовнішньою), вона своєрідна для кожної мови та виявляється й утілюється в зовнішній формі. Внутрішня форма не тільки відрізняє одну мову

від іншої (внутрішня форма кожної мови є неповторною), а й фіксує особливості національного світобачення. В. фон Гумбольдт обґрунтовував думку про існування особливого мовного світогляду, а також розглядав мову як виразника народного духу: «Мова всіма найтоншими фібрами свого коріння пов'язана з народним духом, і що співмірніше цей дух діє на мову, то закономірніший і багатший його розвиток [цит. за: Звегинцев 1960: 69]. Учений твердив, що «ця постійна й одноманітна діяльність духу, яка підносить членороздільний звук до вираження думки, і становить форму мови. Внутрішній формі мови протистоїть її матерія (тобто звук)» [Гумбольдт 1982: 71].

Концепція В. фон Гумбольдта знайшла своє продовження в гіпотезі мовної відносності Сепіра – Ворфа, відповідно до якої в носіїв різних мов наявні *різні картини світу*, тобто люди бачать світ неоднаково, бо існують різні призми природних мов. Б. Ворф пояснював наукову картину світу[6], спираючись на мовну, що неминуче приводило до їхнього ототожнення. Це дало підстави етнолінгвістові сформулювати принцип лінгвістичної відносності – центральний пункт гіпотези Сепіра – Ворфа: «Ми розчленовуємо світ, організовуємо його в поняття та розподіляємо значення так, а не інакше здебільшого тому, що ми учасники угоди, яка встановлює таку систематизацію. Ця угода має силу для певного мовленнєвого колективу й закріплена в системі моделей нашої мови» [Уорф 1960: 175]. Відповідно до концепції Б. Ворфа світ – це певний мінливий потік вражень, який «має бути організований нашою свідомістю, а отже, здебільшого – мовною системою, що зберігається в нашій свідомості» [там само: 174]. Цей американський дослідник наголошував, що «нікому не вільно описувати природу абсолютно незалежно, але всі ми пов'язані з певними способами інтерпретації навіть тоді, коли вважаємо себе найбільше вільними» [там само: 175].

[6] Такий підхід був співзвучний деяким поглядам відомого американського лінгвіста першої половини XX ст. Е. Сепіра, який підтримував Б. Ворфа.

Отже, теорія Сепіра – Ворфа припускає, що носії різних мов неоднаково сприймають світ і по-різному мислять. Відповідно до її постулатів ставлення до таких фундаментальних категорій, як простір і час, передусім залежить від рідної мови індивіда. Після публікації цієї гіпотези дослідники багато разів за відповідною методикою вивчали мислення людей, які говорять принципово різними мовами (американських індіанців, полінезійців та ескімосів) і дійшли висновку, що мова й справді справляє певний вплив на характер мислення носіїв певної мови, що й так зрозуміло. Проте загальноакадемічного визнанння гіпотеза Сепіра – Ворфа так і не здобула. Після смерті Б. Ворфа гіпотезу й критикували, і підтримували[7].

Са́ме вчення В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови та уявлення про мову як «проміжний світ» між дійсністю та людиною, а також концепція мовної відносності Сепіра – Ворфа стали основою теорії *картини світу.*

Автором поняття *мовна картина світу* (нім. sprachliches Weltbild) уважають німецького мовознавця Й. Л. Вайсгербера, який, ураховуючи досягнення В. фон Гумбольдта, використав цей термін у своїй монографії «Рідна мова та формування духу» (1929). Й. Л. Вайсгербер писав, що мова «дає змогу людині об’єднати весь досвід у єдину картину світу й примушує її забути про те, як людина раніше, до того, як вивчила мову, сприймала навколишній світ» [Вайсгербер 1993: 51]. На думку дослідника, «наскільки мало схожі <…> обставини у двох народів, настільки ж малоймовірно, що у двох мовах може існувати та сама картина світу» [Вайсгербер 2004: 107]. У статті «Зв’язок між рідною мовою, мисленням і дією» («Die Zusammenhange zwischen Muttersprache, Denken und Handeln», 1930) мовознавець уже намагається

[7] Наслідком розвитку гіпотези можна вважати *принцип лінгвістичної додатковості*, що його висунув Г. Брутян на противагу теорії лінгвістичної відносності Сепіра – Ворфа. На думку вірменського філософа, «зберігаються периферійні ділянки, які залишаються за межами логічного віддзеркалення, і в ролі словесних зразків речей і мовних моделей відношень між ними варіюються від мови до мови залежно від специфічних особливостей моделей. Через вербалізовані образи та мовні моделі відбувається додаткове бачення світу; ці моделі доповнюють нашу загальну картину знань, коригують її» [Брутян 1969: 57].

пояснити це поняття: «Словниковий запас конкретної мови охоплює загалом разом із сукупністю мовних знаків також і сукупність поняттєвих засобів мислення, якими володіє мовна спільнота; і в міру того, як кожен носій мови вивчає цей словник, усі члени мовної спільноти опановують ці засоби мислення; у цьому значенні можна сказати, що можливість рідної мови полягає в тому, що мова містить у своїх поняттях певну картину світу й передає її всім членам мовної спільноти» [цит. за: Радченко 1997: 250]. У статті «Мова» («Sprache») (1931) Й. Л. Вайсгербер уписує поняття мовної картини світу в змістовий бік мови: «У мові конкретної спільноти живе й впливає духовний зміст, скарбниця знань, яку справедливо називають картиною світу конкретної мови», а «головну предметну основу для картини світу конкретної мови створює природа: ґрунт, географічні умови, зокрема клімат, світ тварин і рослин» [цит. за: Радченко 1997: 250–251]. Погляди Й. Л. Вайсгербера були критиковані в різних країнах або в потоці відкидання ідей неогумбольдтіанства взагалі (скажімо, у структуралізмі), або з позицій заперечення всього «західного» (у СРСР та країнах радянського блоку) [див. докладніше: Радченко 2004: 26–35]. Прикладом сучасної критики Вайсгерберових позицій можуть слугувати слова В. П. Даниленка: «Не заперечуючи впливу мовної картини світу на наше мислення, ми маємо разом указати на пріоритет немовного (невербального) шляху пізнання перед мовним, під час якого не мова, а сам об’єкт задає нашій думці той або той напрям. Не мовна картина світу кінець кінцем визначає наш світогляд, а сам світ, з одного боку, і незалежний від мови концептуальний погляд на нього, з другого боку» [Даниленко 2009: 250].

У сучасній лінгвістиці й філософії усталилася думка, що поняття *картини світу* остаточно закріпилося в науковому дискурсі завдяки спадщині німецького філософа М. Гайдеггера, який у статті «Час картини світу» писав, що «чуючи слово “картина”, ми думаємо передусім про зображення чогось. Картина світу буде відповідно немовби полотном сущого в цілому. Картина світу, проте, говорить про більше». Науковець виокремлює певні риси такого

«світу в картині»: компетентність, оснащеність, цілеспрямованість. За М. Гайдеггером, картина світу, сутнісно зрозуміла, означає «не картину, що зображує світ, а світ, осягнений у розумінні такої картини. Суще загалом беруть так, що воно тільки тоді стає сущим, коли його підносить людина, яка уявляє та встановлює його» [Хайдеггер 1993: 49–50].

Певна річ, що після тривалого періоду розвитку концепції мовної картини світу, дослідники додали до неї нові штрихи. Наприклад, Ю. М. Караулов визначає *мовну картину світу* лише на лексичному рівні як «спосіб існування лексики (словника) у свідомості носія» [Караулов 1976: 274]. Ю. Д. Апресян зазначає, що *картина світу* складається з наївної (або мовної) та наукової моделі, наївна картина світу відображає матеріальний і духовний досвід народу – носія певної мови й тому «може бути специфічною для нього у двох відношеннях. По-перше, наївна картина певної ділянки світу може разюче відрізнятися від суто логічної, наукової картини цієї самої ділянки світу, яка спільна для людей, що говорять різними мовами. <...> По-друге, наївні картини світу, які створюють шляхом аналізу зі значень слів різних мов, можуть у деталях відрізнятися одна від одної, у той час як наукова картина світу не залежить від мови, якою її описують» [докладніше див.: Апресян 1995а: 57–59]. У Ю. Д. Апресяна термін *наївна картина світу* – це аналог до поняття *мовна картина світу*, оскільки наївні знання (наївна геометрія, наївна фізика простору та часу тощо) здобувають саме з одиниць мови [там само: 350–351]. Водночас науковець визнає, що «інтуїтивні уявлення про речі не завжди розходяться з науковими, а сфера життєвих уявлень, виражених у МКС (мовній картині світу. – *Т. Ц.-С.*), зазнає розширення за рахунок наукових понять» [Апресян 1995: 299]. Такого самого погляду дотримується й Л. Б. Нікітіна, яка зазначала, що, на відміну від постійно мінливої наукової картини світу, *мовна картина світу* стійкіша, «вона тривалий час може зберігати хибні уявлення та помилки» [Никитина 2006: 44]. В. М. Телія вважає, що *мовна картина світу* створена «барвами так званої конкретної лексики та опредметненням

процесуальних значень, а також використанням синтаксичних конструкцій, що первісно відображали відношення між елементами предметно сприйманої дійсності, зокрема й особами як виконавцями фізичних дій» [Телія 1988: 178].

О. О. Селіванова у своїх працях бере до уваги аксіологічний, етичний і когнітивний аспекти й зазначає, що це «представлення предметів, явищ, фактів ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [Селіванова 2006: 365]. В. В. Жайворонок, визначаючи поняття картини світу, звертає увагу на різні рівні мови: від фонетичного до стилістичного й розуміє її як подібну до мозаїки польову структуру «взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього стану людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку» [Жайворонок 2007: 15]. На думку П. В. Мацьківа, В. В. Жайворонок, даючи визначення картини світу, не розрізняє мовну картину світу та картину світу загалом та «акцентує на власне лінгвістичних категоріях, що формують і концептуалізують мовну картину світу, а не картину світу, оскільки остання є значно ширшим поняттям і включає в себе мовну картину світу, концептуальну та ін.» [Мацьків 2017: 116].

Як бачимо, у сучасній філософії та мовознавстві термін *мовна картина світу* перебуває в центрі наукових пошуків, дослідники утверджують «думку про те, що світ розгортається завдяки мові, яка впливає на процеси пізнання, а його результати – на людські вчинки. Це означає, що картину світу створює не тільки пізнання, а й мова» [Дольская 2008: 64].

1.1.5. Концептуальна картина світу

Деякі українські мовознавці (як-от Л. А. Лисиченко, О. О. Селіванова та ін.) поряд з *мовною картиною світу* виокремлюють *концептуальну картину*

світу – зображення світобудови у свідомості людини у вигляді системи концептів. У цій позиції варто вбачати наслідування теорії та практики сучасного російського мовознавства. На думку Л. А. Лисиченко, концептуальна картина світу – багатовимірне явище, у якому «відбиваються і елементи світового універсуму, і зв'язки між цими елементами» [Лисиченко 2009: 12]. В. І. Постовалова дає ширше визначення терміна: «Картина світу – не дзеркальне відображення світу й не відчинене "вікно" у світ, а саме картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння… вона залежить від призми, через яку здійснюється світобачення» [Постовалова 1988: 55]. О. О. Селіванова зазначає, що деякі науковці, хоч і розмежовують *мовну картину світу* та *концептуальну картину світу*, «вважають, що більш правильним би було говорити про мовномисленнєву картину світу, не ототожнюючи мову й мислення, а підводячи під мовну модель когнітивну базу (Г. Колшанський)», а також що межа між *мовною картиною світу* та *концептуальною картиною світу* нечітка, «вони перебувають у логічних відношеннях перетину або включення першої до другої залежно від визнання концептуально не співвідносних мовних категорій, наприклад, роду» [див. докладніше: Селіванова 2006: 365]. Дослідниця, зокрема, торкається проблеми зв'язку мовної картини світу та концептуальної картини світу з погляду опозиції принципів *модулярних теорій* (що постулюють наявність у когнітивному механізмі людини низки незалежних систем оброблення вихідної інформації, які автономно працюють) та *холізму* (який, навпаки, «розглядає людську свідомість як цілісну функціональну систему, у якій мова є однією з підсистем, підкореною спільним когнітивним законам») [там само: 365–366].

Різниця між мовною картиною світу та концептуальною картиною світу істотна: *концептуальна картина світу*, на відміну від *мовної картини світу*, не обмежена мовною інформацією, бо її утворюють «різні типи мислення, і не все, що пізнано людиною, набуває словесної форми, не все відображається за допомогою мови, і не вся інформація, яка надходить із зовнішнього світу,

набуває мовного виразу» [Космеда 2000: 10]. *Концептуальна картина світу* універсальна, упорядкована, характеризується стійкістю та системністю, вона «містить інформацію, наявну в поняттях, водночас в основі мовної моделі лежать знання, закріплені в семантичних категоріях і семантичних полях, утворених зі слів і словосполучень» [Уфимцева 1988: 110]. І. О. Голубовська також підкреслює, що крім семантики «вираження культурно-національної специфіки відбувається на всіх без винятку рівнях мовної системи» [Голубовська 2004: 39]. В. А. Маслова наголошує на спільності *концептуальної картини світу* представників різних етносів й на вторинності *мовної картини світу* щодо *концептуальної картини світу*: «Концептуальні картини світу в різних людей однакові, оскільки людське мислення єдине. Національні мовні картини світу – це просто інший їхній “розквіт”. Мовна картина світу відображає національну картину світу, її можна виявити в мовних одиницях різних рівнів» [Маслова 2008: 51]. Дослідниця до своєрідних опозитів *мовна картина світу – концептуальна картина світу* додає ще одне поняття: *національна картина світу*. Унаслідок цього пара опозитів перетворюється на ланцюжок узаємодоповнюваних понять і термінів.

Як бачимо, *мовна картина світу* відображає навколишні зміни, тому вона рухливіша порівняно з концептуальною картиною світу, яка вирізняється стійкістю та універсальністю. Утім, багато науковців говорять про зв’язок *мовної картини світу* та *концептуальної картини світу*. Наприклад, Л. Б. Нікітіна, указуючи на зв’язок *мовної картини світу* з іншими видами картин світу (фізичною, політичною тощо), пише, що *мовна картина світу* не тотожна концептуальній і відповідно її не можна розглядати поряд з іншими видами картин світу, а «з іншого боку, за нею визнають концептуальний зміст, оскільки саме в мові відображаються особливості світосприйняття окремої людини та національно-культурної спільноти, погляди на світ загалом і на кожний з його об’єктів окремо» [Никитина 2006: 44]. Дослідниця підкреслює: «Оскільки в мові відображено результати практичного, художнього, технічного

наукового пізнання світу, *мовна картина світу* тісно пов'язана з концептуальною. Без цього зв'язку мова не змогла б бути засобом спілкування» [там само: 43].

Мовна картина світу письменника – це відтворення у творі індивідуальної картини світу автора. На думку К. П. Воронцової, існує загальна *художня картина світу*, створена з індивідуальних картин світу окремих авторів, у власній інтерпретації яких проявляються основні категорії людського світобачення. Художня картина світу, – уважає дослідниця, – це «певний тип реальності, перетвореної за законами мистецтва і яка має свої власні виміри і зміст» [цит. за: Рогозина 2006: 57]. *Мовну картину світу* письменника, зазначає К. О. Кочнова, варто трактувати як «індивідуально і творчо вербалізоване уявлення про світ, пропущене крізь призму свідомості автора, це внутрішня духовна дійсність, котру художник намагається втілити ззовні», а ключ до *мовної картини світу* письменника – це «аналіз його індивідуальної мовної системи, як особливим чином організованої ієрархічної структури, у якій проявляється специфіка індивідуального художнього мислення та його втілення» [Кочнова 2014]. Звідси випливає, що *мовна картина світу* письменника – це не тільки суб'єктивне відображення загальної *мовної картини світу* в автора за допомогою індивідуальних і творчих мовних засобів, які, зокрема, відображають істотні риси літературного напрямку, до якого він належить. *Мовна картина світу* письменника допомагає ліпше зрозуміти *концептуальну картину світу* окремої особи. Не останню роль тут відіграють, крім мовного арсеналу, і біографія письменника, і його оточення. Отже, для остаточної характеристики *мовної картини світу* письменника потрібно враховувати все, що пов'язане з певним автором: його мову, мовне середовище, біографію, ставлення до проблем буття. Проблему авторського бачення картини світу, як зазначає Д. М. Поцепня, варто розв'язувати з урахуванням:

1. Найважливіших художніх ідей і понять циклу в їхній словесній реалізації. Дослідниця тут має на увазі виявлення мотивів; градації мотивів;

ключових слів; семантичних полів, естетично дієвих слів, а також «співвіднесеності з філософськими та літературно-естетичними пошуками межової епохи».

2. Образу мови, тобто опису лексики позначення кольору (відображення психологічної компоненти у сприйнятті кольору); ставлення автора до тропів;

3. Емоційного тону оповіді, а саме характеристики емоційно-оцінної компоненти авторської картини світу [див. докладніше: Поцепня 1997: 227–241].

Надзвичайно важливий метод дослідження *авторської картини світу* – це створення повного словника окремого письменника, який може слугувати основою для розуміння його художнього бачення, допоможе зрозуміти світоглядні основи його стилю, а також вивчати в порівняльному аспекті індивідуальні стилі інших письменників. Словник мови письменника одного автора рідко коли впливає на кодифікацію літературної мови, проте в сучасних умовах саме сукупність словників, що описують мововжиток окремих письменників, стає головним виразником ідей унормування на базі текстів художньої літератури. Зрештою саме на підставі таких словників найзручніше простежити мовомислення, зреалізоване в красному письменстві певної епохи. У новітній період історії авторська лексикографія переходить з категорії суто навчальної літератури в кодифікаційну галузь. Зародження й розвиток багатьох європейських літературних мов нового часу, зокрема багатьох слов’янських ідіомів, відбувалося саме на основі утвердження красного письменства рідною мовою. Тому опис мовної картини світу письменника за допомогою лінгвістичної метамови – це не лише фіксація засобів вираження якогось автора, а й опис традицій унормування та кодифікації національної мови. Звісно, якщо матеріал у кодексі подано за правилами академічної едиції, а не адаптовано до популярного рівня.

Отже, можна констатувати: 1) *мовна картина світу* – це наявна в мові певна єдина обов’язкова для всіх носіїв певної мови система поглядів на

реальне та уявне в житті спільноти; 2) носії різних мов бачать світ крізь призму своїх мов, тому властивий мові погляд на світ певною мірою універсальний і національно специфічний; 3) *мовна картина світу* «наївна», оскільки багато в чому відрізняється від наукової картини світу, ці відмінності складні й потребують наукового вивчення; 4) терміни *мовна картина світу* та *концептуальна картина світу* нетотожні; кожен із них описує окремий фрагмент цілісної картини світу; 5) вивчення мовної картини світу в синхронії неможливе без контрастивного дослідження узусу та мови художніх творів відповідної епохи, зокрема *авторської картини світу*.

1.1.6. Мовний портрет

Паралельно з поняттям *мовна особистість* використовують термін *мовний портрет*, появу якого пов'язують з іменем М. В. Панова (висунув у середині 60-х рр. XX ст. ідею фонетичного портрета у праці «Історія російської літературної вимови XVIII–XX ст.»). У наш час немає остаточного визначення концепції *мовного портрета,* мовознавці по-різному трактують цей термін. Наприклад, *мовний портрет* досліджували як стилістичну категорію (С. Я. Єрмоленко), як мовленнєву характеристику персонажа (Г. Г. Матвєєва, К. Я. Кусько, О. О. Пожарицька), як специфіку мовленнєвої поведінки (О. А. Земська), як сукупність мовних і мовленнєвих характеристик комунікативної особистості (Т. П. Тарасенко). В енциклопедії «Українська мова» *мовний портрет* – це поняття, яке в «реалістичному творі передбачає точність у відтворенні мовних особливостей того середовища, до якого належить зображувана дійова особа» (УМ: 379). Н. М. Шевченко під *мовним портретом* розуміє «зафіксований світогляд мислителя, який несе інформацію про оцінювання реального світу, життєві настанови, мету та ідеали» [Шевченко 2013: 10]. Багато дослідників поряд з поняттям *мовний портрет* уживають термін *мовленнєвий портрет*, наприклад, О. С. Ахманова зазначає: *мовленнєвий портрет* це – «особливий підбір слів, висловів, мовленнєвих зворотів тощо, як

засіб художнього зображення дійових осіб літературного твору» (СЛТ: 385), Г. Г. Матвєєва тлумачить це поняття як «набір мовленнєвих переваг того, хто говорить за конкретних умов для актуалізації певних намірів і стратегій впливу на того, хто слухає» [Матвеева 1993: 14]. На думку Т. П. Тарасенко, дослідження *мовленнєвого портрета* передбачає також урахування вікових, психологічних, прагматичних, когнітивних аспектів [Тарасенко 2007: 8]. Утім, у лінгвістиці чи не найчастіше використовують визначення *мовленнєвого портрета*, яке запропонував Ю. М. Караулов. На думку цього дослідника, *мовленнєвий портрет* – це «реалізація в мовленні мовної особистості людини», а саме «показ в мовленні багатокомпонентного та багатослівного набору мовних особливостей, умінь, готовностей для виконання мовленнєвих учинків різного ступеня складності» [Караулов 1987: 32]. Як бачимо, у мовознавстві немає чіткого розмежування понять *мовний* і *мовленнєвий* портрет, дослідники розглядають їх або окремо, або ж ототожнюють (Т. П. Тарасенко).

В основі розмежування понять *мовний портрет* і *мовленнєвий портрет* лежить дихотомія *мова* та *мовлення* – одна із найскладніших проблем у сучасній лінгвістиці[8]. О. С. Мельничук в енциклопедії «Українська мова» зазначав, що *мова* – це «характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об’єктивної дійсності» (УМ: 362). Отже, *мова* – це знаковий механізм обміну думками між членами спільноти, «система одиниць спілкування і правил їх функціонування» [Кочерган 2002: 31], «закони їхнього сполучування та чергування» [Панов 1967: 13], засіб «розвитку мислення, передавання від покоління до покоління культурно-історичних традицій тощо» (СЛТ: 530). *Мовлення* – це «процес реалізації мовної діяльності, єдиний об’єктивний прояв

[8]Дихотомія «мова – мовлення» лежить в основі загальнолінгвістичної теорії швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, який зробив розмежування цих понять одним із принципів наукового дослідження мови [див. докладніше: Кочерган 1999: 31].

мови» (УМ: 374), «конкретність, у якій реалізуються мовні закономірності, парадигматичні та синтагматичні» [Панов 1967: 13].

Мовний портрет і *мовленнєвий портрет* не тотожні поняття, їх варто розглядати як загальне й окреме, яке може бути використане за певних умов і яке вже реалізоване в повторюваній ситуації. Поняття *мовного портрета* ширше, це загальна родова категорія, спроба вираження мовної особистості як цілісного багатогранного суб'єкта, що «вербалізується мовними засобами за допомогою низки характеристик, які можуть доповнюватися: соціальних, вікових, етнокультурних» [Шевчук 2014: 307]. Основа *мовного портрета* – «самоідентифікація з позитивними характеристиками, судженнями, які констатують стан речей у реальному світі. Вершина мовного портрета – реалізація авторського бачення досконалості навколишнього світу» [там само: 10]. *Мовленнєвий портрет* «проявляється безпосередньо в мовленнєвій ситуації, яку створюють комуніканти» [там само: 307].

1.1.7. Ідіостиль та ідіолект

У сучасному мовознавстві вивчення *творчої особистості* нерозривно пов'язане з вивченням *ідіостилю* письменника, який не тільки показує особливості його творчої манери, а й допомагає зрозуміти основні напрями розвитку мови. Кожному художньому текстові властиві неповторні авторські риси та ознаки (авторський індивідуальний стиль). Уперше поняття *індивідуальний стиль* в *ідіостиль* трансформував і ввів у науковий обіг російський філолог В. П. Григор'єв, описавши його у своїй праці «Граматика ідіостилю. В. Хлєбніков» (1983). Дослідник зазначив, що *ідіостиль* – це явище, опис якого полягає у «виявленні глибинного семантичного та категорійного зв'язку його елементів, що втілюють у мові творчий шлях поета, до суті його видимої та невидимої рефлексії над мовою» [Григорьев 1983: 134]. Науковець, увівши в обіг одиницю *ідіостиль*, не дав їй конкретного термінологічного наповнення. Згідно з концепцією В. П. Григор'єва «будь-який ідіостиль як факт

сучасної літератури є водночас й ідіолектом» [там само: 4]. Терміни *ідіостиль*, *індивідуальний стиль* (зазвичай уживані паралельно) та *ідіолект* розмежовують не всі мовознавці. Наприклад, С. Я. Єрмоленко в енциклопедії «Українська мова» зазначає, що ідіостиль (ідіолект) – це, по-перше, «сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естетичну функцію і вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших», по-друге – це «своєрідність мови окремого індивіда»[9]. Утім, підкреслює лінгвістка, це «поняття насамперед стосується стилю майстра слова, письменника» (УМ: 676). Л. О. Ставицька, аналізуючи статтю дослідниці, підкреслює, що в «дослідницькій стратегії вивчення ідіолекту в лінгвоукраїністиці виразно проступає тенденція до його беззастережного ототожнення з ідіостилем», тому дуже часто в «працях молодих дослідників спостерігаємо сплутування значень двох термінів, коли ідіолект помилково співвідносять з глибинними текстовими структурами, а ідіостиль – з поверховими, екстралінгвальною основою творчості» [Ставицька 2009: 12]. *Ідіолект*, зазначає Л. О. Ставицька – це «сукупність індивідуальних особливостей, що характеризують мовлення окремого індивіда, а *ідіостиль* – індивідуальний стиль, сукупність основних стильових особливостей, які характеризують твори того чи того автора у певний період або всю його творчість. Ідіостиль письменника, включаючи в себе ідіолект, виявляється у мовній і комунікативній компетенції, усвідомленому виборі засобів спілкування, мовному чутті і смаку» [там само: 11]. «Ідіостиль письменника ширший за його ідіолект, перше охоплює друге». У разі «ототожнення термінів ідіолект та ідіостиль спостерігаємо не що інше, як механічне перенесення першого у стилістичну терміносистему» [там само: 10]. Термін «ідіостиль постав як симбіоз “ідіолект” (перша частина ідіо- вказує на соціокомунікативну

[9] У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за ред. С. Я. Єрмоленко (2001) поняття *ідіолект* та *ідіостиль* розмежовано: ідіолект – це «мовна практика окремого носія мови; сукупність форматних і стилістичних ознак, що вирізняють індивідуальну мову», ідіостиль – «індивідуальний стиль, у якому виразні, марковані засоби мови утворюють певну систему» (КТСЛТ: 67).

природу індивідуального мовлення) і “стиль”, а тому оперуючи, на перший погляд, абсолютно синонімічними термінами ідіостиль і індивідуальний стиль, слід пам’ятати про умовно кажучи соціолінгвістичну складову першого. Ці поняття можуть синонімізуватися, але оперування терміном ідіолект зобов’язує дослідника враховувати екстралінгвальний фон мовотворчості письменника, а також різнотипні інтертекстуальні проєкції конкретних мовно-естетичних феноменів» [там само: 11].

В. В. Виноградов розглядає *ідіолект* у вузькому (тільки специфічні мовленнєві особливості певного носія мови) та широкому (узагалі реалізація певної мови в устах індивіда, тобто «сукупність текстів, породжуваних тим, хто говорить, і які досліджує лінгвіст для вивчення системи мови») розумінні (ЛЭС: 171). Такої само думки дотримується О. С. Ахманова, яка розглядає *ідіолект* (англ. idiolect) як: 1. «сукупність індивідуальних (професійних, соціальних, територіальних, психофізичних тощо) особливостей, які характеризують мовлення певного індивіда», а також як «індивідуальний різновид мови»; 2. «сукупність результатів мовлення, які можуть бути створені під час спілкування двох осіб в певний момент» (СЛТ: 165).

В «Українській літературній енциклопедії» (автор статті – В. А. Чабаненко) зазначено, що *ідіолект* (індивідуальна мова) – це «індивідуальний різновид тієї чи іншої мови, індивідуальне мовлення, що пояснюється професією, віком, психічним станом людини, її місцем проживання, соціальною належністю, освіченістю, рівнем загальної культури, а також ситуацією спілкування», а в літературознавчому аспекті цей термін уживають у двох значеннях: 1. «як сукупність специфічних мовних рис, характеристика мовлення персонажа» та 2. «як авторську своєрідність у використанні мовних засобів для зображення дійсності, тобто один із найважливіших складників індивідуального стилю (ідіостилю) письменника» (УЛЕ: 299). Як бачимо, автор статті розглядає *ідіолект* як основний складник ідіостилю письменника. Проте показово, що в «Енциклопедії сучасної України»

немає окремої статті про ідіостиль, а подано лише вокабулу *ідіолект* (авторка – Л. В. Рябець).

Терміни *ідіолект* та *ідіостиль*, залежно від кута погляду, дослідники можуть розглядати паралельно або окремо один від одного, але їхній зв'язок очевидний. Наприклад, Л. О. Новіков, спираючись на концепції чеського дослідника Я. Мукаржовського (одного з ідеологів Празького лінгвістичного гуртка) про ієрархічну структуру естетичних норм, намагається знайти спільне та відмінності між *ідіолектом* та *ідіостилем*, він пише, що *ідіолекти* формуються на основі:

а) безумовних (кодифікованих) норм;

б) культурно апробованих, стійких (узуальних) норм.

Ідіостилі формуються на основі:

а) узуальних норм;

б) норм, реально усвідомлюваних як власне виражальний варіант, як одна із можливостей на певному синхронному відрізку [ПЯиИ 1990: 58].

Отже, *ідіолект* – це складова частина ідіостилю, це особливі, індивідуальні риси мови письменника (перекладача), зокрема лексичні, фраземні, стилістичні, семантичні, граматичні. *Ідіолект* властивий будь-якій мовній особистості (художнім героям прозових, поетичних, перекладних творів), в основі *ідіостилю* автора – система законів національної мови, стан її розвитку. На основі викладеного вище можна зробити висновок, що *ідіостилю* властива комплексність утворення, для його формування важливу роль відіграють соціально-історичні умови, мовна особистість автора, поєднання в його творчості культурних надбань і новаторства, а також жанрові ознаки твору. Ідіостиль – це система мовленнєвих засобів, властивих творам окремого автора, йому притаманне широке використання стилістично маркованої лексики, стилістичних прийомів для реалізації задумів на папері. Ідіостиль відображає авторський спосіб мовного висловлення у творах, а також

внутрішній світ автора певного твору, літературний напрям, до якого він належить.

Ідіолект, як індивідуальний різновид мови, проявляється в сукупності різних ознак мовлення окремого носія мови, він містить ознаки структури, норми та узусу відповідної мови й показує унікальність мововжитку індивіда; у письмовому мовленні виявляє риси ідіостилю [див. детальніше: ЛЭС: 171; Селіванова 2006: 173]. Ідіолект, пристосований до потреб інформаційного обміну між членами певної спільноти, зрозумілий носіям мови. Утім, як зазначає В. В. Виноградов, не варто перебільшувати онтологічну значимість *ідіолекту* й трактувати мову як суму *ідіолектів* (такий підхід був властивий молодограматикам), «тим самим відмовляючи мові в об'єктивному, незалежному від індивіда існуванні» (ЛЭС: 171).

Певна річ, задля повноти й максимального охоплення аналізу елементів мовної системи *ідіолект* та *ідіостиль* не варто вивчати лише на прикладах художньої літератури. Власне кажучи, з погляду дослідження інструментарію національної мови взагалі обмеження художнім стилем небажане, адже орієнтація тільки на письменницький текст викривлює справжній образ мововжитку в синхронії. Проте ідіолект та ідіостиль на базі нехудожніх жанрів рідко коли вивчають. Скажімо, в українському мовознавстві ідіолект та ідіостиль науковця нечасто ставав об'єктом дослідження, а вивчення мовно-стилістичних особливостей наукових текстів у зв'язку з теоретичними й практичними здобутками автора – і поготів. Серед вартих уваги праць, присвячених мовній особистості науковця, можна згадати розвідки українських лінгвістів Н. Ф. Непийводи (2001), І. А. Синиці (2006), П. О. Селігея (2003, 2016) та ін. І. А. Синиця зауважувала, що науковий текст мовознавці вивчають ізольовано від автора, не враховують його мовної особистості [Синица 2006: 10–11], що, ясна річ, не може задовольняти сучасного дослідника, який прагне об'єктивно вивчити внесок попередників. На думку Н. Ф. Непийводи, саме індивідуальний стиль дає змогу побачити мотиви написання твору, сам процес

створення наукової праці [Непийвода 2001: 11–23]. «Визначення участі провідних науковців в історії українського мовознавства, – писали В. В. Ґрещук та В. І. Кононенко, – з опертям на характеристику їхньої психотипної природи, особистісного внеску в утвердженні україноцентричних пріоритетів в умовах ідеологічної боротьби видається одним із першорядних завдань сьогочасної наукової думки в Україні» [Ґрещук 2022: 62]. Вивчення ідіостилю та ідіолекту як поліфункційної метамови науки – актуальне завдання сучасної лінгвістики.

Зрозуміло, що поданий аналіз аж ніяк не вичерпує складної й багатогранної теми терміновжитку одиниць *творча особистість, мовна особистість, ідіолект, ідіостиль, мовна картина світу, мовний портрет* у лінгвістичній україністиці. Усі ці терміни постали на ґрунті філософських, мовознавчих і літературознавчих пошуків західноєвропейських науковців (здебільшого у XX ст.), але вже давно закорінені в українській гуманітаристиці. У вітчизняній лінгвістиці створено потужну традицію використання згаданих одиниць у дослідженнях різного профілю, проте генеза цього терміновжитку, його модифікація, впливи на дефініцію термінів різних мовознавчих шкіл, перша фіксація рогляданих одиниць досі мало вивчені. Не всі дослідники вкладають однаковий зміст у ці терміни, що часто в українське мовознавство приходили не безпосередньо з центру виникнення теорії (гіпотези), а опосередковано, з додатковими семантичними (дефініційними) нашаруваннями, здобутими в лінгвістичних школах-посередницях. У зв’язку з активним залученням України до наукового простору Європейського Союзу перед нашими мовознавцями гостро постає проблема ревізії та уніфікації (якщо це можливо на нинішньому етапі розвитку) дефініцій галузевої термінології, адже в найближчому майбутньому вітчизняна термінологія відчуватиме вплив термінологічних систем інших країн (найбільше – англомовних), а контрастивне вивчення української терміносистеми на тлі зарубіжних національних практик набуде вкрай важливого значення.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

КТСЛТ – Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. К.: Либідь, 2001.

ЛСД – Літературознавчий словник-довідник. 2-е вид., виправл., доп. Київ: Академія, 2007.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.

ПС – Психологический словарь. М.: Педагогика, 1983.

СЛТ – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.

СУМ Х – Словник української мови. Т. Х. Київ: Наукова думка, 1979.

УЛЕ – Українська літературна енциклопедія. Т. 2. К.: «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1990.

УМ – Українська мова. Енциклопедія. К.: «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2007.

ЭСБЕ – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 64. С.-Пб.: Брокгауз–Ефрон, 1901.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. М.: Языки русской культуры, 1995 (1995а).

Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика (синонимические средства языка): 2-е изд., испр. и доп. М.: Языки русской культуры, 1995.

Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. К.: Академія, 2004.

Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис… докт. филол. наук. Ленинград, 1984.

Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа. 1968. Лекция, прочитанная в Лондонском ун-те в 1967 г. Ереван : Луйс, 1968 [вып. дан. 1969].

Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа; Перевод с немецкого, вступительная статья и комментарии О. А. Радченко. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва, 2004.

Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. М., 1993.

Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. М.: Наука,1981.

Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII–XIX вв. М.: Наука, 1978.

Виноградов В. В. О теории художественной речи. М.: Высш. шк., 1971.

Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. М.: Художественная литература, 1961.

Герц Г. Принципы механики, изложенные в новой связи. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1959.

Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. 2-е вид., випр. і доп. К.: Логос, 2004.

Григорьев В. П. Грамматика идиостиля. В. Хлебников. М.: Наука, 1983.

Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.

Ґрещук В., Кононенко В. Особистість українського вченого-мовознавця. *Лінгвістичні студії Linguistic Studies*. 2022. Випуск 44. С. 62–74.

Даниленко В. П. Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера. *Филология и человек.* 2009. № 1. С. 7–18.

Дольская О. А. Язык и «картина мира». *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Харків: НТУ «ХПІ», 2008. № 11. С. 62–69.

Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. К., 2007.

Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Психолінгвістична діагностика. Луцьк, 2012.

Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. М.,1960.

Иванцова Е. В. О термине «языковая личность»: истоки, проблемы, перспективы использования. *Вестник Томского государственного университета*. 2010. № 4. С. 24–32.

Іваницька М. Л. Структура мовної особистості перекладача художньої літератури як інтердисциплінарна категорія. *Studia Linguistica*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Вип. 6. С. 151–158.

Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: ГНОЗИС, 2004.

Карасик В. И. Языковые ключи. М.: ГНОЗИС, 2009.

Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976.

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987.

Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Л: ЛНУ ім. І. Франка, 2000.

Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. К.: Видавничий центр “Академія”, 2002.

Кочерган М. П. Загальне мовознавство. К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.

Кочнова К. А. Вопросы изучения языковой картины мира писателя. *Гуманитарные научные исследования.* 2014. № 11. URL: http://human.snauka.ru/2014/11/8328 (дата звертання: 7.09.2020).

Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Х.: «Основа», 2009.

Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2008.

Матвеева Г. Г. Скрытые грамматические значения и идентификация социального лица («портрета») говорящего: Дис. … докт. филол. наук. СПб., 1993.

Махінов В. М. Теоретичні засади формування мовної особистості в історії розвитку європейського соціокультурного освітнього простору: Автореф. дис… докт. пед. наук; 13.00.01. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2013.

Мацьків П. В. Мовна картина світу в контексті суміжних наукових понять. *Наук. вісник ДДПУ ім. І. Франка*. 2017. № 7. С. 115–118.

Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности. М.: ДомКнига, 2006.

Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 3–16.

Никитина Л. Б. Языковая картина мира и основные черты языковой концептуализации действительности. *Картина мира: язык, литература, культура*. Бийск: РИО БПГУ им. В. М. Шукшина, 2006. С. 42–47.

Панов М. В. Русская фонетика. М.: Просвещение, 1967.

Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* М.: Наука, 1988. С. 8–69.

Поцепня Д. М. Образ мира в слове писателя. СПб.: Изд-во С-Петербург. ун-та, 1997.

ПЯиИ – Поэтический язык и идиостиль. Очерки истории языка русской поэзии XX века. М., 1990.

Радченко О. А. Язык как миросозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. М., 1997. Т. 1.

Радченко О. А. Апостол родного языка. Вайсгербер Й. Л. *Родной язык и формирование духа*; Перевод с немецкого, вступительная статья и комментарии О. А. Радченко. М., 2004.

Ревзина О. Г. Язык писателя и литературный язык в концепции В. В. Виноградова. Весник Моск. у-та. 2015. С. 7–50.

Рогозина И. В. Плюрализм картин мира. http://elib.altstu.ru/journals/Files/pa2001_1_2/pages/34/pap_34.html.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006.

Селігей П. Науковий жаргон: Основні ознаки та причини появи. Київ, 2003.

Селігей П. Світло і тіні наукового стилю. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016.

Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2002.

Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. Киев: Издательский дом Д. Бураго, 2006.

Соссюр Ф. де. Труды по общему языкознанию. М., 1977.

Ставицька Л. Про термін ідіолект. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 3–15.

Струганець Л. Поняття «мовна особистість» в україністиці. *Культура слова.* 2012. № 77. С. 127–133.

Тарасенко Т. П. Языковая личность старшеклассника в аспекте ее речевых реализаций (на материале данных ассоциативного эксперимента и социолекта школьников Краснодара): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2007.

Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. М.: Наука, 1988. С. 173–204.

Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике.* М., 1960. С. 135–198.

Уфимцева А. А. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. М.: Наука, 1988.

Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании (Извлечения). *Хрестоматия по истории языкознания X1X–XX веков*. М., 1956.

Хайдеггер М. Время и бытие. М.: Республика, 1993.

Шевченко Н. М. Структура языкового портрета М. Цветаевой. *Вестник БГУ.* Бишкек: Изд-во БГУ, 2013. № 2. С. 47–50.

Шевчук З. С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість – мовний портрет». *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 4. С. 305–308.

Doroszewski W. Uwagi o terminologii lingwistycznej. *Славянска лингвистична терминология.* София, 1962. S. 5.

Sarah L. Higley: Hildegard of Bingen's Unknown Language. Palgrave Macmillan, 2007.

1.2. Стан авторської лексикографії в Україні й у сучасній світовій лексикографії. Типологія авторських словників

Творчість провідних представників свого народу в історії національної літератури та культури, видатних майстрів слова, письменників, публіцистів, громадських діячів є життєдайним ґрунтом для збагачення загального лексикографічного набутку авторськими словниками та джерелом для створення лексикографічної праці більшого обсягу. Адже погодимося, що «матеріал, зібраний в авторському словнику, слугує фактологічною базою для оновлення реєстру, семантичної, стилістичної характеристики, ілюстративного матеріалу тлумачних загальномовних словників» [Самойлова 2020: 95]. Зокрема укладений на базі картотеки за творами видатних українських письменників, публіцистів та громадських діячів «Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» робить свій вклад у показ сучасного стану лексики та фразеології української літературної мови.

Актуальність дослідження авторської лексикографії обумовлена розвитком словникарської справи. Процитуємо справедливі слова

П. Ю. Гриценка: «кожна лексема, не зафіксована словниками, залишається і поза лінгвістичним інформаційним простором» [Гриценко 2011: 248]. Тому завдання дослідити лексичну та фразеологічну систему сучасної української літературної мови та створення словників видається особливо актуальним. Це підтверджує й значна увага з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників, що втілилася в ряді важливих теоретичних напрацювань в цій галузі. Питання авторської лексикографії розглядали Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Н. М. Сологуб, О. О. Тараненко, О. М. Карпова, Л. К. Гливінська, С. Н. Бук, І. Ю. Белякова та ін. Зокрема «серед пріоритетних напрямків лексикографічної роботи – теорія і практика укладання авторських словників» [Гливінська 2015: 611], які «узагальнюють факти лінгвальної практики творчих особистостей (зокрема літераторів, публіцистів, філософів)» [Гливінська 2013: 104].

До актуальних проблем сучасного українського мовознавства науковці зараховують укладання словників мови письменників. Н. М. Сологуб наголошує, що такі праці важливі для розв’язання багатьох наукових проблем і є цінним матеріалом для вивчення історії літературної мови [Сологуб 2017: 161]. Письменницька лексикографія як важливий напрямок розвитку слов’янської лексикографії сформувалася в 60-70-ті рр. минулого століття [Данилюк 2012: 97]. Проте дослідники наголошують, що Словник, побудований на творах певного письменника, сягає своїм корінням Стародавньої Греції, де укладали глосарії слів до творів Гомера [Бук 2006: 101]. Працюючи над теоретичними засадами авторської лексикографії, науковці зосереджують увагу на неусталеності термінологічного апарату напрямку. Розглядаючи термінологічний аспект письменницької лексикографії, С. Н. Бук зазначає, що словосполучення *авторський словник*, *авторська лексикографія* апелюють до автора, але, як наголошує дослідниця, до автора-укладача словника чи автора художнього твору і тому найбільш відповідними термінами

вважає *письменницький словник* та *письменницька лексикографія* [Бук 2006: 101].

Словник мови письменника, – за визначенням О. О. Тараненка у відповідній статті в енциклопедії «Українська мова», – подає лексико-фразеологічний склад творів певного письменника (всієї його творчості, кількох або одного з творів) [Тараненко 2004*г*: 355]. Як особлива форма структуризації художнього мовлення, словник увиразнює «портрет» письменника [Гливінська 2013: 107]. О. О. Тараненко зазначає, що словник мови письменника «має значення як для вивчення творчості самого письменника, так і для дослідження відповідного етапу історії національної літературної мови та суспільної атмосфери того періоду» і тому «створюється насамперед на матеріалі творчості провідних постатей в історії національних літератур та культур» [Тараненко 2004*г*: 355]. Науковець називає словники мови творів В. Шекспіра, М. Сервантеса, Й-В. Гете, О. Міцкевича, М. Горького та інших видатних особистостей. Беззаперечно, що «розвиток національних літературних мов неодмінно пов’язаний з іменами видатних майстрів художнього слова» [Гливінська 2013: 106].

Звертаючись до світової авторської лексикографії, дослідники визначають однією з найстаріших англійську. Не дивно, адже «в історії європейської лексикографії традиція створення словників мови письменників може нараховувати кілька століть» [Цимбалюк-Скопненко 2010: 4]. Наприклад, О. М. Карпова зосередила свою увагу на лексикографічних працях, присвячених В. Шекспіру, зокрема це «Шекспірівська енциклопедія» (1966). Вона наголошує на значному різноманітті словників, присвячених цій видатній особистості, й справедливо пояснює це незмінною увагою до його мови й стилю [Карпова 2001: 104]. Українська лексикографія незмінно пов’язана з іменем Т. Г. Шевченка. Т. В. Цимбалюк-Скопненко називає найповніше дослідженою з лексикографічного погляду саме його мову. Вітчизняна лексикографія має значну кількість словників, з-поміж яких науковець

виокремлює своєю вагомістю «Словник мови Шевченка» (1964) та «Конкорданцію поетичних творів Тараса Шевченка» (2001).

Якщо розглядати стан авторської лексикографії в Україні, то, звичайно, варто згадати перші спроби. На думку Т. В. Цимбалюк-Скопненко, першою спробою авторської лексикографії в історії нової української філологічної традиції можна вважати українсько-російський словник перекладного й тлумачного типу на 972 слова, доданий до першого видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798) [Цимбалюк-Скопненко 2015: 77].

О. О. Тараненко називає першими спробами створення словників мови письменників в українській лексикографії два словники мови творів Тараса Шевченка, автором яких є Нестор Малеча. Це «Словничок Шевченкової мови» (1916), реєстр якого створений на основі поезій Т. Г. Шевченка (близько 7000 тис. слів), та «Українсько-руський словничок до ‘Кобзаря’ Т. Г. Шевченка» (1917; близько 3500 тис. слів) з вибірковим реєстром [Тараненко 2004*г*: 355]. Н. М. Сологуб та Т. В. Цимбалюк-Скопненко зазначають, що на основі саме мови творів Т. Г. Шевченка укладено найбільшу кількість словників [Сологуб 2017: 164; Цимбалюк-Скопненко 2010: 7]. Адже, як зауважує П. Ю. Гриценко, це «зумовлено насамперед ключовою роллю його мовного і культурного феномену в становленні нової української літературної мови» [Гриценко 2012: 41].

Увага дослідників незмінно зосереджена на вивченні мови творів таких видатних митців слова, як Г. Квітка-Основ’яненко, Леся Українка, І. Франко, В. Стефаник, А. Тесленко, В. Стус, що збагачує українську авторську лексикографію словниками різного обсягу та словопокажчиками. Зокрема вийшов друком «Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка» у 3-х т. (1978 – 1979), «Словник поетичної мови Василя Стуса: Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори» Л. Оліфіренко (2003).

Справедливо буде згадати про додатки до монографій та рукописів дисертацій, якими є покажчики одиниць, що теж є корисним джерелом для

досліджень. Але, як справедливо зазначає Н. М. Сологуб, такі додатки не можуть замінити словники, хоча вони можуть бути корисним та перспективним джерелом для створення об'єднаних праць більшого обсягу [Сологуб 2017: 167]. Можна говорити про різноманітні словники-додатки до дисертацій (а саме діалектизмів, фразеологізмів, синонімів, антонімів, паронімів, епітетів, порівнянь, метафор тощо), значну появу яких останнім часом спостерігають науковці [Гливінська 2015: 613]. Адже в «останні десятиріччя XX ст. в українській лінгвістиці було вже означено необхідність наукового студіювання й лексикографічного представлення лексико-семантичних надбань художньої літератури, зокрема й поезії» [Калашник 2012: 128].

Погодимося, що додатки до монографій та рукописів дисертаційних робіт, якими є покажчики одиниць, є корисним матеріалом для досліджень. Наприклад: Н. М. Сологуб уклала словничок індивідуальних слововживань у творах Яра Славутича [Сологуб 1999] та покажчик індивідуальних слововживань О. Гончара [Сологуб 1991]; монографія Г. М. Вокальчук містить короткий словник авторських неологізмів в українській поезії XX століття [Вокальчук 2004]; Т. В. Цимбалюк-Скопненко уклала до своєї монографії словник-покажчик фразеологізмів роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» в мові перекладу Миколи Лукаша [Цимбалюк-Скопненко 1996]; Л. М. Мялковська до докторської роботи уклала додаток «Мовотворчість І. С. Нечуя-Левицького в контексті історії української літературної мови другої половини XIX – початку XX століття» (показник кількості слововживань) [Мялковська 2020]; дисертаційна робота Л. Ф. Устенко містить додатки «ФО з мовотворчості П. Куліша, не зафіксовані сучасними фразеологічними кодексами» (509 одиниць) та «Паремії у творах П. Куліша» (144 одиниці) [Устенко 2017]; І. В. Денисовець на матеріалі творів українських дитячих письменників кінця XX – першого десятиріччя XXI ст. уклала додаток

до дисертації «Словотвірний і тлумачний словник загальних і власних оказіональних назв» [Денисовець 2016]; Л. М. Підкуймуха до своєї роботи подає додаток «Представленість лексики «Дванадцяти» у словниках української мови» [Підкуймуха 2016] та ін.

Такі покажчики разом з теоретичними висновками, зробленими в монографіях, та наукові статті є корисними для подальшого опрацювання питань, пов'язаних з розвитком авторської лексикографії. Наприклад, найбільш показові аспекти мовотворчості Тадея Карабовича розглянула у науковій розвідці Г. М. Сюта [Сюта 2008]. Н. Ф. Венжинович у своїй монографії присвячує розділ семантичному простору фраземіки художнього стилю української літературної мови на зразках творчості видатних українських письменників та поетів, зокрема Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Ліни Костенко та ін. [Венжинович 2018: 261]. Зокрема на початку XXI ст. з'явилося чимало словничків та словопокажчиків авторських лексичних новотворів до дисертаційних робіт [Вокальчук 2017: 33]. Опубліковано багато наукових статей, присвячено позасловниковій лексиці. Наприклад, творчість В. Стуса розглянула У. Б. Галів [Галів 2018], прозу Євгена Дударя аналізувала Т. Шульга [Шульга 2010], прозі Дмитра Донцова присвячене дослідження Л. М. Томіленко [Томіленко 2015] та ін. Гадаємо, важливим буде згадати про наукові розвідки, зокрема статті, що висвітлюють методологію створення майбутніх словників, також і в порівняльному аспекті, матеріалом для яких слугує творчість письменника чи поета, зокрема розгляд авторських лексичних новотворів [див. напр., Тєлєжкіна 2018; Максимчук 2010; Тимочко 2013].

Для повнішого окреслення східнослов'янської авторської лексикографії не можемо не зазначити, що джерела російської авторської лексикографії пов'язують із другою половиною XIX ст. [Шестакова 2012: 3]. Л. Л. Шестакова виокремлює чотири періоди російської авторської лексикографії: перший – 1860 – 1910 рр., другий – 1920 – 1950 рр., третій – 1960 – 1980 рр., четвертий – 1990 – 2000 рр. [Шестакова 2012: 9]. Якщо поглянути на російську авторську

лексикографію, то ранніми були словники окремих письменників-класиків, створені на матеріалі різних літературних родів та жанрів, з-поміж яких дослідниця називає «Словарь к стихотворениям Державина» Я. К. Грота (1883), «Словарь к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина», укладений К. П. Петровим (1904), «Материалы для словаря пушкинского прозаического языка» В. А. Водарского (1901 – 1905) [Шестакова 2012: 25]. Увага дослідників, звичайно, зосереджується на словниках мови О. С. Пушкіна.

Жанрова система словників різноманітна. Дослідники називають такі словникові форми в авторській лексикографії: словопокажчик, частотний словник, глосарій, конкорданс та тлумачний словник. Н. М. Сологуб вважає одним із центральних в письменницькій лексикографії питання про типи словників й зазначає, що вони різняться за:

1) ступенем охоплення творчості письменника (усієї творчості чи окремих творів);

2) за лексикографічною формою (конкорданси);

3) індекси (частотні словники);

4) глосарії (зібрання незрозумілих (для укладачів) слів і виразів);

5) тлумачні словники, які (а саме повні тлумачні словники) науковці вважають найінформативнішими [Сологуб 2017: 163].

До поняття авторської лексикографії Т. В. Цимбалюк-Скопненко включає конкорданси, індекси, глосарії та лексикони [Цимбалюк-Скопненко 2010: 4 – 5].

Конкорданс – словник, у якому біля кожного слова подано його контекст [Тараненко 2004*в*: 267]. Л. К. Гливінська результатом співпраці українських і зарубіжних науковців називає онлайн-конкорданс повного зібрання творів Г. Сковороди (Online Concordance), створений канадськими фахівцями конкорданс поезії Т. Шевченка (Конкорданція 2001), триває впорядкування електронних корпусів на матеріалі текстів І. Франка та Лесі Українки [Гливінська 2015: 614].

За енциклопедією «Українська мова» глосарій (*лат.* glossarium, словник, зібрання слів, що потребують пояснень) – зібрання глос, незрозумілих або малозрозумілих (рідковживаних, архаїчних або діалектних) слів чи висловів (переважно у давніх текстах); пояснення, переклад таких слів та висловів [Тараненко 2004*а*: 99]. О. О. Тараненко зазначає, що «невеликі глосарії під різними назвами нині друкуються при виданнях творів письменників, особливо давніх» [Тараненко 2004*б*: 100].

Л. Л. Шестакова подає типологію авторських словників, яка складається із дванадцяти взаємодоповнювальних диференційних ознак:

1) за характером поданих відомостей – *філологічні (лінгвістичні)* та *енциклопедичні*;

2) за кількістю авторів, творчість яких описана, – *монографічні* та *зведені*;

3) за охопленням матеріалу – *повні* (авторські тезауруси) та неповні, *диференційні*;

4) за об’єктом опису – словники мови *авторів*, словники *стилю*, словники *поетики*; *фіксувальні*, *інвентаризаційні*, *пояснювальні* та *перекладні*;

5) за ціллю опису – які *реєструють* (*фіксувальні*, *інвентаризаційні*), *пояснювальні* та *перекладні*;

6) за одиницею опису – словники із *заголовною одиницею*, *рівною слову* (словоформі), та *заголовною одиницею більше* або *менше слова* (словники сполучень, стійких виразів, цитат; словники морфем);

7) за способом опису, наповнення словникової статті – на *одно-*, *дво-*, *багатопараметрові словники*;

8) за розміщенням заголовних одиниць – *алфавітні* й *неалфавітні*;

9) за кількістю мов – *одномовні*, *двомовні* й *багатомовні*;

10) за часовою перспективою – на *історичні* (діахронні) авторські словники й *сучасні* (синхронні) авторські словники;

11) за функцією й адресатом – словники *науково-описової зорієнтованості*, адресовані спеціалістам-філологам, *з науковою*

направленістю (для студентів) та словники, *призначені для широкого кола читачів*;

12) за типом інформаційного носія – словники «паперові», *друковані* та *електронні* [Шестакова 2012: 16–17]. Ця типологічна схема, на думку Л. К. Гливінської, відбиває багатоплановість авторських словників з урахуванням досвіду, новочасних тенденцій та перспектив укладання [Гливінська 2015: 612].

В українській лексикографії, як спостерегла Л. К. Гливінська, дослідники надають перевагу лінгвістичним словникам, об'єктом опису яких є як проза (зокрема Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Франка, Павла Загребельного), так і поезія (Євгена Гребінки, Тараса Шевченка та ін.), але дещо менше уваги отримують драматичні твори (наприклад, Лесі Українки) [Гливінська 2015: 613].

Для української авторської лексикографії характерне переважання монографічних типів словників, за охопленням матеріалу диференційних й повних [Гливінська 2015: 613]. Об'єктом опису є насамперед лексеми / словоформи й переважає алфавітний принцип упорядкування таких одиниць [Гливінська 2015: 615]. Дослідниця звертає увагу на те, що прагнення укладачів охопити якнайбільше матеріалу актуалізувало звернення саме до електронної форми побутування авторських словників [Гливінська 2015: 615].

У контексті розгляду надбань авторської лексикографії зосередимо увагу також на фразеографічних працях, що справедливо перебувають у колі зацікавлень науковців. Так, розглядові української авторської фразеографії в східнослов'янському контексті присвячена стаття І. С. Гнатюк, в якій наголошено, що за останні десятиліття з'явилися десятки фразеологічних словників різного типу й призначення, зокрема праці, в яких здійснено науковий аналіз індивідуально-авторського фразеовживання окремого письменника [Гнатюк 2020: 54–55]. Визначною подією в культурному житті України, як пише І. С. Гнатюк, свого часу став словник «Фразеологія

перекладів Миколи Лукаша» О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк (2002; ФМЛ), адже «ця фундаментальна праця – не тільки перша в історії української лексикографії спроба систематизувати та описати фразеологічні скарби української мови, що їх зібрав і вжив у своїх перекладах Микола Лукаш, це взагалі перше українське видання такого типу, присвячене окремій постаті в українському художньому перекладі» [Гнатюк 2020: 57].

Заслуговує уваги «Словарь фразоупотреблений в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм)» Н. Н. Нічика та В. М. Ронгінського (1991; СФМ), словник авторського типу, укладений українськими науковцями на матеріалі творів чужомовного автора. Як наголошує І. С. Гнатюк, ця праця стала одним з перших фразеологічних словників авторського типу у східнослов'янській лексикографії [Гнатюк 2020: 55].

І. С. Гнатюк справедливо зазначила, що авторські фразеологічні кодекси можна вважати повними, якщо їхні реєстри містять як традиційну, так і індивідуально-авторську фразеологію, адже для характеристики фразеотворчості письменника має значення не лише те, як він трансформує фразеологізми, а й те, які саме з традиційних одиниць використовує [Гнатюк 2020: 57]. У цьому контексті варто наголосити, що до таких фразеологічних одиниць з творів письменників, публіцистів та громадських діячів, вміщених у СМТОУ, подаються й традиційні відповідники. Для прикладу розглянемо деякі одиниці з творів Григора Тютюнника:

моро́зом ходи́ть по спи́ні ко́жне сло́во. Кого-небудь охоплює дуже сильне почуття від почутого. *У мене (а я вже чув перед цим уривок в його виконанні на репетиції), у мене* ***морозом ходило по спині кожне слово****, кожна нова й нова інтонація заставляла здригатись душею й тілом* (Гр. Тютюнник, Бути письменником, Листи, 2011, 69). – У СУМ: моро́з іде́ (ішо́в, пішо́в, подира́є *і т. ін.*) по́за шкі́рою (по́за шку́рою, по шкі́рі, по́за спи́ною *і т. ін.*); у СФУМ: [аж] моро́з іде́ (прохо́дить, пробіга́є *і т. ін.*) / пішо́в (пройшо́в, пробі́г *і т. ін.*) по́за шкі́рою (по́за спи́ною, по спи́ні *і т. ін.*);

по спи́ні мура́хами пробі́г морозе́ць. Хто-небудь здригається від хвилювання, впливу чогось на органи чуття. *Відчуваючи, як* ***по спині мурахами пробіг морозець****, Арсен хутко скинув з плеча вудки й наставив їх перед себе* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 747). – У СУМ: моро́з іде́ (ішо́в, пішо́в, подира́є *і т. ін.*) по́за шкі́рою (по́за шку́рою, по шкі́рі, поза спи́ною і *т. ін.*); у СФУМ: [аж] моро́з іде́ (прохо́дить, пробіга́є і *т. ін.*) / пішо́в (пройшо́в, пробі́г і *т. ін.*) по́за шкі́рою (по́за спи́ною, по спи́ні і *т. ін.*); моро́з по́за (за) спи́ною (за плечи́ма, по́за шкі́рою і *т. ін.*) хо́дить (бі́гає і *т. ін.*);

хай Бог ми́лує й кри́є. Ужито для вираження застереження від чого-небудь. *За начальника там Онисько Хекало, з нашого ж таки й села, а непутнє – так* ***хай Бог милує й криє*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 90). – У ФСУМ: хай (неха́й) Бог (Госпо́дь) ми́лує; крий Бо́же;

ле́вова па́йка, проте́ ж не ма́монтова *чого.* Дуже багато або велика частина, але не найбільша. *Звичайно,* ***левова пайка*** *правди у Ваших докорах є,* ***проте ж не мамонтова****!А я, між тим, працюю саме, як мамонт, – від зорі до зорі* (Гр. Тютюнник, Бути письменником, Листи, 2011, 151). – У СУМ: ле́вова ча́стка (па́йка), леви́на ча́стка (до́ля); у СФУМ: ле́вова па́йка (ча́стка);

пі́дсвинок: як пі́дсвинок у барло́зі, *зі сл.* лежа́ти, *ірон.* Спокійно, нерухомо. *То карась. Він – ледащо. Раз хвостом теліпне й лежить,* ***як підсвинок у барлозі*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 53). – У СУМ: сла́вний, як пі́дсвинок (про сома, в іл.); у СФУМ: як свиня́ в барло́зі, *зі сл.* велича́тися, *ірон.*;

товку́чий Ма́рко. Той, хто постійно перебуває у турботах про якусь справу. *Він, як і всі деповці, недолюблював нового начальника. Старий сутулуватий Свиридович був турботником,* ***Товкучим Марком****, інженером-трудягою* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 292). – У СФУМ: як (мов, ні́би *і т. ін.*) [той] Ма́рко (*рідше* Сивко́) у пе́клі (по пе́клу, *рідше* по пе́клі), *зі сл.* товкти́ся, гаса́ти і т. ін.

Окремої уваги заслуговують збірки крилатих слів і зворотів, які досить широко представлені в зарубіжній лексикографічній практиці, але у вітчизняній лінгвістиці саме збірка «Крилаті вислови в українській літературній мові» (Коваль 1975) тривалий час була авторитетною [Гливінська 2015: 613–614]. Але у 2013 році вийшла друком збірка А. Коваль та В. Коптілова «Крилаті слова в українській літературній мові» (Коваль 2013), третє видання книги (перше опубліковане 1964 р. під назвою «1000 крилатих виразів української літературної мови»). В цій збірці упорядники врахували динаміку, постійний процес оновлення складу крилатих слів та збільшили частку одиниць, які прийшли з античного світу, Старого й Нового Завітів, відомості з іншомовних збірок.

Розглядаючи письменницьку лексикографію, слід звернути увагу на окрему її галузь – індивідуально-авторську неографію. В. В. Максимчук зауважує, що «українська письменницька лексикографія XXI століття поповнилася тлумачними словниками індивідуально-авторських новотворів, виокремившись в окрему науку про створення словників авторських лексичних новотворів – індивідуально-авторську неографію» [Максимчук 2010: 614].

Перші спроби фіксації авторських лексичних новотворів, як зазначає Н. А. Адах, зроблені в «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» (1961) І. Огієнка та у «Словнику мови Шевченка» (1964), у яких, утім, новотвори подавалися без відповідних ремарок [Адах 2009: 13]. Індивідуально-авторська неологічна лексика зібрана у спеціальних словниках новотворів П. Тичини та М. Рильського, укладених Г. М. Колесником у 70-х роках XX ст. Дослідниця наголошує, що ці лексикографічні праці заклали наукові основи української індивідуально-авторської неографії, бурхливий розвиток якої припадає на 90-і роки XX – поч. XXI ст. [Адах 2009: 13]. Також назвемо словники авторських лексичних новотворів, засвідчених у XX ст.: «Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори)» Л. В. Оліфіренко (2003), «Короткий словник авторських

неологізмів в українській поезії XX століття» та «Словник лексичних новотворів Михайля Семенка» Г. М. Вокальчук (2004, 2006), «Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини» В. В. Максимчука (2007) та ін. [Адах 2009: 13].

Плідною та перспективною В. С. Калашник називає діяльність лексикографічної лабораторії Острозької академії на чолі з Г. М. Вокальчук, а започаткована лабораторією серія «Українська індивідуально-авторська неографія» вмістила на своїх сторінках багаті матеріали про словотворчість київських неокласиків [Калашник 2012: 129]. Г. М. Вокальчук звертає вагу на значну активізацію в еволюції авторської неографії в кінці XX ст., коли вийшли друком найпоказовіші в цьому плані праці, зокрема монографія Н. М. Сологуб «Мовний світ Олеся Гончара» (1991) із невеликим словником індивідуально-авторського слововживання [Вокальчук 2017: 32]. Науковець наголошує, що цією працею дослідниця започаткувала в українській лінгвостилістиці традицію укладання письменницьких словників [Вокальчук 2017: 32].

Зараз значна кількість словників удоступнена в електронному форматі. В. В. Чумак, аналізуючи використання інформаційних технологій у польській лексикографії на сучасному етапі розвитку, наголосив (не лише для польського словникарства) на актуальності «активізації впровадження у традиційне слов'янське словникарство новітніх комп'ютерних методів опрацювання лексикографічних даних, розроблення нової методики та засобів комп'ютеризації процесу лексикографування аж до створення лексикографічних систем нового типу» [Чумак 2012: 79]. Українські лексикографи враховують виклики інформаційної доби і на сьогодні ми маємо низку словників української поезії та прози, створених фахівцями лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Н. П. Дарчук [Гливінська 2015: 616]. Електронні словники сучасної української прози та

поезії доступні для загального користування на лінгвістичному порталі MOVA.info.

Отже, теорія і практика укладання авторських словників належить до пріоритетних напрямків лексикографії. Практика укладання лексикографічних праць на матеріалі творів письменників сягає своїм корінням ще Стародавньої Греції. Авторську лексикографію розглядають як теорію та практику укладання словників мови окремого автора чи групи авторів. За жанровим розподілом словників дослідники виокремлюють такі основні типи: словопокажчик, частотний словник, конкорданс, глосарій та тлумачний словник. Словник мови письменника є важливим для дослідження того періоду в історії національної літературної мови, коли саме творив письменник. Саме тому укладачі спрямовують свою увагу насамперед на провідні постаті в історії національної літератури, зокрема, в українській лексикографії багато праць присвячено творчості Т. Г. Шевченка («Словник мови Шевченка» (1964), «Словарь языка русских произведений Шевченко» (1985), «Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка» (2001) та ін.). Українська авторська лексикографія XXI ст. поповнилася словниками індивідуально-авторських новотворів, значна увага звернена, зокрема, на індивідуально-авторське фразеовживання, наприклад, вийшли друком такі праці: «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк (2002), «Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник» (2012; ФБХ) та «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник» (2010; ФБЛ) за ред. С. Є. Панцьо. Робота у цій галузі помітно активізувалася, до неї спрямований науковий інтерес дослідників творчості письменників та поетів. Справедливо буде сказати про додатки до монографій та рукописів дисертаційних робіт, якими є покажчики одиниць, що теж є корисним матеріалом для досліджень.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Г. М. Тютюнник. Холодна м'ята – Г. М. Тютюнник. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей. Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. К.: Укр. письменник, 2014.

Григір Тютюнник. Бути письменником – Григір Тютюнник. Бути письменником: щоденники, записники, листи. Передм., упорядкув. О. Неживого. К.: Ярославів Вал, 2011.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Коваль 1975 – Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові: афоризми, літературні цитати, образні вислови. Київ: Вища школа, 1975.

Коваль 2013 – Коваль А. П. Крилаті слова в українській літературній мові. Київ: Ярославів Вал, 2013.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СФМ – Словарь фразоупотреблений в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм): Сост. Н. Н. Ничик, В. М. Ронгинский. Симферополь: СГУ, 1991.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003.

ФБЛ – Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник. Гол. ред. С. Є. Панцьо. Тернопіль: Джура, 2010.

ФБХ – Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник. Гол. ред. С. Є. Панцьо. Тернопіль: Джура, 2012.

ФМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник [уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. Київ: Довіра, 2002.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. Київ, 2009.

Бук С. Н. Українська письменницька лексикографія: термінологічний аспект. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». 2006. № 559. С. 100–103.

Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2018.

Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії XX століття (лексикографічний аспект). За ред. П. Ю. Гриценка: Монографія. Рівне: Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004.

Вокальчук Г. М. Українська індивідуально-авторська неографія. *Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання: Матеріали пленуму Наукової ради НАН України «Українська мова».* Київ: КММ, 2017. С. 31–167.

Галів У. Б. Позасловникова лексика у творах Василя Стуса. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство.* 2018. № 9. С. 47–50.

Гливінська Л. К. Авторський словник у українській лексикографічній номенклатурі (типологічний аспект). SLAVIA ORIENTALIS TOM LXIV, NR 3, ROK 2015. С. 611–620.

Гливінська Л. К. Авторський словник: до питання про категоризаційну специфіку й теоретико-прикладну значущість. *Філологічні студії.* 2013. Вип. 9. С. 103–110.

Гнатюк І. С. Українська авторська лексикографія в східнослов'янському контексті. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 54–67.

Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія.* Київ, 2011. С. 238–249.

Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові.* Київ: КММ, 2012. С. 40–69.

Данилюк Н. О. Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки «На крилах пісень»). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові.* Київ: КММ, 2012. С. 97–104.

Денисовець І. В. Словотвірна вербалізація емоційно-оцінної семантики в сучасній українській дитячій прозі: Дис.. канд. філол. наук. Київ, 2016.

Калашник В. С. Поетична мова як об'єкт лексикографії. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові.* Київ: КММ, 2012. С. 127–133.

Карпова О. М. Современная картина шекспировской лексикографии. *Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация».* 2001. Вип. 1. С. 104–110.

Коломієць О. М. Фразеологічна синоніміка мови художньої прози Є. П. Гуцала. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2005. 56 с.

Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках. *Наукові записки. Серія «Філологічна».* 2010. Вип. 17. С. 256–264.

Мялковська Л. М. Мовотворчість І. С. Нечуя-Левицького в контексті історії української літературної мови другої половини XIX – початку XX ст. Додаток. Київ, 2020.

Підкуймуха Л. М. Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої пол. XX ст.): Дис.. канд. філол. наук. Київ, 2016.

Самойлова І. А. Словник мови автора як підґрунтя для укладання загальномовного тлумачного словника. *Українська мова.* 2020. № 3. С. 95–109.

Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. Київ: Дніпро; Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук, 1999.

Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. Київ: Наукова думка, 1991.

Сологуб Н. М. Типи словників мови письменників. *Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання: Матеріали пленуму Наукової ради НАН України «Українська мова».* Київ: КММ, 2017. С. 161–167.

Сюта Г. М. Лексико-семантичні параметри індивідуального поетичного словника Тадея Карабовича. *Наукові записки. Серія «Філологічна».* 2008. Вип. 10. С. 143–149.

Тараненко О. О. Глоса. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004. С. 99.

Тараненко О. О. Глосарій. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004 (2004*а*). С. 99.

Тараненко О. О. Глосографія. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004 (2004*б*). С. 100.

Тараненко О. О. Конкорданс. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004 (2004*в*). С. 267.

Тараненко О. О. Мови письменника словник. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004 (2004*г*). С. 355.

Тєлєжкіна О. О. Словник художньо-виражальних засобів української поезії 60-х років XX століття. *Лінгвістичні дослідження.* 2018. Вип. 49. С. 67–73.

Тимочко О. Б. Особливості словникового представлення авторських новотворів у сучасній лексикографії. *Наукові записки. Серія «Філологічна».* 2013. Вип. 32. С. 260–268.

Томіленко Л. М. Позасловникова лексика у творі Дмитра Донцова «Націоналізм». *Література та культура Полісся. Серія: філологічні науки.* 2015. Вип. 78. С. 198–204.

Устенко Л. Ф. Фразеологічна підсистема ідіостилю Пантелеймона Куліша в контексті формування нової української літературної мови: Дис .. канд. філол. наук. Київ, 2017.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний виміри. *Лексикографічний бюлетень.* 2015. Вип. 24. С. 77–82.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот» За ред. Л. О. Пустовіт. Київ: Довіра, 1996.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.

Чумак В. В., Тимошук Р. П. Інформаційні технології у польській лексикографії: сучасний стан та перспективи. 2012. № 3. С. 75–79.

Шестакова Л. Л. Русская авторская лексикография: теория, история, современность: Автореф. дис. .. доктора филол. наук. М., 2012.

Шульга Т. Позасловникова лексика у прозі Євгена Дударя. Київ, 2010. Вип. 19. С. 210–218.

1.3. Семантизація, тлумачення та систематизування нових лексичних і художньо-образних засобів мови Олеся Гончара

Традиційна академічна тлумачна лексикографія має потужний лексикографічний апарат системного відтворення лексичного складу мови.

Теоретичні засади тлумачення слів як системно зумовлених одиниць викладені у працях А. А. Бурячка, В. О. Винника, Є. А. Карпіловської, Н. Ф. Клименко, Л. А. Лисиченко, Л. С. Паламарчука, М. М. Пещак, В. М. Русанівського, Л. О. Симоненко, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка та ін. лінгвістів, збірниках наукових праць, напр. «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті» (2011), «Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія» (2012), «Галактика слова» (2020), «У пошуках гармонії мови» (2020), «Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні» (2021), передмовах та інструкціях до академічних тлумачних словників та ін. Системний підхід до опису лексики та фразеології застосовано в 11-томному СУМ (1970–1980), Додатковому томі до СУМ (2017), Словнику української мови у 20 томах (2010–2022), ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник» (за ред. Є. А. Карпіловської), тлумачних словниках нової та актуалізованої лексики (за ред. О. М. Тищенко, Л. В. Туровської) тощо [СУМ; СУМД 2017; СУМ-20; АРСУН 2013; НСЗ-09; НСЗ-10]. Новим напрямам системного лексикографічного відображення слов'янського інноватикону присвячена монографія «Слов'янська дериватографія» [Слов'янська дериватографія 2020].

Розширення джерельної бази тлумачної лексикографії, формування методології системного опису лексичних інновацій та з'ясування особливостей метамови новітніх тлумачних словників є актуальними завданнями сучасної лінгвоукраїністики [Гриценко 2011; Карпіловська 2013; Карпіловська 2018; Казимирова 2014; Кислюк 2020; Козирєва 2019; Самойлова 2021; Тараненко 1996; Сніжко 2019–2023 та ін.]. Основою системного осмислення типології тлумачень постає теорія системності лексики, а також академічні тлумачні словники, які адекватно відтворюють системно-структурну будову лексико-семантичної системи мови та функціонально-стильове призначення лексикону [Караулов 1981; Карпіловська 1990; Карпіловська 2013; Клименко 1986;

Клименко 1990; Клименко 2008; Кронгауз 2001; Попова 2003; Попова 2015; Тараненко 1996 та ін.].

Теоретичному осмисленню проблем лексикографічного відтворення семантичної структури слова у словниках різних типів присвячено розділ «Принципи семантизації слів в існуючих словниках», який підготували Н. Ф. Клименко та Є. А. Карпіловська для проспекту «Українського семантичного словника» [Проспект 1990]. Є. А. Карпіловська здійснює типологію словників, з'ясовує їхнє макронаукове призначення, аналізує актуальні проблеми лексикографічного моделювання мовної системи та її фрагментів [Карпіловська 1990: 7]. Н. Ф. Клименко наголошує на винятковому значенні теоретичного осмислення проблем семантизації для перспективного розвитку лінгвоукраїністики та макронаукових досліджень. Особливу увагу дослідниця звертає на вагомість семантичних (ідеографічних) словників для системного дослідження розвитку мови і суспільства. Семантизація слів, з’ясування їхнього змісту та місця в мовній системі має бути основою укладання усіх типів словників. У тлумачному словнику лексикограф повинен показати, чим реєстрове слово відрізняється від інших слів і відтворити його місце в системі мови. Кожне слово, наголошує Н. Ф. Клименко, належить до певного лексико-семантичного розряду, тому формування системи родових та видових слів для опису гіперо-гіпонімічного упорядкування лексики у тлумачному та ідеографічному словниках має бути пріоритетним завданням теорії лексикології та лексикографії [Клименко 1990: 31].

Укладання «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (СМТОУ 2022) – благодатна основа для використання традицій системного опису лексики у тлумачних словниках, а також для з’ясування та застосування інновацій лексикографічного опису неолексикону. Під **неолексиконом** у нашому дослідженні розуміємо нові лексичні та художньо-образні надбання письменників другої половини XX–початку XXI ст., які ще не були засвідчені тлумачними словниками [Козирєва

2019; Сніжко 2017]. Основою верифікації новизни слова чи стійкого сполучення слів постає одинадцятитомний Словник української мови (1970–1980) та Додатковий том до цього словника (СУМД 2017).

У процесі укладання СМТОУ застосовуємо традиційні та нові лексикографічні засоби відтворення семантичної структури слів та опису їхнього функціонування. Новітня методологія спрямована на якомога повніше відтворення семантичних зв'язків слів (подання синонімів, антонімів, відображення переносного й образного вживання слів, увиразнення семантичної деривації, входження нових значень слів до різних семантичних полів чи ідеографічних груп), вкрай важливих для перспективного укладання загальномовного ідеографічного словника. У новому тлумачному словнику необхідно відтворити систему традиційних словникових ідентифікаторів значення – родових та видових слів, призначених для відображення ідеографічної класифікації лексики (*людина, робітник; рослина, верба* та под.), а також сформувати корпус нових словникових ідентифікаторів, призначених для лексикографічного опису інновацій – лексики Українського національного Відродження, духовного оновлення, державного будівництва, гуманізації та демократизації суспільства, а також нових емоційно-оцінних назв осіб на позначення чиновників, партократів, бюрократів, сталіністів, шовіністів і т.п., негативних явищ тоталітарного періоду, деградації, знедуховлення тощо, осмисленню яких присвячені твори провідних письменників та публіцистів другої половини XX – початку XXI ст. (СМТОУ 2022). Завданням тлумачного словника є адекватне відтворення системно-структурних відношень лексичних одиниць та відображення їхніх функціонально-стилістичних особливостей.

Щоденникові записи Олеся Гончара насичені лексикою на позначення людей-руйнівників (*людина-хижак, аморальник, рекетир, цивілізований розбійник, душителі культури, доморощені герострати*), угруповань партійних бюрократів (*партчиновники, брежнєвці, ватченки*), виконавців злодіянь тоталітарної епохи (*кати-людомори, звірі-енкаведисти, омонівці, неошовініст,*

найкривавіший з усіх тиранів, культовик-сталініст, партінквізитор). Для відтворення конотації таких слів та словосполучень застосовуємо традиційні (*зневажл.*) і нові стилістичні ремарки (*несхв.*). Для відображення іронійно-зневажливої конотації автора (*домашненькі, закомплексовані пігмеї, всемогутні пігмеї, казенник, жевжик-кореспондент, дармоїд-стиляга, пишномовець, романіст-легкописець, медовустий шанувальник*), що є вирізняльною рисою мовосвіту письменника, використовуємо ремарку *зневажл.-ірон.*:

дома́шненькі, -их, *мн., зневажл.-ірон.* Узагальн. назва для тих співвітчизників, земляків (своїх, доморощених), які позбавлені почуття національної гордості й патріотизму, здійснюють антиукраїнські дії, сприяють занепаду української мови й української державності. *Чомусь особливо багато українських шкіл позакривано в 70-х роках... Хто ж це позакривав? Із-за якого моря прийшли ці нищителі? А чи не ті вони,* ***домашненькі****, хто повиганяв українську мову з установ, із різних нарад, із пленумів ЦК та урочистих вечорів?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 109). – Див. **доморо́щені геростра́ти; доморо́щені крети́ни; доморо́щені нищи́телі мо́ви; доморо́щені цькувачі́ мо́ви;**

крючкотво́р, -а, *ч., зневажл.-ірон.* Хитрий та спритний у своїх діях бюрократ. *Збираючись у похід, козаки обирали гетьмана з-поміж себе вільними голосами. Ото була демократія! Не те що тепер з нашими* ***крючкотворами*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 250). – Пор. у СУМ: крючкоде́р, *заст., зневажл.* – крутій. – Див. **а́рмія бюрокра́тів; казе́нник; невіі́глас-чино́вник;**

пігме́й*, -я, *ч., перен.* Духовно бідна, недалекоглядна людина. **Всемогу́тні пігме́ї,** *зневажл.-ірон.* Про духовно бідних людей, які займають високі посади і мають велику владу. *О ви,* ***всемогутні пігмеї****! Як тяжко з вами мати справу* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 14); **закомплексо́вані пігме́ї,** *зневажл.-ірон.* Про духовно бідних людей, які сліпо віддані певним стереотипам, канонам, не здатні об’єктивно сприймати дійсність. *Думаю оце про з’їзд. Незважаючи на деякі випади проти Єгора Ісаєва, на силкування*

здрібнити й здезорганізувати роботу з'їзду, – все ж цей IX з'їзд виправдав сподівання: всупереч ***закомплексованим пігмеям****, став подією, може, навіть подією історичної ваги* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 101); **пігме́й з до́кторським дипло́мом,** *зневажл.-ірон.* Людина, яка має вищий науковий ступінь доктора наук, проте не шанує рідної культури. | Образно. *Хіба ж ми не чуєм сьогодні, як якийсь* ***пігмей з докторським дипломом*** *злорадствує в пресі, що десь в Євпаторії він бачив, як Довженко припадає пилом в кіосках «Союздруку». Яка це втіха для пігмея* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 169); **я́дерні пігме́ї**, *зневажл.* Фахівці з ядерної енергетики, які спричинюють техногенні катастрофи. | Образно. *Настала ера* ***ядерних пігмеїв****, що тільки й дали нам Чорнобиль. Треба читати Біблію. В ній мудрість найглибша. Вселюдська* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1992), т. 3, 436). – У СУМ: пігме́ї – 1. Загальна назва низькорослих племен Центральної Африки, Південно-Східної Азії та Океанії. 2. Люди малого зросту; карлики // *перен., зневажл*. Нікчемні люди. – Див. **а́рмія бюрокра́тів; а́томні банди́ти; з до́кторським апло́мбом; партбюрокра́тія; псевдопроф́есор.**

Зіставлення структури ідеографічних груп, сформованих за одинадцятитомним Словником української мови (1970–1980), та тих, які постають на основі сучасних тлумачних словників, – шлях до системного вивчення закономірностей розвитку лексичного складу мови упродовж значних хронологічних відтинків та моделювання мовної та концептуальної картин світу в динаміці [Карпіловська 2013; Карпіловська 2017; Сніжко 2010; Сніжко 2017 та ін.].

Основним засобом системного лексикографічного відтворення лексики є **тлумачення**, або **дефініція** (лат. definitio – визначення, тлумачення), яке укладачі «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів» пояснюють як «визначення, тлумачення, розкриття змісту наукового поняття» (УМТ 2001: 46). Для опису системного упорядкування лексики використовують **типові формули тлумачення:** «Фахівець з певного наукового підрозділу»;

«Спортсмен, який займається певним видом спорту»; «Музикант, який виконує твори за допомогою певного музичного інструмента»; «Знаряддя праці (прилад, пристрій, механізм і т. ін.), признач. для виконання певного виду роботи»; «Стан. за знач. …»; «Найвищ. ст. порівн. до …»; «Зменш.-пестл. до …»; «Присл. до …» та под. Перелік типових формул тлумачення подано в інструкціях до укладання та передмові до Словника української мови в 11 томах [СУМ; Проспект 1990; Проспект 2012; Сніжко 1990; Сніжко 2012 та ін.]. Такі стандартизовані формули тлумачення забезпечують автоматизовану класифікацію лексики, на їх основі можлива побудова семантичного (ідеографічного) словника, на чому наголошували 1990 р. автори монографії «Украинский семантический словарь. Проспект» М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська та ін. [Проспект 1990]. 1990 р. нами здійснено системно-структурний аналіз формул тлумачення іменників на позначення знарядь праці, а в 1995 р. – автоматизовану класифікацію 54 тисяч іменників Словника української мови [Сніжко 1995; Сніжко 2017].

Глибокому вивченню структури формул тлумачення присвячена низка праць вітчизняних та зарубіжних учених кінця XX ст. (Д. І. Арбатський, І. М. Гетьман, Ю. М. Караулов, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, З. Д. Попова, А. Я. Середницька, М. В. Скаб, Н. В. Сніжко, І. А. Стернін, Н. Ю. Шведова та ін.). 1982 року Д. І. Арбатський наголошував, що дефініції тлумачного словника надзвичайно деталізовано й узагальнено відтворюють внутрішню структуру лексичного значення слова. Сукупність дефініцій загальномовного тлумачного словника є моделлю лексико-семантичної системи [Арбатський 1982: 3]. Це важливе узагальнення має інтернаціональний характер. У лінгвоукраїністиці воно засвідчене в академічних виданнях з лексикології та лексикографії [Лексикологія і лексикографія 1973], покладено в основу передмов тлумачних словників (СУМ; СУМЖ; СУМД; СУМ-20; СМТОУ), енциклопедичних видань [Кочерган 2004: 306] тощо. Тлумачні лексикографи усього світу намагаються будувати дефініції

так, щоб відтворити гармонію мовної системи й усебічно відобразити особливості функціонування мови в полікультурному просторі в певну епоху розвитку.

На основі формул тлумачення 54 тисяч слів одинадцятитомного Словника української мови (1970–1980) 1995 року нам вдалося змоделювати ієрархічно структуровані ідеографічні групи іменників, визначити моделі розвитку багатозначності, схарактеризувати особливості функціонування одиниць лексичного ядра, переконатися в домінуванні типових формул тлумачення семантики, ієрархічному впорядкуванні словникових ідентифікаторі значення тощо. Наше дослідження підкреслює високий науковий рівень одинадцятитомного СУМ і переконує, що його формули тлумачення придатні для автоматизованого дослідження семантики, моделювання мовної й концептуальної картин світу [Сніжко 1995; Сніжко 2010; Сніжко 2017; Українська лексикографія 2011; Українська лексикографія 2012 та ін.].

З'ясування комплексу родових слів мови та відтворення семантичних зв'язків між ними Л. Єльмслев вважав вершиною (вінцем) історичної науки [Єльмслев 1962: 136]. О. О. Потебня наголошував, що основним завданням історії мови є з'ясування безпосередньої ролі слова в «утворенні послідовного ряду систем, що охоплюють відношення людини до природи» [Потебня 1892: 173]. Сучасна тлумачна лексикографія послідовно утверджує типові формули тлумачення семантики і в такий спосіб закладає можливість моделювання її розвитку на певних історичних зрізах.

Кожна дефініція відтворює семантичну структуру слова, що є результатом процесу семантизації. **Семантизація** – це процес з'ясування семантичної структури слова, підпорядкування компонентів семантичної структури уже відомим або новим архісемам (родосемам), які структурують семантичний простір мови. Поняття семантизації, тлумачення та систематизування у цій праці розглядаємо комплексно, як три найважливіші

проблеми адекватного відтворення нової лексики у тлумачному словнику. О. В. Нарушевич-Васильєва вважає, що у найширшому сенсі семантизація – це розкриття й опис значення слова, а у вузькому розумінні семантизація зводиться до її визначення як сукупності способів розкриття значення слова [Нарушевич-Васильєва 2013: 108]. Метою нашого дослідження є системний опис способів відтворення семантичної структури слів та їхньої значимості (місця в системі мови) у новому тлумачному словнику. Зіставлення традиційних і нових формул тлумачення забезпечує перспективу дослідження динаміки розвитку лексичного складу мови, тенденцій концептуалізації та категоризації нової дійсності [Карпіловська 2013; Сніжко 2010; Сніжко 2022].

Для лексикографічного відтворення нових найменувань людей, що постають на основі тритомових «Щоденників» [Гончар 2008] та збірки творів «Далекі вогнища» [Гончар 1987] Олеся Гончара, застосовуємо традиційні (*людина, особа, житель, послідовник, службовець, письменник, художник* та ін.) та нові (*бюрократ, партчиновник, високопосадовець, нищитель, руйнівник* та ін.) родові та видові ідентифікатори значення. Для відтворення нових найменувань людини-руйнівника та свавільного чиновника застосовуємо нові ідентифікатори значення (*бюрократ, партократ*), а також нові узагальнювальні формули тлумачення «Узагальн. назва для тих, хто…» (*брежнєвці, ватченки, шамоти, домашненькі*). Це нові лексикографічні засоби для відтворення фрагментів мовної та концептуальної картин світу другої половини XX століття:

ва́тченки, -ів, *мн., зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто виконував накази та підтримував політику Олексія Федосійовича Ватченка (1914–1984) – українського радянського партійного і державного діяча, першого секретаря Дніпропетровського обкому Компартії України (з 1965 до 1976 р.), Голови Президії Верховної Ради УРСР (з 1976 до 1984 р.). *А батьки кров'ю серця тепер пишуть, як їх обдурювано, який тиск на них чинено тими доморощеними різними* ***ватченками****, які виявились для нашого народу гірше татар…*

(О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 109). – Див. **доморо́щені геростра́ти; по-дніпропетро́вськи; протисобо́рний теро́р; чо́рна ва́тченківська ма́фія; цькува́ч;**

двоєду́хі, -их, *мн.* Узагальн. назва для тих, хто обманює, лицемірить, виявляє удавану доброзичливість; двоєдушний. *Подалі від цього бруду, інтриг, доносів, від дрібних, жалюгідних, дволиких і* ***двоєдухих*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1971), т. 2, 91). – Див. **двоєду́шник; іу́да-запро́данець;**

залізобето́нники, -ів, *мн., перен., зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто активно гальмує розвиток країни і суспільства, протидіє демократичним нововведенням та процесам національного відродження; реакціонери, ретрогради, консерватори. | Образно. *Реакції багато, гальмівні сили скаженіють, але динамічний процес відродження України ніяким* ***залізобетонникам*** *не зупинити!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 316). – Див. **найдрімо́учіші сталіні́сти; ошкі́рене мурло́ тоталітари́зму; шовіні́зм-сталіні́зм.**

Варто зазначити, що за матеріалами Словника української мови (1970–1980) у процесі формування електронного ідеографічного словника іменників 1995 р. [Сніжко 1995] були змодельовані ідеографічні підгрупи **чиновник** (*акцизник, екзекутор, офіціал, протоколіст, урядник* та ін.) та **службовець** (*діловод, клерк, митник, наглядач, поштар, стрекуліст, судовик, функціонер* та ін.), для яких укладачі СУМ використали відповідно словникові ідентифікатори *чиновник* та *службовець*. У цих групах є історизми та застарілі слова (*прикажчик, акцизник*), зневажливі назви (*чинодрал, чинуша*). Сло́ва **бюрократ** («службова особа, яка, на шкоду справі та інтересам громадян, неухильно додержується формальностей у справах») у ролі лексикографічного ідентифікатора значення укладачі СУМ не використовували. Не представлено в СУМ і слово *партбюрократ.* У «Щоденниках» Олеся Гончара таких слів надзвичайно багато. Вони засвідчують негативне ставлення письменника до чиновницької сваволі радянського часу (*глумитель, цькувач, невіглас-чиновник,*

нищителі української мови, застійники та ін.), ненаситності та жорстокості партбюрократів (*жирні коти, соцвідгодівля, обрости салом байдужості, рватися до керівних стільців, припасти до керівного корита, жирне іржання парламентських жеребців*). За матеріалами СМТОУ постає концептосфера «чиновницька сваволя» (*протисоборний терор, цензурний розбій*) поряд з «духовною деградацією в умовах тоталітарної системи» (*знедуховлення, бездуховність, чорна діра бездуховності, моральний розклад, духовне озлиднiння*). Отже, спостерігаємо формування нових ідеографічних груп, які відтворюють фрагменти української концептосфери другої половини XX ст. Для них формуємо модерні засоби лексикографічного опису, які відображають особливості процесу семантизації, сприяють відтворенню прогресивного мовосвіту письменника та модерного світосприймання українців.

Нижче подаємо узагальнення щодо проблеми типології формул тлумачення та формування новітніх засобів тлумачення неолексикону письменника.

Для лексикографічного відтворення нових найменувань людей-діячів (*блукалець, глумитель, дискутант, дораджувач, доповідач-опоганювач, звинувач, зрадник-братопродавець, книгодушитель, лакизник, оберігач, підбрехач, підгалдикувач, плюндрач, навуходоносор, сексоман, пишномовець. пояснювач, цькувач, травознавець, білялітературний ділок*), засвідчених у «Щоденниках» та збірці творів Олеся Гончара «Далекі вогнища», найчастіше використовуємо традиційну формулу тлумачення «Той, хто…»:

пишномо́вець, -вця, *ч., ірон.-зневажл.* Той, хто говорить пишно, манірно, псевдометафорично, надміру уживаючи вишукані, витіюваті слова й вислови. *Справді, людина – це стиль. Де відомий наш* ***пишномовець*** *пише: «хижим птахом вилупилась думка», я б просто сказав: «він подумав»* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1966), т. 1, 387). – Див. **золота́ мета́фора; медову́стий шанува́льник; плести́-виплі́та́ти слове́сні візеру́нки; солодкоголо́сий;**

книгодуши́тель, -я, *ч., перен., несхв.* Той, хто протидіє українському книгодрукуванню та розповсюдженню українських книг. | Образно. *Щойно подзвонив Ярема Гоян, директор* [видавництва «Веселка»]. *Видавництво у страшенній скруті, ціни на книжки державні* ***книгодушителі*** *підняли фантастично, люди не мають за що купувати* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1992), т. 3, 428). – Див. **деграда́ція; декультуриза́ція; доморо́щені геростра́ти; души́телі культу́ри; знедухо́влення; мора́льний демонта́ж.**

У ролі ідентифікаторів значення «людина» використовуємо також слова **людина** (*двоєдушник, діяч-кар'єрист, занудько, колаборант, легколюб, манкурт, мовоненависник, неошовініст, перевертень-безбатченко, псевдоакадемік, псевдопрофесор, творець-будівничий, чудо-людина, чубань, жовчний стариган, душевний кастрат, пігмей з докторським дипломом*), **жінка** (*балакливиця, бабуся-пенсіонерка, невтомниця, відчайдушниця, жінка-міністр, жінка-професор, красуня-українка, ясновидка*), **син** (*син-інспектор, син-прикордонник*), **представник** (*будбатівець, демблоківці, заокеанці, скажені вовки історії*), **послідовник** (*брежнєвці, сусловці*) та под.:

мовонена́ви́сник, -а, *ч., зневажл.* Людина, яка ненавидить українську мову та культуру; українофоб. *Чи не ті це плюндрачі, що люттю* ***мовоненависників*** *винищували всюди українське слово, фальшиво розбазікуючи, що «самі українці, мовляв, не хочуть у школах рідної їм української мови»?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 109). – Див. **доморо́щені нищи́телі мо́ви; доморо́щені цькувачі́ мо́ви;**

красу́ня-украї́нка, ~і-~и, *ж.* Красива українська жінка або дівчина. *«Полтава – мати співучої милозвучної української мови, родомісто* ***красунь-українок****» (Дочка Франкова про Полтаву)* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1967), т. 1, 425). – Див. **вишне́вий сміх; степови́чки ясноо́кі.**

Інноваційним є застосування в СМТОУ ідентифікатора **українці** для опису української діаспори:

заокеа́нці, -ів, *мн.* Українці, які живуть за океаном, представники української діаспори за океаном; діаспоряни, діаспорці. *Вчора на всіх перехрестях тільки те й робили, що шельмували діаспору, добували вчені ступені на викритті тих клятих* ***заокеанців****, а сьогодні плазують перед тією ж діаспорою, мов останні холуї!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 451). – Див. **заокеа́нський; заокеа́нські брати́ й се́стри; сві́точі дру́жби**.

Новим засобом лексикографічного відтворення особливостей визначних діячів науки і культури в СМТОУ є застосування **формул-персоналій** («Про визначну творчу особистість…») та подання енциклопедичної інформації про визначну людину в кінці словникової статті:

люди́на-леге́нда, ~и-~и, *уроч.* Про Олександра Петровича Довженка (1894–1956) – українського письменника, кінорежисера, кінодраматурга, класика світового кінематографа XX ст. *Як зараз бачу його високе чоло, його сиву мудру, з якоюсь по-юнацьки непокірною шевелюрою голову, яку він умів так високо й незалежно носити. Бачу його струнку, незважаючи на літа, гордо випростану постать – постать людини, яка ні перед ким не згиналась…* ***Людина-легенда****… Мабуть, більш, ніж надруковано його творів, ходить по землі його творів ненадрукованих, усних – афоризмів, крилатих висловів, яскравих образів і мудрих сентенцій… Він, справді, йшов по землі, як сівач, щедрий і добрий* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1956), т. 1, 208). – Див. **довже́нківський; довженкозна́вство; коза́цький рід; лю́ди найталанови́тіші; люди́на-оре́л; лю́ди орли́ного ле́ту і си́льного ду́ху; націона́льна го́рдість; худо́жник-мисли́тель; худо́жник-філо́соф;**

енциклопеди́ст коза́ччини. Про Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) – відомого українського історика, археолога, лексикографа, академіка АН УРСР, письменника, автора тритомової «Історії запорозьких козаків» (1892–1897). *Там він радився з краєзнавцем Прокопом Короленком, якого Рєпіну порадив* ***«енциклопедист козаччини»*** *Яворницький* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 307). – Пор.: **знаве́ць коза́ччини;**

го́рдість на́шої культу́ри. Про Дмитра Михайловича Гнатюка (1925–2016) – визначного діяча культури, оперного співака, режисера, педагога, народного артиста України та СРСР, Героя Соціалістичної Праці, Героя України, депутата Верховної Ради України 8–10 скликань. *А життя йде. Сьогодні Дмитру Гнатюку – 60. Підемо поздоровимо. Йому дали Героя. Гідно вшановано того, хто є* ***гордістю нашої культури*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1985), т. 3, 51). – Пісні, які виконував Д. М. Гнатюк («Два кольори», «Рідна мати моя», «Пісня про рушник», «Черемшина», «Ясени», «Марічка», «Очі волошкові», «Сніг на зеленому листі», «Моя стежина», «З сиром пироги», «Дивлюсь я на небо», «Ой ти, дівчино» та ін.), стали хітами української естради, а понад 20 опер, режисером яких він був, ввійшли до активного репертуару Національної опери України ім. Т. Г. Шевченка («Князь Ігор», «Наталка Полтавка», «Мазепа», «Тарас Бульба», «Аїда», «Травіата» та ін.). – Див. **ювіле́йний ве́чір Дмитра́ Гнатюка́.**

Новим засобом лексикографічного відтворення назв людей з негативною конотацією є застосування прикметників **аморальний, знедуховлений, жорстокий** та ін.:

ви́плодок чино́вницької доби́, *зневажл.* Аморальна, знедуховлена людина радянської епохи, яка дбає тільки про власну кар'єру; кар'єрист. *Заради кар'єри оскверняє материну могилу – ось такий інтелектуал… Оце тип, оце* ***виплодок чиновницької доби****. Виведеш у творі – не повірять. А харків'яни вже стогнуть від цього пройдисвіта, від цієї гниди* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1973), т. 2, 139). – Див. **а́рмія бюрокра́тів; закомплексо́вані пігме́ї; неві́гласчино́вник**.

Окрему нову групу формують найменування людей-руйнівників, у тлумаченнях яких використовуємо ідентифікатори (або синоніми) **руйнач, нищитель, глумитель, цькувач**:

доморо́щені геростра́ти, *зневажл.* Руйначі своєї рідної країни (подібно до Герострата, який спалив храм Артеміди у своєму рідному місті Ефесі у

Малій Азії 365 р. до н. е. задля увіковічнення свого імені в історії). *Як свідчать нещодавно виявлені архівні документи, наукова громадськість і України, й Москви пробувала врятувати Михайлівський собор. Однак Постишев, Балицький та інші* ***доморощені герострати*** *таки домоглися свого* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 245). – Див. **ле́ніни-по́стишеви; Миха́йлівський Золотове́рхий собо́р;**

чо́рна рука́, *перен.* 1. Жорстокий нищитель культурних здобутків людства. | Образно. *Витвір* [св. Софія] *справді богонатхненний, як казали колись… І, може, вища сила відвела в останню мить від нього* ***чорну руку*** *руйнівника* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 228). 2. Жорстокий недоброзичливець з керівної верхівки, який організовує проти кого-небудь провокації, переслідування тощо. *Як і під час «соборної» історії, знову спішно організовуються «відгуки» читачів (навіть по телефону), підключилась і «Робітнича газета», отже, чиясь* ***чорна рука*** *це спрямовує* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 175). – Див. **бре́жнєвська ма́фія; глуми́тель; директи́вна цеко́вська рука́; доморо́щені геростра́ти; руї́нницьки; су́словці; чо́рна ва́тченківська ма́фія.**

Досить наповненою в неолексиконі Олеся Гончара постає група найменувань зрадників та колаборантів (*батькопродавець, продайбатько, продайдуша, гекачепіст, іуда-запроданець, забудь-батько, бабудь-мати, сучасний Іудушка Головльов, консервативне болото*), для опису категорійного значення яких використовуємо ідентифікатор **зрадник**:

продайба́тько, -а, *ч., зневажл.* Зрадник, батькопродавець. *Здається, сьогодні таки можна комусь сказати: ану геть від святинь, ти,* ***продайбатьку****. Дай дорогу чесним синам народу!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 114). – Пор. у СФУМ: Рідного батька продасть – хто-небудь непорядний, здатний зрадити, вчинити підлість. – Див. **зра́дник-братопрода́вець; іу́да-запро́данець; пере́вертень-безба́тченко;**

іу́да-запро́данець, ~и-~нця, *ч, зневажл., зниж.* Зрадник, запроданець (подібно до учня Ісуса Христа, який зрадив свого Учителя за 30 срібляників). *Варто було виникнути підозрі, як незабаром з'явився в концтаборі й* ***іуда-запроданець****, золотушний жевжик на ім'я Бруно з місцевих фольксдойчів* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 168). – Пор. у СУМ: іу́да (ю́да), *зневажл., лайл.* – зрадник, запроданець. – Див. **двоєду́хий; двоєду́шник; на ко́жній та́йній вече́рі є свій іу́да;**

суча́сний Іу́душка Головльо́в, *зневажл.* Підлий зрадник, дворушник, лицемір, який, подібно до героя твору М. Є. Салтикова-Щедріна «Панове Головльови» (1880 р.) Порфирія Головльова на прізвисько Іудушка маскується під добру людину; приховане зло. ***Сучасний Іудушка Головльов*** *з його масною усмішечкою, а проте хтось йому протегує.. Освіченість, сума знань, видно, не в змозі очистити людську натуру від підлоти, якщо вона вже була запрограмована в генах* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 174). – Див. **двоєду́хий; двоєду́шник; іу́да-запро́данець.**

Варто зазначити, що в СУМ з ідентифікатором **зрадник** подано лише кілька слів (*зрадець, каїн, колабораціоніст, христопродавець, штрейкбрехер, юда*), отже за матеріалами нового «Словника мови творчих особистостей України кінця XX – початку XXI століття» група «**зрадник**» зазнає значного наповнення. Окрім того, в СМТОУ на основі щоденникових записів Олеся Гончара тлумачимо поняття **п'ята колона** на позначення зрадників та внутрішніх ворогів, а також знедуховленої частини суспільства:

п'я́та коло́на, *перен.* **1.** Знедуховлена частина суспільства, позбавлена почуття національної гідності. ***П'ята колона*** *– вона існує. Раніш нашу землю шматували імперії, зараз декому хочеться, щоб ми самі розтерзали себе. В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від колиски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 283–284). **2.** Внутрішні вороги, ворожа агентура, яка веде підривну роботу всередині

своєї країни. *Ситуація дуже серйозна. Користуючись політичним інфантилізмом широких мас населення (надто ж на Сході), при озлобленості людей, змучених економічною кризою, явно формується* ***п'ята колона****; вона, ця чорна колона, неодмінно порозуміється з відкритими шовіністами з колишньої КПУ, скористається сліпотою амбітної рухівської «опозиції» і зробить усе, щоб у червні повалити нинішнього Президента й змінити на імперський лад політичний курс, тобто ліквідувати незалежність України* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1994), т. 3, 521). || Антидержавницькі сили. *Цілий день ждали повідомлень про наслідки виборів, але ще й зараз, уночі, нічого неясно. Здається, антиукраїнські сили домоглися свого. Невже прийде до влади потенційний відступник, холуй Москви, який візьметься зі своєю* ***п'ятою колоною*** *за ліквідацію української державності? Де той Демблок? Де та жалюгідна Координаційна рада? Де подівались вчорашні трибунні крикуни, «лідери нації»?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1994), т. 3, 532). – Вислів «п'ята колона» в 1936 р. ужив іспанський генерал Еміліо Мола, прибічник генерала Франсиско Франко під час громадянської війни в Іспанії. За його словами, п'ята колона (ісп. quinta columna) – це повстанці, які вже діють у Мадриді, на який наступають чотири колони військ генерала Франко. – Пор. у СУМ: п'я́та коло́на – група людей, які займаються підривною, антидержавною діяльністю в країнах з революційним або народно-демократичним ладом (за назвою контрреволюційних сил, що діяли в тилу іспанської республіки в 1936–1939 рр.); без іл.

На позначення сукупності людей укладачі СУМ (1970–1980) найчастіше використовували ідентифікатор **люди** (*біднота, двірня, жеброта, ледач, молодь, челядь, юнь, юрба*). Слово **людство** подано як синонім до слів ***людність*** і ***людськість***. У «Словнику мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» слово **людство** використовуємо в ролі ідентифікатора значення стійкого сполучення слів **рід людський**:

рід людськи́й. Людство, жителі планети Земля. *Шукати розуміння й братства зі всім* ***родом людським*** *– ось суть християнства і це ж суть справжнього найсучаснішого гуманізму* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 213). – Див. **вселю́дство; вселю́дськість; гала́ктика лю́дства; однопланетя́ни; планетя́ни; співплане́тники.**

Наведені у кінці словникової статті близькі за змістом слова, засвідчені у спільному неолексиконі письменників, відображають глобальне мовомислення, здатність письменників відчувати й осмислювати актуальні загальнолюдські проблеми.

Інноваційним є використання формули **колективний розум людства** або **нації** для тлумачення слів або ССС: **людський геній, геній нації**:

ге́ній на́ції, *уроч.* Колективний розум, інтелект нації, який дає високі досягнення у різних галузях суспільної діяльності. *Лук'яненко (його сорт Безоста-1 визнана найкращою пшеницею планети, зараз вона найпоширеніша в світі), Пустовойт (що підняв маслянистість соняха з 33 до 54%), Ремесло, Кириченко, Гаркавий – ось де, в хліборобській святій науці, виявив себе* ***геній нації*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1973), т. 2, 150); *Українських пісень уже записано 700 тисяч! З якою силою виявив себе тільки бодай у цьому* ***геній нації****! Такий Божий дар дано народові... І як можна говорити після цього про його якусь неповноцінність, закомплексованість* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 332). – Див. **генети́чна могу́тність на́ції; лю́ди найталанови́тіші; золоті́ плоди́ життя́; мо́зок на́ції.**

Під час укладання нових тлумачних словників є змога простежити внутрішню структуру слова, особливості її мотивації, з'ясувати закономірності нової української номінації на основі лексичного ядра мови, визначити продуктивні словотвірні моделі тощо. Для неолексикону Олеся Гончара характерним є: 1) творення композитів (*волелюб, взаємопідтримка, білопарусний, брунькоцвіт, двожильність, крутоплечий, довженкознавство, життєлюбка, книгодушитель, порогооббивальний, піснеспіви, продайдуша,*

новочасся, сніговерть, саморозквіт, часоплин); 2) творення юкстапозитів (*буря-злива, вулкани-піраміди, дерево-старожил, вечір-прийом, безмежно-прекрасний, горіхово-карий, густо-зелений, димчасто-білий, млисто-рожевий, вчений-мученик, вороги-наклепники, жевжик-кореспондент, дармоїд-стиляга, ловкач-бізнесмен, майстер-кераміст, невіглас-чиновник, місяць-молодик, озера-тиховоди*); 3) активне використання префіксів анти- (*антилюдяність, антитворящий, антирежимний, антибраконьєрський, антисоборний, антиукраїнський*), най- (*найвартісніший, найвишуканіший, наймораль ніший, найневдатніший, наймерзенніший, наймальовничіший, найпотаємніший, найрелігійніший, найсуттєвіший, найшанованіший*); 4) розбудова словотвірного гнізда з коренем **око** (*жаркоокий, палкоокий, сумноокий, ясноокий, зіркоокий, мутноокий*); 5) активне творення прислівників (*догірно, доменно, гарматно, жагливо, легко-недбало, здивовано-весело, пронизливо-весело, по-чичиковськи, по-папужиному, по-хижацькому, по-орлиному*) та ін.

Для опису семантики прикметників з префіксом анти- використовуємо формули тлумачення «Спрямований проти когось або чогось» (*антибраконьєрський, антирежимний, антисоборний, антиукраїнський*). Для опису семантики іменників з префіксом анти- застосовуємо формулу «Той, хто не підтримує когось або щось» (*антисталініст*).

Для опису семантики складних прикладкових утворень (*син-прикордонник, донька-первениця, брат-лікар, друг-поет, читач-пасічник, чоловік-коваль*) у ролі ідентифікатора застосовуємо перший компонент складного слова:

чита́ч-па́січник, ~а́-~а, *ч.* Читач, який займається бджолярством. ***Читач-пасічник*** *із Поділля надіслав бджолиного меду, пише, як глибоко він сприйняв «Твою зорю»* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 488). – Див. **чита́цтво;**

жі́нка-профе́сор, ~и-~а, *ж.* Жінка, яка має найвище вчене звання; професорка. *Була з медінституту* ***жінка-професор****, розповіла, що друг їхньої*

сім'ї, помираючи (помер недавно), заповів їм: «Прочитайте «Твою зорю» (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 148).

Для опису лексичного значення прикладкових назв дівчат (*дівчина-фельдшерка, дівчата-доярки, дівчата-зв'язківки*) використовуємо формулу «Молода неодружена жінка…»:

ді́вчина-фе́льдшерка, ~и-~и, *ж.* Молода неодружена жінка, яка працює фельдшером. *Ми з Кириком лише з розповідей знаємо про ту дивовижну, ніби міфічну,* ***дівчину-фельдшерку****, в яку до безтями закохався наш друг* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 40).

Для опису назв людей похилого віку використовуємо формулу «Людина похилого віку, яка…»:

дід-башта́нник, ~а-~а, *ч.* Чоловік похилого віку, який охороняє баштан. *І усміхнена молода твоя мати, і* ***діди-баштанники*** *весело спостерігають цю сцену, очей не зводячи з хлоп'яти, що борюкається з викоханим на плавневім сонці, більшим за шкільний глобус, більшим за тебе самого кавунищем* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 278).

Для похідних від власних назв (*вангогівський, врубелівський, горбачовський, довженківський, моцартівський, растрелівський, сократівський, сусловсько-брежнєвський, великосорочинський, гуляйпільський, ірпінський, іссик-кульський, петриківський, ломівський, зачіплянський, труханівський, холодногорський, тянь-шанський, чиказький, юрмальський*) застосовуємо формули тлумачення «Стос. до»:

мо́цартівський, -а, -е. Стос. до Вольфганга Амадея Моцарта (1756–1791) – австрійського композитора XVIII ст., віртуозного скрипаля, піаніста, клавесиніста, диригента, одного з найкращих мелодистів, глибокого гуманіста. *Із цих зближень, реальностей, із твоїх уявлень, фантазій і візій виростає щось єдине, народжується ота* ***моцартівська*** *гармонія мистецтва.. Буде «Собор»!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1967), т. 1, 411); *Мові Шевченковій не перестаю дивуватись. Не вчився в школах, півжиття минуло поза Україною, а звідки ж*

ця мовна розкіш, така музика, така ***моцартівська*** *чистота? Абсолютне естетичне чуття. Народну пісню взяв як надійний взірець* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 285). – Вольфганг Амадей Моцарт прожив лише 36 років, але створив безліч творів у різних жанрах (симфонії, квартети, тріо, сонати, концерти, опери, твори для хору з оркестром, особливо знаменитий «Реквієм»). Музика В. А. Моцарта відображає зв'язки різних культур, його особисте широке й багате світосприймання. З шестирічного віку він подорожував країнами Європи, разом з батьком та сестрою давав концерти у різних країнах, грав у чотири руки з Й. С. Бахом. П. І. Чайковський, який високо цінував красу мелодійних образів В. А. Моцарта, зазначав, що саме завдяки йому він зрозумів, що таке музика. – Див. **бу́клі Мо́цартових часі́в; За Бо́гом одра́зу йде ба́тько; Мо́цартове мі́сто;**

великосоро́чинський, -а, -е. Стос. до Великих Сорочинців – села в Миргородському районі Полтавської області. *Оглядали ще раз* ***великосорочинську*** *Преображенську церкву – усипальницю гетьмана Апостола та його рідні* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 230). – Великі Сорочинці – батьківщини гетьмана Лівобережньої України Данила Апостола (1654–1734), письменників Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852), Володимира Івановича Самійленка (1864–1925), Олеся Васильовича Донченка (1902–1954) та ін. відомих українців. – Див. **генети́чна могу́тність на́ції; ге́ній світово́го масшта́бу; коза́цький рід; лю́ди найталанови́тіші; Соро́чинський я́рмарок;**

хо́ртицький, -а, -е. Стос. до Хортиці – найбільшого острова на Дніпрі, розташованого поблизу Запоріжжя, нижче Дніпровської ГЕС. *Все дихає величчю. І ця* ***хортицька*** *флора цілинно-степових трав, трав козацьких, половецьких, цей килим вічності! Все хвилює. І дихаєш тут на повні груди* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1967), т. 1, 424). – Хортиця є унікальним природним та історичним заповідником, одне із Семи чудес України. З 1965 року Хортиця є державно-культурним заповідником, у якому передбачено

створення музейного комплексу, присвяченого історії запорозького козацтва. – Див. **Вели́кий Луг; коза́цький рід.**

Наведені вище приклади лексикографічного опису парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних властивостей лексичних одиниць наповнюють теорію та практику системного дослідження лексики новими даними та узагальненнями. Вони сприяють моделюванню динаміки мовної та концептуальної картин світу, забезпечують основу перспективного академічного дослідження історії розвитку лексико-семантичної системи другої половини XX – початку XXI ст. Яскравим зразком такого типу системних досліджень є ідеографічний словник нової лексики, укладений науковцями під керівництвом Є. А. Карпіловської (АРСУН 2013). У цьому словнику вдало поєднано парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні аспекти лексикографічного відтворення сучасного словотворчого процесу. Маємо змогу простежити особливості семантизації слів, динаміку мовної й концептуальної картин світу [Карпіловська 2013; Сніжко 2013].

Варто зазначити роль антонімічного увиразнення семантики нових найменувань в СМТОУ. У неолексиконі Олеся Гончара протиставлені групи слів на позначення розвитку, прогресу, матеріальних і духовних надбань суспільства (*духовна культура, духовні цінності, духовне відродження*) і морального занепаду, деградації, знедуховлення (*бездуховність, Чорнобиль бездуховності, чорна діра бездуховності*).

Новим засобом систематизування духовних надбань українців в СМТОУ є словникові ідентифікатори **свято** та **урочистості**, якими об’єднані стійкі сполучення слів: *Шевченківський вечір, Тарасове свято, ювілейний вечір Дмитра Гнатюка, Дні літератури і мистецтв* та ін.

Словниковий ідентифікатор **музей** систематизує знання про музейний фонд України (*Музей Соломії Крушельницької, Музей Марка Кропивницького, Музей Ольги Кобилянської* та ін.), напр.:

Музе́й Соломі́ї Крушельни́цької. Музей-садиба в с. Біла Тернопільського р-ну Тернопільської області, відкритий 1963 р. до 90-річчя від дня народження Соломії Крушельницької. *Відвідали в с. Біла* ***Музей Соломії Крушельницької*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 149). – Соломія Амвросіївна Крушельницька (1872–1952) – всесвітньо відома українська співачка, виконавиця ролі японської гейші Чіо-Чіо-Сан в опері Джакомо Пуччіні «Мадам Баттерфляй» та ін. До своїх концертних програм у різних країнах світу співачка завжди включала українські пісні. Любила виконувати твори Тараса Шевченка, покладені на музику Миколою Лисенком. Навіть у палаці царя Миколи II Соломія Крушельницька співала українською мовою. – Пор. у СУМЖ: історичний, краєзнавчий, художній музей; Музей етнографії; Музей Каменяра; Музей-квартира (в іл.); буди́нок-музе́й (квартира, будинок історичної особи, збережені після її смерті як музей).

Словниковий ідентифікатор **бульвар** інформує про назви бульварів в Україні, зокрема бульвару Тараса Шевченка у Києві:

бульва́р Шевче́нка. Вулиця в Шевченківському районі Києва, названа на честь визначного українського письменника, художника, генія українського народу Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861). *Різдво! Цілий день хуртовина і, здається, по всій Україні. Ввечері йду* ***бульваром Шевченка****, повно світла, на алеї видно, як пролітають тіні від сніжинок, вони летять і летять. З-під ліхтарів вітром жене цілі завії снігу чистого, пречистого... І раптом – спів чую, співають молоді, сильні, численні голоси: біля Володимирського собору, хоч парадні двері й зачинено, зібралося повно народу і отам – співають! «Ой радуйся, земле, світ новий народився!..». Стою, слухаю, і спазми перехоплюють горло – від краси, краси народної душі... Ні, не загине планета! ..Давно не відчував такого приливу надій. Хочеться жити!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1985), т. 3, 43). – Бульвар закладено близько 1834 р. Ім’я Т. Г. Шевченка носить з 1919 р. Інші назви бульвару – Бульварне шосе,

Бульварна вулиця, Бібіковський бульвар. – Див. **духо́вний Мойсе́й украї́нської на́ції; пра́пор на́ції, сві́точ; невідцві́тне у віка́х сло́во Тара́сове.**

Вагоме місце в реєстрі СМТОУ займають назви храмів України і світу (*Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, собор Паризької Богоматері* та ін.), які систематизуємо за допомогою ідентифікаторів **пам'ятка, собор, монастир, храм** та ін.:

Миха́йлівський Золотове́рхий собо́р. Православний монастир на честь покровителя Києва Архангела Михаїла, споруджений у Києві 1108–1113 рр. онуком Ярослава Мудрого київським князем Святополком Ізяславичем. *Одним із найбільших злочинів сталінського вандалізму є зруйнування* ***Михайлівського Золотоверхого собору*** *в 1935 році. Злочин перед світовою культурою! Будь-що майбутня Україна має відбудувати цей шедевр XII ст., що постав перед киянами в 1113 році. Уцілів від татар. Але не вцілів від динамітів Постишева та Затонського (цей «нарком», вислужник Москви, писав тоді: «По поводу Михайловского собора любители старья подымают шум...»). Отже, я теж «любитель старья» і кажу: катюги, поверніть нам візантійські мозаїки XII віку, іконостас українського бароко, унікальні срібні царські врата, даровані гетьманами... Де те все, що належить Україні?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1992), т. 3, 439); *Серед хаосу й безладі та дикої гіперінфляції все ж ми звернулися до громадян України із закликом відбудувати на київській горі* ***Михайлівський Золотоверхий*** *(шедевр двох епох: XII століття і XVII–XVIII – розквіт бароко). Сталінські гауляйтери знищили, а ми відбудуємо на подив усьому людству* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 471). – Михайлівський Золотоверхий собор знищили радянські партократи 1935 р. Відбудовано собор 1998 р., відкрито на День Києва. На будівлі собору 2011 р. встановлена меморіальна дошка Олесю Гончару, який доклав чималих зусиль для відновлення історичної пам'ятки. Собор прихистив учасників Революції гідності 2013 р. У серпні 2015 р. на мурах Михайлівського Золотоверхого

з'явилася Стіна пам'яті загиблих захисників України. – Див. **доморо́щені геростра́ти; ле́ніни-по́стишеви;**

Софі́йський собо́р. Визначна пам'ятка історії та архітектури України, розташована на Софійській площі м. Києва; збудована 1037 р. київським князем Ярославом Мудрим; названа на честь святої Мудрості Божої; Софія Київська; Софія; св. Софія. *«Це могутній монумент гордої історії України», – такий запис зробив президент Ніксон у книзі відвідувачів під час одвідин* ***Софійського собору*** *в Києві в травні 1972 р.* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1973), т. 2, 172); *І ще подія: в Києві Собор Української Православної церкви обрав патріарха: ним став колишній в'язень гулагівських таборів, виходець із Прикарпаття Володимир (В. Романюк). Вчора телевізія показала коронування патріарха у* ***Софійському соборі****. Як це було величаво!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 491). – Див. **свята́ (св.) Софі́я; Софі́я; софі́ївські фре́ски;**

собо́р Пари́зької Богома́тері. Собор у Парижі, присвячений Діві Марії. *До Ленінграда й Москви приїздив архієпископ* ***собору Паризької Богоматері****, передбачався його візит і до Києва, але в останню мить... заборонили!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 238). – Собор Паризької Богоматері (Нотр Дам де Парі, франц. – Notre Dame de Paris) побудовано у XIV ст. за планом Моріса де Сюллі в готичному стилі.

Варто зазначити, що у традиційній тлумачній лексикографії для відтворення семантичної структури слова зазвичай використовують **повні описові** й **відсильні** формули тлумачення. В СМТОУ повні описові формули тлумачення застосовуємо для неологізмів і неосемантизмів, а також для тих похідних слів, мотиватори яких представлені у попередніх тлумачних словниках (задля уникнення в новому словнику недостатності семантичної інформації про неолексему чи неосемантему). Традиційні відсильні формули тлумачення (Власт. за знач…; Стан за знач.; Стос. до … тощо) застосовуємо до тих слів, які засвідчені новим СМТОУ. Так, для слів ***студбат*** зі значенням «студентський батальйон» та ***студбатівець*** («учасник студентського

батальйону») подаємо повні формули тлумачення, а для похідного слова ***студбатівський*** використовуємо відсилання до слів ***студбат*** і ***студбатівець***:

студба́тівський, -а, -е. Стос. до студбату, студбатівців. *Треба б у «Людині і зброї» дати більше про ті наші* ***студбатівські*** *Фермопіли і про те Рокитне, де мене, закривавленого, тільки Рось і врятувала* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 452). – Див. **на́ші Кру́ти; на́ші студба́тівські Фермопі́ли.**

Особливу роль в систематизуванні нових лексичних та художньо-образних надбань сучасних письменників відіграють гіперпосилання між словниковими статтями, які відображаємо ремаркою Див. у кінці словникової статті, напр. у наведеній вище словниковій статті **студбатівський**. Це потужний засіб систематизування семантично близьких слів та стійких сполучень слів у новому тлумачному словнику, який забезпечує моделювання концептуальних домінант мовосвіту кожного письменника і сукупного концептуального осмислення епохи творчими особистостями. Позначку Див. у кінці словникової статті називаємо **маркером ідеографічного систематизування** слів та стійких сполучень слів. Він виконує функцію лексикографічного відтворення структури ідеографічних груп та моделювання фрагментів концептосфери. Виявляємо, що на масиві неолексикону СМТОУ постають нові фрагменти української концептосфери: «Українське Відродження», «генетична могутність нації», «творчий геній людства», «тоталітаризм», «чиновницька сваволя», «чорнобильська трагедія», «знедуховлення та деградація в умовах тоталітарного режиму» та ін. Це ті ділянки лексики, які довгий час не були лексикографовані або з ідеологічних причин, або з часових, як от «чорнобильська трагедія», яка відображає аварію на Чорнобильській АЕС, яка сталася 1986 р. Отже, новий тлумачний словник, що постає на багатому лексичному матеріалі визначних письменників та публіцистів, наповнює сучасну макропарадигму знань новими знаннями про мовний та суспільний розвиток значного періоду часу.

З використанням гіперпосилань вдається з'ясувати, що в новому словнику чітко окреслені межі двох основних концептосфер – концептосфери Українського Відродження і концептосфери духовної деградації суспільства. Концептосферу Українського Відродження моделюємо за словниковими статтями, які відтворюють процеси утвердження Незалежної України, державного характеру української мови, релігійних засад духовного розвитку, творчих звершень українців, їхнього високого патріотизму: *Українське Відродження; духовне відродження; державність української мови; Україна-Мадонна; Мати; Богом дана нам Україна; степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна* та ін. (див. детальніше у розділі «Олесь Гончар: неолексикон Українського Відродження» цієї монографії).

Під гаслом **люди найталановитіші** систематизуємо стійкі сполучення слів або образні вислови, що стосуються творчої еліти українців – письменників, художників, співаків, композиторів тощо: *духовний Мойсей української нації; найспівучіша пісня нашої літератури XX століття; високі мальви поезій; золотоголосі орфеї України; спів з небес; сріблястий, ангельський голос; женьшенєвий кущ геніїв театру* та ін.). Ці «золоті» метафори Олеся Гончара увиразнюють художньо-естетичну цінність словникових матеріалів, употужнюють новий напрям систематизування образних та перифрастичних назв талановитих людей та створення словників мудрослів'я визначних майстрів слова:

висóкі мáльви поéзій, *перен., уроч.* Про красу поетичного слова Ліни Василівни Костенко (нар. 1930) – визначної української письменниці, поетеси-шістдесятниці, Лауреата Шевченківської премії (1987), Премії Антоновичів (1989). *Прислала Ліна Костенко книжку. Після багатьох літ з'явилась-таки... Давно не читалось такої справжньої поезії. Сумно тільки, що виняток, рідкість вона, не видно щось у цієї книжки сестер. Серед білих плям теперішньої літератури, серед безплідних її солончаків та пустирищ лиш де-не-де самотньо яскравіють ось-такі* ***високі мальви поезій****...* (О. Гончар,

Щоденники, 2008 (1977), т. 2, 310–311). – Мальва – висока багаторічна декоративна рослина з великими яскравими квітами. Її вирощували в Стародавній Греції та Стародавньому Єгипті. В Україні мальву вважають берегинею української оселі. Яскраві різноколірні квіти створюють дивовижну веселку навколо хати. – Див. **верши́на в украї́нській суча́сній літерату́рі; костенкіа́на; лю́ди найталанови́тіші; найбі́льша поете́са Украї́ни;**

золотоголо́сі орфе́ї Украї́ни, *експр., уроч.* Про українських співаків з прекрасними вокальними здібностями, які представляють досягнення української культури на світовому рівні. | Образно. ***Золотоголосі орфеї України*** *– так атестують наших співаків в іноземлях* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 16). – Орфе́й (давньогрец. Ὀρφεύς) – напівміфічний уславлений співець і поет, персонаж давньогрецької міфології. Син річкового бога – фракійського царя Еагра (за іншими міфами – Аполлона) та музи Калліопи – покровительки співів – був настільки талановитим, що слухати його музику й пісні сходилися люди, звірі та, навіть, дерева зі скелями. Орфей отримав в дар від Аполлона золоту ліру, яка стала його основним інструментом. – Див. **го́рдість на́шої культу́ри; лю́ди найталанови́тіші; спів з небе́с;**

спів з небе́с, *перен., уроч.* Про неперевершений спів Ніни Митрофанівни Матвієнко (1947–2023) – видатної української співачки, народної артистки України, лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка, Героя України, члена Спілки кінематографістів. *Є в хорі Верьовки таке створіння – Ніна Матвієнко. Сріблястий ангельський голос. Якийсь час була в опалі (від цього й таке крихітне створіння не гарантоване). І ось знов з'явилась – чимось схожа на пташку з тропіків. Українське колібрі. Вийшла на сцену Палацу «Україна», склала руки на грудях і заспівала... «Ой, горе тій чайці, чаєчці-небозі...» То був* ***спів з небес*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1977), т. 2, 306). – З 1968 р. Ніна Митрофанівна Матвієнко працює солісткою Хору ім. Г. Верьовки, з 1991 р. – Національного ансамблю «Київська камерата».

Виконує народні, обрядові, ліричні, гумористичні пісні, пісні-балади, українські пісні XVII–XVIII («Ой, летіли дикі гуси», «Чарівна скрипка», «Котику сіренький», «Колискова Зорі», «Наливаймо, браття», «Квітка-душа» та ін.). Голос Ніни Матвієнко звучить у фільмах: «Співає Ніна Матвієнко», «Солом'яні дзвони», «Осяяння», «Тронка», «Пропала грамота», «Гори димлять», мюзикл «Сорочинський ярмарок» та ін. – Див. **беручи́ небе́сні ве́рхи; го́рдість на́шої культу́ри; золотоголо́сі орфе́ї Украї́ни; лю́ди найталанови́тіші; наш мале́нький ге́ній; тала́нт, що од Бо́га; украї́нське колі́брі.**

Особливої уваги заслуговують нові художньо-образні засоби мови Олеся Гончара, побудовані з використанням базових слів мовної системи: *книга вічності, голос тисячоліть, свята блакить неба, симфонія світанку, жорна буднів, вітри оновлення, сонячність життя, внутрішня небесність, собори душ бережіть, орлине гніздо корифеїв, випасти з номенклатурної макітри* та ін. Такі образні вислови відображають невичерпні пізнавальні можливості мови та високий художньо-естетичний рівень творчої особистості. «Золоті» метафори Олеся Гончара засвідчують активний розвиток вторинної семантики, поглиблюють знання про моделі багатозначності [Сніжко 2010б], увиразнюють синтагматику одиниць лексичного ядра мови [Сніжко 2019–2023].

Засобом лексикографічного систематизування знань про категорію образності у новому СМТОУ постає традиційна ремарка **Образно**, яку подаємо за знаком вертикальної риски:

свята́ блаки́ть [не́ба], *поет.* Красиве, вічне голубе небо Божої світобудови. | Образно. *Чому такі гарні діти в колясках? Може, що бачать весь час над собою небо, його* ***святу блакить*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1973), т. 2, 156). – Див. **а́рка небе́сна; висо́ка блаки́ть украї́нського не́ба; Покрови́тель Небе́сний;**

го́лос тисячолі́ть, *перен.* Звуки, що символізують вічність світобудови; мелодія тисячоліть. | Образно. *Слухали разом під алма-атинськими тополями*

нічний аричок, що озивався до нас ***голосом тисячоліть*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 151). – Див. **глибі́нь віків; кни́га ві́чності; мело́дія тисячолі́ть; му́зика ріки́; по́дих ві́чності;**

храм ві́чності, *перен., уроч.* Бібліотека як місце зосередження багатовікової людської мудрості, засвідченої у книгах та інших друкованих виданнях. | Образно. *Цей стародавній університет, що вважається світилищем науки, ця славетна бібліотека неподалік океану, що її іноді називають* ***храмом вічності****, вогнищем людської мислі, вони існували мовби самі по собі* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 225). – Див. **во́гнище людськи́х ми́слі; храм кни́ги;**

духо́вна чистота́. Чисте сумління, віра в Бога, дотримання Божих заповідей. | Образно. *Так, ми створені Небом, – про це свідчить сама історія нашого багатостраждального народу, який віками жив у* ***духовній чистоті****, в чесному трудолюбстві, з християнськими ідеалами в душі й здатністю співчувати ближнім* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 209). – Див. **духо́вна краса́; по-християнськи; світ чистоти́ дити́нства; чистота́ й цнотли́вість на́ції;**

ви́квіт душі́. Результат одухотвореної творчої праці та осмислення людиною краси й гармонії Божого світу. | Образно. *Ніщо не має значення. Ніщо, крім того, що було творчістю,* ***виквітом душі****. Та ще має значення оцей веселий голос синички, що озивається за вікном, віщує весну* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 86). – Див. **богонатхне́нний; боговдохнове́нний; висо́кі висо́ти; висо́кі ма́льви поéзій; со́нячність життя́.**

Для позначення високих естетичних засобів мови письменника у тлумачному словнику вводимо поняття **лексикографічний маркер образності** [Сніжко 2019–2022]. Варто зазначити, що в СМТОУ 10% реєстрових одиниць, сформованих за творами О. Гончара, позначаємо ремаркою Образно. Це показник індивідуально-авторської майстерності, високої художньої вправності письменника. Художньо-образні здобутки українських письменників,

засвідчені низкою словників мови творчих особистостей та неографічними працями (Вокальчук 2008; Максимчук 2015; МПЗ; АРСУН; НСЗ–09; НСЗ–10; НУЛ; СНУ–02; СНУ-05; СНУ–12; СУМД; СМТОУ та ін.) відтворюють вагомі досягнення соціуму в епоху новітнього Українського Відродження. На часі формування інтегрованого реєстру образних засобів українських письменників ХХ–ХХІ ст., поглиблення теорії вторинної номінації та категорії образності в українській мовотворчості.

Отже, поглиблення знань про типологію дефініцій у традиційних тлумачних словниках та формування системи нових формул тлумачення для неологізмів та неосемантизмів є надзвичайно вагомим і актуальним напрямом сучасної лінгвоукраїністики. Системне опрацювання неолексикону Олеся Гончара у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» увиразнює нові та оновлені фрагменти української концептосфери, для моделювання якої застосовуємо нові лексикографічні засоби систематизування. Для відтворення глобального світосприймання Олеся Гончара та його потужного мовотворення використовуємо нові словникові ідентифікатори значення та стилістичні ремарки, маркери ідеографічного систематизування слів та образних виразів, а також вводимо поняття лексикографічного маркера високої мовно-естетичної вправності майстра слова. Модерне мовомислення письменника засвідчуємо зоною енциклопедичної інформації та новими типами дефініцій, отже, употужнюємо структуру словникової статті, утверджуємо новий тип інтегрального тлумачного словника. Розширення джерельної бази словникарства та оновлення засобів системного лексикографічного відтворення семантики новітнього українського мовомислення – важливе досягнення сучасної тлумачної лексикографії.

Семантизація, тлумачення та систематизування постають у дослідженні як три головні ланки теорії системного дослідження лексики. На прикладі неолексикону Олеся Гончара поглиблюємо теорію семантизації як процесу

з'ясування семантичної структури слова та її адекватного відтворення у словнику тлумачного типу. Засвідчуємо провідні концептуальні домінанти письменника та способи їх мовного і лексикографічного відтворення. Система формул тлумачення нового «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» є вагомим підґрунтям дослідження семантики та функціонування неолексикону, моделювання мовної й концептуальної картин світу та ідіолекту письменників, з'ясування тенденцій і шляхів розвитку сучасної української мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН – Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013.

МПЗ – Голікова Н. С. Мудрослів'я Павла Загребельного : словник. Дніпро: Ліра, 2019. 180 с.

НСЗ-09 – Нові слова та значення: словник [Інститут української мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. К.: Довіра, 2009. 271 с. (Словники України).

НСЗ–10 – Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002– 2010). Кер. проєкту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. кол.: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко [Ін-т укр. мови НАН України]. К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2010. 280 с.

НУЛ – Мазурик Д. В. Нове в українській лексиці : Словник-довідник. Львів : Світ, 2002. 130 с.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун; Наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва. Київ: Інститут української мови НАН

України, 2022. 787 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

СНУ–02 – Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця XX століття. Кривий Ріг, 2002. Вип. 2. 180 с.

СНУ–05 – Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови початку XXI століття. Вип. 3. Кривий Ріг, 2005. 158 с.

СНУ–12 – Словотворчість незалежної України 1991–2011: Словник. Укладач А. Нелюба. Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. 608 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 томах [НАН України, УМІФ. Укл. Л. Л. Шевченко, В. В. Чумак, Г. М. Ярун, І. В. Шевченко, О. В. Бугаков, В. М. Білоноженко]. Київ: Наукова думка, 2010–2022. Т. I–XIII.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Просвіта, 2012.

УЛ – Український лексикон кінця XX – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

УМТ – С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.

ЛІТЕРАТУРА

Арбатский Д. И. Семантические определения: Основные проблемы толкования лексических значений слов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Ленинград, 1982. 39 с.

Віняр Г. М. Нова лексика в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2011. Вип. 16. С. 354–356.

Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія]. Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. 536 с.

Вокальчук Г. М. Здобутки і перспективи української індивідуально-авторської неографії. *Незгасимий СЛОВОСВІТ* : збірник наукових праць на пошану професора В. С. Калашника. Уклад. М. Філон, Т. Ларіна. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 208–217.

Вокальчук Г. М. Неологія Тараса Шевченка : лексикографічна інтерпретація. *Територія мови Тараса Шевченка* : монографія. За заг. ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 213–288.

Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні: монографія [автори: І. С. Гнатюк, О. М. Миронюк, З. Г. Козирєва, І. А. Самойлова, В. О. Балог, Н. Г. Гордієнко, Н. В. Сніжко, Л. О. Тименко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун, Л. В. Мовчун, О. М. Тищенко, О. А. Дюндик; відп. ред. І. С. Гнатюк]. Київ, 2021. URL: https://iul-nasu/org/ua/

Гончар О. Т. Далекі вогнища: Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.

Гончар О. Т. Щоденники: у 3-х т. Київ: Веселка, 2008. Т. 1–3.

Гриценко П. Ю. Слово поза словником: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії». *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 238–249.

Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? *Новое в лингвистике*. Вып. II. М., 1962. С. 117–136.

Єрмоленко С. Я. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко. *Культура слова.* 2010. Вип. 73. С. 6–16.

Казимирова І. А. Метамова опису української лінгвістичної термінографії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2014. № 791. С. 109–112.

Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М.: Наука, 1981. 366 с.

Карпиловская Е. А. Место семантических словарей в существующих классификациях. *Украинский семантический словарь*. *Проспект.* Киев: Наук. думка, 1990. С. 7–14.

Карпіловська Є. А. «Аероплань, душе моя…» (Багатоликий оказіоналізм Павла Тичини). *Культура слова*. Вип. 84. 2016. С. 25–36.

Карпіловська Є. А. Метамова. Енциклопедія Сучасної України. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/article-66687

Кислюк Л. П. Похідне слово у системі категорій пояснювального словника. *Славянская дэрыватографія*. Мінск: Права і єканоміка, 2020. С. 151–161.

Клименко Н. Ф. Семантические и стилистические характеристики слова в толковых словарях. *Украинский семантический словарь. Проспект*. Киев: Наук. думка, 1990. С. 26–47.

Козирєва З. Г. Мова творчої особистості та проблеми її лексикографування. *Українська мова*. № 3. 2019. С. 67–80.

Кочерган М.П. Лексико-семантична система. *Українська мова: Енциклопедія.* Київ, 2004. С. 306.

Кронгауз М. А. Семантика: Учебник для вузов. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 399 с.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: семантична структура слова. Харків, 1977. 113 с.

Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках. *Наукові записки : Серія : Філологічна*. Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2010. Вип.17. С. 256–264.

Максимчук В. В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія [В. В. Максимчук; за ред. Г. М. Вокальчук]. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 386 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська лексикографія»; вип. 7).

Нарушевич-Васильєва О. В. Поняття семантизації в мовознавстві й термінознавстві. *Термінологічний вісник*. Вип. 2 (1). 2013. С. 108–115.

Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2003. 192 с.

Попова З. Д., Стернин И. А. Язык и национальная картина мира. Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015. 192 с.

Потебня О. О. Мысль и язык. Харьков: Типография А. Дарре. 1892. 228 с.

Проспект 90 – Украинский семантический словарь. Проспект. Київ: Наук. думка, 1990. 264 с.

Проспект 2012 – Проспект (інструкція до укладання) Словника української мови (тлумачного). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Київ: КММ, 2012. С. 446–479.

Самойлова І.А. Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент. *Українська мова*. № 3. 2021. С. 77–96.

Славянская 2020 – Славянская дэрыватографія. Мінск: Права і єканоміка, 2020. 362 с.

Сніжко Н. В. Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників). *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 28–35.

Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в «Ідеографічному словнику української мови». *Людина. Комп'ютер. Комунікація*. Зб. наук. праць за ред. Ф. С. Бацевича. Львів, 2010 (2010а). С. 293–297.

Сніжко Н. В. Моделі багатозначності українських іменників (за матеріалами тлумачної лексикографії). *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Відп. ред. І. С. Гнатюк. Вип. 19. Київ, 2010 (2010б). С. 83–93.

Сніжко Н. В. Сучасна лексикографія і мовна концептуалізація світу. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*: Зб. наук. праць. Наук. ред. Бунчук Б. І. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. С. 288–292.

Сніжко Н. В. Актуальні проблеми системного дослідження лексики. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Київ, 2011. С. 532–543.

Сніжко Н. В. Новий академічний інтегральний словник у системі знань про українське мовомислення. *Рецензія*: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с. *Українська мова*. 2014. № 3. С. 123–132.

Сніжко Н. В. Мовно-естетичні й неографічні здобутки філологів Рівненщини. *Рецензія:* Максимчук В. В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія; за ред. Г. М. Вокальчук. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 386 с. *Українська мова*. 2017 (2017а). № 1. С. 141–145.

Сніжко Н. В. Неолексикон Олеся Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри. *Українська мова*. № 2. 2017 (2017б). С. 109–120.

Сніжко Н. В. Структура та призначення «Неолексикона Олеся Гончара». *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Вип. 26. К., 2017 (2017в). С. 48–57.

Сніжко Н. В. Ідеографічне систематизування українського неолексикону (за матеріалами нових тлумачних словників). *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Вип. 27. К., 2018 (2018а). С. 30–42.

Сніжко Н. В. Семантизація та тлумачення нової лексики в сучасній українській лексикографії. *Perspectives of science and education.* Proceedings of the 4th international youth conference. SLOWO\WORD, New York, USA. 2018 (2018б), С. 388–395. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Лексикографічний опис художньо-образної системи письменника у «Словнику мови творчої особистості». *Лексикографічний бюлетень.* Зб. наук. праць. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Вип. 28. К., 2019 (2019а). С. 70–80.

Сніжко Н. В. Систематизування стійких сполучень слів у тлумачних словниках сучасної української мови. *The 7th International youth conference «Perspectives of science and education».* SLOWO \ WORD, NewYork, USA, 2019 (2019б). Pp. 397–404. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Українська тлумачна лексикографія як основа системного вивчення розвитку мови і суспільства. *Наукові записки*. Випуск 175. Серія: Філологічні науки. Кропивницький: Вид-во «КОД», 2019 (2019в). С. 76–80.

Сніжко Н. В. Гармонія українського світосприймання та лексикографування. *У пошуках гармонії мови.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020 (2020а). С. 345–355.

Сніжко Н. В. Метамова словника мови творчих особистостей України: традиції та інновації. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference.* Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020 (2020б). Pp. 271–277. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Словник мови творчих особистостей: Українське Відродження, полілог культур, модерне лексикографування. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відпов. ред. Є. А. Карпіловська. Вип. 29. К., 2020 (2020в). С. 59–71.

Сніжко Н. В. Тенденції оновлення лексикону та джерельної бази сучасної академічної лексикографії. *Галактика Слова.* Київ, Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020 (2020г). С. 123–136.

Сніжко Н. В. Традиції та інновації тлумачної лексикографії в Україні. *Innovations and prospects of world science. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference.* Vancouver, Canada, 2021. 704–712. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Концепції новітніх тлумачних словників та проблеми металексикографії. *Українська мова*. № 3. 2022. С. 3–24.

Сніжко Н. В. Наукові засади системного опису лексики української мови у тлумачному словнику активного типу. *Scientific research in the modern world: Proceeding of VIII International scientific and practical conference.* June 1–3, 2023, Toronto, Canada. 2023. Pp. 454–464. URL: sci-conf.com.ua

Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи (коммуникативный аспект). Воронеж, 1985. 172 с.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. За ред. І. К. Білодіда. Київ, Наук. думка, 1973. 438 с.

Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). К.; Кам’янець-Подільський, 1996. 172 с.

Українська лексикографія 2011 – Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 560 с.

Українська лексикографія 2012 – Українська і слов’янська тлумачна та перекладна лексикографія. Київ: КММ, 2012. 488 с.

РОЗДІЛ 2
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. КРИТЕРІЇ ВИБОРУ МОВИ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Лексико-фразеологічні особливості мови творів Григора Тютюнника

Творчість видатного українського письменника Григора Михайловича Тютюнника (1931–1980) є надбанням класичної літератури та багатим мовним матеріалом для дослідження динаміки лексико-фразеологічної системи української мови в лексикографічному аспекті. Грані літературного таланту митця розкрилися в його оповіданнях, повістях, новелах, творах для дітей, записниках, листуванні, які склали основу дослідження. Творчий талант Г. Тютюнника ушанований високими нагородами: він лауреат премії імені Лесі Українки (1980 р.) за повісті «Климко» (1976 р.) та «Вогник далеко в степу» (1979 р.), посмертно відзначений Національною премією імені Т. Г. Шевченка у 1989 р.; отримав медаль за багаторічну творчу співпрацю з літературними журналами. Творчість письменника як продовження творення історії душі народу в її класичних вимірах влучно схарактеризував П. П. Засенко, а Олесь Гончар свого часу назвав Гр. Тютюнника «живописцем правди» (Гр. Тютюнник, Холодна м’ята, 2014, 7).

Гр. Тютюнник народився на Полтавщині й українську мову «знав у двох говіркових стихіях – полтавській (переважно) і луганській» [Александрова 1993: 70]. Любов до рідної мови сплелася в серці письменника в неподільну єдність з любов’ю до свого народу. Щоразу після «полтавського літа» він, як відмітив Олесь Гончар, «привозив яке-небудь рідкісне, виловлене з живої народної мови слівце» [Тютюнник 1984: 8]. Саме з його дитячого світогляду, дитинства, юності та життєвих вражень викристалізувалося, як пише О. І. Неживий, самобутнє художнє відчуття письменника [Неживий 2015: 6]. О. І. Неживий зазначив, що у творах митця, листах, щоденникових записах,

нотатках рідна Полтавщина відображена як «духовна домінанта художнього світу, основа образного світовідчуття, засіб творення національного характеру, народної філософії буття» [там само: 8]. Розглядаючи базові концепти української ментальності у творчості братів Тютюнників, Н. В. Бондар підкреслила, що їх літературна спадщина ілюструє мовний світ полтавців, особливості їх етнокультурного простору. Дослідниця схарактеризувала братів Тютюнників у своїй праці як непересічних етнопсихологів, адже описуючи полтавське село, вони актуалізують риси української ментальності: любов, совість, набожність, скромність, шанобливість, працьовитість тощо [Бондар 2018: 195].

Творчість письменника є багатим ґрунтом для наукових розвідок. Фразеологія та лексика творів Гр. Тютюнника стала матеріалом для досліджень С. П. Бибик, Н. В. Бондар, Л. Т. Масенко, Ю. Б. Кропив'янської, А. В. Мединської, Н. І. Гноєвої, І. Захарук, Г. О. Звягіної, Л. В. Мельник та ін. [Бибик 1994; Бондар 2016; 2018; Гноєва 2017; Масенко 2006; Мединська 2011 та ін.].

Значне зацікавлення у творах Гр. Тютюнника викликають одиниці, що характеризують людину. С. П. Бибик, досліджуючи розмовність у художній оповіді Григора Тютюнника, детально розглянула побутовизми в лексико-семантичному полі «людина» [Бибик 2010]. Мовна палітра письменника багата колоритними одиницями, які яскраво характеризують зовнішній вигляд людини, передають її внутрішній світ. Для дослідження увагу привертає значний ряд одиниць, що описують людину, наприклад: *невстріливий*, *недоуздок*, *мороженица*, *молодшокурсник*, *напівінтелігент*, *одчаюга*, *павучня*, *хлібовоз* тощо. Загалом до розгляду залучаємо чимало розмовних лексем, що характеризують людину: *зайда-заробітчанин*, *люди-небораки*, *помагальщик*, *носатенький*, *невстріливий*, *натоптуватий*, *матросяга*, *жалільник*, *понуркуватий*, *тюхтійкуватий* та ін.

Г. О. Звягіна розглянула народнорозмовну трансформацію традиційних фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника та зробила висновок, що видозмінені й нові фраземи письменника засвідчують своєрідність індивідуально-авторської манери; тексти митця містять різні види фразеологізмів, з яких найпродуктивнішими є дієслівні конструкції, а також вигукові та порівняльні одиниці завдяки своїй експресивній насиченості [Звягіна 2011]. Майстерне використання Гр. Тютюнником фразеологізмів народно-розмовного походження, приказок, образних порівнянь відмітила й Л. В. Мельник, наголосивши, що письменника можна вважати одним із кращих майстрів образного слова.

Дослідники розглядають творчий доробок Григора Тютюнника в контексті літературного процесу шістдесятих років. Л. Тарнашинська ставить риторичне запитання – чи був Гр. Тютюнник шістдесятником і якщо так, то яким, одразу ж зазначаючи, що однозначної відповіді немає, та обумовлює це різним баченням явища шістдесятництва [Григір Тютюнник 2011: 6]. Але зазначає, що, проте, є всі «підстави – за світоглядно-естетичною настановою та аксіологічною системою координат – розглядати його постать у контексті шістдесятництва, зараховуючи, умовно кажучи, до «духовного шістдесятництва» [там само: 7]. Факт про те, що Гр. Тютюнник належав до покоління шістдесятників, не викликає заперечень у Р. Мовчан, але дослідниця зауважила, що з-поміж них письменник виглядає специфічно [Мовчан 2005]. У культурно-естетичному полі шістдесятників також розглянула твори письменника І. Захарук, приділивши значну увагу трактуванню теми війни, образу батька як архетипного для його творчості [Захарук 2014].

Гармонійне поєднання композиції та наповнення забезпечує витворення високохудожнього твору. Кожний жанр передбачає власну архітектоніку. Заслуговує уваги такий жанр як новела, що є, попри свою лаконічність та згущування емоцій, досить містким. Гр. Тютюнник, працюючи зокрема в цьому жанрі, зміг сконденсовано передати різноманітний спектр почуттів, наприклад,

любові. Адже саме з любов'ю до свого народу й рідної мови можливе написання творів такого літературного рівня. Так, він писав: *Немає загадки таланту. Є вічна загадка любові* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 834). Згадаймо й присвяту до новели письменника «Три зозулі з поклоном» (у його записній книжці цим заголовком позначені нотатки до майбутньої новели): ***Любові всевишній присвячується*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 388). Лише дві з половиною сторінки згаданого твору є яскравим прикладом того, що вдале володіння словом може передати таке сильне почуття, як любов, викликати в людській душі емоції й співпереживання. Тому справедливими є слова, що Григір Тютюнник належав до тих, у кого відчинені двері прямо в душу (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 6). П. П. Засенко спостеріг, що творча спадщина митця сприймається як цілісна непідкупність, сповідь, адже окрім таланту, у письменника проглядалася неповторна людська особистість (там само: 7).

Гр. Тютюнник, за словами Л. Тарнашинської, відразу зарекомендував себе письменником стефаниківської глибини, подібних якому на той час просто не знаходилося [Григір Тютюнник 2011: 7]. О. Д. Турган також спостерегла, що паралель сприйняття цих митців невипадкова [Турган 2017]. Безперечно, В. С. Стефаник є майстром у жанрі новели, тому таке порівняння з класиком жанру вже є промовистим. Так, новели Гр. Тютюнника містять яскраві художні деталі, що у своїй лаконічності конденсуюсь увесь згусток сили, всю глибину, весь спектр емоцій, відчуттів, і, відтак, сприяють розкриттю задуму твору загалом. Саме вміння розкрити глибину твору, «сконцентрувати всю напругу почуття в одній деталі» дозволяє письменникові «бути повнозвучним у мінімальних зображальних засобах» [Григір Тютюнник 2011: 19]. Показовим є те, що формальний обсяг творів Тютюнника не відповідає глибині сенсу, смислу, який вкладає автор у свої рядки [Клименко 2014: 141].

Л. Тарнашинська справедливо наголошує, що «саме через органічне поєднання рис філософа, історика, соціолога, майстра слова і вдалося

письменникові якнайглибше в літературі середини XX століття проникнути в ментальність українського селянина, як це вдалося свого часу Василеві Стефанику, а до того ж, і в письмі досягнути стефаниківських висот» [Григір Тютюнник 2011: 18]. Зокрема це стосується портретної деталі, наприклад: *брови-козирочки, вузькоплечо сутулячись, довгоного, ноги-сурелі* тощо. Неповторність образів, створених Гр. Тютюнником, полягає у використанні певного акценту, наприклад, манери говорити, ходити тощо. Це дійсно творення образу без деталізації, один чи кілька основних акцентів, своєрідних штрихів, – і яскравий, неповторний образ оживає, викристалізовується, і стає незабутнім тютюнниківським творінням. Такі герої дійсно «яскраві, неповторні, їх неможливо забути чи з кимось сплутати, адже подані через призму граничної індивідуалізації» [там само: 20]. Наприклад, яскравий опис внутрішнього стану героя Гр. Тютюнника бачимо в новелі «Медаль». У творі зображена подія вручення нагороди Данилові, але закінчується він спогадами головного персонажа твору, викликаними звичайним соняхом. Письменник для змалювання заключної ситуації використав порівняння *повагом як жорнятами, став розтирати зубами* [соняшник], яке не зафіксовано тлумачними академічними словниками. Інша ситуація займає більшу частину твору, але описані події мали такий вплив, що героя «зморило в сон». Спостерігаємо контрастність викликаних в героя емоцій від двох подій абсолютно різної ваги, але кожна з них має для нього свою, власну індивідуальну вагу й спричиняє різні наслідки, тобто викликає різні у своїй силі емоції героя. Справедливо наголосив Ю. Ковалів, що у цій новелі вага нагороди втрачає свій сенс на тлі спорожнілого, напівголодного села [Ковалів 2009: 73]. П. П. Засенко написав, що «новели Григора Тютюнника надзвичайно виразні – читаючи їх, бачиш перед собою персонажів як живих, чуєш їхню мову, навіть дихання, і, що характерно, за діалогом митця можна безпомильно визначити характер, моральне обличчя або професію того, хто говорить (Гр. Тютюнник, Холодна м’ята, 2014, 9).

Дослідники, зокрема О. Д. Турган, зараховують твори Гр. Тютюнника до таких, що вписуються в парадигму світового та вітчизняного експресіоністичного письма [Турган 2017: 218]. Для художньої прози Тютюнника характерними називають глибинний психологізм, ліризм, посилений інтерес до деталей, які відіграють сюжетотвірну роль, образність, наявність яскравих порівнянь, гіпербол [Клименко 2014: 141].

Важливим аспектом дослідження творчості письменника є розгляд його щоденників, листування й записників, чому приділив свою увагу О. І. Неживий. Цей матеріал збагачує загальну лексико-фразеологічну канву творів митця. Адже такі одиниці з листів письменника, як, наприклад: *ангел і диявол переморгнулися, дубка пиляти, нудьга насіла, організоване залізо, літературний чорт, жилами чути, моральне знесилення, словесний потоп* тощо доповнюють загальну картину його літературного спадку і в майбутньому втілювалися в його художніх творах. О. І. Неживий схарактеризував листи Гр. Тютюнника як «продовження літературної творчості, її своєрідний хронопис, відображення еволюції художнього світовідчуття, а тому важливе джерело для написання наукового життєпису митця» [Неживий 2014: 170]. Про листи Гр. Тютюнника як про «унікальне потвердження його могутнього вкладу в українську і світову літературу, яскраве свідчення оригінальності, вишуканості художньої манери, один із надійних ключів пізнання творчої робітні письменника» зауважив М. І. Степаненко [Степаненко 2009: 160].

Літературна спадщина письменника потребує лексикографічного опрацювання, тому значна кількість одиниць з творів Григора Тютюнника, не зафіксованих академічними тлумачними та фразеологічними словниками, стала багатим матеріалом для укладання лексикографічної праці тлумачного типу – «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (далі – СМТОУ). Ця праця демонструє нам світосприймання майстрів слова, фіксуючи слова та вислови, що не потрапили до нормативних загальномовних та фразеологічних словників, визначених як своєрідні маркери

відбору одиниці. У словнику уміщені не лише не зафіксовані одиниці, а такі, що розкривають нові відтінки значень слів, ставши плідним ґрунтом для подальших лексикографічних, стилістичних та фразеологічних напрацювань. Для реєстру СМТОУ добір лексичних та фразеологічних одиниць (далі – ФО) здійснено, зважаючи на їх відображення у Словнику української мови у 11 т. (СУМ), Словнику української мови (2016; СУМЖ), Словнику української мови в 11 томах. Додатковому томі (2017; СУМД) та академічних фразеологічних словниках: Фразеологічному словнику української мови у 2 кн. (1993; ФСУМ) та Словнику фразеологізмів української мови (2003; СФУМ). Передусім це відсутні там одиниці (*айяйкати, жилаволистий*, *глеченя*, *діромаччя, злаштуватися, косоротитися, ластів'яччя, подорожничок, подрібушити, заозиратися, помідорячий* тощо), одиниці з додатковим відтінком значення (*важкий*, *закрутень*, *їстівний*, *лататися*, *недоуздок, просинець* тощо), одиниці без ілюстрацій (*по-геройськи, зарюмсатися, отрутно, зеленісінький, колійський* тощо), фразеологічні одиниці, не зафіксовані в нормативних словниках, трансформовані та індивідуально-авторські (*гопки вибивати, жовторотий лицар, мудріший на цілий ківш, наче гарячого борщу вхопив, нутро із киселю, ніде й квасцю на борщ ущипнути, схоче в гречку скакнути, то й на налигачі не вдержиш, хоч викинь, як бедзвін, як підсвинок у барлозі* тощо).

Джерелами матеріалу послугувало прижиттєве видання оповідань Гр. Тютюнника – книга «Батьківські пороги» (1972), оповідання, новели, повісті та твори для дітей письменника з книг «Климко» (1984; текст друкується за виданням: Григір Тютюнник. Вибрані твори. Оповідання. Повісті. К.: Дніпро, 1981) та «Холодна м'ята» (2014; упорядник зазначає, що тексти публікуються в первісному вигляді). Також для повноти розгляду творчої спадщини митця залучені одиниці з текстів його листів, щоденників й записників із книги «Бути письменником» (2011; упорядник зазначає, що видання містить відреставровані після цензурних втручань автентичні тексти). Зокрема актуальність залучення творів письменника як матеріалу для

укладання лексикографічних праць підтверджує й думка Дмитра Пилипчука, який у книзі «Болять мені загублені слова…» (2012) наголошує на недостатній цитації творів Григора Тютюнника.

Зазначимо частиномовне розмаїття внесених до реєстру СМТОУ одиниць: *бистроводдя*, *біломорина*, *просянище*, *притулище*, *муж-книголюб*, *напівмужик-напівінтелігент*, *дудар-стрілочник*, *городянин-одинак*, *диня-дубівка*, *груша-дичка*, *дуб-громовиця* тощо; *безтелесий*, *булькотливий*, *помідорячий*, *прислужницький*, *кульбаб'ячий*, *жовтосподий*, *околотяний*, *онучаний*, *глеїстий*, *надсулянський*, *шилівський*, *деревіїв* тощо; *штиво*, *шуткома*, *щосекундно*, *однооко*, *двозубо*, *моторошно-похмуро*, *набокувато*, *одрубом* тощо. Наведемо лексеми, що входять до одних словотвірних гнізд: *бликун*, *бликунчик*, *бликуновий*; *генделик*, *генлеликовий* (також у СУМ: *гендель*); *дерун*, *дерунчик*, *деруняка*, *дерунячий*. СМТОУ подає значення слова як «прісноводна риба», СУМ зафіксував дерун 1 (*здирник*) та дерун 2 (деруни – *оладки з тертої картоплі*).

Гр. Тютюнник оригінально описує узагальнене сприйняття сукупності однорідних предметів: *діромаччя*, *ластів'яччя*, *лопушаччя*. Зокрема лексема *лопушаччя* доповнює ряд: збірне й діалектне *лопушшя*, діалектне *лопушняк*, розмовне *лопушиння*.

Гр. Тютюнник вдається до творення одиниць за аналогією до вже кодифікованих, зокрема до реєстру СМТОУ залучаємо лексему *шкряботнява*, утворену за аналогією до *тупотнява*, які вжиті в одному реченні: *Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяйнувати тут, лякалася і нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш* (Гр. Тютюнник, Климко, 1984, 199). У СУМ та СУМЖ є одиниця *тупотіння* й розмовна *тупотнява*, але лише *шкряботіння*.

Відзначимо й використання письменником слів з префіксом *од-* замість *від-*, наприклад: *одбривати* (СУМ, СУМЖ: відбри́ти), *одвологти* (СУМ,

СУМЖ: відволóгти). Наведемо ряд дієслів, часто розмовних, з префіксом ви-: *випинатися*, *витрощувати*, *вивоюватися*, *виздрастувати*, *вигопкувати*, *вибахкувати*, *вибити*, *вимахнути*, *вихекувати*, *витриндикувати*, *вишевкуватися*, *вишмульгати*, *вивоюватися*.

До реєстру СМТОУ увійшли й діалектні лексеми: *зашкопиртати*, *змегелити*, *ізглибока*, *ощіп* тощо. З-поміж залучених є діалектні одиниці, що відображені у «Словнику полтавських говорів» В. С. Ващенка (1960; далі – СПГ): ***ушнипитися*** зафіксоване у СУМ зі значенням «втупитися», СПГ трактує *ушнипитись* як «упертись в домаганні, настирливо домагатись» (СПГ: 96). Спираючись на контекст та тлумачення лексикографічних джерел, можемо сформувати такі значення цього слова в творах Гр. Тютюнникая: 1. Невідступно слідувати за ким-небудь; ув'язатися. *Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним* ***ушнипився*** *гурток старшокласниць* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 94); 2. Дуже перейнятися якоюсь думкую, ідеєю; упертись в домаганні свого. *Так* ***ушнипився*** *я в ту машину, що, ви скажіть, іноді спотикнусь, а здається, немов мене на вибої підкинуло. Здурів* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 90). Прислівник ***штиво*** подаємо як «чемно, ввічливо, з повагою»: *Простягнувши руку далеко вперед, уповноважений заквапився йому назустріч, ще раз, як і в кабінеті голови, швидко потис руку і,* ***штиво*** *всміхаючись, сказав: – Поздоровляю Вас, Даниле Якимовичу, з високою нагородою, бажаю вам здоров'я і ще більших трудових успіхів!* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 419). У СУМ подані одиниці *поштивий*, *почтивий*, у СПГ: *штивий* див. *вштивий* (*уштивий*) у значенні «вихований, ввічливий, слухняний, скромний (про дітей)» (СПГ: 105).

Яскравим прикладом таланту митця є широка палітра витворених ним кольорів, наприклад: *абрикосовий*, *ожиновий*, *блідо-рожевий*, *буйно-червоний*, *жовто-зелений*, *жовто-червоно-зелений*, *ніжно-білий*, *ніжно-блакитний*, *ніжно-жовтий*, *ніжно-зелений, густо-карий* тощо. Письменник позначає навіть

нюанси кольорів: *зеленісінький*, *прозеленкуватий*, *прозеленуватий*. До подібного ряду слушною буде думка, що у художніх творах Гр. Тютюнника ніколи не вживаються лексеми на позначення звичайних кольорів основної гами, усі вони мають різні відтінки, які письменник означує за допомогою порівнянь, викликаючи в такий спосіб різні асоціації [Звягіна 2015: 108].

Зосередимо увагу на образній системі творів Гр. Тютюнника, яку дослідники визначають як одну з характерних ознак ідіостилю письменника. У текстах часто трапляється портретна деталь *очі*, сприяючи розкриттю особливого колориту творів митця. Беззаперечно, образне позначення очей у творах Гр. Тютюнника варте уваги, адже чимало як лексичних одиниць, так і фразеологізмів з цим компонентом, увійшли до реєстру СМТОУ, наприклад: ***Божий колодязь.*** Очі. *Це перше діло – в очі подивитися, у* ***Божий колодязь*** *зазирнути* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 440); *Кирило дивився собі під ноги, тому я не бачив його очей,* ***«Божого колодязя»****...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 465); ***пропечатати очима*** *кого, що*. Дуже уважно, пильно роздивитися що-небудь. *Все те покладе собі у вуха Бурис, усе* ***пропечатає*** *своїми сіро-водянистими* ***очима****, і господар, який купив учора смерком у проїжджого шофера, скажімо, дві нові дошки та погано приховав, і не помітить уранці, що на кожній дошці стоїть по дві печаті Кримпошиних очей* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 708); ***як воляче око.*** Дуже великий, опуклий. *Привезли оце якось у лавку картинки всякі – на тій сливи намальовано, сині, великі,* ***як воляче око****, на тій груші червонобокі в листочках* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 84); *Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги – білі, круглі,* ***як воляче око*** (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 90) (порівняймо у СУМ: *волячі очі* [СУМ, І: 736]); ***терненя,*** -и, *с.*, *зменш.-пестл.*, *образно.* Очі кольору, схожого на колір ягід терну. *Санько віддав дитину, підвівся і згори ще раз глянув у байдужі до нього* ***терненята*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 324);); ***поки людське око спить.*** У темний час доби або дуже рано, коли ще не

бачать люди. *Робилося все це вдосвіта,* ***поки людське око спить*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 141). У СФУМ є одиниця *стороннє (людське) око* «чужа людина, чужі люди» [СФУМ: 466], яку письменник трансформує для втілення свого художнього задуму – часової характеристики. Або ж одиниця ***мавританські очі,*** *образно.* Великі, виразні, яскраві темні очі. *Читаючи ті рядки, я бачив як він посміхається, як тепло сяють його* [Григорія Михайловича Тютюнника] ***мавританські очі****, як щиро припадає до паперу його велетенська рука, пишучи процитовані Вами рядки* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, Листи, 2011, 69). Для порівняння: ***маврітанський*** у СУМ та ***мавританський*** в «Українському правописі» (2019). Ця одиниця примітна тим, що використана письменником для опису свого старшого брата, відомого українського письменника, автора роману «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.) Григорія Михайловича Тютюнника (1920–1961).

Гр. Тютюнник використовує оригінальні порівняння, зокрема для прикладу наведемо деякі з реєстру СМТОУ: ***за руками, як за весною.*** Дуже добре все доглянуто, упорядковано. *Усе* ***за*** *його* [Степановими] ***руками, як за весною****, так і зеленіло: двір замете – то вже не двір, а світлиця; хлівчик зробить – то вже терем; яблуню посадить – то вже будуть яблука, а не сама назва* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 357); ***віл-бовкун.*** Віл, якого впрягають для роботи без пари. | У порівн. *А зробивши, поклав його* [хрест] *на візо і вночі повіз на кладовище. Сам* [Демид] *віз. Як* ***віл-бовкун*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 414); ***як пір'їна,*** *у пор.* Дуже легкий. – *Не впусти тільки* [дитину]*, гляди, – І бгала, бгала* [Софійка] *швидкими пальцями пелюшки, обгортаючи ними легеньке,* ***як пір'їна****, і – Санько чув це крізь ситець – шовково-ніжне тільце, доки таки скужеляла чепурний білий снопик, оперезаний червоною стрічкою* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 323). СУМ фіксує порівняння *як пір'їнка*, у Російсько-українському академічному словнику А. Кримського та С. Єфремова (РУАС) зафіксовано ***легкий як пір'їна***, ***легкий як пух***.

Творчий потенціал письменників постійно збагачує словниковий запас мови і свого часу для цього свій вклад вніс Гр. Тютюнник. Одним із показників авторської індивідуальності Гр. Тютюнника є колоритна фразеологія. Так, письменник гармонійно виструнчує архітектоніку своїх творів узуальними ФО, трансформованими й авторським одиницями. Беручи за опертя академічні фразеологічні словники, а саме ФСУМ, СФУМ, а також СУМ, СУМЖ та СУМД, до СМТОУ увійшли не засвідчені ними ФО. Наведемо для прикладу такі словникові статті:

на́че гаря́чого борщу́ вхопи́в *хто, зі сл.* репетува́ти. Дуже сильно, голосно. *Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого ти репетуєш,* ***наче гарячого борщу вхопив?»*** (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 46);

чорті́в пля́шка. Зовсім нічого. *Вже на ходу дядько Никін подає мені з кабіни через вікно свою товстувату цупку діжурку й гукає: – За кабіною, в затишку лягай, та гляди, щоб діжурку не знесло вітром, бо тоді виторгуємо* ***чортів пляшку!*** (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 10); *– А з вами інакше й не можна. З вами тільки так і треба. Бо по-хорошому ви наробите* ***чортів пляшку*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 384). – У СУМ, ФСУМ: ді́рка з бу́блика; у СФУМ: ді́рка з (від) бублика;

як стона́дцять чорти́ць. Дуже горда, незалежна, упевнена в собі. *«Ні-і, ця не пішла б «кізоньку» танцювати... Не стала б на пальчики ні перед ким... Ця* [Дарка] *пройшла б мимо всякого з отих своїх* [залицяльників]*, як би вони за нею не ганялися! Пройшла б мимо,* ***як стонадцять чортиць****!»* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 406). – У СУМ: сто чорті́в; як чорт;

ки́дати їжачка́ в па́зуху *кому.* Казати кому-небудь щось дошкульне. *І ви* ***кидаєте*** *сусідові* ***їжачка в пазуху****: – Ти не дуже лишень махай лопатою. Не бачиш хіба: усю куряву в мій двір несе. Дихати нічим!* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 375);

нутро́ із киселю́ *у кого.* Хто-небудь слабкий, нестійкий духом, не має стрижня, характеру. *І довге ваше волосся, і сомбреро з бантами під підборіддям, вкрите пушком, і ваші джинси на нікельованих заклепках, і гітари – все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а* ***нутро*** *у вас* ***із киселю*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 673);

таки́й, що й гаря́чу смолу́ пи́тиме *хто.* Дуже невибагливий. *Митро, правда,* ***такий, що й гарячу смолу питиме****, а директора й директоршу треба пригостити по-культурному...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 268);

мо́жна череви́ки зашнуро́вувати *ким.* Хто-небудь дуже піддатливий чиємусь впливу; простакуватий. *Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені: – Думають, як дядько з села, то ним* ***можна черевики зашнуровувать*** (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 14);

товку́чий Ма́рко. Той, хто постійно перебуває у турботах про якусь справу. *Він, як і всі деповці, недолюблював нового начальника. Старий сутулуватий Свиридович був турботником,* ***Товкучим Марком****, інженером-трудягою* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 292). – У СФУМ: як (мов, ні́би *і т. ін.*) [той] Ма́рко (*рідше* Сивко́) у пе́клі (по пе́клу, *рідше* по пе́клі), *зі сл.* товкти́ся, гаса́ти і т. ін.

Деякі одиниці подані з рядом лексикографічних джерел, за яким можна вибудувати паралель з основою, тлом для порівняння з кодифікованими одиницями. Так, наприклад, до реєстру СМТОУ увійшов ряд висловів з компонентом *тиша*, доповнюючи вже зафіксовані вислови з СУМ *мертва (могильна, гробова, смертельна, німб і т. ін.) тиша* та *первозданна тиша –* ***тиша свята, церковна тиша****,* ***храмна тиша*** у значенні «надзвичайний, непорушний спокій»: *Погода зранку була пречудова: білів сніг удалеч, за чорний Буг, сяяло сонце, омела на деревах – як гайворонячі гнізда, а* ***тиша*** *стояла* ***свята*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 827); *Люсі – надсулянської* ***тиші церковної*** *і мужа-книголюба, і борщу з молодим хмелем!* (Гр. Тютюнник, Бути письменником, Листи, 2011, 164); *У лісі стояла* ***храмна*** *тиша* (Гр. Тютюнник,

Холодна м'ята, 2014, 2014, 510). Вислів ***недобра тиша*** подано у значенні «спокій, що викликає недобре передчуття, гнітючий спокій»: *Місяць стояв низько, вже не зазирав у балку, тому в ній панувала темрява і чаїлася якась* ***недобра тиша*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 747).

Розглянемо одиницю ***як (мов) тріска***, що зафіксована у СМТОУ з двома значеннями: ***як (мов) тріска**.** **1.** *зі сл.* тупи́й. Дуже, надто. *Бритва тупа,* ***як тріска****. Що не проведе по дядьковій шиї, кров слідом так і юшить* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 793); **2.** *зі сл.* легки́й. Дуже, надто. *П'ятиметрові дошки, холодні, насотані сибірською осінню й липучі від живиці, здалися йому спершу легкими,* ***мов тріски****, і за хвилину він викидав їх по п'ять, а то й шість* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 297). У ФСУМ та СФУМ одиниця ***як (мов, ніби і т ін.) тріска*** теж має два значення, але **1.** *зі сл.* худи́й. Дуже, вкрай. **2.** Дуже худий (про людину). У СУМі бачимо ***як тріска*** у порівняннях. У СУМД перше значення ***як тріска*** «дуже худий, легкий, маленький» (СУМД, 2: 463), але подане без ілюстрації, що ми й зазначили у словниковій статті. Тож подібні приклади ілюструють внесок поданих в словнику одиниць з творів митця.

До складу СМТОУ ми добирали фразеологію в широкому розумінні, тому звернемо увагу на залучені письменником паремії, зокрема трансформовані: **І тюрма́ міцна́, та чорт їй рад.** Ужито в ситуації, коли хочуть наголосити, що не все є таким, як видається. – *Ото як женишся на тій прояві, то кислички тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться. – Діду, перестаньте, – прошу. – ...бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять! – Просто в неї міцний характер, – кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому. – Еге ж,– бубонять* [дід Лаврін], – ***і тюрма міцна, та чорт їй рад***... (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 42);

поза́здрив ци́ган ста́рцеві, що в нього́ то́рба нова́. Ужито для характеристики того, хто обманом відбирає щось у незаможного. *А я на коня*

та в колгосп, та й поставив у конюшню. Виходить, ***позаздрив циган старцеві, що в нього торба нова****...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 56);

кулéшу сáлом не зіпсуéш, а дітéй хвалóю – враз. Ужито у ситуації, коли хочуть наголосити, що корисне в надлишку може іноді зашкодити. *«То* ***кулешу салом не зіпсуєш, а дітей хвалою – враз****», – лагідно повчає він* [Юхим] *Мотрю і старших синів та дочок, які вже поодружувалися* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 44). Зокрема, одиниця *кашу маслом не зіпсуєш* зафіксована в УР–РУ ФТС, РУТСП.

Гр. Тютюнник використовує розмовні й діалектні лексеми у складі фразеологізмів, створюючи таким чином особливий художній колорит, наприклад: **кебéти не лúшньої.** У кого-небудь не вистачає розумових здібностей. *І поспішив помагати жінчиній сестрі поратися коло печі, бо знав, що в неї до цього діла* ***кебети не лишньої*** (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 264);

послáв Бог кебéти *кому*. Хто-небуть має хист, уміння до якої-небудь справи. *А я вийшов уранці, чую, молоточок твій так і витьохкує, так і витьохкує... От уже* ***послав*** *тобі* ***Бог кебети*** *до цього діла!* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 42);

чортмá хазя́йської кéби *в кого.* У кого-небудь нема особливих умінь, хисту до певної справи, хазяйновитості. *Зустрів* [Федай] *мене колись, п'яний, та: «На тобі, Антоне, п'ятьорку, та хоч на дурику випий, бо* ***чортма*** *в тебе* ***хазяйської кеби****»* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 79 – 80).

У цих ФО автор для увиразнення оповіді використовує синоніми – розмовну одиницю *кебета* й діалектну *кеба*. Для порівняння: СФУМ подає зокрема ФО *нема (немає, бракує, не стало) кебети* 'у кого-небудь не вистачає розумових здібностей' (СФУМ: 430) та *мати кебету, мати кебету на плечах* 'бути розумним, здібним, кмітливим і т. ін.' (СФУМ: 374).

Для створення особливої атмосфери ситуації письменник застосував фразеологізм **як год.** Дуже довгий, тривалий. *Лежу отак цілісіньку ніч, – а вона*

ж ***як год****, – прислухаюсь, розмірковую собі: чудні люди на білому світі!* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 90). Фразеологізм *як рік* фіксують ФСУМ та СФУМ: *як рік* 'дуже довгий, тривалий' (СФУМ: 600). СУМ подає одиницю *год* як розмовну (СУМ II: 102).

З-поміж особливостей використання ФО письменником ми спостерегли прийом нанизування одиниць з метою підсилення, увиразнення зображуваної ситуації. У одному реченні Гр. Тютюнник розмістив загальномовні та авторську одиницю: *..і* [Данило] *сів на поріжку, відчуваючи, що вже* ***ніколи в світі****,* ***до смерті****,* ***до сліпоти****, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить…* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 156). У цьому фразеологічному ряді окрім ФО *ніколи в світі (в житті)* 'ні в який час, ні за яких обставин; зовсім' (СФУМ : 436), є дві одиниці з подібною структурою: *до смерті (до загину)* '1. До кінця життя. 2. Дуже, надзвичайно' (СФУМ 2003: 688) та *до сліпоти* (СМТОУ: 650), яка не була зафіксована в академічних фразеологічних словниках. Поєднання у одному реченні кількох ФО, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, як одну з рис творчої манери письменника називає Г. О. Звягіна, зазначаючи, що одиниці або доповнюють одна одну, або посилюють стилістичний ефект [Звягіна 2011].

Наголошуємо на таких авторських фразеологізмах в одному реченні, які можна розглядати як контекстуальні антоніми: *Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені: – Думають, як дядько з села, то ним* ***можна черевики зашнуровувать****. Ми теж, брат,* ***не з тирси зроблені****...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 209). Таким чином письменник створив яскраву самохарактеристику героя твору через одиниці, що позначають протилежні якості.

У ФО ***не з тирси зроблений.*** Дуже кмітливий, тямущий; не простакуватий. *Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені: – Думають, як дядько з села, то ним можна черевики*

зашнуровувать. Ми теж, брат, ***не з тирси зроблені****... Хотів шість* [карбованців]*, а я йому – п'ять!* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги, 1972, 14) (для порівняння: *не з лика шитий* 'про кого-небудь здібного, освіченого, такого, що уміє тримати себе будь-де, розібратись у чомусь' (ФСУМ УД 2: 58) слово *тирса*, зафіксоване в СУМ в прямому номінативному значенні, набуває негативної конотації під час характеристики людини. Це виразно простежується в ряді таких фразеологізмів: *в голові тирса* 'про нерозумного' (Мацюк: 59), *тирса в голові* 'нерозумний' (Кірілкова: 107), *у голові ніби тирса напхана* [Доброльожа], *тирса в голові* 'про нерозумного чоловіка' (Мацюк: 344), *голова тирсою (напхом) напхана* 'дурний, нерозумний' (Кірілкова: 104). До таких одиниць можна застосувати формулу з ідеографічної класифікації фразеотематичної групи «Людина» В. Д. Ужченка – «сторонні предмети» + «у голові» [Ужченко 2007: 54]. Ця ФО збагатила фразеологічний ряд одиниць з компонентом *тирса,* таким чином створивши можливість репрезентувати інтелектуальну характеристику людини.

Авторські ФО письменника збагачують ряди одиниць одного значеннєвого плану. Зокрема фразеологізми Гр. Тютюнника розширюють модель компаративних одиниць структури *як + ім*. Письменник подає не зафіксовані академічними фразеологічними словниками ФО на позначення великої кількості: ***як попелу*** (*Мені чужо в цій п'ятій групі і холодно всередині, тремтить там щось, хоч он як сонечко світить, і горобців на деревах навколо плацу –* ***як попелу****: цвірінчать, гріються на теплі* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 588)), ***як чортви*** (*Вовків за війну розвелося,* ***як чортви****, – шепоче Василь Силка* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 608)). Ці ФО розширюють ряд кодифікованих одиниць зі значенням дуже великої кількості, зафіксований наприклад у «Російсько-українському словнику сталих виразів»: *як хмар*, *як зірок на небі*, *як цвіту весняного*, *як маку*, *як трави*, *як листя*, *як мурави*, *як сарани*, *як черви*, *як сміття* та ін. (ВП: 232).

Одним з аспектів розкриття авторської індивідуальності Гр. Тютюнника є використання одиниць, позначених виразною національно-культурною специфікою: *ще й Бабак не свистів, три зозулі з поклоном*, *заграти журавля, глина опішнянська, схоче в гречку скакнути, то й на налигачі не вдержиш* тощо. Наприклад, в СМТОУ зафіксовано вислів ***квітчаста хустка***, а саму реалію дослідники називають важливим ритуальним атрибутом в етносвідомості нашого народу [Бондар 2016: 71]. У СУМ зафіксовано *тернова хустка (хустина)*.

Цікавою є авторська одиниця **як бе́дзвін,** *зі сл.* здоро́вий. Дуже міцний. *Симін здоровий,* ***як бедзвін****, і молодий* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 89). – У СУМ: бе́змін – ручна важільна або пружинна вага; кантар; у «Словарі української мови» Б. Грінченка: бе́дзвін, бе́дзмін, бе́змін. Для аналізу одиниці у лексикографічних працях слід розглянути фіксацію лексеми *безмін*, що за СУМом означає «ручна важільна або пружинна вага; кантар» (СУМ I: 134), «Словник поліських говорів» П. С. Лисенка фіксує *бе́зьман, бе́зьмин, бе́зьмін* як «ручні ваги; Безмін» (Лисенко: 31). Загалом одиницю *бе́змін* фіксує багато словників: в РУАС *бе́змін*, *ка́нтар*; Словнику українсько-російському А. Ніковського (1927) (УРС: 28); «Словарь української мови» Б. Грінченка (*безмін, бедзвін* і *бедзмін*) (СлГр I: 98); РУСТТ (1928). Словарь російсько-український М. Уманця та А. Спілки (1993–1999) фіксує лексему *безме́нь* «1. бе́змін; 2. міра ваги» та порівняння *Слово вірне, як жидівський безмін*, *Твоє слово, як жидівський безмін* (Уманець, Спілка). У «Словнику полтавських говорів» В. С. Ващенка (1960) зафіксована лексема ***безвін*** має такі значення: 1. Прилад для зважування, терези. 2. Іронічне прозивання високого нерозумного чоловіка (СПГ: 15). ЕСУМ трактує *бе́змін* як «прилад для зважування» (ЕСУМ I: 162) та подає одиницю *бе́дзвін* «безмен» – результат видозміни деетимологізованої форми *бе́змен*, зближеної з *дзвін* (ЕСУМ I: 159). ФСУМ подає ФО *як дзвін*: 1. Уживається для підкреслення міцності, довершеності чого-небудь. 2. Здоровий, кремезний, сильний (про людину)

(ФСУМ 1: 234). Таким чином лексема *бедзвін* як результат видозміни форми *безмен*, зближена з одиницею *дзвін*, та паралель з другим значення ФО *як дзвін* підтверджують тлумаченням фразеологізму ***як бедзвін*** у творі Гр. Тютюнника.

Дійсно, навіть один подібний приклад ФО чи лексеми з СМТОУ промовисто підтверджує актуальність дослідження творчості Гр. Тютюнника. Так, розглянемо для прикладу такий фразеологізм: ***як струлет,*** *зі сл.* високий. Дуже, надто. *Місяців через два Степан, високий,* ***як струлет*** *(це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розпадалися по проділу навпіл і робили його схожим на студента-невдаху, який іде складати іспит з атеїзму, однак, забачивши попа, хапається за ґудзик – є такий студентський забобон, – але йому все одно попадається в білеті та секта, про яку він ні слова не читав* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 683). Значення цієї одиниці пояснює автор – дуже, надто висока людина, подаючи це як слова матері головного героя з повісті «День мій суботній». Значення компонента ФО *струлет,* гадаємо, можна пов'язати зі значенням предмета, що має довгастий вигляд, паралель з чим і пояснить значення самої одиниці. Звичайно, ця ФО потребує подальшого детального розгляду.

Для прикладу наведемо також одне речення з оповідання Гр. Тютюнника «Нюра», з якого завдяки творчому генію митця до СМТОУ увійшли одразу кілька одиниць: *всевмійкуватий, всезнайкуватий, супряжниця, скулитися душею, кожне «кив» і кожне «морг»*: *Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини* ***всевмійкувата*** *і* ***всезнайкувата*** *дівчина Нюра, а ще ніби дужче* ***скулився душею*** *і переймав од* ***супряжниці кожне*** *її* ***«кив» і кожне «морг»****, аж до отого деренчливого «р»..* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 306).

Одиниці з творів письменника, що увійшли до реєстру СМТОУ, супроводжує широкий спектр ремарок. Гр. Тютюнник досить часто використовує демінутиви, не зафіксовані у кодифікованих кодексах, наприклад: *бандуристочка*, *вербеня*, *горщеня*, *грайливенький*, *граминка*, *громеня*, *грушеня*,

кавунча, *жилавенький*, *прожилочка*, *зрубець, ожеледець, ласунчик* тощо. Подібні зразки словотворення, зокрема іменники-демінутиви письменника, становили об'єкт розгляду І. А. Самойлової. Вона наголосила, що подібні дериватив ні одиниці, утворені за допомогою зменшувальних суфіксів, передають не лише семантику когось або чогось невеликого, за розміром чи віком, а й емоційно-оцінне, суб'єктивне, ставлення до кого- або чого-небудь, а у «прикметниках і прислівниках пестлива семантика може доповнювати значення неповного, невеликого, незначного ступеня вияву якої-небудь ознаки або, навпаки, значення підсилення» [Самойлова 2020: 40–41].

Окрім ремарки *зменш.* чи *зменш.-пестл.* до відібраних одиниць з творів Гр. Тютюнника залучаємо ремарки *жарт.* (жартівливе: *недоуздок, патефонщик, пора на сідало*), *грубо* (напр.: *кривоматній*, *кугутня*), *нар-поет.* (народно-поетичне: *жона-перепілка*), *поет.* (поетичне: *жовто-медово*), *підсил.* (підсилювальне: *щиресенько*), *пом'якш*. (пом'якшене: *сором'язливенько*), *рідко* (*отрутно*), також *несхв*. (напр.: *відмінник-активіст*), *дит*. (*мокротіти*) та ін. Дієслово «*мокротіти*» письменник записав зі слів свого малого сина Михайла. До СМТОУ воно увійшло із Записників письменника зі значенням «Падати, йти (про дощ); дощити»: *Син прислухався до ночі за вікнами і сказав: «Надворі, мабуть, дощ, бо щось* ***мокротить****»* (Гр. Тютюнник, Батьківські пороги Записники, 2011, 329), що свідчить про важливість листів, щоденників та записників письменника як джерел добору одиниць. Загалом аналізований матеріал репрезентує різний стилістичний спектр: *розм.* (розмовне: *бідовіший*, *гуцикатися*, *вихекувати*, *пийнути*, *довгописький, вишкірячка* тощо), *образно* (*засмолювати*, *засинювати*, *крило, ринка* тощо), *перен.* (переносне значення: *горошина*, *кугутня*, *дроворуб, врунитися* тощо). До СМТОУ увійшли також одиниці з галузевими ремарками, наприклад: *бот.* (ботаніка: *чорнокленок, подорожничок*), *техн.* (технічне: *верстатик, шківець*).

Отже, творчий геній Григора Тютюнника розкривається з-поміж інших митців слова, письменників і публіцистів у «Словнику мови творчих

особистостей України другої половини XX – початку XXI століття», збагативши лексичний та фразеологічний склад загальнонаціональної мови. Лексеми й фразеологізми письменника, що стали матеріалом для теоретичних напрацювань та увійшли до реєстру згаданої лексикографічної праці у складі загальної лексико-фразеологічної канви, розкривають його індивідуальне мовомислення, а їх фіксація уможливлює подальшу дослідницьку роботу з вже кодифікованим творчим набутком. Мова письменника є плідним ґрунтом для досліджень, адже насичена розмовною лексикою, зменшено-пестливими формами слів, образними одиницями, оригінальними порівняннями, що вже поповнили загальний реєстр СМТОУ. Майстерне володіння Григора Тютюнника словом забезпечило максимальне розкриття авторської ідеї при сконденсованості форми твору. Розглянуті авторські й трансформовані ФО й паремії розкривають читачеві глибину творів митця, внутрішній світ героїв, вимальовують різноманітні характеристики, що відображаються у свідомості героїв, акцентують увагу на конкретній деталі, передають читачеві емоції та відчуття, з потрібною точністю і глибиною розкривають авторський задум. Григір Тютюнник тонко відчував людську душу, в його творах утілені такі категорії, як доброта, честь, милосердя, духовність.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Гр. Тютюнник, Батьківські пороги – Г. М. Тютюнник. Батьківські пороги. Київ: Молодь, 1972.

Гр. Тютюнник, Бути письменником – Григір Тютюнник. Бути письменником: щоденники, записники, листи. Передм., упорядкув. О. Неживого. Київ: Ярославів Вал, 2011.

Гр. Тютюнник, Климко – Г. М. Тютюнник. Климко. Київ: Рад. школа, 1984.

Гр. Тютюнник, Холодна м'ята – Г. М. Тютюнник. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей. Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. Київ: Укр. письменник, 2014.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ВП – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т 1. Київ: Наукова думка, 1982.

Кірілкова – Кірілкова Н. В. Словник волинських фразеологізмів. Острог–Рівне, 2013.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів Київ: Наукова думка, 1974.

Мацюк – Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце [Текст]: словник фразеологізмів Західного Полісся. Вежа-Друк, 2013. URL: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/8525/1/phrazelological.pdf

РУАС – Російсько-український академічний словник: Т. I–III. Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУСТТ – Російсько-український словник технічної термінології. І. Шелудько, Т. Садовський. Київ, 1928. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts.

РУТСП – Російсько-український тлумачний словник паремій. За ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: ФОП Мариниченко С. В., 2016.

СлГр – Словарь української мови: у 4 т. [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. Київ: Наукова думка, 1996–1997.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. Київ, 2022.

URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

СПГ – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Київ: Наукова думка, 1960.

СУМ – Словник української мови: у 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980.

СУМД – Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Відпов. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В. М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003.

Уманець, Спілка 1993 – Словарь російсько-український. Зібрали М. Уманець, А. Спілка. Львів, 1993–1999.

УР-РУ ФТС – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 1997.

УРС – Українсько-російський словник. А. Ніковський. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XII. Репринт з видання 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993.

ФСУМ УД – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. Київ: Вища школа, 1984. Т. 1; Т. 2.

ЛІТЕРАТУРА

Александрова С. П. Фразеологізми в загальнонародній мові та в художньому тексті. *Мовознавство.* 1993. № 6. С. 70–74.

Бибик С. П. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. Київ, 1994.

Бибик С. П. Оповідність в українській художній прозі: монографія. Київ; Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010.

Бондар Н. В. «Що ж Там, під одвічною кухвайкою?..» (естематоніми та селянський колорит у мовопросторах братів Тютюнників). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства.* 2016. Вип. 10. С. 68–74.

Бондар Н. В. Базові концепти української ментальності у творчості братів Тютюнників: Дис. ... канд. філол. наук. Полтава-Запоріжжя, 2018.

Гноєва Н. І. Мовна структура новелістики Григора Тютюнника (до 85-річчя) від дня народження*). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія».* 2017. Вип. 76. С. 293–297.

Григір Тютюнник: «З любові й муки народжується письменник...»: біобібліогр. нарис. Авт. нарису Л. Б. Тарнашинська; бібліограф-упоряд. Г. І. Гамалій; наук. ред. В. О. Кононенко. Київ, 2011. (Шістдесятництво: профілі на тлі покоління; вип. 12).

Доброльожа Г. М. Етичний аспект у семантиці поліських компаративів на ознаку інтелектуальних вад людини. URL: http://eprints.zu.edu.ua

Захарук І. Григір Тютюнник у культурно-естетичному полі шістдесятництва. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 47. С. 43–46.

Звягіна Г. О. Народнорозмовна трансформація традиційних фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2011. Вип. 15. С. 328–332.

Звягіна Г. О. Вияв категорії порівняння у структурі художнього мовлення Григора Тютюнника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 53. С. 107–109.

Клименко А. А., Пуніна О. В. Художня проза Григора Тютюнника: поетика експресіонізму. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ*. 2014. Т. 1. № 6. С. 135–142.

Ковалів Ю. Новелістичні апробації Гр. Тютюнника. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. *Серія: Філологія*. 2009. № 2. С. 60–92.

Масенко Л. Т., Кропив'янська Ю. Б. Мова персонажів Григора Тютюнника. *Урок української*. 2006. № 5–6. С. 21–26.

Масенко Л. Т., Кропив'янська Ю. Б. Мова персонажів Григора Тютюнника (закінчення). *Урок української.* 2006. № 7. С. 46–48.

Мединська А. В. Соціально характерологічні експресами в мовленні персонажів Гр. Тютюнника. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. 1. С. 86–90.

Мовчан Р. Григір Тютюнник – знакова постать в українській культурі чи естетичний феномен? *Слово і час*. 2005. С. 23–27.

Неживий О. І. Життя у слові: Джерелознавча проблематика творчості Григора Тютюнника: монографія О. І. Неживий. Київ: ВЦ «Академія», 2014.

Неживий О. І. Уклін рідній землі полтавській: Посібник для вчителів. Полтава: Полтавський літератор, 2015.

Самойлова І. А. Опис зменшувальних слів у словниках мови письменників. *Лексикографічний бюлетень*. 2020. Вип. 29. С. 40–58.

Степаненко М. І. «Живописець правди» Григір Тютюнник у щоденниковій версії Олеся Гончара. *Рідний край*. 2009. № 1. С. 159–178.

Тютюнник Г. М. Твори. Книга І: Оповідання. Передмова О. Гончара. Київ, 1984.

Турган О. Д. «...Відчуваю людину, як рана сіль»: експресіоністична поетика в творчості Гр. Тютюнника. *Волинь філологічна: текст і контекст.*

Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. Вип. 23: Літературний експресіонізм в інтермедіальному контексті. С. 204–220.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007.

2.2. Особливості лексикону Євгена Сверстюка під кутом зору розвитку української літературної мови

Вивчення мовосвіту творчої мовної особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові. Дослідження ідіолектів письменників, творчість яких була штучно вилучена з українського мовного процесу, набуває сьогодні першочергового значення. Останнім часом літературно-громадський інтерес до творчості шістдесятників, зокрема до творів представника їх радикального крила Євгена Сверстюка, помітно пожвавився: з'являються статті, в яких по-новому оцінюється творчість письменника та її значення для сучасності. Публіцистичному спадку Є. Сверстюка в сув'язі з творчістю шістдесятників присвячені роботи І. Кошелівця [2014], М. Коцюбинської [1991], М. Слабошпицького [2015], Л. Василик [2010], В. Бодак [2017] та ін. Сьогодні нові акценти переосмислення і тлумачення публіцистики Євгена Сверстюка здійснено в розвідках Т. Хоменко [2008], Г. Кушнір [2016], дисертаційних дослідженнях Л. Лисенко [2011], Л. Тарнашинської [2014]. Водночас майстерність Євгена Сверстюка – художника слова – вивчена недостатньо. Аналіз мовотворчої практики письменників-дисидентів дасть змогу виявити загальні тенденції не тільки у творенні лексичних інновацій, а й з'ясувати специфічні ознаки їхньої «креативної психолінгвальної діяльності» [Тимочко 2010: 162].

Творча постать Євгена Сверстюка засвідчує індивідуальну окремішність навіть у колі шістдесятників, що, за влучним висловом Івана Кошелівця,

«повстали тоді проти фальшу доби» [Кошелівець 2014: 5]. Тонке розуміння сили слова, точне оперування ним в образних тлумаченнях – визначальна характеристика Сверстюка-письменника, послідовного борця з «порожніми» словами і втіленими в них ідеалами. Працюючи практично в усіх літературних жанрах, Євген Сверстюк доносить до читача думку, висловлену образною мовою, відточеним і вивіреним словом. Точно сформулювавши найсуттєвішу ознаку сучасного стану суспільства – втрату сенсу слів (*гумове слово, запродане слово, слово-замінник, слово-полова, слово-пастка, затерті слова, крамольні слова, смітити словами* тощо), Сверстюк окреслює головне завдання сучасності – повернути їх правдиве значення.

Шістдесятники – явище другої половини ХХ ст. «дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізмові та живучою енергією в пору лібералізму» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 24). У ХІХ ст. шістдесятники були нігілістами. Ким були шістдесятники у ХХ ст., що вийшли також від заперечення старих цінностей? Рух шістдесятництва був неоднорідним за своїм складом, ідеями, програмами, світоглядом. Євген Сверстюк зазначає: «Наш самозахист мав різний характер: одні нібито захищали соціялізм [соціалізм] від імперського шовінізму, інші захищали здоровий глузд і людський хист від ідеологічної напасти, ще інші захищали підставові цінності загальнолюдські, для певности прикриваючи їх ідеалами соціялізму [соціалізму]. Але всі були в опозиції, бо при певній моральній домовленості робили те саме і наражалися на ту саму “революційну законність”» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 29). Ключове поняття «опозиційність» стосувалося й міжпоколінних зв’язків. У повітрі 60-х років ХХ ст. гостро стояло питання батьків і дітей: «смілива, радикальна молодь не хотіла приймати прикладу батьків, які жалюгідно згасали в офіційних почестях. Молодь воліла долю розстріляного Косинки чи саморозстріляного Хвильового, аніж долю радянського поета-лавреата-академіка…» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 210). Ознаки шістдесятників – «юний ідеалізм», «шукання

правди і чесної позиції», «неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарми» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 25), «за людину та її права, за нерозмінні людські вартості» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 32). Непримиренність шістдесятників поширювалася також на «побутовий блатний нігілізм» та «войовничий нігілізм заідеологізованого неуцтва» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 39). Як зазначає В. М. Русанівський, провідна ідея шістдесятників: «Чому людина повсякчас розп'ята на хресті добра і зла?» [Русанівський 2001: 372]. Звідси завдання шістдесятників XX ст. – оборона «національних традиційних цінностей, свого єства», віднайдення і відновлення «поганьблених національних святинь», методи досягнення мети – «активний захист», «війна», арсенал зброї – «антиімперські гранати» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 24). Це те ідейне кредо, яке сформулював у своїх творах Сверстюк-шістдесятник, його бачення доби, оцінка суспільно-політичних процесів та визначення свого місця й ролі в них.

У світоглядній системі Євгена Сверстюка на першому місці перебуває лексика соціально-політичного, етичного змісту. У його творах не тільки відображено науково-філософське осмислення навколишнього світу, а й намагання зрозуміти його рушійні сили, аби донести до читача свою оцінку ключових подій минулого і передбачити (вплинути) на майбутнє. Публіцистика Євгена Сверстюка засвідчує альтернативний, виразно антирадянський, дискурс, якому підпорядкована система образів і символів, художня майстерність, а також особлива правописна манера автора. На думку мовознавців, дослідження феномену альтернативного дискурсу має метавимір – потрактування історичної долі українського народу, місця української культури, літератури, науки в європейському та світовому контексті [Зарецький 2008: 11; Масенко 2017]. Різке неприйняття радянського способу життя, духовно убогого й жорстокого, з погляду автора, його ідейна націленість на «повалення ідола» відображена у виразно антирадянському дискурсі, що виявляється в: а) змістовій структурі

низки ідеологічно загострених слів, серед іншого й гібридних утворень-напіввкраплень, які Євген Сверстюк, як і інші шістдесятники, свідомо зберігає як знаки тоталітаризму (*Ґлавголод, заградотряд, ліквідком, сексот, політграмота, політзона, псевдозагін*); б) свідомому вживанні росіянізмів як символу зросійщення України (*антисовєтчик, баландьор, бдітєльность, єдіная нєдєлімая, єдинонеділимість, заградотряд, зачистка, каґебізований, каґебіст, каґебістка, кормушка, лаґер, новиє русскіє, общепонятний, «свой чєлавєк», совєти, совєтікус, совєтизований* (*зсовєтизований*), *совєтолог, совєтський, совєтчик, совідеолог, союзнічки*); в) свідомому вживанні церковнослов'янізмів (*животворящий*), особливо з помилковими семами (*жестоковийний*); г) застосуванні норм старого правопису. Негативні реалії, пов'язані з суспільним устроєм, формують і постійно поповнюють негативнооцінний словник автора. Низкою емоційно-оцінних назв означені потворні прояви суспільно-політичного, економічного і культурного життя: ***держава*** *– барак, барокамера, бульдозер, вавилон, душогубка, імперія блудних синів, імперія закам'янілого зла, імперія терору й голодомору, казарма, концлаґер, коток, країна примусового вислужництва, совдепівська общага, тюрма народів,* ***влада*** *– каста, комуністична буржуазія, конклав, кухня, охлократія, репетилівщина, хазяї життя,* ***людина*** *– ґвинтик, крихотрус, мордохват, мутант, напівдикун, раб лінивий і лукавий, сліпоглухонімий, совок, тявка, финтик, хохол, храпаль, чавунний* [гумовий, кам'яний] *лоб,* ***інтелігенція*** *– безхребетні, вчений мурашник, гнучкошиєнков, гнучкохребетний, жестоковийний, літературна братія, напівінтеліґент, напівосвічений, пружинно-спіральний* тощо.

Творам Євгена Сверстюка притаманні розлогі ряди десемантизованих термінів (лексичних одиниць і словосполучень) як засіб вираження негативної оцінки на означення різних станів і процесів, пов'язаних з політичним і суспільно-економічним життям країни: *автодафе* – прилюдне засудження кого-небудь або знищення творів літератури та мистецтва, небажаних комусь, *амнезія* – ослаблення або втрата історичної пам'яті внаслідок різних суспільних

потрясінь, *анатомування* – аналіз, детальне дослідження, *дистрофія* – моральний розклад, зубожіння, втрата духовності, *індикатор* – вияв, знак, прикметна риса чого-небудь, *ін'єкція* – уїдливі натяки, глузливі зауваження, осуд, докір, *кастрація* – вихолощення, спотворення змісту, суті чого-небудь, *муміфікація* – перетворення кого-, чого-небудь на змертвілу, нежиттєздатну сутність, подібну до мумії, *муміфікований* – позбавлений життєвої правди; який нагадує нежиттєвістю висохлий труп, мумію, *внутрішньовидова боротьба* – теорія соціал-дарвінізму, що інтерпретує закон еволюції як необхідну умову прогресу, *брати від природи і від людини неможливе* – недбайливо, по-споживацькому ставитися до народу, природи, її ресурсів, руйнувати природний і суспільний баланс, напр.: *Після* ***автодафе*** *в університетському парткомі навколо доцента Івана Бровка раптом зникли знайомі. Його перестали впізнавати і навіть бачити* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2005), 708); *І діти, і їхні батьки знали, що дитя вже змалку «має свою натуру»… ..Що це викорчовування віри предків, національної гідности та рис індивідуальності чимось нагадує тиху* ***кастрацію*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 83); *Тичина, Рильський, Бажан, Сосюра – усе це законспіровані постаті, за якими десь там тягнеться досьє з КҐБ* [КДБ], *а для фасаду – член ВКП(б), депутат Верховної Ради, член Спілки радянських письменників… Як оживити ці* ***муміфіковані*** *постаті за допомогою ідейно уніфікованих, партійних хрестоматійних текстів?* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 109); *Портрети Маркса і Дарвіна віщували занадто сліпу й жорстоку* ***внутрішньовидову боротьбу*** *в соціумі і не вписувалися в ряди учителів життя, яке все ж таки має продовжуватися на засадах любови* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 164).

Засобами зниження соціального статусу адресата та завдавання йому моральної шкоди в Євгена Сверстюка є експресивно забарвлені синонімічні ряди та перифрази, напр.: *антинародна* (*босяцька*) *влада, атакуюча кляса* [атакуючий клас], *безкарно-самовладне чиновництво, блатна мораль, босяцька*

влада, бровеносний вождь, відщепенець, експериментальний барак для перевиховання людей і народів, моторошне царство квітучого болота, чернь при владі, червона мітла, напр.: *Теза з мого останнього слова на суді є, по суті, формулою леґальної* [легальної] *опозиційної боротьби проти системи, яка трималася на слухняності заляканого обивателя і на догідливості* ***ручних патріотів,*** *що боялися не сподобатися начальству* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2014, 344); *Чому це лицеміри і брехуни, партійні холуї та явні негідники грають позитивні ролі в суспільстві, замість ховатись і соромитись перед людьми? Чому це людина чесної думки має маскуватися під холуя і тікати від нюху ваших* ***поліційних псів?*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2005), 710); *У перекладну літературу, як на Захід, тікали найкращі сили інтеліґенції* [інтелігенції], *і їхніми зусиллями підтримувались прочинені двері в Европу* [Європу], *хоча багатьом при цьому боляче* ***прищемлювали пальці*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 28).

Негативні економічні і соціально-політичні стани і процеси у Сверстюковій публіцистиці номіновані розмовними одиницями, вжитими в переносному значенні: *відмикачка* – те, що служить інструментом (ключем), який уможливлює раніше неможливе або недоступне, ключ до розв’язання проблеми, *вламуватися* – насильно, безцеремонно входити куди-небудь; вриватися, вдиратися, *доконувати* – доводити кого-небудь до важкого фізичного або морального стану; мучити, *розбирати* – розглядати чию-небудь особову справу, обговорювати його провину (на зборах трудового колективу, засіданні членів КПРС – партійному бюро, партійних зборах), *розкручувати* – робити кого-небудь відомим, популярним, активно рекламувати когось; змушувати кого-небудь визнати себе винним, *скосити* – зменшити, збавити, напр.: *Віра і любов… Які це* ***замацкані*** *пальцями недовірків та еґоїстів* [егоїстів] *поняття! Які витерті від ужитку бездушними сентименталами і фарисеями!* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2006), 296); *Слідчі страшенно довго випробовували почерк – і друкованими літерами, і переписуванням якоїсь*

статті. Це ***занудливо*** *повторювалося щодня. Викликали всіх, кого можна було викликати у зв'язку з цим, навіть бідну тещу. То було найскандальнішим у всій історії, тому що вона почувалася зовсім погано і не вміла себе стримати* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 158); *Можна уявити, як Мариновича з відрадою читають і* ***зациклені*** *антисеміти, і затверділі українофоби, бо ж їм теж хочеться просвітку* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 695). Негативна емоційність посилена фразеологізмами: *Обдарований усебаченням і хистом відділяти зерно од полови, він* [Олександр Довженко] ***удень зі свічкою шукав,*** *з ким можна було б поговорити відверто про головне* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 473); *Багато людей витратили своє життя на пристосування і не залишили по собі сліду… Вони були співучасниками колективної маскаради* [колективного маскараду] *вірнопідданости, ..****телятами, які двох маток ссуть*** (633); *А коли він* [П. Г. Тичина] *ще* ***ставав на мозолі,*** *нагадуючи: «під проводом партії всі ґвинти заґвинчувать», тоді давав право на ненависть* (225).

Низка емоційних негативнооцінних назв доповнена жаргонізмами, оказіоналізмами, ідеологізмами: *вишак* – найвища міра покарання, смертна кара, *замотати* – привласнити, *наїхати* – обвинуватити кого-небудь у чомусь, дуже насварити, *накаркати* – розмовами, припущеннями і т. ін. накликати, напророчити лихо, нещастя, *шити* – необґрунтовано, безпідставно звинувачувати кого-небудь у чомусь (звичайно злочинному), приписувати щось, *шмон* – обшук, облава, трус, *жовта калюжа* – образна назва поширюваних за досить низькою ціною друкованої преси, що спеціалізується на чутках, сенсаціях (часто удаваних, скандальних), плітках про життя відомих людей, *кремлівські компрачикоси* – про московських урядовців за радянської влади, які вчиняли злочини проти людяності, спотворюючи свідомість народу, *розкрутка* – додатковий термін покарання за злочин, здійснений у виправно-трудовому закладі, напр.: *Він думав, що йому можна те, що й іншим. ..Бо всі ж беруть, і він думав, що він такий, як усі. Тут йому зразу ж підсунули кількох*

стукачів, які посвідчили, що давали йому гроші – і він отримав три роки, а потім – ***«розкрутку»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 179), *Та вони не мали завдання* ***«шити»*** *мені щось стороннє – вони цілком достатньо мали проти мене важливішого* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 172), *Тюремне начальство.. дало «високу оцінку» віршам* [Зіновія Красівського], *вилученим під час* ***шмону*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 651).

Серед порушених тем – соціальна, національно-культурна, релігійна. Ідея – утвердження незалежної держави, остаточне повалення соціалістичного ладу («подолання ідола»), побудова нового суспільства («дому Отця»), виховання духовної особистості («материного сина»). Дослідницький метод – розмежування «свого» і «чужого», «високого» і «низького» й образне відтворення його в слові. Ідеї підпорядкована чітка система образів, побудована за опозиційним принципом. Особливо виразні антитези життя і смерті, минулого і майбутнього, любові і ненависті, жорстокості і милосердя. Індикатором культури виступає опозиція «добро» – «зло». На противагу радянській ідеологічній та етнокультурній системі, що ґрунтувалася на двох основних опозиціях «добро» – «зло» і поділяла світ на білу («світлу») і чорну («темну») частини [Зарецький 2008: 42; Масенко 2017] (можна було бути тільки білим або чорним, темним або світлим, добром чи злом), Євген Сверстюк обирає проміжний сірий колір («середній між білим і чорним; барва попелу» – СУМ IX: 229) як альтернативу біколірному чорно-білому світу. Протиставлення «добра» і «зла» виключало нейтральну (сіру) зону. У публіциста межа «білої» і «чорної» частини проникна, і об’єкт з усіма атрибутами виступає в усередненому – сірому втіленні. У колористичній палітрі митця прикметник *сірий* та його похідні – *сіренький, сіруватий, сірість* посідають особливе місце як за частотністю вживання, так і з огляду на ідейно-художню значущість цього епітета. Тут і ***сіра*** *атмосфера буднів у страшній історії нашого народу* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 78), і ***сірі*** *плями, нумери кримінальних справ – і нічого не написано так, щоб можна було*

вчитатись (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 23), і *бунт проти пролетарської некультурности й* ***сірости*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 748), і життя, яке *перетворює «засвічену молодість»* на ***сіре*** *ніщо* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 597). Слова, що входять у лексико-семантичне поле сірого кольору, – найбільш багатофункціональні і семантично місткі: увага автора зосереджена на концептуально важливих ділянках образу світу, де природа стає тлом для відтворення мертвотного існування людей: *Згущена* ***сірість*** *буднів, наче на дні кратера, звідки втекло сонце* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 521). Становлення зображального естетичного значення в яскравій образності прикметника на позначення сірого кольору відбувається через низку метонімічних зміщень: контексти засвідчують розвиток естетичної ускладненості епітета від прямого значення (*«у* ***сірій*** *шинелі»*) через субстантивацію і метонімічне значення (*«у* ***сірому****»*) до символічного. Кольороназви ілюструють переведення людини зі світла в темряву: *У кузові було 30 стрижених, промерзлих у* ***сірих*** *робах зеків* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 618); ***Темносірі*** [темно-сірі] *зеківські силюети* [силуети]*, наче нічні сови, палаючими очима пронизують темінь ночі, повної і непроглядної* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 230). Створюючи образ великої узагальнювальної сили – імперії, автор вдається до опису представників влади в сірих тонах (***сірих*** *набурмосених творців кон'юнктури* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 223). Усе зливається в монолітну сіру єдність, яка набуває принципових ознак і поширюється на всіх без винятку: *Совєтська епоха плодила маски, під якими скніли людські долі – люди без біографій! ..І на кожному –* ***сірий*** *одяг* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 315), аж до узагальненого образу цілої епохи (*епохи* ***сірої*** *мжички*): *Епоха любила одягатися так, як у Кремлі вождь: у* ***сірій*** *шинелі, в чоботях, у круглому кашкеті…* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 315). Манеру деяких письменників засвідчити свою лояльність до режиму Євген Сверстюк означає словосполученням *писати* ***сірим*** *по сірому*, а вираз ***сірі*** *газетні віршики*

об'єднує два відтінки в одному значенні: «бідний за змістом» + «позбавлений виразності, оригінальності».

Відштовхуючись від загальнонародної семантики колірних найменувань, автор творчо переробляє їх згідно зі своїми естетичними і світоглядними принципами. Своєрідність таких назв підпорядкована певному ідейно-художньому задуму письменника, зумовлює появу в слові нових значень і відтінків значень. Колірні найменування як компонент мовного портрета творчої особистості засвідчують такі приклади з публіцистики Євгена Сверстюка: авторський неологізм *зарожевлювати* «подавати що-небудь негативне в прикрашеному вигляді, приховуючи недоліки; представляти що-небудь непривабливе як приємне, радісне, світле; ідеалізувати», де внутрішня форма, образ заданий твірною одиницею – «представляти що-небудь у рожевому світлі, дивитися на щось крізь рожеві окуляри»; переносне значення співвідносне за значенням з трояндою (розою) – містити в собі тільки радісне, приємне, нічим не затьмарене; зіставлення кольорів: *червоні і коричневі (брунатні)* ім.; *червоні і коричневі демони* – ідеологічна паралель між військами Червоної Армії і вермахту; останні за кольором сорочок, які цілком випадково стали в 1930 році одностроєм фашистів-штурмовиків, коли на складі було виявлено велику кількість невикористаних сорочок коричневого кольору і їх використали на ділі; символізація прямого значення передаванням внутрішнього змісту: *зелено-зелений словник* – який має зелений колір палітурки і недосконалий за змістом; експресивне поглиблення універсального словосполучення *жовта (бульварна) преса (газета)* → *жовта калюжа*; словосполучення з прикметником у підсилювальній функції: *рожевий ман* → *рожевий* + *ман* «несправжнє буття», «ілюзія»; десемантизація звичного фразеологізму: *біла ворона* «про того, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним» → *схв.* «той, хто не схожий на оточення, вирізняється моральною перевагою над іншими»; пор. у СУМ: *несхв.*; «про того, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним» (I, 181).

Світоглядні базові опозиції письменника репрезентують пари: «свій» – «чужий», «ідеальне» – «матеріальне», «священне» – «профанне», «справжня людина» – «совок», «життя» – «смерть». Головна опозиція «свій» – «чужий» реалізована через словосполучення *материні сини – блудні сини і дочки*, які, своєю чергою, залежно від контексту, представлені опозиційними парами. Відповідно *діти дому Отця* (батьківського дому) – *великі світила, індивідуальності, раби Божі* протиставлені *самовдоволеним рабам, міщанському болоту, перевертням, напівукраїнцям, суб'єктам напівкультури, рабам рабів, юрбі*. Материним сином є й *чесний священник, священник-подвижник, священник-патріот*, якому протистоїть священник – *клерикалізований більшовик, лицедій, неопоганин, балакун про духовність.*

Головна опозиційна пара, яка в концептуальному просторі мовомислення Євгена Сверстюка реалізує поняття «свій» / «чужий», – імперії західні / імперія російська. Перша – *імперія рабів Божих*, друга – *імперія блудних синів*, перша – *гуманний Захід*, друга – *колосальний концтабір, Вавилонська вежа, червона імперія зла*. Відповідно, влада західного типу протиставлена владі російській, владі східного типу, які в історичній ретроспективі в сенсі різного типу влади уособлюють опозицію Західна Римська імперія – Східна Римська імперія (Візантія), адже Російська імперія, позиціонуючи себе як «Третій Рим», репрезентує структурний тип останньої. Державні структури російської імперії радянського зразка (СРСР) вербалізовані низкою синонімів-словосполучень: *антинародна (влізлива, босяцька) влада, комуністична опричнина, казармовий комунізм, приречений світ, експериментальний барак, мертва епоха, блудний час, приречений корабель, край беззаконня, лютий час, каральна машина, люта пора історії, велика зона*. Дипломатичне визнання СРСР урядом Сполучених Штатів Америки саме 1933 року – року «організованого комуністами голокосту в Україні» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 137) Євген Сверстюк називає *Пилатовим «умиванням рук»* (там само).

Концепт «людина» в картині світу Євгена Сверстюка вербалізований опозиційними назвами *людина – антилюдина*. Уособленням першої є *рухівець*, другої – *совок, міщанин-споживач, національно індиферентний, позбавлений національної гідності хохол, маланчук, цербер, суржик, держиморда.* Відповідно, паралелі з тваринного світу (зоометафори): перший – *біла ворона*, яка «не каркає і не краде», другий – *чорний ворон, сіренький горобець, собака на сіні, вчені папуги, полохливі зайці, перелякані зайці і лисиці, вчений мурашник, сірі воли науки.*

Шістдесятники (синонімічні назви *опозиційна Україна, в'язні сумління, нонконформісти, єретики, Антеї*), за Євгеном Сверстюком, протистояли як *вірним лакеям, пружинно-спіральним негідникам, моральним мутантам неосталінізму*, так і *леґіону* [легіону] *радянських письменників, літературним бовдурам*, представникам *радянської псевдолітератури, гнучкохребетній напівінтеліґенції* [напівінтелігенції], *квітучому болоту*, серед яких наявна внутрішня підпорядкованість *раби – погоничі*. Протистоять *порядний* письменник, який *все життя вичавлював з себе раба* і *непорядний*, який *маскував у собі раба* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 83). В опозиції перебувають також *самвидав, тамвидав*, виготовлення і поширення яких є ядром образу шістдесятників, і *радянська псевдолітература*. Узагальнений образ письменників-дисидентів означений словосполученнями: *поети національного болю, нерозмінна людська верства, прозорі краплини сліз, погашені зорі українського небосхилу,* неопозиційних письменників – *солдати ідеологічного фронту, загін співців-патріотів, паперові кораблики, надуті бульбашки.* Опозиційні також *наука* і *псевдонаука*. Перша прокладає дорогу до Бога, друга – *бутафорія, наука словесної спритності,* де панують *напівправда, напівкультурність і напівосвіченість*. Перша спирається на *справжніх лідерів* (священників, поетів, вчителів), друга – на *напівосвічених вчителів та професорів.* Протиставлені також поняття, виражені словосполученнями *дисциплінована творча думка* і *блудливо-догідлива думка*, за якою йде довга

низка негативних синонімів: *демагогічна, лінива, хитра, формальна, партійно-кон'юнктурна, декоративна. Слово Боже* протистоїть *слову епохи будівництва комунізму,* також окресленому низкою епітетів: *програмоване, конвойоване, залякане, ослаблене, непевне, глухе, закріпачене, водянисто-рожеве*, яке належить піднести до рівня національного письменства, як і культурну, літературну, освітню, наукову традицію – *руйновану, підсічену в корені, розмиту.*

Опозиція концептів «верх» – «низ» / «високе» – «низьке» / «горішнє» – «долішнє», «сакральне» – «профанне» вербалізована одиницями *Бог* (*Творець, Абсолют, Святий Дух*) і його антиподом – *ідолом* (*Мамоною, кумирами, Золотим Телям, бісами*). Багатоликий ідол (*самовдоволене божество*) виступає в образі імперії (*поваленого ідола*), яка, культивуючи неопоганство й рабство «найнижчого ґатунку», обожнюючи гріх гордині, протистоїть *Всевишньому*. На місце одного розвінчаного ідола приходить інший – *Мамона, Золоте Теля*. Христу, Сину Божому, який прийшов виконати Закон Божий, колись протистояли фарисеї (*рід зміїний і лукавий*), тепер протистоять нові фарисеї – *генії ночі*, *войовничі атеїсти, кволі духом.* Наголошено на гострому протистоянні між Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ) – *погубленою українською сестрою, гірчичним зерном, з якого виростає велике дерево* і Російською Православною Церквою (РПЦ) – *Антиукраїною, церквою імперською, казенною, жестоковийною, русифікаторською, нетерпимою, затверділою в гріховності, закоренілою в службізмі*. Протиставлені церковнослужителі УАПЦ – *пастирі добрі* і їхні супротивники – священники РПЦ – *церковні двійники партапарату, пастирі інструкцій, імперські патріоти в рясах*. На низовому рівні також відбувається гостре протистояння між прихожанами двох зазначених церков: перші – *релігійно-патріотичні сили*, другі – *побічний продукт вишколеної льояльної* [лояльної] *церкви. Дім Отця* осмислюється передусім як побудова Храму Божого в душах людей, і як упорядкування міжконфесійних, міжцерковних

відносин. Протиставлені *десять заповідей Господніх* – вказівки, десять основних законів, котрі, за текстом П'ятикнижжя, або Тори, були дані самим Богом на горі Синай приблизно через п'ятдесят днів після того, як євреї залишили Єгипет і *десять заповідей насильства й обману* – «Моральний кодекс будівника комунізму» – звід принципів комуністичної моралі, що увійшов до тексту Третьої Програми КПРС і Статуту КПРС, прийнятих XXII з'їздом, 1961.

Людське життя представлене в образі двох доріг. Одна – *хресна дорога* того, хто бере на плечі найважчий хрест, тобто перебирає на себе відповідальність за долю свого народу, друга – це дорога *блудного сина, свинопасів* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 13). Біблійний вислів *дім Отця* як уособлення вільного рідного краю, України протистоїть *казармі – миколаївській і сталінській*. У домі прагнуть жити *великі індивідуальності, дисиденти казарм*, тоді як у казармі – *маси*, для яких вона прийнятна, бо там живуть «мінімумом зусиль, мінімумом віддачі» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 14). Протиставлені також вирази *відсутність святинь* і *принципова відсутність святинь*: перший осмислюється як біда, як особиста вада людини, другий перетворюється на гасло, а його носій – на руйнівника святинь.

Як опозиційна пара найменувань протиставлених понять у публіцистиці Євгена Сверстюка представлені словосполучення *християнський аскетизм* і *революційний аскетизм*: *Християнський аскетизм є упокоренням гордині й не має жадних* [жодних] *зовнішніх цілей, – лише моральне вдосконалення через зречення насолод, які дає світ. Революційний аскетизм – ..це аскетизм гордині, це скромність гордині, і мета його – здобути собі право не щадити інших, право судити суворо й нещадно* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). Спростовуючи внутрішню схожість між християнським і революційним аскетизмом, автор акцентує на тому, що християнський аскетизм не має зовнішніх цілей, а лише прагне до внутрішнього вдосконалення, тоді як революційний аскетизм – суто матеріалістичний, аскетизм гордині. Насправді

християнські аскети шукають втіху передусім у горішніх устремліннях, тоді як революційним аскетам як атеїстам годі сподіватися на віддяку й на Небі.

У творах Євгена Сверстюка символічного значення набувають слова з конкретною семантикою: ***Цитадель*** *треба будувати у своєму серці* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 214); опис картин живопису: *Очі сакральних волів зворушливо-інтимно межують з очима художника в картині «Доля»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 228); назва картини: *Картина* ***«Пам'ять»*** [Опанаса Заливахи] – *це оплакування без сліз під мертвим оком конвою – сприймається як глухий антагонізм доби* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 231); дата визначної події: *Навколо великої битви під Берестечком* ***1651*** *року ятріє історична пам'ять і українців, і поляків* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 37); колір: ***Білих, сірих*** *і* ***чорних*** *плям відкривається щораз більше* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 41); число: *На полі втрат мудрість історії зберігає леґенди* [легенди]. *Така леґенда* [легенда] *про* ***триста*** *козаків, що на острові Журавлиха стримували наступ війська, такі й інші леґенди* [легенди] *на честь хоробрих* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 38).

Контексти Сверстюкової публіцистики засвідчують авторську метафору високого ступеня естетичного наповнення. Тут представлені усі різновиди художньої метафори: генитивна метафора – із залежним іменником у родовому відмінку (*полум'я душі, пухлина військових арсеналів*); дієслівна метафора – поєднання дієслова з іменником (*бачити серцем, прийняти кострище, пролетіти метеором*); розгорнута предикативна конструкція (*виймати ключ із серця і ховати його у кишеню, істина засвічується тільки в ясних очах, продати душу на полегшених умовах, святість живе на грішній землі, шрамів на серці і в душі не видно*); конструкції з метафоричним епітетом (*чорний саван покори, горбаті душі, голий розум, перестояна отрута добра і зла*); метафора, побудована за антропоморфічним принципом: *Війна познаходила всі дороги,*

усіх жителів сіл і хуторів й усім безплатно визначила долю (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 42).

Для створення образності автор вдається до широкого використання прийому зіставлення прямого і переносного значень слова або словосполучення, коли закріплене в загальній мовній практиці переносне значення починає сприйматися на фоні прямого, через пряме, повторно набуваючи переносного значення. Така двозначність зумовлена: 1) появою в тексті слів, пов'язаних з прямим значенням переосмисленого автором слова (*те, проти чого вистояв Захід, повертається назад повною мірою зі Сходу, зав'язуючи Захід у невротичний вузол*); 2) використанням слів – синонімів до прямого значення (*смерть сиділа в камері, ..зазирала в душу – і під її поглядом прояснювались абсолюти*); 3) певною зміною граматичних властивостей слова (*прапор свище, Ґолґота слави, розуміти серцем*); 4) вживанням при мовній метафорі порівняння, що вказує на пряме значення слова (*душа, вибілена стражданнями, як білий птах; комуністи засядуть, як воші в кожусі*).

Свої особливості мають також фразеологізми в публіцистичних творах Євгена Сверстюка. Тут вповні виявляється як уміння автора використовувати фразеологічне надбання літературної мови, так і новаторство у переосмисленні та перетворенні наявних у мові фразеологічних одиниць і створенні нових фразеологізмів. Для індивідуальної творчої палітри Євгена Сверстюка характерна велика кількість і образне різноманіття фразеологізмів, пов'язаних гострим полемічним і викривальним завданням його публіцистичних творів. Інтенсивність індивідуального перетворення фразеологічного матеріалу неоднакова: найменшого впливу зазнають ідіоматичні вирази (використані автором як готовий трафарет): *бувалий у бувальцях, бути ніким і нічим, дати на лапу, під шумок, раз і назовсім, ставити під удар*, *хід у дамки, чорним по білому*); найбільш продуктивний тип фразеологічних одиниць – фразеологічні вислови, легкі для переосмислення і творчого перероблення завдяки рухливості складових елементів: *осиковий кілок* «кінець життя, смерть» – *голий осиковий*

кілок «хтось став безвольним знаряддям у чиїх-небудь руках, здатним лише покірно виконувати чужу волю»; *стригти під одну гребінку* «однаково оцінювати всіх або багатьох» – *гребти під одну гребінку* «притягати до відповідальності, засуджувати усіх або багатьох підозрюваних однаково, не розбираючись»; *продати душу* «втратити свою гідність, даючи згоду служити комусь; зраджувати» – *продати душу на полегшених умовах* «згодитися без вагань з корисливих мотивів на будь-який безчесний вчинок».

У лексиконі Євгена Сверстюка досить частотні власні імена, що займають істотне місце в мовній картині світу письменника. У творах наявні топоніми, міфологічні імена, імена історичних осіб, імена деяких персонажів і похідні від них прикметники тощо. Словник власних імен ідіолекту публіцистичних творів Євгена Сверстюка налічує понад 400 одиниць, які в індивідуальних образах відображають активну пам’ять автора – історію, суспільно-політичну ситуацію, релігію, культуру, географію. Власні імена в Євгена Сверстюка фонетично і граматично стійкі. Розмовні і трансформовані форми власних імен автор уводить не лише як знак вільного і невимушеного спілкування між дуже близькими по духу людьми, а передусім як символьні імена, відомі лише посвяченим, це – знаки мови «своїх»: *Базилеос* – Василь Стус, *Світличник* – Іван Світличний. Власне ім’я, окрім ідентифікаційної функції, може представляти особу або об’єкт як сукупність певних якостей. Тут виразною граматичною формою є форма множини як механізм поширення узагальнених якостей конкретного референта на багато осіб чи явищ, яким притаманні такі само якості, хоч вони можуть мати інше ім’я (*корнійчуки, коротичі, маланчуки* – реальні особи, *Тартюфи, Манілови, Митрофанушки* – літературні персонажі).

Власні імена в публіцистичних творах автора вжито в первісній – ідентифікаційній функції (власне ім’я співвідносне з тим об’єктом, замінником якого в мові воно є) і вторинній – характеризувальній функції (власне ім’я є засобом оцінки іншого об’єкта чи поняття). Контекстне вживання власних імен у первісній функції: 1) у позиції суб’єкта опису (*Ніна Матвієнко – наша співуча*

жива душа – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 88); 2) у позиції об'єкта дії, сприйняття, переживання (*Досить було Л. Дмитеркові виступити з погромною статтею в першому нумері газети під новою назвою «Літературна Україна», як прізвища І. Дзюби і Є. Сверстюка були проскрибовані* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 25). Тут спостерігаємо систематичні метонімічні перенесення: а) назви книг за їхніми авторами (*В українському народі ходить леґенда* [легенда] *про недрукованого, замовчуваного Шевченка* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 176); б) назви творів за зображеними у них образами (*Як важко, як фатально він* [П. Тичина] *прощався з Мадонною – наче зі своєю душею!* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 196); 3) у генитиві при передаванні відношень належності (*Андрій Антонюк – великий поет степового краю, степової Миколаївщини.. Вона в шістдесяті роки заговорила юним голосом Миколи Вінграновського* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 232); 4) у позиції локалізаторів місця (*Вище над Подолом вирине з поранкової осінньої мли Покровський манастир – сюди сердечна родичка тихенько завела його, п'ятирічного хлопчика* [В. Марченка], *й без зайвих свідків охрестила* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 236); 5) у позиції звертання до особи-адресата з його можливою подальшою характеристикою (*Михайлино, поглянь, як на Євгеновому обличчі відбився трагізм життя…* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 224). У позиції звертання активно використано топоніми (*– І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя, – лунає голос Лесі Українки. – І ти ще встанеш знов, як встав Ізраїль, – відлунює у наших серцях* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 115).

Одне з пріоритетних завдань сучасної лінгвістики вчені вбачають у з'ясуванні «способів вербалізації релігійної діяльності знань та досвіду української спільноти» [Ковтун 2018: 1]. Мова духовної сфери – релігійний стиль (інші назви – конфесійний стиль (С. Я. Єрмоленко), сакральний стиль (В. В. Німчук), богословський стиль (Н. Д. Бабич) у творчості

Євгена Сверстюка посідає особливе місце. Особливість його творів полягає у поєднанні, взаємопроникненні двох стилів – публіцистичного і релігійного. Домінантою композиційно-мовленнєвої структури публіцистики Євгена Сверстюка є створений ним тип сакрально-політичного наративу. Особливу увагу дослідники зосереджують на можливості уніфікування й кодифікування сучасної української релігійної термінології, особливо коли йдеться про функціонування релігійних слів і виразів за межами релігійної сфери, а також на проблемі адекватного перекладу релігійних текстів засобами української мови. Наприклад, вжитий Євгеном Сверстюком церковнослов'янізм *жестоковийний* (*Нині релігійна хвиля, по суті, не натрапляє на перешкоди. ..Головною перешкодою тій хвилі стає* ***«жестоковийна»,*** *затверділа у гріховності, закореніла в службізмі казенна Церква* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 75), за яким стоїть образ упряжної тварини, яка не згинає шию і не дає себе загнуздати, тобто має значення «з твердою шиєю, упертий» слід тлумачити низкою синонімів: жорсткий, непокірний, непохитний, невблаганний, упертий; твердокам'яний, твердошиїй. Термін *жестоковийний* – калька гр. σκληροτράχηλος у перекладі Септуагінти на церковнослов'янську мову, де вона має два відповідники – «жорсткий» і «жорстокий»; у перекладах з Вульгати поняття «жорстокий» відсутнє; так само в івриті ам каше ореф означає «жорсткошиїй»), тобто поєднання слів *жорсткий* і *вия* «шия» – «який не згинає шию, не хилить голову». У перекладі Біблії І. Огієнка зазначений церковнослов'янізм, який ужитий п'ять раз стосовно народу Ізраїлю – *Вихід* 32: 9, 33: 3, 33: 5; *Повт. зак.* 9: 6, 9: 13), послідовно передано лексемою *твердошиїй*). З огляду на контекст є підстави припустити, що Євген Сверстюк вжив церковнослов'янізм не випадково, а саме з орієнтацією на помилкову давньогрецьку сему «жорстокий».

Релігійним мотивам, Старому і Новому завітам – тлу, на яке спирається вся мовомисленнєва парадигма Сверстюка-публіциста, у його творах належить особливе місце. Тут виділяємо: перифразні деривати релігійних найменувань

(*безбожність* «жорстокість»); розлогі гнізда відрелігійних інновацій (*каїни, каїністи; іконізація, іконізувати*); одиниці відтворення індивідуального світосприйняття (*розгіпнотизовуватися, кривотлумачення*); номінації художньо-естетичного увиразнення зображуваного (*апостол любови, країна праведників, цитадель Духу, духовна твердиня, сатанинська ціль; чорні в очах хрести, будувати святиню в серці*), а також релігійні лексеми, розсакралені шляхом: семантичного розширення (*прозеліт, кумир, ідол*); зміщення значення: а) за суміжністю (*преображення* «свято, яке в народній традиції має назву Яблучний Спас» → набуття іншого образу, вигляду, цілковита зміна кого-, чого-небудь), за подібністю (*Дім Отця, Вавилонська вежа*). Метод художньої символізації як вияв філософського світогляду автора знайшов своє втілення в пріоритетному значенні метафоричних утворень у системі зображальних мовних засобів. Пошук нових можливостей донесення до читача всього розмаїття людського буття в усіх його кольорах, тонах і напівтонах, визначення найважливішої місії людини – збереження життя фізичного й духовного, визначає специфіку сакрально-політичного вокабуляру публіцистичних творів Євгена Сверстюка. Тісний взаємозв’язок раціонального, емоційного й інтуїтивного – характерна особливість заснованого на символізації художнього методу зображення дійсності Євгеном Сверстюком. Особливе, центральне місце символів в авторській картині світу, а також вживані в символічному значенні слова можна розглядати як ядерні елементи, що формують вокабуляр письменника. Лексичними одиницями-ідіоглосами, які структурують світ мовної особистості Євгена Сверстюка як за частотністю уживання в тексті, так і за змістовим навантаженням, є: *дім, діти, дух, душа, міщанство, зона, шістдесятники, господар, Біблія, Абсолют, ідол, Христос, Диявол, біси* тощо. Українська національномовна картина світу вибудовується на основі авторських ключових лексем як вияву етнічного мовомислення письменника. Особливе змістове навантаження мають лексичні одиниці та їх морфолого-словотвірні варіанти на позначення України (*Україна (Вкраїна), край, країна,*

земля та ін. переважно у формі атрибутивних словосполучень). Лексичні одиниці, що виконують функцію символізації, групуються навколо архіконцептів, які утворюють бінарні опозиції: БОГ – ДИЯВОЛ, ДОБРО – ЗЛО, КРАСА – ПОТВОРНІСТЬ, МАТЕРІАЛЬНЕ – ІДЕАЛЬНЕ, РОЗУМ (ЗНАННЯ) – ВІРА, ЖИТТЯ – СМЕРТЬ.

У розвитку ідіолекту Євгена Сверстюка простежуємо чітку лінію, спрямовану на перенесення власних імен з властивих їм релігійних сюжетів на змалювання світу сучасної людини, долаючи часову відстань. Означальна здатність власних імен у вторинній функції спирається на уявлення про референта власного імені як сукупність властивостей, що слугують підставою для номінації. Необхідною умовою для успішного сприйняття і розуміння власного імені в означальній функції як своєрідного семантичного центру є його самостійне введення: *Це вже було остаточне прощання з Мадонною – це освічення «чортовому вітрові», що дме проти Христа, ..і проти погляду Заходу на «похід звіра»…* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 203). Назви осіб у вторинній функції можуть стосуватися особи (*Тільки величезний авторитет православної церкви 1649 року забезпечив Богданові Хмельницькому всенародне визнання й тріюмфальний* [тріумфальний] *в'їзд до Києва* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 34) та використовуватися для порівняння (*Шекспір і Ґете не творили молитви, як Шевченко, але в них був такий самий світ – під Вічним Небом* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 9). Топонімічні назви співвідносні з місцем (*Тихенькі чутки про Сибір і солодкі пряники з ячмінною кавою на шкільні свята* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 9), або вживані у складі метафоричного визначення (*Вибору в Базилеоса не було. І він вийшов на свій Сенатський майдан* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 158).

Євген Сверстюк збагачує новими словами всі частини мови: іменники, прикметники та дієприкметники, дієслова та дієприслівники. Серед таких численні авторські неологізми (*бомбастика, вигнанщина, совідеолог,*

неопоганство, зекмундир, крихотрус, ліквідком, тамвидав, єдинонеділимість, гнучкохребетний; закам'яніло-затятий, зелено-зелений, імперсько-церковно-поліційний, плавно-милозвучний, агресивно-тоталітарний, блудливо-догідливий), варіанти слів – лексичні й семантичні (*амнезія, анабіоза, давіза, претенсія*), стійкі словосполучення і фразеологізми (*велика (мала) зона, велика казарма, життя на волосині, золотий гомін, комуністична опричнина, на волосочку вціліти, совєтська кріпачка, спускати з короткого прив'язу, червона мітла, чорна діра* тощо). Засвідчені численні активні дієприкметники теперішнього часу (*атакуючий, процвітаючий, будуючий, всепроймаючий, всетворящий, начальствующий, догасаючий, думаючий, нормалізуючий* та ін.).

Серед номінативних одиниць значну оказіональну групу становлять прикметники, більшість яких композити, що дає змогу лаконізувати мовлення завдяки їх семантичній місткості, як-от: 1) назви колірних ознак (*білоштаний, бронзолиций, вибілений, почорнілий, прозорий, світлозелений, сліпучо-вогненний, споловілий, темносірий, червонястий, ясноголубий*); 2) назви емоційно-психічних станів (*безжалісно-суворий, глибинно-підсвідомий, дитинно-щирий, дрібнокорисливий, казенно-войовничий, ляканий-переляканий, незворушно-олімпійський, проникливо-сповідальний, пружинно-спіральний, радісно-тривожний, сліпоглухонімий*); 3) номінації з нумеративним компонентом (*двістірозіп'ятий, багатолюдний, мільйонноликий, многолюдний, многотрудний*); 4) назви характерологічних ознак денотата (*безкарно-самовладний, безплідно-гіркий, безплідно-скептичний, солодкоспокусливий, дитинно-щирий, драматично-смутний, збаналізований, стерильно-партійний, суєтно-гордий*); 5) назви зовнішніх ознак денотата (*бліденький, випрозорений, метушний, просвітлений*); 6) назви темпоральних ознак (*біблійно-апокаліптичний, біблійно-пророчий, сталінсько-брєжнєвський*). Дієслівна номінація репрезентує одиниці за значенням: 1) набувати / надавати певного кольору чи відтінку (*зарожевлювати, насвітлювати*); 2) набувати певної характеристики за зовнішнім виглядом (*омужичувати*); 3) набувати / надавати

певної внутрішньої характеристики (*вулканити, дегуманізувати, доплюсовуватися, зіспівуватися, косноязичити, марнословити*). Прислівникова новотвірна номінація представлена одиницями на позначення стану людини (*безпардонно, інстинктово, квієтично, одчайдушно*).

Збагачуючи українську мову новими словами, Євген Сверстюк демонструє різні способи словотворення інновацій: словоскладання (*врода-бранка, жид-визискувач, поет-філософ, революціонер-засланець, слово-світильник, українець-різун*), основоскладання (*гіпнонаркотичний, псевдосоціолог, клясократ, кучмовіз / кучмовоз, мордохват, навколоцерковний, солодкоспокусливий*), префіксальний (*виідеалізовувати, замуміфікувати, заатакувати*), суфіксальний (*каїніст, автономізм, абсентизм, дияволізм*), префіксально-суфіксальний (*окультуреність, зденаціоналізований, найправдивіший, відгектографований*), префіксально-постфіксальний (*розмаїтитись*).

Неологізми в його публіцистиці – це переважно однокореневі слова з позитивною і негативною оцінністю, утворені переважно від українських основ за українськими словотвірними моделями, основна функція яких – стисло передати завжди гостру, влучну думку. Простежуємо певні тенденції в індивідуально-авторському словотворенні Євгена Сверстюка. Найбільшу активність у творах Євгена Сверстюка виявляють суфікси: **-ість** (*автопортретність, безпам'ятність, гостромовність, малокультурність, марнославність, половинчатість, соборноправність, справжність, українськість, ультрареволюційність*), **-изація/-ізація** (*іконізація, плебеїзація, сталінізація*), **-ств(о)/-тв(о)** (*безбожництво, малоросіянство, політиканство*), **-ння** (*беззаконня*), **-изм/-ізм/-їзм** (*індиферентизм, інфантилізм, масовізм, месіянізм, лободизм, прометеїзм, службізм, сталінізм, стоїцизм*), **-щин(а)/-івщин(а)/-овщин(а)** (*злободенщина, казенщина, поножовщина, репетилівщина*), **-ище** (*судилище*), **-ник** (*вислужник, зверхник, погромник*), **-ар** (*нудьгар*), **-ач** (*обвинувач, руйнач, стукач*), **-ор** (*русифікатор*), **-ок** (*недобиток*),

-тель (*будитель, доноситель; Учитель, Утішитель, Спаситель*), **-ець** (*богоборець, миротворець, односправець*), **-ство** (*лицемірство, марнотратство*), ***-ьје** (*блудословіє, братолюбіє, многоглаголання* і *многоглаголаніє, маслосвятіє, язичіє*); префікси: **анти-** (*антидержавний, антиімперський, антикатолицький, антикомуністичний, антилюдина, антиукраїнізм*), **де-** (*дегуманізувати, денаціоналізація, десакралізація*), **до-** (*дотюремний, доцентровий, дошкільник*), **лже-** (*лжепророк*), **про-** (*промосковський*), **пост-** (*постіндустріальний, посттрагедія*); основи: **нео-** (*неопоганин, неосталінізм, неоязичництво*), **високо-** (*висококультурний, високооплачуваний, високоосвічений*), **держ-** (*держбезпека*), **само-** (*самовбивання, самовиправдання, самовихваляння, самогіпноза, самозаперечення, самозневага, самознівечений, самоообріхування, самоофіра, самопідбадьорювання, саморозстріляний, самоутверджений, самохарактеристика*), **авто-** «само» (*автокефаліст, автокефалія, автокефальний, автопортретність*).

Засвідчені гібридні утворення з конкурентними компонентами: **після** – **пост** (*післяреволюційний – постіндустріальний, посттрагедія*), **псевдо** – **квазі** (*псевдовчений, псевдодогматичний, псевдозагін, псевдонаука, псевдонауковий, псевдоподібність, псевдосвобода – квазінаціональний*), **полі** – **багато** (*полікультурний – багатовимірний, багатоголосся, багатопляновий, багатосотлітній*), **проти** – **анти** (*протиприродний, протидуховний – антикультурність, антинімецький*).

У синонімічних відношеннях перебувають: композити (*злодійство : лиходійство, злонавмисний : лиховісний, злочинець : злодій*), афіксальні похідні, субстантиви і словосполуки (*нерелігійний : позарелігійний, неправда : напівправда : правдоподібність : здрібнена правда, несвобода : псевдосвобода : свобода без берегів : свобода зони, непророк : лжепророк*), словосполуки, композити й афіксальні похідні (*неправдиві свідчення : кривосвідчення; свідкувати неправдиво : свідчити фальшиво: криводушити*), композити й

афіксальні похідні (*братолюбіє : братство, богохульство : хулитель, марнославство : марнослав'я*).

Євген Сверстюк широко розвинув зі стилістичною метою започатковану Т. Г. Шевченком та іншими класиками української літератури традицію творення складних найменувань. На це вказує вживання нетипових для публіцистики характерних для народнопісенного мовлення означувальних компонентів складених номінацій, серед яких *могила-гора, правда-матір, Січ-мати.* Серед переважної більшості стилістично нейтральних номінацій (*бурсак-семінарист, водій-таксист, греко-католик, малярчук-кріпак, офіцер-фронтовик, фізик-теоретик*) наявні й емоційно забарвлені: тут знайшли своє продовження і творчий розвиток у функції стилетвірних засобів традиції фольклорної образної номінації. Найчастотнішими є такі означувальні компоненти складених номінацій: *правда-* (*правда-воля, правда-матір*), *слово-* (*слово-замінник, слово-світильник, слово-пастка, слово-полова*), *священник-* (*священник-подвижник, священник-патріот*).

Новотворів-юкстапозитів з підсилювальною редуплікацією в публіцистиці Євгена Сверстюка виявлено мало (*мляво-мляво*). Нечисленні й синонімічні зближення, представлені іменниками-юкстапозитами (*бандит-різун, повість-казка, розрада-порада, руки-крила, учитель-русист*). Дещо частіше трапляються парні зближення сумарної семантики: *автобіографія-сповідь, блискавка-грім, бульбівець-бандерівець, вечірка-привітання, воїн-визволитель, діди-прадіди, друг-недруг, геґельянство-кантіянство, комуніст-енкаведист, людина-громадянин, малорос-росіянин, могила-гора, розчарування-біль, ходити-лазити*.

У публіцистиці Євгена Сверстюка представлені складені номінації такої семантики: 1) назви осіб (найчисленніша група): *архітект-поет, бандит-різун, бульбівець-бандерівець, бурсак-семінарист, водій-таксист, вчений-політик, вчитель-початківець, герой-бунтар, герой-садист, греко-католик, друг-школяр, єфрейтор-художник, жид-визискувач, запорожець-козак, каліка-*

москаль, колеґа-столяр, критик-доноситель, Ленін-антихрист, малярчук-кріпак, мати-вчителька, міщанин-споживач, міщаночка-директор, патріот-державник, письменник-побутописець, письменник-сатирик, пілот-випробувач, поет-декабрист, поет-лавреат-академік, поет-неоклясик, поет-символіст, поет-філософ, раб-неофіт, реакціонер-націоналіст, революціонер-атеїст, революціонер-демократ, революціонер- засланець, редактор-чиновник, священик-подвижник, священик-патріот, семінарист-каторжник, сусід-шпик, трибун-правдолюб, українець-різун, учитель-русист, фізик-теоретик, християнин-українець, юрист-терорист та ін.; 2) назви результатів інтелектуальної діяльності (*автобіографія-сповідь, вечірка-привітання, повість-казка*); 3) назви елементів ландшафту (*могила-гора*); 4) назви абстрактник понять (*душа-пташка, мати-тьма, правда-воля, правда-матір, прес-прогрес, руки-крила, слово-замінник, слово-пастка, слово-світильник*); 5) назви, пов'язані з психологічним станом особи (*думка-блискавка, звідник-розсудок*); 6) назви емоцій (*радість-свобода, розчарування-біль*); 7) назви станів (*розрада-порада, сповідь-покаяння*); 8) назви явищ природи (*блискавка-грім*); 9) назви конкретних предметів (*музей-садиба*); 10) назви тварин та комах (*коник-стрибунець, корова-годувальниця, муха-одноденка*); 11) назви філософських та релігійних течій (*геґельянство-кантіянство, дзен-буддизм*); 12) назви організацій (*ПЕН-клуб*); 13) номінації міфічних вигаданих істот (*янгол-хоронитель*); 14) назви споруд та їх елементів (*камера-одиночка*); 15) власні назви (*Ленін-антихрист, «Гітлер-визволитель»*).

На противагу юкстапозитам-субстантивам, юкстапозиція для творення складених прикметників у публіцистиці Є. Сверстюка вживається рідко і виступає засобом підсилення або уточнення певної ознаки. Більшість прикметникових юкстапозитів має форму прислівниково-прикметникових словосполучень, де перший компонент співвідносний з прислівником (*аґресивно-тоталітарний, дитинно-щирий, драматично-смутний, зухвало-хоробрий, казенно-войовничий* та ін.). Трапляються також складені

прикметники, створені для підсилення тієї самої ознаки шляхом дублювання спільнокореневих прикметників (*ляканий-переляканий*) або поєднанням різних слів (*живий-здоровий*).

За кількістю компонентів серед досліджуваних конструкцій переважають двокомпонентні назви, утворені за моделлю: 1) проста одиниця + проста одиниця (*правда-матір, розчарування-біль, звідник-розсудок, думка-блискавка, матір-страдниця, придурок-донощик; споглядально-скептичний, химерно-величний, блудливо-догідливий* та ін.); 2) проста одиниця + композит: а) у постпозиції (*трибун-правдолюб, письменник-побутописець; плавно-милозвучний*); б) у препозиції (*автобіографія-сповідь; біологічно-матеріяльний*); 3) проста одиниця + абревіатура (*ПЕН-клуб; колгоспно-робітничий*); 4) антропонім + антропонім (сталінсько-брежнєвський). Трикомпонентні назви складені з простих одиниць: *поет-лавреат-академік; імперсько-церковно-поліційний.*

Усі досліджувані одиниці засвідчують або зв’язок підрядності між компонентами (*бандит-різун, водій-таксист, вчений-політик, думка-блискавка, журналіст-початківець, пілот-випробувач, придурок-донощик, фізик-теоретик*), або зв’язок сурядності (*друг-недруг, голий-босий*). Найпродуктивніший тип представлений групою складених бінарних іменникових найменувань, утворених за моделлю «означуване – означальне»: *камера-одиночка, музей-садиба, муха-одноденка, редактор-чиновник* та ін.

Серед назв осіб виокремлюємо підгрупи номінацій з означуваними компонентами (у препозиції чи постпозиції), що характеризують денотати за такими диференційними ознаками: 1) за національною належністю (*жид-визискувач, зек-росіянин, каґебіст-латиш, малорос-росіянин, українець-різун, учень-українець, християнин-українець*); 2) за соціальним станом (*міщанин-споживач, раб-неофіт*); 3) за професією і родом діяльності (*автор-початківець, архітект-поет, бурсак-семінарист, водій-таксист, вчений-політик, вчитель-початківець, друг-школяр, колеґа-столяр, комуніст-*

енкаведист, малярчук-кріпак, письменник-побутописець, письменник-сатирик, поет-дисидент, редактор-чиновник, священник-патріот, священник-подвижник, учитель-русист, фізик-теоретик); 4) за ситуативним станом (*запорожець-козак, революціонер-засланець, сусід-шпик*); 5) за ідеологічними переконаннями (*реакціонер-націоналіст, революціонер-атеїст, революціонер-демократ*); 6) за належністю до політичних течій чи організацій (*бульбівець-бандерівець, хлопець-сіоніст*); 6) за конфесійною приналежністю (*греко-католик*); 7) за внутрішніми особливостями (*бандит-різун, герой-садист, міщаночка-директор, трибун-правдолюб*); 8) за фізичними особливостями (*каліка-москаль*); 9) за негативною оцінкою діяльності (*графоман-драматург, критик-доноситель, придурок-донощик, юрист-терорист*); 10) за позитивною оцінкою (*воїн-визволитель, людина-леґенда, патріот-державник*).

За методикою визначення словотвірної структури компонентів складних слів, напрацьованою Н. Ф. Клименко, що полягає у розгортанні таких лексичних одиниць у словосполучення [Клименко 1998], іменники-юкстапозити у творах Євгена Сверстюка належать до двох підтипів: 1) складні найменування, компоненти яких синтаксично координовані, об'єднані сполучником і (*діди-прадіди* «пращури», *блискавка-грім* «гроза», *бульбівці-бандерівці, геґельянство-кантіянство* та ін.) і 2) складні найменування, компоненти яких синтаксично підпорядковані – утворені за моделлю словосполучення із сполучником і…і та як. Такі іменники-юкстапозити трансформуються в атрибутивні словосполучення з перетворенням першого компонента на прикметник, пор.: *слово-замінник → словесний замінник; слово-пастка → словесна пастка* і практичну неможливість перетворення на атрибутивні словосполучення іменників-юкстапозитів, компоненти яких синтаксично координуються: *музей-садиба – *музейна садиба.*

У публіцистичних творах Євгена Сверстюка спорадично трапляються й оказіональні одиниці, що з'явилися внаслідок неузуального способу словотворення – римованого складання (гендіадісу), і за формою подібні до

юкстапозитів. На противагу «класичним» гендіадісним номінаціям, для яких характерна непрозорість семантичного плану і гумористично-сатиричний ефект, у публіцистиці Євгена Сверстюка назви типу *Шура-буря* лише зовні нагадують гру слів – утворення іронічного характеру *шура-буря* і *шуря-буря*, кодифіковні Словником української мови у прямому значенні «вихор» і переносному «розгардіяш» (СУМ XI: 565). Євген Сверстюк майстерно використовує відому, але дещо видозмінену лексичну одиницю: у нього перша частина складеної номінації – власне ім'я персонажа, друга – прикладка для характеристики його нестримної, відчайдушної натури, що нагадує бурю – «навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – із снігом» (СУМ I: 262): *На доброту в нього* [Б. Антоненка-Давидовича] *заслуговують усі герої – і петлюрівський сотник Шура-буря, і впійманий на необачному слові обачний білорус Васьок, і незлобивий чекіст „дядя Вася", і навіть вуркаган Обезьяна...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 225).

Не менш актуальним завданням на сьогодні лексикологи вважають вивчення власне семантичних неологізмів як невіддільної частини ідіолекту письменника [Вокальчук 2004: 23]. Багато узуальних лексем у публіцистиці Євгена Сверстюка набувають нового значення. Кодифіковане одинадцятитомним Словником української мови (далі – СУМ) переносне значення слова *су́ржик* – елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова (СУМ VIII: 854) у творах Є. Сверстюка набуває нового значення – той, хто розмовляє нечистою мовою, суржиком: *Усі ці важкі роздуми змушують нас повернутись знов на холод зміщаненої вулиці, яку годували фальшивими поняттями і вчили яничарства. Як їх разом з відчуженими дітьми навернути до правди й краси свого дже-ре-ла? «Як бути нам,* ***суржикам****?»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 1993, 58). Трапляються лексеми, значення яких явно не дисонують з поданими у СУМ, наприклад, *путній* – «який має певні позитивні якості; вартий уваги, доречний, розумний» (СУМ VIII: 403), однак контекст спонукає з огляду на

певною мірою етимологізовану індивідуально-авторську дефініцію такої лексичної одиниці в ілюстративній частині (*Антоненко-Давидович – письменник справжній, письменник п у т н і й. Це незвичне означення треба пояснити. Путній – знає добру путь, чесну дорогу. Безпутнім сином у нас називали не дурного, а блудного, що обминає путь батьків, традицію. Дорога була освячена віковим ідеалом: батько-мати, народ ставлять сина на добру дорогу (яку все ж таки ще й треба знайти самому!) ..Путній письменник прояснює путь народу, непутній – хитрує лукаво і видає за путь те, що йому нині вигідно* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 221) дещо скоригувати її тлумачення – цілеспрямований, розумний, високоморальний, самовідданий. Однокореневий до *путній* авторський новотвір *припутень* (*А тут Довженко вмирав від смертельних ран, з тугою до рідного краю, Рильський і Тичина мовчали під тягарем вини, а припутень Корнійчук і дрібні К° об'явились батьками, що, продавши спадщину, лукаво вимагали до себе любови* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 224), який є омонімом до засвідченої у СУМ лексеми зі значенням «лісовий голуб великої породи» (VII: 719), виходячи з контексту, очевидно, слід тлумачити приблизно так: «той, хто прилаштовується до будь-яких обставин, лицемірно вдаючи з себе поборника правди і справедливості». Очевидно, так само потребує наявна в СУМ лексема *убогий*, що має сім значень – усі з семою «бідний» (СУМ X: 357), проте підкреслено християнське сприйняття цього слова Є. Сверстюком схиляє до відтворення авторського значення – який живе за Божими заповідями, духовно багатий, високоморальний: ***Вбога*** *– значить у Бога, ближче до Бога, до своєї суті. Це поняття.. гармонує з християнським вченням про вічну відкритість душі Богові* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 101); *В українській мові є християнське позитивне слово* ***«убогий». Убогий*** *чоловік – це свій чоловік.* ***Убога,*** *але чиста хата – наша хата. Історично ми зріднилися зі станом убогости в нашому багатому краї…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 101).

Неабиякий інтерес для дослідження мови творів Євгена Сверстюка становить особлива правописна манера автора, яка має під собою вагоме підґрунтя. Щоб донести до читача смак питомого українського слова, актуального і властивого літературі «розстріляного відродження», автор у своїх творах дотримується «скрипниківки» – харківського правопису 1928 р. Графічною особливістю мови публіцистичних творів Євгена Сверстюка є вживання великої літери на позначення: а) слів-персоніфікацій (*Вищий Розум*), б) слів, які позначають вічні людські цінності (*Братерство, Віра, Воля, Дух, Краса, Любов, Рівність, Розум, Сонце*), в) називання Бога й інших сакральних сил, релігійних понять (*Абсолют, Ангел, Апокаліпсис, Богоматір, Богородиця, Вавилонська вежа, Небесна вітчизна, Пречиста Мати, Отче, Сіон*); при цьому звеличувальна функція цієї літери не обмежується розрізненням сакрального і профанного (*Абсолют / абсолют, Бог / бог, Учитель / учитель*), а поширюється й на означення пієтету до високоморальної, духовно багатої людини (*Людина з Богом то вже жива Людина* – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 68). Серед найпоширеніших відхилень від чинного правопису (не завжди послідовно витриманих): вживання м’якого знака [л’] у словах іншомовного походження (*алькоголік, багатопляновий, баль, лябіринт, ляйтенант, пляґіят)*; збереження усередині слова і на межі основи й суфікса у запозичених словах і дериватах буквосполучення *ія* після приголосних (*авіягрупа*); закінчення -и замість -і родового відмінка іменників ІІІ відміни (*зарозумілости*); вживання *е* замість *є* на початку слова та після приголосних (*еспанський)*; довільний рід іменників (*девіза* замість *девіз, синтеза* замість *синтез*; *деталь, модель* – чоловічого роду), що може спричинятися до омонімії (наприклад, у СУМ є іменник чоловічого роду *девіз* «короткий вислів або слово» і фінансовий термін жіночого роду *девіза* «чек, вексель, виписаний в інвалюті для оплати його за кордоном» (СУМ ІІ: 229), а в Євгена Сверстюка *девіза* – синонім до нормативного слова *девіз*); вживання початкового *и* на місці сучасного *і* (*инший*); оглушення приголосних усередині слова (*претенсія)*; відмінювання

іменників іншомовного походження із закінченням на голосний, зокрема –о, -е (*кіна, Торонта, Данта*); закінчення -ом замість -им іменників – російських прізвищ ч. р. твердої групи на -ін (*Леніном, Сталіном, Пушкіном*); написання -і замість -и у географічних назвах з кінцевим -ида, -ика (*Атлантіка*); вживання літери *і* після передньоязикових щілинних і африкат (*Альжір, Корсіка, Сізіф, Сцілла, Ляйпціґ*); недотримання правопису іншомовних суфіксів -ир, -ист, -изм після д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р (*мемуаріст*); недотримання правила «дев'ятки» (*арґентінка, Кордільєри*); написання в замість о, у після голосної (*авдієнція, февдальний*); неправописне закінчення родового відмінка іменників 2-ої відміни – назв міст (*Парижу, Мілану*); вживання прикметників твердої групи із закінченням м'якої (*міжнародній, народній*); передавання грецької літери фіта [θ] українською літерою *т: анатема, апотеоз, Ґолґота, Демостен, міт, патос,* що нерідко спричиняється до смислового спотворення, наприклад, *скитський* замість *скіфський*, хоч в українській лексикографії зафіксовано лексичні одиниці *скитський* як прикметник до *скит* і *скіфський* як прикметник до *скіфи*. Трапляються також варіативні написання слів (*нейтральний – невтральний, панцир – панцер, авантура,* але *авантюрний*); уживання префікса од- замість від- часто створює в тексті зіяння (*право одчайдушним*).

Сформувавши власний, альтернативний офіційній пропаганді, світогляд, шістдесятники в особі Євгена Сверстюка переклали на себе відповідальність за долю української мови і створили власний альтернативний дискурс. Виразником світоглядних позицій Сверстюка-публіциста, індикатором його мовної картини світу виступає авторський лексикон – національно марковані одиниці, свідчення національно-мовної свідомості письменника.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Сверстюк Є. О. Блудні сини України. Київ : Товариство «Знання» України. 1993. 256 с.

Сверстюк Є. О. На полі чести: У 2 кн. Кн. І: Невже то я? Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"». 2015. 368 с. + 956 с. іл.

Сверстюк Є. О. Світлі голоси життя. Київ : Тов «Видавництво "Кліо"». 2014. 768 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

Бодак В. А. Етнорелігійна свідомість як стратегія ідентичності особистості та спільноти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія.* 2017. Вип 20. С. 68–73.

Василик Л. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань : концептосфера національної ідентичності : Монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. 416 с.

Вокальчук Г. М. Авторський неологізми в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): *Монографія.* Рівне: Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. 524 с.

Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 80-ті роки в УРСР. Київ, 2008.

Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998.

Ковтун А. А. Семантичні деривати в релігійній лексиці української мови: творення, розвиток і сучасне функціонування: Автореф. дис. … д-ра філол. наук. Чернівці, 2018. 35 с.

Коцюбинська М. Ф. Наповнити хвилини світом... *Філософська і соціальна думка*. 1991. № 7. С. 159–160.

Кошелівець І. М. «Окремий Євген Сверстюк» (замість передмови). *Євген Сверстюк. Світлі голоси життя.* Київ, 2014. С. 5–14.

Кушнір Г. О. Релігійна публіцистика Євгена Сверстюка: загальна характеристика і типологія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2016. № 10.

Лисенко Л. І. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як чинник оптимізації соціокультурної комунікації українства: дис. канд. наук із соц. ком.: 27.00.04. К., 2011. 175 с.

Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.

Слабошпицький М. Ф. Сьогодні сорок днів, як з нами немає Євгена Сверстюка. *Михайло Слабошпицький*. Урядовий кур'єр. 2015. 9 січня. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sogodni-sorok-dniv-yak-z-nami-nemaye-yevgena-svers/

Тарнашинська Л. Б. Дискурс шістдесятництва в українській літературі XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». К., 2014. 45 с.

Тимочко О. Б. Словник авторських лексичних новотворів поетів-дисидентів 60 – 70-х років XX століття (на матеріалі поезії В. Стуса, І. Калинця, І. Світличного та Г. Чубая). *Українська індивідуально-авторська неографія. Словотворчість шістдесятників. Василь Стус, Ігор Калинець, Іван Світличний, Григорій Чубай.* 2010. № 4. С. 158–477.

Хоменко Т. М. Проповідництво і сучасна публіцистика: Монографія. Львів: ПАІС, 2008. 136 с.

2.3. Розширення обріїв слова в мові творів Оксани Забужко

Постать цієї письменниці є знаковою в українській літературі кінця XX – початку XXI століття. О. Забужко здобула статус визнаного авторитета в

українській спільноті, лідерки думок. Ім'я письменниці широко знане й за кордоном. У 2019 р. швейцарська газета «Tages Anzeiger» обрала 20 найкращих романів XXI століття. До списку, у якому є твори нобелівських лауреаток Світлани Алексієвич, Ольги Токарчук і всесвітньо відомої Джоан Роулінґ, потрапив роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів».

Мова Оксани Забужко, прозаїка, публіцистки, есеїстки, блогерки, критика, перекладачки, поетеси і філософа, є інтелектуалізованим варіантом сучасної української літературної мови. Це ідіолект всебічно освіченої людини, яка вільно орієнтується на всьому обширі українського слова – від найглибших шарів застарілої і книжної лексики до стихії територіальних і соціальних діалектів.

Багатство поетичної і прозової мови О. Забужко спонукає дослідників активно вивчати авторську мову письменниці (на рівні лексики, граматики, словотвору, синтаксису), її поетику та ідіостиль, а також концепти індивідуально-авторської картини світу (Г. Гайдученко, Я. Голобородько, О. Гоменюк, Т. Должикова, Т. Зубова, О. Зозуля, Л. Клепуц, В. Корольова, О. Кудряшова, М. Кульматицька, В. Сорока, І. Сушинська, Ю. Грибовська, Л. Ткач та ін. [Гайдученко 2014; Голобородько 2008; Гоменюк 2008; Должикова, Зубова 2008; Зозуля 2010; Клепуц 2010; Корольова 2012; Кудряшова 2011; Кульматицька 2015; Сорока 1999; Сушинська, Грибовська 2005; Ткач 2003]). Широким є спектр досліджень словника письменниці, зокрема в центрі уваги науковців опиняються запозичені, оказіональні, жаргонні, ненормативні, емоційно-експресивні одиниці.

Лексикографічні методи опрацювання лексики О. Забужко дають змогу точнішого виявлення, фіксації та глибшого якісного аналізу лексико-семантичних інновацій, які засвідчують невпинні процеси оновлення сучасного лексичного фонду української літературної мови та показують роль у цих процесах окремої творчої мовної особистості.

Мовна особистість Оксани Забужко була сформована на зламі епох, а її мовотворчість сама стала яскравим свідченням зламу стереотипів – мовних, гендерних, культурних, соціально-політичних. «У рабстві народ вироджується» (Забужко, Польові…: 96), – повторює авторка в романі «Польові дослідження з українського сексу», намагаючись достукатися до читача, щоб він хоч за третім чи за п’ятим разом зрозумів страшну силу цієї короткої фрази. «Ми ж були вродливим народом <…>, – пише О. Забужко, – відкритозорим, дужим і рослявим, самовладно-міцно вкоріненим у землю, з якої нас довго видирали з м’ясом, аж нарешті таки видерли, і ми розлетілися, розтрусилися по всіх широтах» (там само: 100). Рука історії поставила було вже крапку і завмерла: може, це буде кома, а може, так і залишиться чорна масна крапка в літописі України...

У рабстві, безперечно, вироджується й мова. Пропущена крізь дистиляційний апарат русифікації, насаджувана в епоху радянської України безбарвність української мови не могла вдовольнити авторку. «Рабство є інфікованість страхом», зокрема страхом порушити спокій гладенького плеса вистоялої (чи застоялої?) мовної норми. Цю норму письменниця збурює всіма мовними засобами, починаючи від графічних (своєю неприхованою симпатією до літери **ґ**, яку вона робить органічною в нашому письмі, уживаючи і в давно засвоєних словах: *аґресивний, ґенетичний, леґенда, іґнор, еґоїзм, ґалерейний, сиґнал, ґраніт, жарґон, іґуана, колеґа* – і в словах, що тільки-но з’явились у мовленні: *стрінґи, ґламурний, пірсинґ*), граматичних засобів (гарячою прихильністю до таких критикованих форм на **-учий / -ючий:** *поформуючий голос, підтакуючі охання, вибулькуюче запитання, спитуючий погляд, засинаюче листя, сутеніюче небо* і *сутеніючі аеровокзали, обволікаюча присутність, каструюча меґера; личко, виплигуюче назовні чорними очиськами*; *письменники, вжиткуючі з того вміння*) і закінчуючи синтаксичними засобами (розгалужені речення-тексти, що охоплюють кілька

друкованих сторінок і можуть складатися з понад сотні слів – це фірмовий знак стилю О. Забужко).

Пошуки власного голосу спонукають письменницю до певного еклектизму. Мовна еклектика О. Забужко – літературна мова з кованими вкрапленнями (навіть не вкрапленнями, а потужними впорскуваннями: *комільфотність, кучеретрус, мистецтвогриз, окомпліментити, покотячішати, мадоннистий*), просторічна (*інженерша, смурний, столовка, трьоп, щитовидка*) і жаргонна (*вдупляти, замахатися, ментура, кеш рікою*) еквілібристика на межі дозволеного, материковий і діаспорний варіант української мови, підводна течія англійської (*дейдрімер, джус, сабербія, фіфті-фіфті*) і вихлюпи польської (*ментреґа, фрашки-придабашки, безецно, доривчо, елеґанцький, пся кість, кнайпа, матолок*) та російської (*дєвочка-сорокалітка, п'ятсот-вєсьолий, іскуствоєдка, побєдітєльніца, пеемже*), а ще суржикові пасажі в прямій мові героїв (*– У Нінки, сусідки,* ***кошельок*** *був пропав, то вона на Вітьку напалася. Ну, що нібито він украв. А він* ***обидився****. На роботі випив* ***яду****, прийшов додому, каже жінці: «****Валя****, я буду вмирать». Кинулись* ***скору визивать****…* (Забужко, Музей…: 684) з конкретною художньою метою – усе це відчайдушні вияви лінгвальної свідомості носія й активного будівничого київського койне зламу епох. Це невтоленна жага авторки утвердити нову мову, творену на могутніх плечах українського літературномовного кодексу – з його знанням і зухвалим поводженням із цим знанням. Лексичні норми, як основний раціон, були засвоєні письменницею, але вона розбавила кошерне українське меню своїми стравами, присмачила чужими прянощами – і все це відьомське вариво кожному, хто його куштує, інсталює в мозок урешті-решт одну думку, запитання-вигук: «Хто скаже, де *наш* Єрусалим, де його шукати?»

Кожен текст Оксани Забужко – це польові дослідження своєї мовної особистості, намагання через занурення у власну свідомість осмислити перспективи живого українського слова. І ті жмені варіантів, які авторка

жбурляє перед читачем, є своєрідним запрошенням читача до співтворчості, спільного формування мови XXI сторіччя. Літератор В. Єшкілєв визначив мову Оксани Забужко як ненароджений стиль, що не спромігся до виформування в 90-ті, коли «падіння «залізної завіси» відкрило забагато протолочених культурницьких стежок». Письменниця, на думку В. Єшкілєва, відчула, що «наша звужена манкуртами лексика аж пищить як прагне до розширення» [Єшкілєв].

Уся різножанрова сукупність творів Оксани Забужко репрезентує евентуальну українську мову. Не випадково лейтмотивним словом роману «Музей покинутих секретів» є запозичений термін-неологізм *дейдрімінґ*, який сама письменниця й витлумачує: *Дейдрімінґ – по-нашому можна перекласти як сон наяву. Чи сон із розплющеними очима. Сон у свідомому стані* (Забужко, Музей…: 305).

Якою ж мірою цікавий для лексикографа занадто індивідуалізований мовосвіт Оксани Забужко? Пригадаймо слова видатного мовознавця Л. Щерби: «слід мати на увазі, що те, що часто вважають індивідуальними відмінами, насправді є груповими відмінами.., і здаються індивідуальними відмінами лише на фоні «загальних мов» [Щерба 1074: 34–35]. Якщо простежити художній стиль Оксани Забужко в динаміці, від «Польових досліджень з українського сексу» до «Музею покинутих секретів», можна помітити, що лексика письменниці і лексика сукупного українського літературного тексту сьогодення, як у сполучених посудинах, вирівнюється, тобто дедалі менше контрастує із сучасною актуальною лексикою, а коефіцієнт виходу за нормативні рамки в ній не перевищує той, що загалом притаманний художньому стилеві, адже саме в художньому тексті народжуються й проходять стратифікацію неолексеми. Завдання лексикографа – дібрати й описати лексичні одиниці, які характеризують ідіолект митця, та оцінити їх у плані перспективності для розвитку лексичного фонду української літературної мови.

Новотвори Оксани Забужко мають 2 головні джерела:

•власне український лексичний ресурс (неологізми та неосемантизми):

буйночу́бий, -а, -е. Який має густе гарне волосся на голові; чубатий, чуприністий. *Марченко, Стус, Попадюк, щокілька тижнів нові імена, молоді й красиві, не набагато й старші за тебе* ***буйночубі*** *хлопці, ти мріяла про них, як ровесниці про кіноакторів, ось він вийде на волю, пошрамований і мужній, і ми зустрінемось* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 152);

водяни́стішати, -аю, -аєш, *недок., перен.* Ставати світлішим, набувати менш насиченого кольору. *У вікнах майстерні невідворотно блідла,* ***водянистішала*** *світна синява, вирисовувалися позгромаджувані попід стінами вугласті стоси полотен із дрижакуватого, як протоплазма, смерку* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 39);

дрижакува́тий, -а, -е, *перен., розм.* Тремтливий, мінливий, мерехтливий. *У вікнах майстерні невідворотно блідла, водянистішала світна синява, вирисовувалися позгромаджувані попід стінами вугласті стоси полотен із* ***дрижакуватого****, як протоплазма, смерку* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 39);

•іншомовний лексичний ресурс (переважно неологізми). Запозичені неолексеми письменниця деколи вводить (чи освіжає в українському лексиконі), українізуючи їх за допомогою українських афіксів:

бутіки́вський (*норм.* бутики́вський) [з франц. boutique – невелика крамниця], -а, -е, *перен.* Вишуканий, стильний; брендовий. *Вони тут, перед камерою, – дві дорослі, в повному цвіту кобіти вмілого хову,* ***бутіківського****.., – топики від Morgan Laura Ashley* [франц. Морган – французький бренд жіночого одягу, взуття та аксесуарів, англ. Лора Ешлі – британський бренд жіночого одягу]*, шовкові шарфи й спідниці від Versacci й Armani* [італ. Версаче й Армані – італійські бренди модного одягу та предметів розкоші] (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 75);

евристи́чніший, -а, -е, *філос.* Евристичний, пошуковий більшою мірою. *Далеко* ***евристичнішим*** *був би тут, на наш погляд, філософський та соціопсихологічний аналіз цього своєрідного «діалогу культур»* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 62);

комільфо́тність [з франц. comme il faut – як треба, як належить], -ності *і* -ности, *ж.* Відповідність правилам доброго тону (початково – у вищому світі); пристойність. *Я прошу ще тільки хвилиночку уваги, в мене навіть,* ***комільфотности*** *ради, цитата осьо наготована* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 142);

тет-а-те́тик, -а, *ч., розм., пестл. або ірон.* Романтичне усамітнення з особою протилежної статі; побачення. *Дарина ж давно підозрює, що секретарка кафедри просто запала на Адріяна й користається кожною нагодою, аби влаштувати собі з ним приємний* ***тет-а-тетик*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 126).

Неосемантизми в текстах письменниці належать до двох типів:

1) засвідчені сучасною мовною практикою:

делікáтний*, -а, -е, *перен.* Який не псує зовнішній вигляд чого-небудь; незначний, невеликий. *Є композиційна грація, є тепло, така надзвичайно жива, прогріта, я би сказала – південноукраїнська насиченість колориту, і ті* ***делікатні*** *орнаментальні вставочки сюд-туд, такі милі й такі домашні* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 84). – У СУМ: пряме знач.;

скля́нка*, -и, *ж., перен*. Невелика будівля з великими стеклами, що правлять за стіни або перегородки. *Друзі-кияни, розм'якнувши за чаркою, згадували, як познайомилися з ним у вісімдесят другому: приїхали у відрядження, впали на каву до місцевої «****склянки****», підступився провінціал зашуганий: «Хлопці, ви не художники?»* (Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 79). – У СУМ: скляна посудина і т. ін.;

вести́*, веду́, веде́ш, *недок., перен., розм.* Установлювати стеження, нагляд за ким-небудь; стежити, наглядати. *Владу, відай, мусили* ***«вести»*** *вже давно, в нас-бо і за п'ятсот доларів професійного кілера найняти не штука* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 104–105). – У СУМ: пряме знач.;

2) індивідуально-авторські:

запеленгува́ти*, -у́ю, -у́єш, *док., перен.* Підсвідомо здогадатися про існування чого-небудь; відчути, угадати. *Оголені нерви, болісно-жаждиво, як буває тільки восени, відтулені в світ – назустріч його вигасаючим барвам і таємничим шерехам в засинаючому листі, –* ***запеленгували*** *були уривок, якого ти тоді не збагнула й тому не дописала* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 28). – У СУМ: *спец.* Визначити напрям, в якому знаходиться об'єкт спостереження або його місцезнаходження за допомогою пеленгатора;

лі́теплий*, -а, -е, *перен*. Показний, нещирий, для годиться. *Життєвий успіх узагалі, як ніщо інше, розвиває в людях добродушність – ту поверхову,* ***літеплу****, як температура тіла, котра не пропускає жодної агресії* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 15). – У СУМ: пряме знач.: теплий;

ми́шачий*, -а, -е, *перен*. Нікчемний, примітивний. *Кохання твої –* ***мишачі*** *виходять: невеличкі такі* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 61). – У СУМ: такий, як у миші.

Неологізми О. Забужко, попри виразний «індивідуалізм» і нестандартність авторського слова, безперечно, заповнюють лакуни сучасної літературної мови. Насамперед це стосується дієслів доконаного виду, які сприяють граматичній симетрії української мови і задовольняють потреби мовців у точнішому формальному вираженні думки.

Письменниця уникає двовидових дієслів, уживаючи натомість префіксовані форми, які є найбільш релевантними для того чи того контексту, пор.:

русифікувати, *недок. і док.* (СУМ, т. 8: 911) і **зрусифікувати,** *док.* (СУМ, т. 3: 718) – **зрусифікува́ти*,** -у́ю, -у́єш, *док., перен.* Засвоїти що-небудь і видати його за російське. *Демонструє* [духовна культура] *унікальну рецептивність – сприйнятливість до різних інокультурних форм та здатність привласнити, «**зрусифікувати**» їх* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 38). – У СУМ: піддати русифікації, іст.;

ізолювати, *недок. і док.* (СУМ, т. 4: 14) – **заізолюва́ти,** -ю́ю, -ю́єш, *док., перен*. Позбавити впливу на середовище, оточення; обмежити, усунути. *«**Заізолювати**» її* [страждальності] *ймовірний громадський вплив було для Франка нав'язливою потребою* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 67).

кваліфікувати, *недок. і док.* (СУМ, т. 4: 128) – **скваліфікува́ти,** -у́ю, -у́єш, *док.* Віднести кого-, що-небудь до певної групи; кваліфікувати, визначити. *Всяке новаторське використання іконописної техніки закінчується тридцятими роками* [XX ст.]*, тобто знищенням Бойчука і його школи, а тебе все-таки важко **скваліфікувати** як «постбойчукістку»…* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 77);

класифікувати, *недок. і док.* (СУМ, т. 4: 175) – **скласифікува́ти,** -у́ю, -у́єш, *док.* Розподілити предмети, явища, поняття і т. ін. за певними ознаками на класи, групи тощо; класифікувати, визначити. *Юрба-недонарод позбавлена тієї буттєвої остаточності, котра дозволила б **скласифікувати** її в філософських термінах більш-менш однозначно* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 104);

резюмувати, *недок. і док.* (СУМ, т. 8: 490) – **зрезюмува́ти,** -у́ю, -у́єш. Зробити висновок, резюме; підсумувати, виснувати. *Молодший сучасник І. Франка й Т. Масарика* [Томаша Гарріга Масарика (1850–1937), філософа, першого президента Чехословаччини] – *М. Бубер* [Мартин Бубер (1978–1965), єврейський філософ і релігійний діяч] – *потрапив своєрідно **зрезюмувати**,*

вилущити основне гносеологічне зерня із.. етико-антропологічного тлумачення національної ідеї (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 56);

… – **сконцептуалізува́ти,** -у́ю, -у́єш, *док., що, книжн.* Визначити відповідним чином, оформити у вигляді певної концепції, ідеї; сформулювати. *Спроба М. Данилевського* ***сконцептуалізувати*** *цю «інакшість».. хибує.. численними фактичними неточностями* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 38–39). – Див. **сконцептуалізо́ваний; сконцептуалізо́ваність.**

Префікс зберігається, крім цілком сподіваних дієприкметникових форм (*заатакований, спостульований, сконстатований, сконцептуалізований*), у віддієслівних і віддієприкметникових іменниках, пор.:

… – **сконцептуалізо́ваність**, -ності *і* -ности*, ж., книжн.* Якість і стан за знач. **сконцептуалізо́ваний.** *Недомовленість, недостатня* ***сконцептуалізованість****, весь цей ірраціональний послідок в марксистсько-ленінському підході до національного питання зробив поліетнічне.. суспільство легкою здобиччю «примар» великодержавницького «колективного несвідомого»* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 7). – Див. **сконцептуалізува́ти;**

плетиво (СУМ, т. 6: 579) – **сплéтиво,** -а, *с.* Плетиво, сплетіння, сплетення. *Так воно все розмотувалося й розмотувалося в мені стрімголов, одне за одним, немов, ухопившись, як за кінчик нитки, за віхтик одного чорнильного розчерку на берегах, я потягла назверх цілу притоплену грибницю, волохате* ***сплетиво*** *корінців* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 36);

удар (СУМ, т. 10: 385) – **зуда́р*,** -у, *ч., рідко.* Короткочасне зіткнення; удар один в одного. | Образно. *Перший автограф був – при перших відвідинах майстерні: підписалася, вже передчуваючи неминучий* ***зудар*** *двох зустрічних лавин* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 63). – У СУМД: сутичка;

виск (СУМ, т. 1: 486) – **звиск,** -у, *ч.* Раптовий тонкий скрик, вигук; виск. *Оте «окрутимось» порнуло, наче, наглим* ***звиском****, соло на пилці серед оперової*

увертюри: не те, не те – не ті слова! (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 67).

продукування (СУМ, т. 8: 175) – **ви́продукування**, -я, *с.* Формування, створення; продукування. *Їхня* [стадій національного розвитку] *мета.. – це* ***випродукування*** *нового типу свідомості* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 31);

стогін (СУМ, т. 9: 723) – **ви́стогін**, -гону, *ч.* Глибокий, з силою і мукою, короткий стогін. *За ними* [іменами] *вступають, мов нова хвиля інструментів у другій частині симфонії, віолончельно-низьке, з контрабасовим нутряним* ***вистогном*** *анданте, – Аполлінарія, Стефанія, Амброзій, Володимира* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 14).

Упадає в око залюбленість письменниці в активні дієприкметники теперішнього часу, уживання яких утім надто іритує сучасну мовознавчу думку, спричиняючи суперечки щодо нормативності таких форм (*вдаряючий, вжиткуючий, вигасаючий, виплигуючий, виринаючий, висисаючий, витікаючий, відмираючий, відпихаючий, воскресаючий, всезмагаючий, всепоглинаючий, втікаючий, етноінтегруючий, заникаючий, засинаючий, підстрибуючий, підтакуючий, страйкуючий* та ін.). Для письма О. Забужко вони цілком природно вписуються в парадигму активного стану, підтримувану активними дієприкметниками минулого часу (деякі з них письменниця вживає в значенні прикметників), напр.:

ви́гульклий, -а, -е. Який раптово, швидко з’явився звідкись. *Тепер можна сподіватись чого завгодно, цей невідь-звідки* ***вигульклий*** *незнайомий хлопець може бути шизом, маньяком із тих, що надзвонюють по телефону* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 26);

ви́порслий, -а, -е, *перен.* Який з’явився швидко і мов ненароком; зронений. *Цей її прощально* ***випорслий*** *смішок, водночас і ніяковий.., ..і бентежний, ..цей смішок застряг мені в вусі, як наллята вода* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 90);

відбуя́лий, -а, -е, *перен.* Який уже пройшов етап розквіту, занепав. *В протилежних кінцях Європи, в.. скам'янілих згустках* ***відбуялої*** *історії, – Львові й Саламанці, – двоє докторів філософії.. поставили своїм народам.. абсолютно ідентичні діагнози* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 22);

забли́слий, -а, -е. Який заблищав; блискучий. *Одна ґалерейна кураторша, з'їхана на всю стріху на істинно-православному ґрунті, навіть пальнула там-таки вперше те, що потім довго й заласно, із негарно* ***заблислими*** *очками мусувалося й обшіптувалося в товариствах* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 104);

заквасні́лий, -а, -е, *перен.* Який утратив енергію, бадьорість, став бездіяльним через відсутність цікавої, захопливої справи; закислий, збайдужілий. *Все воно.. тільки до виливу жовчі дрочило* [дратувало], *своєю туманною, зашифрованою в незнайомих іменнях і реаліях недосяжністю, натоптуваних домашніх самоуків (чомусь незмінно – на куцих, жокейськи вивернутих ногах: порода така, чи що?),* ***заквасні́лих*** *де-небудь в обласній публічній бібліотеці* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 48);

зафахові́лий, -а, -е, *перен.* Який уже став умілий, вправний, майстерний. *Симпозіум видався цікавий, так що поперек-горла-вгороджену кістку власного, вже* ***зафаховілого*** *екзгибиціонізму: щоразу заново демонструвати вишкіреним західним інтелектуалам, що й українці, бач, годні висловлюватися складнопідрядними реченнями, – вона тоді проковтнула порівняно безболісно* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 103);

підоспі́лий, -а, -е, *розм.* Який з'явився вчасно, у потрібний момент. *Інтерв'юєрка, яка за кожним словом захоплено кивала, мов зразкова студентка на лекції улюбленого професора, розтуляє свого макового рота, щоб похопитися з* ***підоспілим*** *коментарем, але художниця переймає її репліку на льоту* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 74).

У мові О. Забужко спостерігаємо питомо українську рису – синтетизм прикметників і прислівників на позначення надмірно високого ступеня вияву ознаки, створюваної за допомогою префікса **за-**:

заморо́зний, -а, -е. Дуже холодний; студений, крижаний. *Дядя Володя, що мандрував навесні 1947-го на даху «п'ятсот-вєсьолого»* [рос. веселого; товарного поїзда]*, згадував серед ночі сліпучий ліхтарик у вічі й* ***заморозний*** *доторк металу до підгорля* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 60);

зані́жний, -а, -е. Занадто ніжний. *Американські бур'яни виявилися* ***заніжні*** *на твою депресію* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 18);

задокла́дно, *присл.* Дуже, занадто докладно, ґрунтовно, з надлишком подробиць. *Молодець, вона класна, Елен, кльова чувіха, як сказав би той чоловік, – може, тільки троошечки* ***задокладно*** *оповідає про себе* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 75);

заду́же, *присл., розм.* Дуже, надміру; занадто. *Ніби хтось там нагорі пильнував, щоб ми тут не вирізнялись* ***задуже****. Щоб тримали ряд* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 103).

Характерною рисою мови О. Забужко є варіантність способів творення прислівників, як-от:

по-відьма́цькому, *присл.* Як відьма, подібно до відьми; в образі відьми. *Я загримована* ***по-відьмацькому****, в стилістиці героїнь раннього Бунюеля* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 618);

відьма́цьки, *присл.* Як у відьмака. *Розі – сорокарічна дівчинка, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик (крутозадий горобчик із* ***відьмацьки*** *зрослими на переніссі бровами).. змушена підшукувати собі якусь працю* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 69);

відьóмськи, *присл.* Як відьма; потворно. *Саме ця* [дівчина], ***відьомськи*** *розчіхрана, з нездорово блискучими очима й зубами.., раз у раз вихоплювалася на передній план* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 21).

Спостерігаємо прихильність авторки до суфіксального творення прислівників зі значенням способу дії:

жáб'ячи, *присл.* Як у жаби, подібно до неї. *Підводна течія тої любові: синочок, Данилко, потайки визначила вона, – вкритий лоскотливим курчачим пушком чолопок,* ***жаб'ячи*** *скорчені ніжки, крихітні пуп'янки пальчиків* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 55);

жокéйськи, *присл.* Як жокей, як у жокея. *Все воно.. тільки до виливу жовчі дрочило* [дражнило], *своєю туманною, зашифрованою в незнайомих іменнях і реаліях недосяжністю, натоптуваних домашніх самоуків (чомусь незмінно — на куцих,* ***жокейськи*** *вивернутих ногах: порода така, чи що?)* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 48);

котя́чо, *присл.* По-котячому, як у кота. *Той чоловік на мить опинився поруч, мов зашпортнувся об тебе мимохідь, – з* ***котячо*** *засвіченими в притемку очима захоплено дихнув горілчаним духом* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 28).

Письменниця майстерно використовує демінутивні суфікси, за якими стоїть широкий емоційно-експресивний спектр, що уможливлює якнайточніше надання відповідного відтінка тій чи тій лексемі:

мордýська, -и, *ж., пестл., розм.* Про гарне, миловидне, привабливе обличчя дівчини, дитини; личко. *Не можна було навіть усуспільнити* [чиєсь власне життя], *пустивши в газети й на телевізію й так затерши, затупавши тисячами ніг всякий слід у тому небіжчикової присутности, ..відколи загинула Владка Матусевич, Владка, чию милу* ***мордуську*** *з гострими пташиними рисами перетворили посмертно на бренд для ґлянсованих* [глянсованих] *жіночих журналів* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 31);

краї́нка, -и, *ж., зменш. або ірон.* Країна. *Поки* ***країнка*** *таким ото робом мужніє і росте, поти всілякі митці нешугані та інша голота можуть почуватися безпечно, наче в маминій пазусі, з тої простої причини, що нікому вони.. не інтересні, тож хай собі живуть і пасуться – якщо, звісно, знайдуть на чому…* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 106–107);

стерв'я́тинка, -и, *ж., розм., ірон.* М'ясо здохлої тварини; падаль. | Образно. *Довкола дому вже нюшили, зачувши* ***стерв'ятинку****, гієни-новинщики, назавтра їх мали налетіти цілі зграї, іно встигай затулятися од бліців* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 94);

несогі́ршенький, -а, -е, *ірон.* Не гірший, ніж інші; досить гарний. *В Рильському провулку, в також* ***несогіршенькому*** *сецесійному особнячку з левами.., партмолоднякові робилося затісно* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 257);

невто́мненько, *присл., пестл., розм.* Без утоми. *Влада щось і далі* ***невтомненько*** *жебоніла, про дійсно-таки, я маю рацію, вже й запланований нею відпочинок, про Абу-Дабі чи Дубай* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 90);

неквапне́нько, *присл., пом'якш., розм.* Досить повільно, без поспіху; не кваплячись, неквапно. *З віком привчаєшся бути ощаднішою, привчаєшся* ***неквапненько****, як вином, смакувати всім, від чого раніше по-багацькому відмахнулась би* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 102).

Неповторність мовосвіту О. Забужко засвідчують новотвори письменниці, в основі яких лежать яскраві образи – неологізми і неосемантизми з виразною внутрішньою формою, напр.:

залізобето́нний*, -а, -е, *перен.* Дуже міцний, непохитний, незламний. *Звідки, на Бога, в неї бралась така нежіноча,* ***залізобетонна*** *– не зіб'єш – певність обраного шляху?* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 87) – **залізобетон** (атрибути: **міцність, стійкість до впливу зовнішніх чинників**).

курча́чо-пуши́стий, -а, -е. Схожий на пушок у курчат, подібний до нього; м'який, легкий. *Білявеньке, з* ***курчачо-пушистим*** *волоссям хлоп'ятко.., покрутившись у безповітряному просторі, потяглося, вхлипнуте яросною силою її пориву* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 88) – **курчачий пух;**

мордобі́йний, -а, -е, *перен., розм.* Який морально вражає; грубий, різкий, неприємний. *Той чоловік визволяв, викликав її* [дівчину] *на себе з найдальшої камери – щойно зачувши, в першій же сутичці, оту його брутальну,* ***мордобійну*** *інтонацію* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 21) – **бити морду;**

сперматоза́вр, -а, *ч., ірон.* Чоловік із виразними статевими ознаками; самець. *Він з місця замкнувся, виставивши насторч оте своє небезпечно розвинене, куди там псевдомужнім голлівудівським* ***сперматозаврам****, підборіддя* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 61) – **спермато(зоїд) + (дино)завр;**

покотячі́шати, -аю, -аєш, *док., перен.* Набути ще більше котячих рис, стати більш подібним до котячого (про поведінку, манери і т. ін.). *В неї ж тоді навіть рухи були змінилися,* ***покотячішали*** *ще дужче проти звичайного, вона ніби пестила все, до чого торкалась, із безгучним муркотінням тручись у ході об повітря, як об колючу чоловічу щоку* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 429) – **кіт** (атрибути: **зграбні, граційні, м'які, рухи; звичка лащитися; обережність**);

вхли́пувати, -ую, -уєш, *недок.* Убирати, втягувати повітря, супроводжуючи вдих схлипуванням; вдихати схлипуючи. *Раптом різко гальмував на місці, закидаючи голову назад, з мукою невтоленної жаги* ***вхлипуючи*** *повітря: чуєш, як пахне?* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 70); *Вискочивши на ґанок* [кембриджського] *двору, звівши лице до мінливого, стрімко сутеніючого кембріджського неба в напливах хмарної гуаші,* ***вхлипуючи*** *злиплими од сидячки й курива легенями ледвевловний подув*

океану, вона стала молитися (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 36) – **хлипати** (судомно вдихати повітря);

партмолодня́к, -а́, *ч., ірон.* Скорочення: партійний молодняк; партійна молодь, молоді члени партії. *Ось такі кадри тепер ростить Інститут журналістики.. в тому білосніжному саркофагу* [в будинку колишньої Вищої партійної школи при ЦК КПУ]*, що його компартія.. збудувала.., бо в Рильському провулку..* ***партмолоднякові*** *робилося затісно* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 257) – **партійний молодняк** (молоді тварини; молоді люди);

гробоцінува́льник, -а, *ч., зневажл.* Той, хто оцінює витрати на чий-небудь похорон, переважно із заздрістю, бажанням попліткувати. *Уперше це почувши, я щиросердо, на одній нестримній хвилі розжареної люті, подумки побажала* ***гробоцінувальникові,*** *щоб і собі на таку заробив, про що зараз-таки, вкусившись за язика, пошкодувала* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 87) – **оцінювати гроби;**

мистецтвогри́з, -а, *ч., несхв. або ірон.* Досвідчений, прискіпливий, занудливий мистецтвознавець. *З якоїсь раптової розчуленої вдячности до цього старого* ***мистецтвогриза*** *за так доречно подану цитату.. я розкриваю рота й бовкаю, як дурень на дзвіниці: – А ви знали Владу Матусевич?* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 446) – **гризти + мистецтво** (пор. **гризти граніт науки; книжковий хробак; бібліотечний щур**);

курла́пий, -а, -е, *перен., розм.* Такий, як робить людина з покаліченими пальцями, криворука людина (про почерк, письмо і т. ін.); кривий, незграбний, карлючкуватий. *Можна б випімнути й дрібніші, клінічно промовистіші симптоми – приміром, його повну неспроможність бодай на мить вдержати в голові телефонний номер перш ніж записати, і особливо характерне, дивно* ***курлапе*** *письмо* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 68) – **куряча лапа** (пор.: **як курка лапою**);

жорсткогу́бий, -а, -е. Який має жорсткі, тверді, міцно стиснені губи. *Вивільнити того пацанка з цього мовчазного й* ***жорсткогубого****, добре задбаного й охайно поголеного мужчини* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 40) – **жорсткі губи** (пор: **міцно стулити вуста**);

жучкува́тий, -а, -е, *перен., розм.* Хитрий, шахраюватий, пронозливий. *Вдома, в твоїй бідній.. країні урядовців в обвислих штанях і всіяних лупою піджаках, оплилих письменників, зугарних читати лиш одною мовою, та й з того вміння нестак-то вжиткуючих, і бистрооких,* ***жучкуватих*** *бізнесовців із навичками колишніх комсомольських секретарів, – все воно якось ні до чого не кріпилося, провисало непритокмане* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 48) – **жук** (про пронозливу, шахраювату, хитру людину; пор. **хитрий жук (жучок);**

іспа́нистий, -а, -е, *розм.* Який має типову зовнішність іспанця або іспанки; схожий на іспанця або іспанку. *Мені подобається дивитись на високого, жилавого старого з горбатим носом.. і на* ***іспанисту*** *брюнетку в розхристаному шкіряному пальті* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 167) – **іспанець** (атрибути: **смаглява шкіра, чорняве волосся, карі очі**);

ла́ково-мо́крий, -а, -е, *перен.* Який має поверхню, що здається покритою свіжим, мокрим лаком; блискучий, лискучий, лиснючий. *Зовсім сторонні кадри раз у раз чіпляли мені око.. – двійко собак, що качались по купі* ***лаково-мокрого*** *листя, рябий і чорний кудлатий, і на мосту метро, коли погребова кавалькада проїздила попід ним, похилий бомж із картатою торбою-цератянкою на тлі низько навислого неба* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 96) – **мокрий лак;**

здорове́нькі-були́кати, -аю, -аєш, *недок., ірон.* Говорити спрощеною українською мовою, переважно впізнаваними для загалу фразами, розважаючи оточення. *Він став грати на урядових концертах, а звикла до комфорту жона робила йому дірку в голові, коли натинався на офіціозних бенкетах*

виголошувати тоста українською мовою – хай і видурнюючись, блазнювато каламбурячи, ***«здоровенькі-буликаючи»****, представник ЦК – бетонна брила в сірому костюмі – несхвально мовчав* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 110) – **здоровенькі були** (атрибут стереотипного гротескного образу примітивного українця, який культивували в СРСР);

круглови́до-плахтяни́стий, -а, -е. Якому притаманна своєрідна зовнішність (округле обличчя) і одяг (плахта); який відповідає стереотипному уявленню про українську жінку. *Ех, була колись Гетьманщина, а тепер пропала! –* ***кругловидо-плахтянисті****, ой-під-вишнею-під-черешнею кралі ще водяться* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 156) – **круглий вид + плахта.**

Юкстапозити – потужний і багатоманітний за своїм складом лексичний шар у фонді неолексем О. Забужко.

Семантична надлишковість (яка є такою лише на перший погляд) – це радше уточнення і підсилення значення, що виникає на семному перетині компонентів:

двої́стість-розполови́неність, ~тості *і* -тости-~ності *і* -ности, *ж.* Наявність властивостей, ознак двох різних предметів, явищ і т. ін.; розірваність, розлад, неузгодженість. «*Бути українцем» або ж «бути євреєм» означає свідомо «знати» свою первісну культурну* ***двоїстість-розполовиненість*** (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 95);

розмо́рений-розма́рений, ~а-~а, ~е-~е. Який відчув фізичну втому і поринув у мрії; розслаблений і замріяний. *Вона* [Влада] *сиділа на відсунутому стільці така немислимо рідна, розморена-розмарена, волосся змокріле при коренях* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 161).

Підсилення семантики авторка досягає за допомогою формального повтору, утворюючи римовані паристі слова на кшталт *дзеньки-бреньки, гиря-мокотиря, гореми-тереми* та ін.:

коха́нець-закоха́нець, ~нця-~нця, *ч., розм.* Чоловік, хлопець, з яким жінка має близькі стосунки. *Мала – друзів,* ***коханців-закоханців****, чудесно-пружно підкидний, хоч у багатьох місцях і дзюравий, батут поспільного захоплення* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 63);

та́нці-шма́нці, ~ів-~ів, *мн., розм., експрес.* Розваги, учасники яких танцюють. *Рвалася, Господи, як рвалася, – як стратенча душа з-під сокири, але - куди? До ровесників,* ***танці-шманці****, рок-ансамблі, спортивні змагання* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 157);

фі́шки-фіфі́шки, ~шок-~шок, *мн., несхв.* Щось штучне, незначне, дріб'язкове; дріб'язок, абищиця. *Сама ідея ікони чи храмової скульптури профанує божество.., неминуча поступка – від незмоги – уже! – встановити тісний контакт, не вдаючись до підсунутих змислам, вульгарно-наочних* ***фішок-фіфішок****: облуплена позолота на дошці, згризений негодою ніс янгола, грубо розцяцькована статуетка в пістрявих лахманах* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 145);

фра́шки-придаба́шки, ~шок-~шок, *мн., розм.* Що-небудь не варте уваги; дурниця. *Для чужих він шмарувався назверх — непропускним, дуже правда, несерійного виробу трьопом, щедро присмаченими прянуватою іронією* ***фрашками-придабашками****, але її цим не здурив би* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 73). – Пор. пол. fraszka – маловажлива справа, дрібничка.

Складні лексеми О. Забужко нерідко є нетиповими утвореннями, поєднанням частки, займенника, прислівника з іменником або прикметником:

аж-неживи́й, -а́, -е́. У якому припинилося життя; безжиттєвий. *Ти вкладаєшся весь, до останку, з розпачливою силою уже* ***аж-неживої*** *природи, всезмагаючих вогню-і-тверді* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 17);

собі́-коха́ному, *займ. звор., ірон.* Собі (про самозакохану, самовдоволену людину). *Ага, то це, значить, не стільки лекція заповідалася, скільки меморіал*

собі-коханому *– з Грицюком і всіма померлими в підніжжі* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 419);

вже-несамовла́дний, -а, -е. Який став неконтрольованим, непідвладним волі людині. *В кухні – крихітній eat-in kitchen* [англ. їсти на кухні] *(холодильник, електроплитка, шафки з абияк учепленими дверцятами, що наврипились, іно відвернешся, безсило відхилятися, як щелепа на вже-**несамовладному** обличчі)* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 17);

вже-семиде́нний, -а, -е, *перен.* Завершений, готовий, сформований. *Заселяється, залюднюється нововитворений світ двох, у їхньому випадку даний до рук майже готовим, **вже-семиденним*** (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 72);

хвили́на-коли́, ~и-~и́, *евфем.* Момент інтимної близькості. *Мама взагалі була.. заекранована, мов чорне світловідпихальне шкло (потім, у перших місяцях твого шлюбу, вона всунеться раз уранці до кімнати молодят із весело диркочучим будильником: вставайте, сніданок готовий! – акурат у **хвилину-коли**, і по вибухлім скандалі плакатиме сиріткою в кухні, налякана й безпомічна: хотіла ж як ліпше!)* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 154).

Це, по суті, колокації, зведені в одне слово і з’єднані дефісом. Голофразис як спосіб творення складних слів – сконденсованих словосполучень, а також фраз і речень – виразна ознака письма О. Забужко. З-поміж оказіоналізмів цього штибу виокремлюємо:

1) переважно трикомпонентні одиниці, утворені від сурядних словосполучень:

вого́нь-і-твердь, ~гню́-і-~і, *ж.* Субстанція, що складається з твердої і газоподібної речовини. *Ти вкладаєшся весь, до останку, з розпачливою силою уже аж-неживої природи, всезмагаючих **вогню-і-тверді*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 17);

полі́тики-і-бізнесо́вці, ~ів-~-~ів, *мн.* Прошарок суспільства, який займається політикою і бізнесом. *Попервах і я тут була притоpопіла, згадавши його розпачливе бурмотіння «я її вбив», котре.. могло ж мати й зовсім інше, непохопне тоді для мене, наївної телиці, значення, тим більше що список полеглих на дорогах батьківщини українських* ***політиків-і-бізнесовців*** *пух як на дріжджах* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 108);

схва́лення-й-заохо́та, ~я-~и. Позитивна оцінка чиїх-небудь дій та відплата за них похвалою або відзначення їх іншим способом для спонукання діяти так само в майбутньому. *Він* [Вадим].. *розганяється поділитися негайно, поки не вичахло, ну, й розуміється, одержати від мене ще додатковий бонус у вигляді* ***схвалення-й-заохоти****: на нашого свічника знайшовся ще один покупець* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 245);

2) одиниці, що містять три і більше компонентів, утворені від підрядних словосполучень:

відкри́тість-всім-вітра́м, ~тості *і* -тости-всім-вітра́м, *ж.* Беззахисність, безборонність, незахищеність. *Стало зринати – промельком, скидом, вихопиться й спорсне – відчуття якоїсь наскрізної* ***відкритості-всім-вітрам****: на добре чи на зле?* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 102);

невідхи́льний-від-ку́рсу, *прикм., перен.* Якого жорстко дотримуються; послідовний, непохитний, неухильний. *Митець – він же навпаки, цілий час на манівці приречений, на плутання мислію по древу.., і тому перед людьми діла, з їхнім* ***невідхильним-від-курсу*** *«ціль ся, плі!».. неминуче почувається трохи як підліток перед дорослими* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 237);

гото́вність-до-ново́ї-любо́ви, ~ності-~ *і* –ности-~, *ж.* Відкритість до нових почуттів. *Дітвацька, чи то дівоцька, двадцятилітня сливе, цікаво задивлена в світ* ***готовність-до-нової-любові*** *увімкнулася вже згодом* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 98);

3) дво- і трикомпонентні одиниці, утворені від порівняльних зворотів:

мов-не-поміча́ючи, *присл.* Не витрачаючи на що-небудь зусиль; легко, невимушено, без зусиль. *Вона* [Влада].. *перескакувала всі підсовувані їй сторонні правила* ***мов-не-помічаючи****, з розгону* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 119);

4) переважно багатокомпонентні одиниці, утворені від речень:

як-же-ж-мені́-жи́ти-да́лі, *незм.* Ужито як слово, що позначає питання: «Як же ж мені жити далі?» *Коли й до неї вивернувся тою* [тією] *ж стороною, преспокійно рубонувши на її* ***як-же-ж-мені-жити-далі****: «Я в тобі бачу здатність до виживання в будь-яких ситуаціях», – вона з місця цю здатність і продемонструвала* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 72);

Коли́-Мене́-Ще-Не-Було́-На-Сві́ті, *незм.* Ужито як слово, що позначає підрядне речення часу: «Коли мене ще не було на світі». *Колись давно,* ***Коли-Мене-Ще-Не-Було-На-Світі*** *(невипадкова перша реакція дитини на цей міфологічний зворотик – «а де я був?..»),одного дня наприкінці п'ятдесятих чи на початку шістдесятих так ентузіастично черконув був на берегах книжки своє «оце!!!» – в точнісінько такому пориві, як це зробила б я* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 34).

Письменниця вдається до голофразису також і для утворення одиниць-варваризмів, зводячи в одне слово словосполуки, транслітеровані з інших мов:

селф-мейд-ме́н, -а, *ч.* Людина, чоловік, який самостійно, завдяки своїй праці та здібностям досягнув життєвого успіху; самородок, самоук. *Я став жити за рахунок спадку; я, по суті, звичайний.. рантьє, а не* ***селф-мейд-мен.*** *Мені просто повезло* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 364). – Від англ. self-made man (дослівно: людина, яка сама себе зробила) – людина, що добилася успіху, слави тощо власними силами.

Авторський стиль у плані застосування голофразису О. Забужко ще більше індивідуалізує, творячи формально неповні одиниці, слова-натяки, зміст яких можна встановити за контекстом (як-от наведена вище одиниця **хвилина-коли**):

яки́й-ті́льки-не, *займ. означ.* Який тільки можна уявити, придумати, який завгодно. – *Поглянь на фольклор – скільки переказів про закопані скарби, козацькі, опришківські, повстанські,* ***які-тільки-не****!..* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 79).

Джерелом голофразисних неолексем є:

1) вільні сполучення слів:

попере́к-го́рла-вгоро́джений, -а, -е. З силою встромлений, втиснутий у горло по його ширині, перпендикулярно. | Образно. *Симпозіум видався цікавий, так що* ***поперек-горла-вгороджену*** *кістку власного, вже зафаховілого екзгибиціонізму: щоразу заново демонструвати вишкіреним західним інтелектуалам, що й українці, бач, годні висловлюватися складнопідрядними реченнями, – вона тоді проковтнула порівняно безболісно* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 103);

2) усталені сполучення слів:

Бо́гу-ду́ха-ви́нний [з пол. Bogu ducha winien – ні в чому не винний**],** -а, -е. Який зовсім не має за собою вини, непричетний до злочину; неповинний, безневинний. *Уявити собі в цьому ряду Вадима, та ще й персоною настільки центровою, щоб під ударом мала опинитися аж його* ***Богу-духа-винна*** *коханка, – того вже було занадто!* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 109);

3) фразеологізми:

мовча́ти як-у-рот-води́. Уперто, затято мовчати; не говорити нічого; ні пари з уст. *Новинарі скаржилися, що отримують від власників щоденні тематичні інструкції, які новини як подавати, а за які взагалі* ***мовчати як-у-рот-води*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 286). – У СУМ: як (мов і т. ін.) води́ в рот набра́ти; у СФУМ: набира́ти / набра́ти води́ в рот; пор.: ні па́ри з уст;

4) цитати:

ще-не-вме́рла, -лої, *ж., ірон.* Про Україну. *Професійна українізаторка, наче ще по одному органу їм усім нарощуєш, коли-небудь наша незалежна, чи радше* ***ще-не-вмерла****, якщо до того часу не вмре, мала б запровадити якусь спецвідзнаку – за кількість українізованих койкомісць, ти б їм загаратала список тобою навернених!* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 46). – Від перших рядків гімну України (слова Павла Чубинського), написаного в 1862 р. і офіційно затвердженого в 1992 р.: «Ще не вмерла України і слава, і воля»;

мов-ске́ля-непору́шний, -а, -е. Застиглий, остовпілий; нерухомий. *Вадим сидів мов-скеля-непорушний, немовби його приґвинтили* [пригвинтили] *вкупі з кріслом до підлоги* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 236). – Алюзія на рядки вірша Павла Григоровича Тичини (1891–1967) «Відповідь землякам» зі збірки «Вітер з України» (1922): «Душі моєї не купить вам / ані лавровими вінками, / ні золотом, ні хлібом, ні орлом. / Стою – мов скеля непорушний»;

ой-під-ви́шнею-під-чере́шнею, *незм., у знач. прикм.* Який буває в садку; такий, як під вишневим і черешневим деревами. *Ех, була колись Гетьманщина, а тепер пропала! – кругловидо-плахтянисті,* ***ой-під-вишнею-під-черешнею*** *кралі ще водяться* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 156). – Алюзія на народну пісню «Ой під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою, як із ягодою».

Справді безмежний і надзвичайно багатий колористичний мовосвіт О. Забужко. Складні прикметники на позначення кольорів і відтінків кольорів є не констатаційно-прісними – письменницьке око помічає нові барви в навколишньому світі, у живій і неживій природі, в численних артефактах, це кольори-образи, кольори-експресиви: сірий (*горлично-сірий, молочно-сизий*), блакитний (*кислотно-лазуровий, нестерпно-ніжно-голубий*), зелений (*пронизливо-зеленкуватий, підводно-зеленавий, малосольний*), жовтий (*курчачо-жовтий*), червоний (*яро-червоний*), оранжевий (*ржаво-рудий, пожежно-рудий,*

помаранчево-жахтючий), коричневий (*темно-медовий, карамельно-коричневий, південно-смаглявий*).

Стильовий діапазон мови О. Забужко – від жаргонної, розмовної і діалектної лексики[10] до термінологічної, спеціальної, книжної (*дефінітивність, дихотомізація, домена, здеправований, змаргіналізованість, інфертильний, комплексант, констеляція* та ін.), що, безперечно, розширює обрії української літературної мови.

Мовосвіт О. Забужко доглибинно образний – це і її лексеми-образи, це і деривати фразеологізмів та фразеологічні синоніми до загальновживаних стійких образних сполучень слів (*визнати чорне білим ← видати біле за чорне; впасти в ряд ← вийти в тираж; можна на пальцях вилічити ← на пальцях можна перелічити; вилущити зерня ← раціональне зерно; малим дітям відомо ← як Божий день зрозуміло; копчиком відчувати ← нутром відчувати; аж слину всичати ← аж губи облизати; всьорбнути очима ← їсти очима*), це і пропоновані на розсуд читача власні образні конструкції, що мають шанс на подальше життя в мові (*вимачкуватися з колії; гендлярка фейсом; політична горила; можна зав'язувати поворозочки мертвим вузлом; сто разів заслуговувати; засмикати вузол собі круг шиї; як зурочений; на цього живця не купиш кого*; *мов на сталеву пружинку насаджений*).

Неповторність, розсування меж літературомовних стандартів – виразна ознака стилю О. Забужко, без мовотворчості якої важко уявити мовотворчість сучасної України.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Забужко, Музей… – Забужко О. Музей покинутих секретів: роман. Київ: Комора, 2015. 832 с.

[10] Приклади див. на початку розділу.

Забужко, Польові… – Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: роман. Вид. 5-те. Київ: Факт, 2003. 176 с.

Забужко, Філософія… – Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ: Основи, 1993. 126 с.

ЛІТЕРАТУРА

Гайдученко Г. Емоційно-експресивна функція оказіоналізмів у прозі Оксани Забужко. *Лінгвістика.* 2014. Вип. XXI. С. 200–204.

Голобородько Я. Резонансне слово Оксани Забужко в українській прозі. *Вісник Національної академії наук*. 2008. № 1. С. 45–50.

Гоменюк О. Концепт «війна» в індивідуально-авторській картині світу Оксани Забужко (на матеріалі збірки «І знов я влізаю в танк…»). *Studia Ukrainica Posnaniensia.* Vol. VI. 2008. P. 21–26.

Должикова Т., Зубова Т. Жаргонізми в мові творів Оксани Забужко. *Лінгвістика*: зб. наук. пр. № 2 (14). Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2008. С. 173–177.

Єшкілєв В. Ненароджений стиль. URL: http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/stile.htm

Зозуля О. Багатокомпонентні оказіоналізми в поезії Оксани Забужко. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук праць. 2010. № 30. URL: philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/.../419_423.pdf

Кислюк Л. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: монографія. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 424 с.

Клепуц Л. Особливості емансипаційної функції ненормативної лексики у творчості Оксани Забужко і Анжели Картер. *Літературознавчі обрії.* 2010. Вип. 16. С. 247–252.

Колоїз Ж. Неузуальне словотворення: монографія. Кривий Ріг: НПП «Астерікс», 2015. 156 с.

Корольова В. Аксіологічна лексика української мови як засіб соціокультурної ідентифікації особистості. *Український смисл*. 2012. № 2. URL: https://ukrsense.dp.ua/index.php/USENSE/article/view/53

Кудряшова О. Метапоетика води в поезії Оксани Забужко. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції:* зб. наук. пр. (філол. науки). 2011. № 3. С. 53–58. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5235/.

Кульматицька М. Частка як елемент ідіостилю Оксани Забужко. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного унів. Серія: Філологія*. 2015. № 8. Т. 1. С. 34–36.

Сорока В. Сленг у творах Оксани Забужко та Юрія Андруховича. *Укр. мова та літ.* 1999. № 4. С. 5–6.

Сушинська І., Грибовська Ю. Структурно-семантична типологія запозичень з англійської мови у романі О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу». *Культура народов Причерноморья.* 2005. № 69. С. 201–214.

Таран А. Динаміка семантичної структури слова як спосіб оновлення лексикону. *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження чл.-кор. НАНУ, д. ф. н., проф. Н. Ф. Клименко*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2020. С. 374–380.

Ткач Л. Літературно-писемна традиція як джерело лексико-стильових інновацій О. Забужко. *Урок української*. 2003. № 8–9. С. 20–23.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974. 428 с.

2.4. Особливості лексикону публіцистики Івана Дзюби

Я жива людина. В мене є свої сумніви, якісь вагання.

Іван Дзюба

Іван Михайлович Дзюба (1931–2022) – учений-інтелектуал, знаний літературознавець, літературний критик, публіцист, академік Національної академії наук України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (1991) за серію публіцистичних виступів «Бо то не просто мова, звуки...», «Україна і світ», «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?», учасник руху за незалежність України, Герой України (2001). Його вважають «совістю нації», своєрідним «знаком доби» [Феномен 2007: 7], «одним із інтелектуальних лідерів українського “шістдесятництва”» [Стріха 2011: 8], «інтелектуальним прапором шістдесятництва» [Брюховецький 2007: 9], «національним надбанням» (М. Жулинський), «моральним авторитетом нації» (Л. Костенко), «совістю нації» (О. Пахльовська), «сталкером 1960-х» (В. Панченко), «трибуном-правдолюбом» (Є. Сверстюк), «постаттю століття» (І. Кошелівець) [Частакова 2016: 5].

Про постать І. Дзюби писали П. Загребельний, Є. Сверстюк, І. Кошелівець, І. Світличний, Н. Світлична, В. Скуратівський, В. Базилевський, М. Попович, В. Здоровега, В. Абліцов, В. Баранов, Д. Кремінь, М. Железняк та ін. Вивченню його творчості як автора насамперед наукових студій з історії літератури, літературної критики, культурології, естетики присвячено дослідження Л. Тарнашинської, В. Дончика, Р. Корогодського, М. Павлишина, В. Панченка, Я. Голобородька, Ю. Барабаша, Н. Частакової та ін.

Погляди, міркування І. Дзюби щодо питань культурології, естетики, долі української мови, описи життя й творчості українських та зарубіжних діячів літератури зберігають до сьогодні актуальність культурологічних, естетичних, національних, державотворчих ідей. Розглядаючи вагомість публіцистики в

соціокультурному розвитку України, Й. Д. Лось наголошує на значущості постаті І. Дзюби поряд з іншими діячами літератури: «Те, що публіцистика – вартості не найнижчого порядку (матеріального й вітального), а найвищого (духовно-релігійного), доводять нині Євген Сверстюк, Ліна Костенко, Валерій Шевчук, Сергій Кримський, Іван Дзюба. Зберігаючи духовно-енергетичні ресурси попередників, вони концентровано бачать суть маршруту історії. Таємниця їхніх зв'язків з добою, а іноді з прийдешніми часами не в тому, що вони пристосовують своє натхнення до потреб моменту, а в тому, що у своїй добі відкривають вічні правди, які неминуче згодом адаптує собі суспільство» [Лось 2008: 40].

Цікаві факти з автобіографії навів І. Дзюба в розмові з журналістом, літературним критиком В. Абліцовим «Діалог: Віталій Абліцов – Іван Дзюба», опублікованій у книжці «Спрага» [Дзюба 2001б: 12–54]. Іван Михайлович розповів, що народився і виріс він на Донеччині, у робітничому селищі, де мешкав з батьками, про батька й матір, діда й бабу. У селищі панувала українська мова, українські звичаї в народних святкуваннях. У школі, яку закінчив з медаллю, був «затятим комсомольським активістом», цікавився політикою, любив виступати з лекціями на політичні теми. Він захоплювався географією, ботанікою, дипломатією, літературою. Після закінчення школи вступив до Сталінського педагогічного інституту (м. Донецьк мало тоді назву Сталіно). Іван Михайлович згадував, що любив красу, виразність мови, зі шкільних років зберігав десятки зошитів із записами сильних, оригінальних, промовистих висловлень, чудова мова була у його мами, бабусі, сусідів. Це стало одним із чинників, які згодом вплинули на його долю, навернули до українства [там само: 20]. Говорячи про навчання в інституті, І. Дзюба відзначив, що порівняно з Київським університетом в інституті у Сталіно була інша атмосфера, «на перший погляд нібито провінційна оспалість, а глибше – чимало розкутості в думках і поведінці принаймні мислячої частини студентства» [там само: 21]. І. Дзюба із вдячністю згадував викладача

зарубіжної літератури Т. Т. Духовного, який виразною українською мовою читав лекції. Цей викладач відіграв велику роль у формуванні майбутнього літератора завдяки своїй мові, інтелігентності української мови, знанням світової літератури [там само: 23].

Після закінчення інституту І. Дзюба вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР (1953–1957 рр.). Проте втративши інтерес до написання дисертації «Сатира Маяковського» (цим поетом захоплювався ще зі шкільних років), залишає Інститут літератури і починає працювати у видавництві «Дніпро», згодом – у видавництві «Вітчизна» до 1962 р., до розігнання складу редакції. Публіцист визначає цей період дуже важливим у його житті, період народження «шістдесятництва» [там само: 33].

У розмові з В. Абліцовим публіцист зауважив, що не вважає «Інтернаціоналізм чи русифікація?» своєю головною працею. Адже він багато працював у літературній критиці, над історією літератури, має цикл праць про Т. Шевченка, кілька резонансних культурологічних статей, опублікованих наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Вважав жанр літературного портрета «своїм» питомим жанром [там само: 53]. Відповідаючи на питання, що стало поштовхом до написання цієї роботи, Іван Михайлович зазначив, що думав, спостерігав за суспільним рухом наприкінці 50-х – у 60-ті роки, за змінами в настроях людей після XX, XXII з'їздів Комуністичної партії колишнього Радянського Союзу. 1965 р. почалися репресії, арешти. Публіцист зауважив, що назву роботи зумовила національна політика в країні, яку подавали під гаслами інтернаціоналізму. «Пафос цієї роботи був у викритті лицемірства, іменованого інтернаціоналізмом. Що ж це за інтернаціоналізм? Це щось йому протилежне: шовінізм, русифікація» [там само: 35].

Прикметними є й відповіді Івана Михайловича на запитання, чи став він символом після розповсюдження цієї праці. І. Дзюба зазначив, що з нього почали робити прапор, політичного лідера, йому почали нав'язувати невластиве

для нього. «Мене зразу ж увігнали в таку рамку і хотіли, щоб я в цій рамці існував, щоб я був іконою. А я жива людина» [там само: 48].

Літературознавець, поетеса, прозаїк Л. Б. Тарнашинська, яка керує науковим Центром дослідження проблематики українського шістдесятництва Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, так викладає своє бачення цієї знакової постаті. Вона називає десять визначальних рис: по-перше, він інтелігент, по-друге, гуманітарій у широкому розумінні поняття, по-третє, романтик, по-четверте, прагматик, по-п'яте, вільний у всьому: у виборі громадянської позиції, ідеологічної платформи, у виборі тем, друзів, у виборі літератури для читання. Невільний у стосунках з індивідуальним часом, по-шосте, тонкий лірик, по-сьоме, високої самодисципліни, по-восьме, його жертовність, по-дев'яте, його конструктивізм і по-десяте, діяльна чи активна небайдужість [Тарнашинська 2010: 456–459]. Л. Б. Тарнашинська доходить висновку, що І. Дзюба, розвиваючи в XX–XXI ст. концепцію етичного інтелектуалізму, став продовжувачем традицій громадянського або етико-філологічного гуманізму. Звідси випливає його виразний антропоцентризм, власне, усього українського шістдесятництва [там само: 441].

Знаний філософ М. В. Попович у вступному слові «Перевідкривач» до збірника статей, виступів, інтерв'ю, памфлетів «Україна у пошуках нової ідентичності» схарактеризував Івана Михайловича як дуже живу, активну людину, яка мала власну, вистраждану і продуману позицію, культурні інтуїції, широкий культурний горизонт [Дзюба 2006: 5]. Учений підкреслив, що І. Дзюба працював над єдиною цілісною культурно-політичною орієнтацією. Публіцист бачив політичні проблеми з висоти світової культури, світову й національну культуру бачив разом з її політичними заломленнями [там само: 7].

З огляду на те, що поняття шістдесятництва як суспільно-політичної та літературно-мистецької течії не втрачає своєї знаковості, символічності, тривають дискусії навколо творчості шістдесятників, доцільно навести міркування самого Івана Михайловича стосовно цього поняття.

Щодо лексикографічної фіксації слів *шістдесятник* і *шістдесятництво* в тлумачному «Словнику української мови в одинадцяти томах. Додатковий том» слово *шістдесятник* зафіксоване зі значенням: «у Радянському Союзі в 50 – 60-ті роки: представник громадсько-літературного руху за демократичні цінності й права людини в радянському суспільстві» (СУМД 2: 546), іменник *шістдесятництво* – зі значенням «рух шістдесятників» (там само). У «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» розширено семантику слова *шістдесятники*: «у Радянському Союзі в 50 – 60-ті роки ХХ ст.: представники громадсько-літературного руху за демократичні цінності й права людини, активні борці за незалежність України, її демократичний розвиток, гуманізацію суспільства» (СМТОУ: 769).

У підрозділі «Шістдесятники» книжки мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» автор розмірковує, що термін «шістдесятники» спочатку стосувався представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену опозицію до панівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві, правдивого розуміння суспільних проблем, не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття «шістдесятник», «шістдесятництво» асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності, етичної відповідальності. Але поступово поняття девальвувалося, контингент «шістдесятництва» розширювався через самопроголошення, розмивалися критерії. Тепер «шістдесятниками» називають себе всі охочі з покоління, що пройшло через 60-ті роки минулого століття. Термін із суспільно-оцінювального став хронологічним [Дзюба 2008: 511]. Публіцист додає, що волів би уживати цей термін у первісному значенні, проте не зводив би всі обнадійливі тенденції в суспільному й культурному житті України того часу до «шістдесятництва». Оновний рух в середині ХХ ст. мав ширший характер і не від шістдесятництва починався [там само: 511–512].

Творчість Івана Дзюби як об'єкт наукового вивчення

Творчість І. М. Дзюби охоплює наукові, літературно-критичні статті й нариси, літературні портрети, роздуми, памфлети, фейлетони, переклади з російської, польської мов, сценарії до кінофільмів, передмови, післямови до поезій, прозових творів, наукових праць інших авторів, опубліковано доповіді, виступи, інтерв'ю (напр., серед збірників статей і окремих праць «"Звичайна людина" чи міщанин?», 1959; «Інтернаціоналізм чи русифікація?», 1965 (уперше опубліковано 1968); «Грані кристала», 1976; «На пульсі доби: штрихи до портретів письменників народів СРСР», 1981; «Вітчизна у нас одна», 1984; «Автографи відродження», 1986; «Садріддін Айні: нарис життя і творчості», 1987; «У всякого своя доля: (епізод із стосунків Шевченка з слов'янофілами», 1989; «Бо то не просто мова, звуки…», 1990; «Між культурою і політикою», 1998; «Починаймо з поваги до себе», 2002; «Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна», 2003; «Тарас Шевченко», 2005; «Україна у пошуках нової ідентичності», 2006; «Тарас Шевченко. Життя і творчість», 2008; «Спогади і роздуми на фінішній прямій», 2008; «На трьох континентах», кн. 1, 2013; «Донецька рана України», 2015; «У літературі й навколо», 2015; «Нашого цвіту – по всьому світу», 2021).

Публіцистика І. Дзюби перебуває в колі постійної уваги дослідників, які цікавляться як сучасною творчістю, так і опублікованим раніше доробком. Так, Ю. Залізняк у кандидатській дисертації «Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела» [Залізняк 2007а], статті «Морально-політична публіцистика Івана Дзюби: історіографічний аспект» [Залізняк 2007б] подає міркування щодо трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?», робить огляд відгуків, які з'явилися після його публікації. Ю. Залізняк наводить різні оцінки, які висловлювали вітчизняні й зарубіжні дослідники українського національного руху: В. Мороз, А. Русначенко, І. Лисяк-Рудницький, Г. Касьянов, Л. Бойко, Ю. Шаповал, М. Попович, М. Прокоп, В. Нагірний, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Г. Аврахов, Л. Алексєєва, Джон А. Армстронг,

Енн Шигі, Пітер А. Тома, Джордж Ньютон, Єжи Шацький. Наприклад, історик В. Мороз назвав працю І. Дзюби найвагомішим документом тогочасного українського відродження, за яким світ вивчав Україну. А. Русначенко схарактеризував працю як дуже пристрасний публіцистичний виклад думок і ідей, що не міг не зачепити за живе українського читача. Г. Касьянов уважав, що ця праця визначила умонастрої переважної більшості критично мислячої української інтелігенції другої половини 60-х – початку 70-х років XX ст. Джон А. Армстронг (Вісконсинський університет у США) звернув увагу на вміння публіциста викривати факти прихованого наступу на самостійність радянських республік, на їх національну культуру. Пітер А. Тома (Арізонський університет у США) побачив у трактаті глибокий науковий аналіз радянської національної політики, будь-коли здійснений радянським автором. Сучасний дослідник творчості І. Дзюби Г. Аврахов назвав трактат маніфестом епохального значення, що зумовив численні прояви патріотичної українськості [Залізняк 2007а: 6–7].

О. Порпуліт за об’єкт дослідження у статті «Осмислення персуазивних особливостей публіцистики Івана Дзюби» обрала виступи відомого публіциста, опубліковані на шпальтах всеукраїнської газети «День» упродовж 2000 – 2014 рр. Дослідниця поставила за мету схарактеризувати мовні презентанти засобів впливу на читачів. Авторка констатувала, що емоційно-образна сфера сприйняття актуалізується у виступах завдяки таким елементам, як оповідь від першої особи, «від себе» [Порпуліт 2014: 112], вживання особових займенників *я, ми, ви*, присвійних займенників, модальних дієслів зі значенням бажаності, сумніву, упевненості / невпевненості, дієслів наказового способу, тропів (метафори, метонімії, порівняння), парафраз (*Кобзар, Millenium*). О. Порпуліт підкреслила, що хоч більшість праць, які вона залучила до розгляду, «написані в минулому, жоден з цих текстів не лише не втратив актуальності, а й, навпаки, з часом став значно ціннішим з погляду передбачень розвитку конкретних народів і держав» [там само: 110].

Ціннісну парадигму в публіцистичних текстах «Україна у пошуках своєї ідентичності», «Порнократія на марші» розглядає О. Рижко у статті «Аксіологічні домінанти в публіцистиці Івана Дзюби». На підставі докладного вивчення висловлених публіцистом міркувань авторка робить висновок, що І. Дзюба, усвідомлюючи «розмах і загрози сучасного ціннісного нігілізму, зосереджує увагу насамперед на національних і громадянських цінностях, зокрема таких, як державна незалежність України, самоназва, державні символи, цілісність території, історична пам'ять, культура політичних стосунків, повага до національно-культурних вартостей, повага до національно-культурних вартостей інших народів, повага до української мови, прагнення побудувати справедливий державний устрій» [Рижко 2013: 256].

Також в аспекті сьогоденних завдань соціальної комунікативістики написала розвідку Б. Носова «Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби» [Носова 2017]. На роботі «Інтернаціоналізм або русифікація?», написаній 1965 р., та збірнику статей і виступів «Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI», що побачив світ 2011 р., авторка зробила спробу простежити ті ціннісні мотиви публіцистики І. Дзюби, які сприяють трансформації української ідентичності в соціальній комунікації. Б. Носова доходить висновку, що незважаючи на значний часовий період між цими двома книжками у понад сорок років, ціннісні мотиви у них збігаються – це захист української мови, право українців на повноцінний розвиток національної культури, освіти, патріотичне ставлення до рідної землі, згодом – незалежної Української держави [там само: 72]. Відмінність полягає в тому, що в 60-ті роки XX ст. І. Дзюбі доводилося відстоювати українські позиції під час комуністичної ідеології та тоталітарного режиму. Авторка розвідки наголошує, що в збірнику багатогранніше представлені концепти *Україна, мова, нація, ідентичність, безпека*. У ньому йдеться не тільки про захист, а й про розвиток

української мови, культури, трансформацію ідентичності в XXI столітті [там само: 83].

Літературознавчий підхід оприявнено в монографії Н. Частакової «Іван Дзюба: Дух і творчість» [Частакова 2016]. Авторка на підставі історико-літературних праць І. Дзюби робить визнання про абсолютну самостійність жанру літературного портрета в сучасному літературознавстві [Частакова 2016: 158]. Дослідниця зазначила, що перші літературні портрети публіциста належать до початку 60-х рр. XX ст., коли в пресі опубліковано статті про Г. Сковороду, Т. Шевченка, М. Стельмаха, Г. Тютюнника. Портрет про Г. Сковороду – це не просто портрет-констатація, а портрет-доведення, портрет-утвердження; портрет-порівняння продемонстровано у статті про М. Стельмаха і Г. Тютюнника [там само: 160, 162]. Н. Частакова зауважує про цінність портретів сучасників Івана Михайловича, шістдесятників В. Симоненка, В. Стуса, М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, В. Свідзінського, адже вони відкривають атмосферу шістдесятництва, особистісне начало самого літературознавця, його погляди, спогади й враження на підставі реальних фактів. Не оминає увагою дослідниця і літературні портрети письменників республік колишнього Радянського Союзу, підкреслюючи, що це не просто ґрунтовні студії, а відкриття народу, нації через його представника в образі літературного діяча. Авторка розвідки звертає увагу на компаративістський елемент у літературних портретах, за приклад наводячи шевченкознавчі праці, у яких І. Дзюба порівнює світоглядні позиції і творчість Т. Шевченка з Ф. Шиллером, В. Гюго, Ю. Словацьким, А. Міцкевичем, Ш. Петефі та ін. Провідними мотивами літературних портретів Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського є близькість цих постатей до європейської культури, європейського мислення, європеїзму. Також визначено провідні ознаки в портретах І. Чендея, М. Хвильового, А. Головка, М. Драй-Хмари, В. Забаштанського, С. Руданського, Б. Мамайсура, Є. Гребінки, Б. Чичибабіна. У підсумку дослідниця визначає метажанр праць І. Дзюби як біографію духу,

адже літературознавець не тільки осмислює творчий доробок якоїсь особистості, але й осягає постать самого письменника [там само: 158–176].

Зацікавленість до вивчення творчості І. Дзюби викликає не лише ідейне, змістове наповнення викладених ним роздумів, а й мова його творчості. Через низку політично-суспільних чинників не провадили належного лінгвістичного вивчення текстів літературознавця. В лексикологічних і лексикографічних працях його тексти не залучали до опрацювання, зокрема, як зразки певного жанру публіцистичного стилю української мови, як літературні джерела для добору лексичних і фразеологічних одиниць, ілюстрацій під час укладання словників. «Повернення в сучасне культурне і мовне життя України багатьох текстів, чимало з яких завдяки змістовій актуальності та довершеності форми набули в українському суспільстві широкого визнання, вплинуло на аксіологію літературної мови в цілому та оцінку її норм. Новизна текстів поєдналася із суспільними трансформаціями й оновленням, що посилило увагу до таких текстів та мовних відмінностей-інновацій, зафіксованих у них» [Гриценко 2011: 240].

П. Ю. Гриценко у статті «“Слово поза словником”: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії», говорячи про шляхи розширення текстової бази словників, звертається до праць І. Дзюби, створених в Україні й повернутих після тривалих заборон в український культурно-мовний простір [там само: 247], коментує низку лексем, їхніх значень, окремих словоформ, що не були охоплені словниками, але які нині потребують пильної уваги з боку лінгвістів, лексикологічного й лексикографічного опрацювання. Учений ілюструє на прикладах з текстів І. Дзюби тезу про те, що усталена традиція добору слова для тлумачного словника, за якої це слово вживане кількома авторами, може бути порушена, коли лексему засвідчено у текстах одного знакового автора, коли є передумови її наступного ширшого вживання (семантична виразність, прозора формальна і/чи семантична мотивованість, образна контекстуальна сполучуваність): *відпадень* ‘відступник’ (*Але в*

Шевченка не бракує і прямих інвектив на адресу соціальних і моральних відпаднів від Божої слави і правди); *розгілля* ‘велике розгалужене гілля’ (*Дерева старі, високі, треба було добре лазити по розгіллях*) і в переносному значенні – стосовно розбудованої літератури (*місце на розгіллях велетенського дерева національної літератури*) [там само: 246].

До прикладів з публіцистичних текстів І. Дзюби звертається О. О. Тараненко в монографії «Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.)», розглядаючи активізацію структурно-семантичних моделей словотворення української мови новітнього періоду внаслідок дії таких чинників номінативно-словотворчих процесів, як потреба в оновленні номінативних засобів, потреба в нормуванні та систематизації різних складників словотвірної структури, потреба в розширенні «загальностилістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства» [Тараненко 2015: 9–10]. Учений фіксує, зокрема, активізацію в словах гнізд з першими компонентами **екс** («колишній»), **нео-** і **ново-,** з префіксами **де(з)-, роз-, недо-** [там само: 28, 39, 46, 51], активізацію вживання і творення іменників на **-и(і)з-ація** [там само: 70], прикметників із суфіксом **-льн-ий** [там само: 141], прислівників на **-о** від відносних прикметників [там само: 177], дієслів з префіксом **по-** [там само: 197], безособових предикативних форм на **-но, -то** [там само: 209]. Дослідник наводить з-поміж зразків вживані І. Дзюбою утворення з компонентом **нео-:** *«ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму»* [там само: 29], з префіксом **де-**: *«деукраїнізованість»* [там само: 42], з префіксом **роз-**: *«розукраїнення», розкультурення* [там само: 48], з префіксом **недо-:** *недоукраїнська (влада)* [там само: 51], іменник на **-(і)з-ація:** *«бананізація»* [там само: 74], прикметник на **-льн-ий**: *непроминальний* [там само: 146], прислівник на **-о**: *мовно (занепокоєні)* [там само: 178], дієслово з префіксом **по-**: *пошанування* [там само: 200], предикативну форму на **-но**: *витіснювано* [там само: 210].

Мовна діяльність Івана Дзюби

Дослідження творчого доробку публіциста дає змогу побачити його мовну діяльність. Джерельну базу вивчення лексики становлять різножанрові тексти книжок І. Дзюби: «З криниці літ» (2001, ІІ т.), «На трьох континентах» (2013, кн. І), «Є поети для епох» (2011), «Порнократія на марші: Статті, фейлетони, памфлети» (2007), «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2008), «Спрага» (2001), «Україна у пошуках нової ідентичності» (2006), «Чорний романтик Сергій Жадан» (2017). Під час опрацювання текстів І. Дзюби дібрано ті мовні одиниці, які ще не отримали належного оформлення в традиційній лексикографічній практиці (в академічних тлумачних «Словнику української мови» в 11 т., «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн., однотомному «Словнику української мови» за ред. В. В. Жайворонка). Якщо слово вже було одиницею опису в спеціальних словниках, словниках певної жанрової / тематичної / вузьколокальної спрямованості, письменницьких словниках, а також вживане в доробку інших авторів, то вважаємо за важливе об'єктивувати його, оскільки це розширює уявлення про функціонування слова в українському мовному просторі, семантичні, стильові, стилістичні й інші характеристики. Звернено увагу й на використовувані в публіцистиці лексеми, заразом наявні в електронних ресурсах (з вищою чи нижчою частотністю, напр., *визбір, вичерпальний, денаціоналізаційний, малооригінальний, месництво, неукраїнець, самоідентифікація, сільськість*); у хронологічно віддалених словниках (напр., *багатотомовий, мерущий, найрадніше, неврозумливість*); у довідкових джерелах, що не мають тлумачної чи ілюстративної зони (напр., *мільйончик, місто-держава, наднаціональний*). Виявлено оказіональні утворення публіциста (напр., *витеоретизований, євроазійствувати, макулатурокаламуть, наймойсеїстіший, немужськість, українонемовний, череводогідник*), неосемантизми (напр., *поверхи, рентгенограма, тиражування*). Водночас для демонстрації мовної майстерності І. Дзюби в таких жанрах, як памфлет, фейлетон, мемуари інтерес становить також

вживання зафіксованих стилістично нейтральних чи стилістично маркованих одиниць для досягнення експресивності тексту.

Словотвірну характеристику мови публіцистики І. Дзюби можна окреслити за допомогою словотвірних типів сучасної української літературної мови. Спостереження над використанням окремих афіксів мовних одиниць дають змогу підтверджувати задекларовану в наукових працях продуктивність / малопродуктивність / непродуктивність або виявляти певні зміни у здатності того чи того типу слугувати за взірець творення слів на сучасному етапі розвитку словникового складу української мови. На підставі дібраного матеріалу визначено словотвірні типи[11], зокрема:

іменники із суфіксом **-ння** із загальним значенням опредметненої дії: *вивищування, винародовлення*[12]*, вирізнення, врозуміння, намноження, ословлення, позиціонування, позиціювання, скреслення, солідаризування, усправедливлення, устосування* та ін.;

іменники із суфіксом **-ість** зі значенням якості, властивості або стану: *апокрифальність, вадливість, вистояність, віддиференційованість, відзивальність, відпорність, відпрацьованість, забалаканість, загроженість, загумінковість, заідеологізованість, запізненість, незарадність, обезбоженість, очужілість, погірдливість, покликаність, притчевість, розбишакуватість, совковість, сфальшованість, укоріненість (вкоріненість), устійливість* та ін.;

іменники із суфіксом **-ник** на позначення особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, погляди; особи за родом діяльності, за суспільно-політичними поглядами, за ознакою вдачі: *двомовник, заперечник, оскаржник, татуювальник, традиційник, трастовик, цейтнотник* та ін.;

[11] Словотвірні типи подано з опертям на працю «Словотвір сучасної української літературної мови» [Словотвір 1979].

[12] Слово може мати у своїй структурі словотворчий формант – префікс, суфікс, постфікс. Для ілюстрування словотвірного типу беремо до уваги якийсь один афікс.

іменники із суфіксом **-ч- (-ач)** на позначення особи як виконавця певної дії: *вигрібач, розщеплювач, сприймач* та ін.;

іменники із суфіксом **-атор** на позначення особи як виконавця певної дії: *пропагатор, регіоналізатор, стабілізатор* та ін.;

іменники із суфіксом **-ств(о)** зі значенням властивості, стану: *аутсайдерство, вигнанство, дрімотство* та ін.;

іменники із суфіксом **-ств(о)** зі значенням збірності, напр.: *радянство, революціонерство* та ін.;

іменники із суфіксом **-іана** на позначення сукупності творів: *костенкіана, скіфіана;*

іменники із суфіксом **-изм (-ізм)** на позначення наукового вчення, течії, системи поглядів; на позначення поведінки, заняття особи, напр.: *гераклітизм, германоцентризм, гіперпатріотизм, гомоцентризм, кібернетизм, націосадизм, прерафаелітизм, рок-н-ролізм, солідаризм, хула-хупізм* та ін.;

іменники із суфіксом **-аці-я** зі значенням опредметненої дії, процесу: *висоцькізація, віртуалізація, елітаризація* та ін.;

іменники з **нульовим суфіксом** зі значенням опредметненої дії, ознаки: *безвіз, визбір, засяг;*

прикметники із суфіксом **-н- (-ичн-, -альн-)** на позначення такого, для якого властива ознака відповідно до значення твірної основи: *апокрифальний, випереджальний, гераклітичний, солідаристичний, спогадальний, тремкітний* та ін.;

прикметники із суфіксом **-уват-** на позначення такого, який схильний до вияву ознак відповідно до значення мотивувальної основи: *байдужкуватий, банальнуватий, босякуватий, сексуватий, українськуватий, хлівуватий* та ін.;

прикметники із суфіксом **-ив- (-лив-)** на позначення такого, для якого властивий високий ступінь вияву названого іменниковою основою: *вискливий, змирливий* та ін.;

дієслова із суфіксом **-ізува-(-изува-)** зі значеннями «забезпечувати чи охоплювати тим, досягати того або перетворювати в те, на що вказує твірна основа»: *апологетизувати, збаналізуватися, каталізувати* та ін.;

дієслова із суфіксами **-ов-** і **-ува-(-юва-)** зі значенням більшої довготи дії, повторюваності: *алярмувати, виладовувати, вифантазовувати, врозумлювати, залагіднювати, рукомеслувати, спохоплювати, уроювати (вроювати)* та ін.;

іменники і прикметники із префіксом **анти-** на позначення чогось протилежного тому, що названо мотивувальним словом: *антигетьманський, антиемігрантський, антижиття, антикультурний, антинезалежницький, антипатріоти, антипатріотизм, антипатріотичний, антипоезія, антисоціалістичність, антитоксин, антиукраїнізм* та ін.;

іменники, прикметники, прислівники із префіксом **без-,** що вказує на відсутність того, що названо мотивувальним словом: *безвіз, безконкурентно, безкритичний, безморальний, безпереводний, безриб'я, безслів'я, безсмертячко, безстатевий, безчасся* та ін.;

іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники із префіксом **де-(дез-)**, що вказує на дію, на опредметнену дію і процес, стан, протилежні до названих мотивувальним словом; на особу як виконавця дії: *дебілізація, дезорієнтовний, декультуризація, демістифікація, демістифікувати, деміфологізація, деперсоналізація, деперсоналізований, деперсоналізуватися, десакралізатор, детронований, деукраїнізований, деформувальний* та ін.;

іменники і прикметники із префіксом **перед-,** що вказує на явища, процеси, які передують у часі позначеним твірним словом: *передпролетаріат, передромантик, передромантичний, передшевченківський, передшістдесятник* та ін.;

іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники із префіксом **роз-** з просторовим значенням, об'єктним значенням, зі значенням інтенсивності у виконанні дії, із результативним значенням: *розвирований, розвільнення, розгалужуваний, роздражнюваний, розкладове* (субстантиват), *розкозачення,*

розконсолідованість, розкручений, розкультурення, розкультурювання, розлеглість, розокремлений, розпинаний, розпитини, розпізнаванний, розпливистий, розсвиняченість, розсотування, розузгодження, розхряснути, розширювально та ін.;

дієслова із префіксами **с-, у- (уне-)** зі значенням «вчинити так, досягти того, на що вказує мотивувальна основа»: *сприкрити, уневажливити, утривалити*[13] і т. ін.;

пасивні дієприкметники із суфіксами **-ован-, -ува-, -ен-** (безпрефіксні і з префіксами **ви-, від-, за-, роз-, у-**): *артикульований, бубабізований, вдосконалюваний, виґрунтуваний, вимудрований, виселюваний, виспеціалізований, витеоретизований, відкомбінований, гротескований, загрожений, запопуляризований, психологізований, розкупюрений, розмітингований, спогадуваний, спрозорений, стадійований, софістикований, ущемлюваний* та ін.;

прислівники із суфіксами **-о, -е, -и, -а, -ому** (безпрефіксні і з префіксами **за-, між-, най-, не-, при-, роз-,** прийменником-префіксом **по-)**: *діалектно, європейськи, закулісно, кльово, міжнародно, найрадніше, незчужа, по-хуторянському, прикольно, розширювально, савонаролівськи, українськи, цукристо, чиновно.*

Поодинокі приклади ілюструють словотвірні типи:

іменники – із суфіксом **-ництв-о** на позначення заняття особи, названої мотивувальним іменником: *месництво,* із суфіксом **-ець** на позначення особи за місцем роботи: *вітчизнянець* (працівник редакції журналу «Вітчизна»), із суфіксом **-ень** зі значенням носія ознаки: *виродень,* із суфіксом **-іст** на позначення особи за поглядами, смаками: *еталоніст,* із суфіксом **-тет** на

[13] Активізацію вживання і творення дієслів із префіксами **у- (уне-)** розглядає О. О. Тараненко [Тараненко 2015: 197–199]. На широкому використанні дієслів доконаного виду із префіксами **у- (в-), уне- (вне), з-** та суфіксом **-и-** в мовній практиці перших десятиріч XXI ст., особливо в наукових і публіцистичних текстах, наголошує Л. М. Колібаба [Колібаба 2019]. Дослідники з-поміж слів-ілюстрацій наводять дієслова *уневажливити, утривалити*. Тексти І. Дзюби демонструють конкретну реалізацію семантики подібних слів, їхню валентність (див. ще в прикладах до словотвірних типів дієслова *збаналізуватися, врозумлювати, уроювати (вроювати),* іменники *усправедливлення, устійливість, устосування*).

позначення збірної назви: *персоналітет*, із суфіксом **-ло (-йло)** на позначення особи як носія певної процесуальної ознаки: *забивайло*; прикметники – із суфіксом **-ов** на позначення такого, який має стосунок до того, що названо мотивувальним іменником: *тусівковий*, із суфіксом **-альч-** на позначення такого, який має стосунок до відповідної дії, названої дієсловом: *страждальчий;* дієслово із суфіксом **-ствува-** зі значенням «перебувати в якомусь стані»: *побратимствувати*.

Публіцистичні тексти І. Дзюби засвідчують використання субстантиватів: *вічне, епохальне, загальнозначуще, знане, значуще, марне, мерущі, минуще, понижуюче, розкладове, узвичаєне* та ін.; предикатів: *випалювано, технологізовано, увікладено, чинено* та ін.

Для слововживання І. Дзюби характерним є використання прикметників і прислівників у вищому й найвищому ступенях порівняння: *аморфніший*, *заповненіший*, *масштабніший*, *обжитіший, послідовніший*, *природніший*, *спонтанніший*, *стихійніший; драматичніше*, *незмиренніше*, *патетичніше* та ін.

Прикметно, що публіцист вживає і відносні прикметники як компаративні і суперлативні утворення (*об'єктивованіший, останніший, прозаїчніший, найінтернаціональніший*, *найістинніший*, *найостанніший*): *Отож, може, варто виходити з Ґадамерівського постулату про те, що розуміння вище і ширше за метод, що метод є функцією розуміння, а не навпаки. Це вбереже від багатьох утрат і захистить від непомірних претензій «крутих» методологій, особливо тих, які оголошують себе останньою істиною, хоч за ними стоїть уже довга черга ще* ***останніших*** [Дзюба 2001а: 659]; *Одним із наріжних каменів слов'янофільської віри – і релігійної, і політичної – була віра в народ, точніше російський народ. Слов'янофіли вважали себе його* ***найістиннішими*** *речниками* [Дзюба 2001а: 168]; *Він* [Гоббс], *одначе, наголошує, що до війни штовхатиме не лише взаємний страх між народами, а й перенаселення: «А коли весь світ виявиться перенаселеним, тоді війна залишиться* ***найостаннішим*** *засобом…»* [Дзюба 2006: 45]. Яскравим зразком

індивідуально-авторського словотворення є суперлативний прикметник *наймойсеїстіший*, утворений від власної особової назви Мойсей – одного з найбільших, найшанованіших пророків за Біблією. Це слово в прямому значенні позначає «який найвищою мірою виявляє риси вдачі, психічні, духовні особливості характеру, притаманні біблійному пророку Мойсеєві». У цитаті прикметник вжито зі зневажливим та іронічним забарвленням, оскільки йдеться про Генерального секретаря Комуністичної партії колишнього Радянського Союзу Й. В. Сталіна: *Звичайно ж, і лідери потрібні, і особисті якості лідерів мають велике значення. Але, як сказав колись поет, оспівуючи* ***наймойсеїстішого*** *Мойсея XX ст.: «Народ достоин своего вождя, а вождь достоин своего народа». Так що і захоплення, і претензії, і прокляття тут можуть бути (і бувають) взаємними* [Дзюба 2006: 599].

Для мовного стилю І. Дзюби властивим є й широке вживання іменникових, прикметникових і прислівникових композитів та юкстапозитів як маркерів індивідуальної творчості: *авторозкрутки, бандоотаманчики, благородно-розбійницький, болісно-щасливий, варварськи-авральний, великодержавництво, вузькоперсональний, географічно-ландшафтно, грантоїдство, гуляй-космічний, законопідлеглість, занудливо-нав'язливо, зрезигновано-легковажний, зустрічі-розлуки, карпатозалежний, комунономенклатурний, космококетерія, культурно-відродженський, макулатурокаламуть, маскогравець, метафори-девізи, мігрант-інонаціонал, москвозомбованість, націосадизм, новоінтелектуали-патріоти, однодоріжжя, опонент-заперечник, пансько-інтелігентський, позанаціонально-всеміщанський, політмудрагель, правда-потреба, правопочуття, приходько-інопланетянин, розсіяння-вигнанство, солдафонськи-галантний, техноестетизм, череводогідництво* та ін.

Серед складних слів можна виокремити лексеми з префіксоїдами: **багато-** (*багатовекторність, багатоекранність, багатоємний, багатократ, багатотомовий*), **взаємо-** (*взаємозаперечливий, взаємоздійснення,*

взаємонищення, взаємопровокування, взаємопроникальний, взаємопідсилення, взаємостимулювання, взаємотяжіння), **все- (усе-)** (*всевіда, всезаперечення, всевічний, всеімперський, всекараючий, вселенськість, вселюдство, вселюдськість, всеприналежність, всесвітянство, всечутний; усевідання, усеїдство, усеповалення, усерозуміння)*, **кіно-** (*кіновиразність, кіноестетика, кіноестетичний, кінометафора, кінометафорика, кіномова, кінопокруч, кінопритча*), **напів-** (*напівграфоманський, напівзберегтися, напівінтелігент, напівкримінальний, напівосвічений*), **сам-** (*самобуддист, самовгамовано, самовиниклий, самовиродження, самовідновлення, самовтішання, самогенералізація, самодостатність, самозображення, самоконцентрація, самомарнування, самоповсталий, самопокара, саморепрезентація, саморозтрата, самороз'ятрювання, самосилкування, самостояння, самотворення, самоцінність*)[14], **світо-** (*світоблукальницький, світобудівний, світовлаштування, світознавець, світоперетворювальний, світопочування, світопояснювальний, світорятувальний, світосистемність*); лексеми із суфіксоїдом **-ман** (*булгакоманія, сталіноманія, шевченкоманія*).

Ефекту публіцистичних текстів І. Дзюба досягає не лише завдяки експресивному слововживанню, а й завдяки семантичним перетворенням. Так, зафіксовані з поширеною семантикою слова публіцист використовує у невластивих для них контекстах, додаючи іншого змісту. Наприклад, слово *поверхи* зі значенням «частина будинку, що включає ряд приміщень, розташованих на одному рівні» (СУМ VII: 643) набуває значення «рівні індивідуального розвитку, самоідентифікації людини» в контексті: *Отже, можна говорити про різні* ***«поверхи»*** *ідентичності і про різну міру вираженості ідентичності та окремих її аспектів* [Дзюба 2006: 127], а також підзначення «окремі частини, розділи, рівні структури чого-небудь цілого» у контексті: *Послідовно розглянувши у попередніх розділах усі «стадії» становлення концепції Потебні, всі* ***«поверхи»*** *його великої теоретичної*

[14] Докладніше про вживання слів з основою **само-** в текстах І. Дзюби див. у [Самойлова 2020: 335–343].

будівлі, – конкретно і переконливо доводить [І. Фізер] *її конструктивну міцність та життєздатність і на сьогодні* [Дзюба 2001а: 648–649];

іменник *рентгенограма* зі значенням «зображення на рентгенівській плівці, утворене внаслідок діяння на неї рентгенівського проміння, що пройшло крізь досліджуваний об'єкт» (СУМ VIII: 506) набуває значення «дзеркальне відображення чого-небудь, з повним внутрішнім змістом, таке, як на рентгенівській плівці» у контексті: *Правду кажучи, я* [І. Дзюба] *починав читати його* [роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»] *з деяким острахом: перші сторінки нагадували хроніку подій. Але з кожною сторінкою ця хроніка наповнювалася рефлексіями оповідача і ставала* ***рентгенограмою*** *душі нашого сучасника* [Дзюба 2011: 70];

слово *тиражування* зі значенням «дія за знач. тиражувати: робити потрібну кількість копій кінострічки, платівки тощо» (СУМ X: 119) набуває значення «відтворення, репродукування за певним кліше, стандартом, трафаретом» у контексті: *І все-таки не віриться у це масове* ***тиражування*** *(клішування) цивілізацій і людств. І логіка, й інтуїція – проти* [Дзюба 2008: 277].

Показовим щодо наближення деяких використовуваних публіцистом одиниць до узуального й кодифікованого статусу є їхнє вживання в текстах різного авторства. Пор., наприклад, уживання прикметника *передшевченківський* у трьох джерелах: *Український романтизм і* ***передшевченківської,*** *і шевченківської доби хоч і розвивався… під впливом західноєвропейського, польського і російського..., але багато в чому й відрізнявся від них* [Дзюба 2001а: 334];

Драматурги, маючи перед очима поважну «Наталку Полтавку», зуміли вдержатися в межах літературної пристойності, а вже що віршописці, то зовсім пустились були берега, окарикатуривши по саме нікуди сатиричну сторону «Енеїди». Писали вони здебільшого в 30-х та 40-х роках XIX ст., коли в українському письменстві буйно розрісся романтизм і Квітка вже дав зразки

художньої повісті, коли залунали вже навіть перші співи Шевченкової музи. З цього перехрестя, перетворюваного на національній основі, й склався в 20–40-х роках XIX ст. наш літературний набуток ***передшевченківської*** *доби* (С. Єфремов, Котляревський та його школа. *О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик, Н. С. Курінна, Л. Т. Шевчук, Українська література*, 9 кл., 2017, с. 112);

Передшевченківський *період української літератури відображено у фондах Павла Білецького-Носенка, Лева Боровиковського, Миколи Гоголя, Петра Гулака-Артемовського* (Путівник по фондах відділу рукописів Архіву рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка: сайт. URL: http://www.ilnan.gov.ua/).

С. П. Бибик відзначає, що «нормативність того чи того слова засвідчують його текстові фіксації, усталення у повсякденній мовній практиці спільноти. Це первинний етап узаконення лексичної одиниці в сучасній літературній мові, його усистемнення в синтагматиці й парадигматиці національної мовної структури» [Літературна норма 2013: 134]. Для кодифікації слова потрібно опрацювання усних та писемних текстів, «дефінування слова-поняття й наукове осмислення його місця в лексико-семантичній системі сучасної літературної мови» [там само].

Засоби експресивізації в текстах збірника «Порнократія на марші»

Частину творчого доробку І. Дзюби становлять памфлети, фейлетони, написані наприкінці XX – у перше десятиріччя XXI ст. Чимала їх кількість спочатку побачила світ на шпальтах газет «Дзеркало тижня», «День», «Україна молода», згодом їх надруковано в різних збірниках праць автора. У книжці «Порнократія на марші» зібрано статті саме такого жанру. Звідси її промовиста назва, така сама, як і назва вміщеного в ній однойменного памфлету.

М. Г. Жулинський у статті «Тривоги і болі Івана Дзюби», опублікованій у газеті «День» за 25 липня 2016 р. на відзнаку 85-річчя від дня народження

ювіляра, написав: «Парадокси нашого державотворення «змушують»-спонукають невтомного літературознавця «відключатися» від літератури і «впрягатися» у воза під назвою «Український політикум». І хоча Іван Михайлович бідкається у передньому слові до книжки «Порнократія на марші» (2007 р.), що йому ніяк не вдається «відключитися» від політичної суєти, проте не сумніваюсь: він із особливим натхненням і естетичною насолодою спрямовує сатирично-іронічні стріли в бік сучасних «градо- і державотворців», політичних партій, різного роду суспільних явищ і процесів…» [Жулинський 2016].

За тематикою памфлети спрямовані на висвітлення подій культурно-мистецького і суспільно-політичного життя. І. Дзюба описує, яке становище в Україні з українською мовою і які наслідки можливі за умови надання російській мові статусу другої державної, у якому стані перебуває національна культура і література. З-поміж суспільно-політичних подій в Україні автор зосереджує увагу на передвиборчих перегонах, висуненні кандидатур на посади Президента України, народних депутатів Верховної Ради, на висвітленні ролі еліти в сучасній Україні.

Зазвичай зміст будь-якого памфлету завжди містить критичну оцінку описуваних політичних, економічних, соціальних проблем. Для сатиричного відображення дійсності автор памфлету залучає мовні засоби з негативною оцінкою. Мовні одиниці, якщо йдеться про слова нейтрального стилю, можуть набувати експресивного забарвлення, передусім іронічного, саме в контекстному оточенні. Отже доцільно розглядати цілі фрази, контексти, щоб зрозуміти, в чому іронія, сарказм.

Ґрунтовне дослідження категорії експресивності «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» належить Н. І. Бойко [Бойко 2005]. Авторка, зокрема, розглянула формальні й неформальні показники експресивності лексики, семантичні типи експресивних іменників, дієслів і прикметників, марковану лексику як вияв ідіостилю

письменника, засоби внутрішньої та зовнішньої експресивізації нейтральних лексичних одиниць у художньому мовленні. Щодо зовнішньої експресивізації лексем нейтрального стилю Н. І. Бойко зазначає, що така експресивізація в художніх контекстах не змінює номінативних значень слів, які лише набувають більшого чи меншого експресивного (емотивно-оцінного) забарвлення [там само: 461]. Також дослідниця зауважує, що до активних засобів увиразнення та підсилення узуальної експресивної семантики лексичних одиниць належать різнорівневі текстові компоненти (лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, графемні тощо) та чинники синтагматичного характеру (порівняльні конструкції різного типу, повтори, протиставлення, парономастичні сполуки тощо), контекстуальна (індивідуально-авторська) синонімія, антонімія [там само: 497]. Такі узагальнювальні положення, зроблені Н. І. Бойко в результаті аналізу текстів української художньої літератури, цілком застосовні для вивчення засобів експресивізації в текстах художньо-публіцистичного жанру.

З погляду функціонально-текстової стилістики мова памфлетів насичена лексикою й синтаксичними структурами, що виражають авторську оцінку описуваних подій. Стилістичну майстерність І. Дзюби виявляємо насамперед у тих текстових фрагментах, у яких унаслідок механізму взаємодії лексичних одиниць й синтаксичних структур створюється іронічний тон оповіді, що часто переходить у саркастичний.

Аналіз матеріалу виявив різні засоби для досягнення мовної експресивності. Її показниками можуть виступати:

образне вживання стилістично нейтрального слова (*прапороносець*): *Але психологічний комфорт залежить від адекватного сприйняття ситуації і не в останню чергу – від розуміння проблем другої сторони, чого якраз драматично бракує* ***прапороносцям*** *мовної нетерпимості* [Дзюба 2007: 24];

стилістично нейтральні слова набувають емотивно-оцінного забарвлення (прикметники найвищого ступеню порівняння, іменник *ангел*, іменники-

демінутиви *яблучко, листочок*): *Ось і недавно – виступає на «Інтері» один із керівників однієї із* ***найсвободолюбніших*** *і* ***найсправедливіших*** *наших партій – ну* ***ангел ангелом!*** [там само: 20]; *Адама і Єву, як свідчить Біблія, збентежила їхня голизна, коли поласували* ***яблучком*** *з дерева пізнання добра й зла та освідомилися, і вони поквапилися прикрити свій срам фіговим* ***листочком*** [там само: 17];

стилістично марковане слово (*братія*): *Навіть якби та бібліотекарка чи той лікар заплющили очі на соціальний абсурд задля «національної солідарності» з тими-таки, умовно кажучи, відвідувачами київського «Голлівуду» ..., – то звідки візьметься якийсь націєтворчий, державотворчий, культуротворчий імпульс у тієї темної, екстравагантної* ***братії***? [там само: 13];

образне вживання стилістично нейтрального слова (*довбешка*) і стилістично маркованого слова (*хряпати*): *А радіо й телевізор уже й не вмикай – так і* ***хряпає*** *по голові* ***довбешкою*** *«політреклами»* [там само: 29];

повтор того самого слова (*еліта*): *Говорять про* ***еліту*** *політичну, про* ***еліту*** *фінансову, господарську, управлінську; є* ***еліта*** *наукова, культурна, мистецька, спортивна; є своєрідні «піделіти», чи субеліти, в кожній галузі культури, мистецтва і спорту; є свої «локальні»* ***еліти*** *в кожному регіоні, в кожному районі чи містечку* [там само: 5];

енантіосемічність слова (*опозиція*), антонімія прикметників (*провладний, антивладний*), твірні (*гетьмани, отамани*) й похідні слова (*гетьманята, отаманчики* – демінутиви із несхвальною конотацією): *5. Кому по силі розвалити Україну? – Нікому особисто. 6. А що ж тоді потрібно? – Потрібні наполегливі колективні зусилля всіх політичних сил, державних діячів;* ***опозиції,*** *яка йде до влади;* ***опозиції,*** *яка вийшла з влади; криміналітету* ***провладного*** *й криміналітету* ***антивладного****; самодіяльних* ***гетьманів*** *і* ***гетьманят, отаманів*** *і* ***отаманчиків*** [там само: 49];

слова зниженого стилю (*кар'єристи-демагоги, скоробагатьки*), іменник із префіксом **псевдо-** (*псевдоеліта*), вкраплення з російської мови (*«ребята»*), оказіоналізм І. Дзюби (*пізньокомсомольський*): *Життєздатна і продуктивна еліта формується в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у* ***псевдоеліту****, в якій змішалися відламки радпартноменклатури, найметикованіші «ребята» з* ***пізньокомсомольського*** *господарства, політичні* ***кар'єристи-демагоги****, сумнівного походження* ***скоробагатьки*** [там само: 10];

іменники із префіксами **роз-** (*розкультурення*) та **де-** (*деукраїнізація*): *Але є безсумнівні цінності, є спільні інтереси. Головний із них – протистояння тим грізним процесам* ***розкультурення,*** *які, маючи глобальний характер, в Україні нашаровуються на потужні процеси* ***деукраїнізації*** [там само: 15];

лексикалізована кінцева основа складних слів (*кратія*), семантичний показник (авторське витлумачення слів з кінцевою основою **-кратія**): *На довгому і вигадливому шляху своєму людство, як відомо, скуштувало багато різних* ***«кратій»: аристократію*** *(владу благородного п'ястука),* ***охлократію*** *(владу чесних горлохватів),* ***плутократію*** *(владу безкорисливої мошни),* ***партократію*** *(владу розуму, честі й совісті),* ***бандократію*** *(модифікація попереднього), а подекуди й* ***демократію*** *(владу спеціально виплеканих речників народу)* [там само:17];

метафоричні поширені словосполучення: *То крізь мальовничі* ***декорації електронно-збройової імплантації демократії*** *в регіони стратегічної сировини* ***проріжуться гострі роги нафтобізнесу****, то якийсь лідер держави не втримається від якоїсь спокуси* [там само: 18];

модифіковані фразеологічні одиниці: *Багато хто з депутатів це розуміє і намагається відклеїти з себе непочесну наліпку «недоторканності», але ж скільки тих, що тільки задля неї і* ***пробивалися смертним боєм у депутати!*** [там само: 20]; *Можна уявити, наскільки порядніщими й достойнішими були б*

наші виборчі кампанії, якби не ***золоте руно депутатської недоторканності!*** [там само: 20];

цитата іншого автора: *Їхня – малоросів – висока доля, очевидно, –* ***«в сусіда бути гноєм, // Тяглом у поїздах їх бистроїзних»*** *(Іван Франко)* [там само: 37]. Г. М. Сюта, розглядаючи питання статусу цитати, теорії цитатності як напряму рецептивно-стилістичного пізнання поетичного тексту, зазначає, що поетична цитата – це функціонально-текстовий код, що репрезентує специфічний спосіб стильового мовомислення і текстотворення, зорієнтований на діалог із мовно-культурною традицією [Сюта 2018: 12].

У памфлеті «Порнократія на марші» до додаткових критеріїв вираження експресивності належить авторське маркування шрифтовими прийомами. Завдяки шрифтовому виділенню – великими літерами – окремого слова публіцист намагається наголосити саме на такому слові, яке, за задумом автора, має бути семантичним центром речення. Графічна візуалізація фіксує емоційний стан публіциста під час опису подій. Також цей шрифтовий прийом стає чинником для виявлення контекстуального експресивно-емоційного потенціалу виділених слів. Наприклад, посилюється емоційний вплив експресивної одиниці в текстовому фрагменті: *«Пригадуєте, як один молодий, але вже не бідний депутат, … коли його однопартійця звинуватили в тому, що вкрав сорок тисяч гривень громадських грошей, – … вигукнув: «Давайте віддамо їм ці НЕЩАСНІ сорок тисяч гривень, і хай вони подавляться!». Що вони справді НЕЩАСНІ в його розумінні, – це ясно кожному, хто бачив трохи раніше … репортажі про його статки»* [Дзюба 2007: 19–20]. Одиниці, марковані як стилістично нейтральні, набувають конотативних ознак у контексті: *«А далі щось зовсім рідне: Я, Максим Семитуз, почесний глашатай … Команди «Ніяк», радий доповісти …, що ми і тільки ми знаємо, як зробити ТАК, щоб було НЕ ТАК, а НІЯК»* [там само: 30]; *«Невже ж він забув, що таке СПРАВЖНІЙ адмінресурс?! Невже забув, що ВІН витворяв два й півтора року тому?!»* [там само: 20].

Зауважмо, що значну кількість слів у тексті памфлету взято в лапки. Авторські лапки, підкреслюючи зневажливе ставлення публіциста до описуваних реалій, виконують роль сигналізатора зміни позитивної оцінки на негативну в семантиці слова: *за «цивілізованого» капіталізму, розвал моралі «стикується» з утратою совісті, реклама «красивого життя», володіння «контрольним пакетом акцій», «якість життя» суспільства, облудність поняття «народний депутат», «стратегія» партійних ватажків, «одержавлення» російської мови в Україні, деградація суспільства «прозоріша»*.

Речення, в якому нанизані слова в лапках одне за одним: *«Спершу якийсь нерозбірливий гул – не то «нари», не то «Канари», «з тіні», «в тінь», «в Європу», «в Азію»* [там само: 29], є яскравим прикладом гри слів, коли зіставляються близькозвучні лексеми.

Позитивно оцінний зміст автор вкладає в символізацію образа *Слово*: *«Адже духовні виміри царства Слова їм* [«мовним» демагогам] *недоступні. У Слові вони бачать лише його інформативну поверхню»* [там само: 25]. У першому реченні І. Дзюба символізує образ *царство Слова*, в наступному – пише лексему *Слово* (вживане тут з прямим номінативним значенням) з великої літери, надаючи їй урочистої, піднесеної конотації. Подання лексеми в цьому контексті яскраво свідчить, як вивищує І. Дзюба розуміння значення мови, кожного слова.

Лексика мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій»

Стилістичну різноманітність мовних одиниць спостерігаємо в книжці «Спогади і роздуми на фінішній прямій». Ця книжка належить до мемуарного жанру. У ній щоденникові записи про роки дитинства, воєнні й повоєнні часи, навчання в школі, інституті, аспірантурі, роботу у видавництвах, на заводі; це розповіді про родину, друзів, сусідів. В окремих нотатках І. М. Дзюба подав мову матері, бабусі, своєї дружини Марти, дочки Олени, онучки Ольги, інших

членів родини, сусідів, знайомих і незнайомих людей. Деякі записи мають назву «Дзюбізми». М. Г. Жулинський зазначав: «Я просто-таки смакую його «Спогади і роздуми на фінішній прямій». Стільки невичерпного мовного багатства Іван Дзюба там «наскладав», занотовуючи діалоги, розповіді, окремі фрази своєї рідні <…> Все це мовностилістичне багатоголосся, яке він почув із «маминої мови», підслухав із розмов родичів, сусідів, звичайних робітників, селян, вичитав у листах, впіймав, як то кажуть, «на льоту» – в автобусі чи поїзді, у черзі, вихопив із газет, оголошень тощо, залишилось у записниках Івана Михайловича і назвалося “Дзюбізмами”» [Жулинський 2007: 15].

Наведімо приклади авторських висловів із цих записів: *Тьопнув опонента цитатою («Одійди, а то як тьопну цитатою!»)* [Дзюба 2008: 179]; *Торував свій шлях з бульдозерною послідовністю* [там само: 266]; *Не затуманена жодною думкою правильність* [там само: 266]; *Історія – неабиякий майстер робити з малого велике* [там само: 266]; *Без кінця мив руки з милом (йому сказали, що нечистий на руку)* [там само: 267]; *Персона ґрата – людина за ґратами* [там само: 267]; *Гордіїв радіовузол* [там само: 267]; *Гіподинамія духу* [там само: 311]; *Молотили солому розмов* [там само: 312]; *Далекосяжний ніс* [там само: 312]; *...Але талант – це не здатність набалакати і науявляти казна-що. Талант – це велика совісність перед правдою* [там само: 313].

Наявність у тексті книжки розмовної лексики, як репрезентанта живої народної мови, беззаперечно сприяє відображенню мовної характеристики героїв мемуарів. Ілюстраціями можуть слугувати слова матері І. Дзюби Ольги Никифорівни. Напр.: *висюга* ‘висока на зріст людина’. *«Такий висюга» (високий)* [там само: 113]; *джалий* ‘миршавий, слабкий’. *«Він змалку джалий» (миршавий, слабкий)* [там само: 110]; *одсажнювати* ‘обробити певну кількість сажнів землі’. *Скільки це ви одсажнювали?* [там само: 111]; *підхопень* ‘маленька дитина’. *«Ти був тоді ще підхопень» (малий)* [там само: 113]; *приапаратитися* ‘причепуритися; підготуватися’. *«Приапаратилась» (1. Причепурилась; 2. Підготувалась до роботи)* [там само: 110], *«Приапаративсь»*

(вирядився, підготувався) [там само: 164]. Особливої уваги заслуговує те, що для автора було важливо пояснити, з яким саме значенням уживали те чи те слово. Недаремно він у записах після мови персонажів (часто подаючи її в лапках) у дужках закцентовував на семантиці вживання. Зрозуміло, що ці авторські коментарі становлять підґрунтя тлумачної зони в структурі СМТОУ.

Про незаперечне значення для науково-описових досліджень таких слів свідчить той факт, що в інших літературних джерелах натрапляємо на ті самі мовні одиниці, але вже з іншим семантичним навантаженням. Так, Н. І. Тяпкіна, аналізуючи лексико-семантичну групу «Некродемономени» в демонологічній лексиці української мови, вказує на кілька належних до цієї групи загальновживаних лексем, з-поміж них – *висюга*. Цей іменник як некродемономен має значення ‘покійник, що шкодить живим’ [Тяпкіна 2006: 9]. Як загальновживане це слово номінує людину, що скоїла самогубство повісившись.

На найменування *підхопень* натрапляємо в художніх творах «Полтава» Б. Лепкого, «Світован. Штудії під небесним шатром» М. Дочинця, журналі для дітей «Веселка – The Rainbow», опублікованому українською мовою в Джерсі-Сіті (США): *І такою знав її* [Ганну] *мало що не від дитини Войнаровський. Жевжиком дражнив колись, пізніше називав підхопнем, а ще пізніше поранковою зорею* (Б. Лепкий, Полтава); *Недоліток, підхопень (підліток)* (М. Дочинець, Світован. Штудії під небесним шатром); *А що ти, підхопню, теж хочеш бити татар? – хтось питає. – Не смійся з нього, він справжній козак, – інший відповів. – Він стріляє і ціляє так, що не одного дорослого засоромив* (Веселка – The Rainbow, 09.1984).

Важливим фактом для повноти опису функціонування мовної одиниці є те, що автори художніх творів подають семантичні роз’яснення лексеми *підхопень*. Б. Лепкий у прикінцевій частині «Пояснення слів, виразів, власних імен» зазначив, що саме тут, у творі «Полтава», *підхопень* – це дівчина, яка швидко все сприймає. М. Дочинець написав розділ роману «Його словоперсні»

(тобто Світована) у вигляді алфавітного словопокажчика з короткими поясненнями в дужках, у якому *підхопень* – це підліток. У журналі «Веселка – The Rainbow» після оповідання «Як малий Яцько став козаком» Антона Лотоцького подано пояснення деяких слів, серед них і іменника *підхопень* – людина, яка без надуми береться за діло.

Слово *підхопень* варте уваги ще й тому, що воно зафіксоване як номінація частини обладунку. У «Російсько-українському словнику для військовиків» (1995) А. Бурячка, М. Демського, Б. Якимовича в статті *подхват* подано еквівалент *підхопень* і приклад вживання слова у сполученні *підхопень для нижнього щита*.

У записах І. Дзюби є слова-професіоналізми, що репрезентують його роботу у видавництвах. Прикладом таких мовних одиниць є іменник *вітчизнянець* і прикметник *вітчизнянський*. Вони пов'язані відношеннями похідності з номінацією «Вітчизна» – так називали літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України, що виходив у світ упродовж 1933–2012 рр. Цими оказіональними лексемами послуговувалося оточення навколо журналу, іменуючи так працівників редакції видання і всього того, що було пов'язане з ним. Іменник *вітчизнянець* супроводжено ілюстрацією: *Дивним чином у цій кампанії взяв участь і недавній «вітчизнянець», а тепер головний редактор «Літературної України» Павло Архипович Загребельний – не думаю, що з нелюбові до Копиці, бо ж ішлося зрештою, не про Копицю, може, треба було рятувати своє становище головреда «ЛУ», яке теж було під загрозою після його ризикованих новаторських експериментів* [Дзюба 2008: 489]; прикметник *вітчизнянський* – ілюстрацією: *Головним же для мене* [І. Дзюби] *було: залучити нових людей, створити якесь «вітчизнянське» авторське ядро. І воно поступово формувалося: Іван Світличний, Євген Сверстюк, Віктор Іванисенко, Олексій Ставицький; почали з'являтися й цікаві дописувачі з-поза Києва* [там само: 481].

На слово *вітчизнянський* натрапляємо в книжці С. Йовенко, яка працювала свого часу, як і І. Дзюба, редактором у журналі «Вітчизна»: *Пригадую, у рік виходу збірки «Жолудь» (1983) П. Мовчана я, як редактор відділу поезії «Вітчизни», цілісіньку годину щиро полемізувала з автором у робочому кабінеті, намагаючись довести, чому не підпишу до друку <…> майстерні, ніде правди діти, але гнітючі самоповтори. Як?! – Постійному автору, що десяток літ має традиційні щорічні (!) публікації у «Вітчизні», раптом відмовити?! <…> Література за лаштунками – то не лише тяжкий труд, для когось творення міфології чи, як тепер декому таланить, розкрутка шоу-бізнесу довкола своїх кволих літературних потуг. Це й сумні й комічні, й парадоксальні редакційні бувальщини, і, до прикладу, одна з них, саме ця «вітчизнянська», виводить на зворушливий, беззахисний, зовсім не забронзовілий образ П. Мовчана* [Йовенко 2001: 131–138].

Знижена лексика як засіб експресивізації в книжці «Чорний романтик Сергій Жадан»

І. Дзюба як літературний критик чимало статей присвятив опису постатей і творчості низки діячів літератури й культури. З увагою до стилістичних особливостей вживаної лексики зазначмо, що якщо в статтях, написаних у 70–90-і рр. XX ст., публіцист послуговується здебільшого стилістично нейтральною лексикою, то, зокрема, розглядаючи творчість сучасного поета Сергія Жадана у книжці «Чорний романтик Сергій Жадан», він залучає чимало мовних одиниць зниженого стилю, у тексті наявна гра слів, стилістичні фігури. Літературний портрет поета й прозаїка написано в зовсім іншій мовній манері – у стильовій манері стьобу, молодіжного жаргону. Як відомо стьоб визначають як особливий вид спілкування, мову молодіжної, з натяками на інтелігентність, тусівки, мову, що виникла і розвинулася у 70–80-ті роки XX ст.

Такий обраний напрямок у стилістиці тексту звичайно не може не привертати уваги дослідників – літературознавців, лінгвістів, культурологів та

ін. Так, літературознавець Т. Гундорова поділилася враженнями від прочитання книжки «Чорний романтик Сергій Жадан» на сайті «ЗБРУЧ». Її вразило саме написання книжки, адже І. Дзюба і С. Жадан такі несхожі між собою. І. Дзюба – шістдесятник, статечна людина, поважана в соціумі і культурі, закорінена в цінностях великої духовності та високої культури. С. Жадан – яскравий дев'яностник, хуліган, речник попкультури. Інтерес І. Дзюби до С. Жадана викликає ще більше збентеження, якщо взяти до уваги, що деякі тексти С. Жадана через ненормативну лексику й стьоб не сприймають його однолітки, а люди старшого покоління почувають себе ображеними і скандалізованими [Гундорова 2021].

Проте на сторінках книжки знаходимо мовби відповіді І. Дзюби. Аналізуючи збірки поезій «Цитатник» (1995) (цикли «Казанова», «Тереза», «НЕП»), «Пепсі» (1998), «Вогнепальні й ножові» (2012), збірку поезії і прози «Біг Мак», есей «Anarchy in the Ukr», роман «Депеш Мод» та ін., публіцист зазначає властиву Жаданові ігрову форму, іронію в його стилістиці, особливо коли той пише про щось «примусово канонічне», або послуговується казенною радянською або пострадянською фразеологією, «на незборимий комізм якої в нього просто унікальне чуття», пристрасть до гри, розіграшів [Дзюба 2017: 72–73].

Насичення тексту книжки експресивною оцінною лексикою спостерігаємо вже у назвах розділів: «Маргінали і месії, симулянти і симулякри», «Цивілізаційний вибір слобожанських чуваків», «Радянська лажа, бізнес-інферн і чорні душпастирі», «Духовні практики трахкачів і трахкачок, або “А козак дівчину та й вірненько любить, а сказати не сміє”».

Привертають увагу висловлення автора про епатажне мислення, манеру ефектного мовлення С. Жадана у розділі «Поетика епатажності й спецефекти». І. Дзюба пов'язує можливість великої кількості вульгаризмів у лексиці Жадана-прозаїка з досвідом спілкування в молодіжних тусівках. Публіцист міркує, що не варто потрапляти в полон жаргона, краще бути *над* ним, а не *в* ньому [Дзюба

2017: 50], і вважає, що у С. Жадана є помітні заслуги у сфері «регулювання» босяцького жаргону й вони варті уваги лексикографів [там само]. Поет і прозаїк до слів з тусівкового жаргону знаходить відповідники українською мовою, що звучать природно. І. Дзюба резюмує, що якщо в перших повістях С. Жадана «чуваки» диктували мовний етикет, у творах «смакували словотвірні можливості солов'їної в напрямку сквернослів'я», проте з часом такі смакові уподобання майже зникли [там само: 53–54].

До стилістично зниженої лексики зазвичай зараховують загальний сленг, жаргонізми (професійні) як вид спеціального сленгу, діалектизми (соціальні), вульгаризми, розмовні одиниці. Ґрунтовне дослідження про стилістично знижену лексику належить Б. О. Коваленку, який вивчав розмовні, просторічні, діалектні, сленгові, жаргонні, вульгарні, лайливі одиниці на матеріалі сучасної української публіцистики [Коваленко 2003: 8–9].

У тексті книжки виявлено групи знижених мовних одиниць: ті, що вже виконують експресивну функцію через свою внутрішню форму (напр., *балачка, братва, бухло, водяра (горілка), грантоїдство, стадна (потреба), прибабаханий, читач-совок*), ті, що набувають зниженої експресивності за допомогою словотворчих засобів (напр., *нардеписько, пострадянщина, походеньки (проповідницькі*), ті, що маючи загальномовний нейтральний стилістичний статус, у певних контекстах можуть набувати зниженої експресивності (як елементи фігури мови – гри слів).

Проілюструємо на прикладах уживання лексем, належних, зокрема, до молодіжного жаргону:

наблати́катися. Набути навички, досвіду, розібратися в чому-небудь. *Це кілька веселих і молодих як чорти фанатів футболу, року й пива (швидше водяри), які достатньо* ***наблатикалися*** *в євроцінностях і добре приліпилися до щедрих європейських «мультикультурних» програм та гасають Європою без будь-яких комплексів* [Дзюба 2017: 30];

чува́к. Молодий чоловік, юнак. *І все-таки — про Жадана (також і про Жадана). Це потрібне.. мені самому, аби спробувати осягнути для себе, людини радше з Дев'ятнадцятого століття, унікальний феномен недавнього луганського* ***«чувака»*** *(уникаю виразніших самоозначень, яких не бракує в його спогадальних текстах), що дав незаперечно природний поетичний голос багатьом зі свого не дуже благовісного покоління* [там само: 5–6];

прико́л. Жарт, дотепний вислів, витівка. *Або ж просто великодушно розігрував читача, інтригував: назви окремих віршів, циклів і навіть деяких збірок у нього* [С. Жадана] *бувають підкреслено «асиметричними» щодо їхнього справжнього змісту, інколи одверто зазивальними (хай і метафоричними) або й збитошними, в дусі вуличної поетики* ***приколів*** [там само: 8];

прико́льний. Прикм. до **прико́л;** оригінальний, смішний, дотепний. *Так, 2014 року в київському видавництві «Laurus» вийшла невеличка добірка поезій під жаданівськи* ***«прикольною»*** *назвою «30 доказів існування Бога і 29 заперечень»* [там само: 103]. || *у знач. ім.* **прико́льне**. *Читач буває різний. І молодь різна. І студенти різні. І запити змінюються. І моди. Модне сьогодні забудеться завтра.* ***Прикольне*** *сьогодні завтра заіржавіє* [там само: 53];

прико́льність. Власт. за знач. **прико́льний.** *Оповідач далекий від якихось співчуттів..., від якихось жалів за чиєсь загублене життя..., за самоспотворення (мов і не бачить цієї загубленості: натомість скільки* ***прикольності!)*** [там само: 43];

прико́льно. Присл. до **прико́льний**; оригінально, смішно, дотепно. *Позитивні оцінки не менш рафіновані: кльово,* ***прикольно,*** *драйв* [там само: 31].

Останні наведені приклади демонструють уживання автором сукупності слів, об'єднаних відношенням похідності: *прикол, прикольний, прикольне, прикольність, прикольно*.

У тексті натрапляємо на значну кількість використання таких одиниць, які створюють ефект гри слів. Явище *гра слів* визначають як використання

звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їхніх окремих значень і частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій та ін.) для створення певних фонетико- і семантично-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні – «обіграванні» різних значень або вживань (смислів) та синтаксичних функцій близькозвучних або однозвучних одиниць [Тараненко 2007: 110].

Ілюстраціями гри слів, а саме такого виду, коли поєднуються близькозвучні слова, можуть слугувати контексти: *Але є й вірші іншого типу – більш* ***соціалізовані*** *й* ***локалізовані****. В них визирають клаптики індустріального пейзажу й побуту Донеччини* [Дзюба 2017: 24]; *Одним із головних мотивів у «Нових віршах», а потім і в «Тамплієрах» є мотив* ***будування*** *рідного дому й* ***опоживання*** *його, наповнення людським теплом і любов'ю* [там само: 98].

Ефекту гри слів надає поєднання спільнокореневих слів: *Отож – Сергій Жадан. Майже всіма ушанований і далеко не всіма читаний. Багатьма* ***чутий*** *– але не всіма* ***почутий****...* [там само: 6]; *А тут, у* ***нецитатному «Цитатнику»****, маємо, приміром,* ***безваршавну «Варшаву»*** *як умовний пункт транзиту Схід – Захід* [там само: 8]; *Вони* [«ліві»] *– найактивніша частина мобільної мультикультурної публіки, разом з утеклими* ***дисидентами*** *незрозумілих* ***дисидентств*** [там само: 33]; *То* ***ганьбило*** *когось* ***ганьбить****, то* ***гетькало*** *когось* ***відгетькує*** [там само: 45]; *В наступних.. поетичних збірках Жадана побачимо..* ***угрузання*** *й* ***загрузання*** *того неосяжного світового буття в рутину людського побуту* [там само: 22–23]; *Прошу зрозуміти мене правильно, я не порівнюю молодого.. Сергія Жадана з* ***неосяжним*** *і* ***недосяжним*** *Бертольдом Брехтом* [там само: 83];

поєднання спільнокореневих і близькозвучних слів маємо в двореченнєвому фрагменті: *Однак доводиться визнати, що вживлення* ***сакрального в буденне*** *(чи* ***обуднення сакрального****) інколи сприймається як* ***зручний («ручний»)*** *поетичний прийом і втрачає чар творчої всеприсутності вищої сили. Тоді йдуть* ***необов'язкові*** *й* ***дріб'язкові*** *принагідні згадки (всує!) про*

Господа, Богородицю, ангелів – та всілякі спрощені контакти з потойбіччям [там само: 24];

поєднання форм того самого слова, напр.: *Це могло діятися де* ***завгодно****, коли* ***завгодно****, з ким* ***завгодно*** [там само: 24]; *Тож не будемо про якісь* ***«позиції»****, бо нам скажуть, що буття поза* ***позиціями*** *– це теж* ***позиція****, та ще й яка, а заперечення всіх ідеологій – це і є найуніверсальніша ідеологія* [там само: 37].

Власні назви у творчості І. Дзюби

Традиційно власні назви не залучають до реєстрів загальномовних тлумачних словників. Л. О. Пустовіт, вивчаючи власні назви в українських поетичних текстах другої половини XX століття, відзначала їхній зв'язок з культурними традиціями народу. Цей зв'язок постає як індивідуально-авторська картина світу, адже власні назви мають біографічне значення, відбиваючи оточення, світогляд автора, його естетичний смак [Пустовіт 2009: 42–43].

Онімний простір у публіцистичних текстах І. Дзюби надзвичайно багатий. За денотативними ознаками це антропоніми, топоніми (напр., *Україна, Росія, Англія, Німеччина, Туреччина, Польща, Китай, Угорщина, Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Константинополь, Тегеран;* українські міста, селища, поселення, хутори: *Сталіно* (тепер м. Донецьк), *Маріуполь, Ново-Троїцьке, Ново-Московськ, Павлоград, Комишуваха, Миколаївка, Оленівка, Стара Колонія, Електростанція* (скорочена назва поселення *Електра*), *Київ, Львів*), хрононіми (напр., *Коліївщина, Просвітництво, Кавказькі війни*), ергоніми (напр., *Оленівські Кар'єри* (рудник, тепер м. Докучаєвськ), *Сталінський державний педагогічний інститут, Інститут мовознавства АН УРСР, «Дніпро»* (видавництво), *«Молодь»* (видавництво), *«Вітчизна»* (журнал), *«Літературна Україна»* (газета), *«Сяйво»* (книжковий магазин), *Київський авіаційний завод*) та ін. оніми. Насиченість певного тексту онімами залежить від його жанрової специфіки, мети, ідейно-тематичного спрямування. Так,

онімні одиниці збірника «З криниці літ» становлять групу загальнонародної ономастики і як реальні власні назви виконують номінативну, інформативну функцію, адже у збірнику вміщено статті й роздуми з літературознавства, культурології, естетики, передмови до книжок, написані в різні роки, починаючи з 60-х років XX ст. і закінчуючи першими роками XXI ст. Тексти статей належать до наукового стилю і мають ознаки публіцистичного (які меншою мірою, які більшою мірою, до того ж низка статей спочатку побачила світ на сторінках газет і журналів, зокрема «Культура і життя», «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Літературна Україна», «День», «Сучасність», «Зарубіжна література», «Дивослово»). Варто відзначити, що найпотужніше порівняно з іншими онімними розрядами у статтях представлено антропонімію. Це й логічно, зважаючи на улюблений жанр І. Дзюби – портрет діяча літератури й культури. Недаремно значущість і вагомість саме антропонімів підкреслено окремим додатком «Покажчик імен» [Дзюба 2001: 815–828], що нараховує близько 1 265 імен із зазначенням сторінок, на яких вживано це ім'я. Згідно з даними Покажчика найчастіше трапляються імена (у дужках після прізвища зазначено кількість сторінок, на яких згадане це ім'я): О. Білецький (на 31 с.), М. Гоголь (на 18 с.), В. М. Гюго (на 39 с.), О. Довженко (на 41 с.), М. Драгоманов (на 18 с.), А. Дюма (на 17 с.), Г. Квітка-Основ'яненко (на 14 с.), М. Костомаров (на 14 с.), І. Котляревський (на 14 с.), М. Коцюбинський (на 17 с.), Леся Українка (на 20 с.), А. Міцкевич (на 25 с.), Ш. Петефі (на 40 с.), Р. Роллан (на 15 с.), Ю. Словацький (на 26 с.), О. Хомяков (на 135 с.), І. Франко (на 28 с.), Т. Шевченко (на 338 с.), В. Шекспір (на 16 с.), Й. К. Ф. Шиллер (на 27 с.). Покажчик містить не лише імена вітчизняних і зарубіжних літературних, культурно-громадських, а й політичних діячів, напр., М. Горбачов, І. Сталін, О. Е. Л. Бісмарк, князів, царів, цариць, імператорів, королів, напр., Генріх IV, Єлизавета Петрівна, Іван IV, Карл V, Карл XII, Катерина II, Луї Філіпп, Людовік XI, Людовік XIV, Людовік XVIII, Микола I, Микола II, Олександр I,

Олександр II, Олександр III, Наполеон Бонапарт, Павло I, Петро I, Петро III, Тиберій, Філіпп II, Фрідріх II, Чингісхан.

Як бачимо, найбільше покликань на прізвище Т. Шевченка. Про значущість антропонімів і їхню текстотвірну функцію свідчать і назви статей: «Шевченко і Петефі», «Шевченко і Хомяков», «Шевченко і Шиллер: візія ідеального стану суспільства», «Шевченко і Гюго», «Шевченко і Словацький», «Олександр Білецький і проблеми літературознавчого синтезу», «Читач як естетична проблема у працях Олександра Білецького», «Кілька зіставлень (читаючи Кобилянську)», «Потебнянська зоря Івана Фізера», «Світовий контекст естетики Довженка».

Книга I видання «На трьох континентах» (2013) – це також портрети діячів літератури й культури, діячів української словесності, як писав І. Дзюба, творчість яких розгорталася на трьох континентах, і на етнічній території, і на теренах розселення. У книжці зібрано статті про М. Шлемкевича, С. Кримського, О. Ольжича, І. Багряного, Р. Рахманного, П. Зайцева, Д. Нитченка, Ю. Шевельова, О. Ізарського, Г. Грабовича, В. Брюховецького, М. Ільницького, М. Зерова, Ю. Клена, М. Бажана, І. Качуровського, Б. Рубчака, Г. Тименка, Б. Чіпа, В. Затуливітра, Д. Кременя і О. Лишегу. У кінці книжки, так само як і в збірнику «З криниці літ», вміщено «Покажчик імен» [Дзюба 2013: 781–805]. І тут так само найбільше разів згадує І. Дзюба прізвище Т. Шевченка (на 119 с.). За даними покажчика також чимало покликань, крім названих вище прізвищ, на постаті І. Багряного, О. Білецького, В. Винниченка, М. Грушевського, М. Зерова, М. Костомарова, Є. Маланюка, О. Олеся, Т. Осьмачки, М. Рильського, У. Самчука, Г. Сковороди, П. Тичини, Лесі Українки, І. Франка, М. Хвильового.

У памфлетах лексика, їхня семантика, побудова синтаксичних конструкцій слугують для висловлення експресивно-емоційного авторського ставлення до описуваних подій політичного, суспільного, культурного життя.

Зрозуміло, що й оніми, крім номінативної, інформаційної функції, починають виконувати необхідну стилістичну функцію.

Серед онімів у розглянутих памфлетах, як і в статтях згаданих вище збірників, кількісну перевагу мають антропоніми, напр.: Т. Шевченко, А. Григор'єв, М. Добролюбов, М. Чернишевський, А. Чехов, І. Бунін, К. Чуковський, А. Луначарський, К. Станіславський, Б. Пастернак, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, А. Окара, Л. Кучма, Д. Табачник, Адам, Єва.

У створенні заголовків памфлетів І. Дзюба неодноразово вдавався до використання власних назв. Наприклад, наявні заголовки, що містять: топонім *Україна* («Не позбавляйте Україну майбутнього», «Як нам розвалити Україну?»), антропоніми *Шевченко, Салтиков-Щедрін, Денікін* («Алергія на Шевченка», «Бога ради, залиште Денікіна собі», «Напівзабутий російський геній. *Салтиков-Щедрін про нас з вами, про наші вибори і про сучасний світ взагалі*») [Дзюба 2006: 516–592]. Деякі підзаголовки також містять антропоніми, напр.: заголовок памфлету «На «еліту» надійся, а сам не плошай» і підзаголовок «Спроба відповіді на запитання, запропоновані Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова», заголовок «Не позбавляйте Україну майбутнього» і підзаголовок «Відкритий лист до Президента України Л. Д. Кучми».

Антропонімний простір поширюється і на епіграф, елемент заголовкового комплексу. У низці памфлетів, статей наявні дотекстові епіграфи з іменами епіграфованих авторів, такими, як Т. Шевченко, О. І. Білецький, Г. Гайне, В. Маяковський, Яков де Бальмен. Так, у памфлеті «Напівзабутий російський геній. *Салтиков-Щедрін про нас з вами, про наші вибори і про сучасний світ взагалі*» наявні три епіграфи з епіграфованими авторами В. Маяковським, Г. Маленковим і Максимом Страшновим (останнє ім'я належить вигаданому персонажеві): 1) «Для подхода для такого Мало, что ли, жизнь дрянна? Для такого Салтыкова, Салтыкова-Щедрина? *Владимир Маяковский, «лучший, талантливейший поэт нашей советской епохи», 1928 г.*», 2) «Нам нужны наши,

советские Гоголи и Щедрины. *Георгий Маленков, секретарь ЦК КПСС, 1952 г.*», 3) «Бывшие братские народы нашего Пространства могут по праву гордиться тем, что блестяще осуществили мудрые предначертания Салтыкова-Щедрина. *Максим Страшнов, Генеральный Президент Пространства, 2037 г.*» [Дзюба 2006: 516].

Показовим щодо вживання вигаданих власних назв є памфлет «Порнократія на марші». Для вираження зневажливого ставлення до кандидатів у владні структури в період передвиборчої кампанії автор вдається до вигаданих імен осіб і назв партій: *Брехуненко-Врунов, голова Партії Чесно Награбованого Майна; Врунов-Брехуненко, голова партії «Було Ваше, Стало Наше»; Смрад-Осатанєлов, голова Партії Крутого Братерства; Максим Семитуз, почесний глашатай Експрес-Рятувальної Команди «Ніяк».* Надзвичайно прозорою є мотивація іменування персонажів і очолюваних ними партій. Їх негативно-оцінний зміст мотивований відповідною семантикою апелятивів: *брехун, врун, сморід, сатана, награбований*. Для демонстрації вищого ступеня несхвального ставлення до персонажів публіцист творить прізвища шляхом складання синонімічних слів, та ще й відверто глузує, міняючи місцями компоненти прізвища-юкстапозита.

Антропонімна лексика чисельно переважає і в мемуарах. Ономастичний простір мемуарів містить не лише реальні антропоніми (імена членів родини І. Дзюби, сусідів, вчителів, знайомих, друзів, колег по роботі та ін., напр., *Ольга Никифорівна Гнітько* – мама І. Дзюби, *Михайло Іванович Дзюба* – батько, *Іван Карпович Дзюба* – дід, дядько *Григорій*, *Федір Анфимович* і *Наталія Кузьмівна Кисілі, Тимофій Хомич Довгий* – учитель з української літератури), ойконіми (напр., *Сталіно, Одеса, Київ, Львів*) та інші оніми, але й вигадані. Свою ономастичну майстерність автор, зокрема, виявляє в сюжетах: про країну Ідеалію і її очільника Ліквідона (*У країні* ***Ідеалії*** *диктатор* ***Ліквідон*** *дав вказівку своїм ученим (Ідеальній академії наук) знайти спосіб оживляти померлих хоча б на добу* [Дзюба 2008: 207]); планету Гомократос (*На планеті*

Гомократос *учені проблему харчування високорозвиненої людності розв'язали радикальним чином* [там само: 204]); про літературне життя Києва XII ст. (дійові особи: гусляр *Квас*, модерніст *Кібернетько*, дружинник *Жлоб*, княжий читальник *Триокий*, плекатель громадської тиші *Протуберанц*, гуслярі й лицедії *Хамло, Скриня, Немед*, дружинник у творчих справах *Рокотальник*, дружинники *Княже вухо* і *Промтоварний*, критик *Ізувєр*) [там само: 206–206]; у рубриці «Дзюбізми» (*лектори: Триндюк, Богомерзький, Звіроящір; поет Многощирий; критик Прокрустов; урядовий філософ Секір-Башка; композитор Децибелло; дівиця Нефертітькіна* [там само: 222].

Звернення до різнобічних праць літературознавця, публіциста І. М. Дзюби, написаних упродовж тривалого періоду – 60-ті рр. XX ст. – перші десятиліття XXI ст., різного тематичного спрямування, різного жанру – літературні портрети, памфлети, мемуари, дало змогу зібрати й проаналізувати фактичний матеріал з погляду словотворення і слововживання. Передусім до аналізу залучено лексеми, не зафіксовані в трьох академічних тлумачних словниках. Виділено кілька груп лексем за словотворчими типами, які є найпоказовішими маркерами у мовній діяльності автора. Чимало утворених композитів і юкстапозитів мають експресивно-оцінну конотацію.

За кількістю слововживань на першій позиції перебуває словотворча модель із префіксоїдом **сам-**. Можна припустити, що для І. Дзюби найулюбленішими, а головно найзначущими були слова із цим компонентом – основою займенникового прикметника *сам*. З уваги до цього, знову повертаючись до розмови публіциста з В. Абліцовим, прикметним є завершення розмови. На питання В. Абліцова про те, чого треба найбільше боятися народові, Іван Михайлович відповів: «Народу – втрати самоповаги, саморозуміння, самосвідомості» [Дзюба 2001: 54].

Стилістику текстів І. Дзюби зумовлюють тематичне спрямування, мета тієї чи тієї праці. Переважно стилістичну нейтральність мовних одиниць спостережено в описах портретів діячів літератури й культури, за винятком

книжки «Чорний романтик Сергій Жадан», більшою мірою емоційно-експресивні виражальні засоби – у мемуарах, памфлетах, в описі творчості С. Жадана.

Власні імена посідають невіддільну й вагому частину лексикону розгляданих праць І. Дзюби. В усіх текстах серед онімних розрядів кількісно переважають антропоніми. Онімні одиниці виконують номінативну (інформативну) та стилістичну функції. Тексти насичені реальними іменами осіб, назвами місцевостей та іншими географічними об'єктами і т. ін. Також у текстах фігурують вигадані власні імена, зокрема в окремих сюжетах книжки «Спогади і роздуми на фінішній прямій», які засвідчують словотвірну майстерність І. Дзюби і позначені яскравою експресивністю.

Емпіричний матеріал, дібраний із праць І. Дзюби, став тією лексикографічною базою, на підставі якої укладено словникові статті, що ввійшли до «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття». Вживані публіцистом мовні одиниці, що відповідають лексичним нормам сучасної української літературної мови і не зафіксовані в опублікованих академічних тлумачних словниках, безумовно, становлять інтерес для оновлення й доповнення реєстру тлумачних словників загальновживаної лексики української мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с.

СУМ VI – Словник української мови: в 11 т. Т. VI. Київ: Наукова думка, 1975.

СУМ VIII – Словник української мови: в 11 т. Т. VIII. Київ: Наукова думка, 1977.

СУМ Х – Словник української мови: в 11 т. Т. Х. Київ: Наукова думка, 1979.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

ЛІТЕРАТУРА

Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин: ТОВ «Видавництво "Аспект-Поліграф"», 2005. 552 с.

Брюховецький В. С. Романтичний інтелектуал. *Феномен Івана Дзюби : Матеріали круглого столу, 17 листопада 2006 р.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 9–12.

Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. К., 2011. С. 238–249.

Гундорова Т. І. Міст через покоління: як зустрілися Іван Михайлович і Сергій Вікторович. 26.07.2021. Zbruč: сайт. URL: https://zbruc.eu (дата входження 17.03.2023).

Дзюба І. М. Є поети для епох. К.: Либідь, 2011. 208 с.

Дзюба І. М. З криниці літ : тритомовик. К.: Обереги : Гелікон, 2001 (2001а). Т. ІІ. 848 с.

Дзюба І. М. На трьох континентах: у 3-х кн. Кн. І. К.: Видавництво «КЛЮ», 2013. 807 с.

Дзюба І. М. Порнократія на марші : Статті, фейлетони, памфлети. К.: Смолоскип, 2007. 96 с.

Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. К.: Криниця, 2008. 928 с.

Дзюба І. М. Спрага. К.: Ред. журн. «Український Світ», 2001 (2001б). 280 с.

Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. К.: Україна, 2006. 848 с.

Дзюба І. М. Чорний романтик Сергій Жадан. К.: Либідь, 2017. 112 с.

Жулинський М. Г. У мене свій світ, своя позиція. *Феномен Івана Дзюби : Матеріали круглого столу, 17 листопада 2006 р.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 13–35.

Жулинський М. Г. Тривоги і болі Івана Дзюби. 25.07.2016. Газета «День»: сайт. URL: Kyiv.ua. http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/tryvogy-y-boli-ivana-dzyuby (дата звернення 17.09.2020).

Залізняк Ю. Б. Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела: Автореф. дис. ... канд. наук зі спеціальності «журналістика»: 10.01.08. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики, 2007 (2007а). 20 с.

Залізняк Ю. Б. Морально-політична публіцистика Івана Дзюби: історіографічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія «журналістика»*. 2007 (2007б). Вип. 30. С. 197–208.

Йовенко С. А. Крапки у книзі життя Павла Мовчана. *Вітчизна*. 2001. № 1–2. С. 131–138.

Колібаба Л. М. Реактуалізація префіксально-суфіксальних дієслів в українських наукових та публіцистичних текстах. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 81–93.

Коваленко Б. О. Стилістично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О.Потебні НАН України, 2003.

Літературна норма і мовна практика [Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А., Сюта Г. М., Чемеркін С. Г.; за ред. С. Я. Єрмоленко]. Ніжин: ТОВ «Видавництво "Аспект-Поліграф"», 2013. 320 с.

Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації: У 2 ч. Ч. 1. Львів: ПАІС, 2008. 376 с.

Носова Б. М. Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці І. Дзюби. *Актуальні питання масової комунікації*. 2017. С. 70–86.

Порпуліт О. О. Осмислення персуазивних особливостей публіцистики Івана Дзюби. *Діалог: Медіа-студії*. 2014. Вип. 18–19. С. 108–118.

Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини XX століття: семантико-функціональний аспект. Київ: УНВЦ «Рідна мова», 2009. 243 с.

Рижко О. М. Аксіологічні домінанти в публіцистиці Івана Дзюби. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2013. № 5. С. 248–257.

Самойлова І. А. Складні слова з основою само-. *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 335–343.

Стріха М. В. Почути Івана Дзюбу. *Обрії особистості : Книга на пошану Івана Дзюби*. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 7–16.

Сюта Г. М. Цитата в українському поетичному тексті XX століття: джерела, прагматика, рецепція: Автореф. дис. … д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ: Інститут української мови НАН України, 2018. 44 с.

Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.

Тараненко О. О. Гра слів. «Українська мова». Енциклопедія. 3-є вид., зі змінами і доп. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 110–112.

Тарнашинська Л. Б. Талант бачити культуру як цілісність: Іван Дзюба в контексті своєї доби. *Тарнашинська Л. Б. Українське шістдесятництво:*

профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип, 2010. С. 440–500.

Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 20 с.

Феномен Івана Дзюби : Матеріали круглого столу, 17 листопада 2006 р. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 176 с.

Частакова Н. С. Іван Дзюба: Дух і творчість: літературний портрет. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2016. 208 с.

2.5. Олесь Гончар: неолексикон Українського Відродження

Олесь Гончар належить до когорти тих славетних інтелектуалів світового масштабу, які повністю присвятили себе осмисленню глобальних проблем людства, з'ясуванню шляхів та можливостей гуманізації та демократизації суспільства, повносилого розвитку національних мов і культур у полікультурному просторі [Ващенко 1978; Ганжа 2019; Головащук 1988; Гоян 2008; Єрмоленко 1998, 2019; Жулинський 2008; Коць 2019; Мех 2019; Пилинський 1986; Сологуб 1991; Степаненко 2009–2013 та ін.].

Художні твори письменника, серед яких дев'ять романів («Прапороносці», «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка», «Собор», «Циклон», «Берег любові»; «Твоя зоря»), повісті («Стокозове поле», «Земля гуде», «Микита Братусь», «Бригантина», «Далекі вогнища», «Спогад про океан» та ін.), книги нарисів («Про наше письменство», «Японські етюди», «Письменницькі роздуми», «Чим живемо: на шляхах українського Відродження»), збірки оповідань («Новели», «Дорога за хмари», «Маша з Верховини», «За мить щастя» та ін.) та тритомові «Щоденники», засвідчують мовну й концептуальну картину світу другої половини XX століття. Вони є

основою сучасної макропарадигми знань, під якою розуміємо інтегрування й накопичення результатів наукових досліджень різних галузей знання [Карпіловська 2013; Клименко 2008; Сюта 2015; Сніжко 2015, 2017в, 2020 та ін.]. Ідеографічне систематизування лексичного складу творів Олеся Гончара є основою української схеми Універсуму, адже неолексикон щоденникових записів письменника покриває ті ділянки лексико-семантичної системи мови, які не відтворені одинадцятитомним Словником української мови (1970–1980) та сучасними тлумачними словниками (СУМЖ, СУМД, СУМ-20, НСЗ-09, НСЗ-10 та ін.).

Неолексикон Олеся Гончара розглядаємо як сукупність нових слів і значень, а також стійких сполучень слів, які засвідчують активний розвиток мовної системи й увиразнюють парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні та аксіологічні властивості української мови [Сніжко 2016–2022]. Аналізуємо продуктивну розбудову Олесем Гончаром системи складних слів та образних висловів, які є визначальними для його ідіостилю й філософії світосприймання [Богуцька 1998; Головащук 1988; Сологуб 1991; Сологуб 2007; Степаненко 2009; Степаненко 2012; Сніжко 2017б; Сніжко 2018б та ін.]. Теорію формування нової джерельної бази тлумачної лексикографії посилюємо методологією ідеографічного систематизування новотворів [Карпіловська 2013; Клименко 2008; Максимчук 2015; Сніжко 2016а; Сніжко 2016в; Сніжко 2017а; Сніжко 2017б та ін.], науковими засадами моделювання мовної й концептуальної картин світу [Степаненко 2012; Сніжко 2018] та системного дослідження ідіостилю й філософії мови письменника [Вокальчук 2008; Гриценко 2012; Єрмоленко 1998; Єрмоленко 2019; Козирєва 2019; Сологуб 1991; Сологуб 2007; Русанівський 2002; Тараненко 2007; Тараненко 2015; Цимбалюк-Скопненко 2010; Цимбалюк-Скопненко 2016 та ін.]. На основі нової джерельної бази, сформованої за творами Олеся Гончара, моделюємо індивідуальний внесок письменника в розбудову мовно-виражальних засобів та

концептуальних домінант новітнього Українського Відродження [Сніжко 2017–2022].

Лексичний склад «Щоденників» Олеся Гончара адекватно відтворює процеси новітнього Українського Відродження та минулу епоху тоталітаризму [Гончар 2008]. У цьому полягає виняткове значення дослідження його творчості та подання результатів дослідження у сучасних тлумачних словниках. За домінантою **відродження** у новому «Словнику мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (далі – СМТОУ 2022) систематизуємо різні стійкі сполучення слів та моделюємо динаміку процесів Українського Відродження:

відро́дження: Украї́нське [націона́льне] Відро́дження. Повернення до національних традицій українського народу, утвердження гуманізму та високої моральності. *Дуже це доречно почути Україні сьогодні, коли народ пробуджується, коли* ***національне відродження****, хай і болісно, але таки набуває силу* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 244); ***Українське Відродження*** *стає фактом. Хочеться жити!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 257); *Львів по суті очолив зараз рух всієї України за* ***національне відродження****, це справді історична заслуга і Львова, і всієї Галичини. І які державні мужі виходять на арену!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 295). || Про людей, які активно сприяють утвердженню і розвитку національних традицій. *Три дні в Чернівцях триває республіканський фестиваль української пісні «Червона рута» (присвячений пам'яті Володимира Івасюка). Підтримане звідусіль, співало* ***українське Відродження*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 256). – Пор. у СУМ: Відро́дження 2. Період розквіту, піднесення наук, мистецтва, літератури в ряді країн Європи, який внаслідок зародження капіталізму в XIV – XVI ст. заступив середньовіччя; Ренесанс. – Див. **бу́ря відро́дження; духо́вне відро́дження; духо́вна цитаде́ль; Рух**;

відро́дження: Розстрі́ляне Відро́дження*. Піднесення, розквіт української національної культури, який припадав на 20–30-ті роки XX ст. і

припинився через масові репресії. *Незрівнянно глибшого удару завдано було по українству в роки «великого перелому» та голодоморів, коли тотальному руйнуванню було піддано все наше село, цей живильний ґрунт нації, коли ліквідації (суцільної) зазнали церква, мережа «Просвіт», українська наука й культура, коли в крові нечуваного терору захлинулось наше* ***Розстріляне Відродження*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1994), т. 3, с. 518). || Діячі культури цього періоду. *А для мене Тичина – глибоко трагічна постать. Справді, чи не останній із* ***Розстріляного Відродження****, що зостався живий. А чи легшою була його доля?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1991), т. 3, с. 342); *Сьогодні українське радіо передало моє слово (першу передачу) про «недостріляне відродження», як я його називаю, бо, крім* ***Розстріляного****, було і таке.. Маю на увазі Тичину, Рильського, Сосюру, Яновського, Бажана, Малишка, Остапа Вишню, тобто тих, чудом уцілілих, котрі й у пеклі тоталітаризму підтримували честь і високість українського слова* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 463); **ли́царі Розстрі́ляного Відро́дження**, *уроч.* Про сильних духом представників науки і культури періоду Українського Відродження. *Звільнитися йому* [О. Вишні] *з Воркути восени 1943 р. допоміг «вірний його побратим» Олександр Довженко. Та й у самого Вишні почуття товариськості було високе, – це ж можемо сказати й про багатьох* ***лицарів Розстріляного Відродження****. Була честь, була мужність* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, с. 266). – Пор. у СУМД: уточн. знач., ін. іл. – Див. **вче́ний-му́ченик; лю́ди найталанови́тіші; тво́рча інтеліге́нція; Украї́нське націона́льне Відро́дження.**

Варто зазначити, що стійке сполучення слів **Розстріляне Відродження** (з опертям на матеріали «Щоденників» Олеся Гончара) вперше реєструємо в Додатковому томі до Словника української мови в 11 томах (СУМД 2017), в СМТОУ додаємо образний вислів **лицарі Розстріляного Відродження** на позначення мужніх борців за свободу й незалежність України.

Тритомові «Щоденники» Олеся Гончара засвідчують глибоке усвідомлення письменником потужного національного розвитку навіть в умовах радянського тоталітаризму, виняткову роль творчості шістдесятників в розбудові національної самосвідомості та утвердженні української ментальності. За матеріалами щоденникових записів у структурі СМТОУ моделюємо фрагменти концептосфери «Українське Відродження»: «духовне відродження», «духовна твердиня нації», «духовні лідери нації», «Україна-Мати» та ін. Відсильна ремарка Див. у макроструктурі СМТОУ об'єднує лексичні одиниці та стійкі сполучення слів на рівні поняттєвого систематизування:

бу́ря відро́дження, *уроч.* Потужний розвиток національної культури. | Образно. *Учора відкрився поетичний міжнародний фестиваль «Золотий гомін». Палац «Україна» переповнений.. Люди в залі жили вищим, вони почувались серед* ***бурі відродження****, гарячої, емоційної* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 315). – Див. **духо́вне відро́дження, лю́ди найталанови́тіші, украї́нське націона́льне Відро́дження;**

лю́ди найталанови́тіші. Про визначних діячів української науки і культури, які своє життя і творчість присвятили розвиткові України, збагаченню її духовних і матеріальних цінностей. *Не щастить нам з культурою, вірніше з Міністерством культури. Опиняються в міністерському кріслі ніби навмисне такі, щоб гальмувати розвиток.* ***Люди найталановитіші*** *найчастіш* [найчастіше] *зазнають ударів: тільки й чуєш, в неласці то Ніна Матвієнко, то Мареничі, то Ліна Костенко, то Авдієвський...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1982), т. 2, 510); *Хто вони, ці патологічні злостивці, чорні заздрісники, вимагачі слави? Здебільшого (таке враження) – це покидьки нації, хворі люди, невдахи-психопати, але хвороба їхня дивним чином цілеспрямована: справді, мов засліплені ненавистю маніяки, обирають для нападу* ***найталановитіших людей*** *України! Хтось їх спрямовує, розгортаючи цю дику кампанію зла досить синхронно, цілиться по найдостойніших, насамперед по*

самій Спілці, що протягом багатьох літ була духовною цитаделлю, центром протистояння силам тоталітаризму (О, Гончар, Щоденники, 2008 (1992), т. 3, 446). – Див. **лю́ди орли́ного ле́ту і си́льного ду́ху; націона́льна го́рдість; золотоголо́сі орфе́ї Украї́ни; Розстрі́ляне Відро́дження;**

духо́вна тверди́ня на́ції, *уроч.* Про Спілку письменників України, яка є надійною опорою для українців у справі побудови незалежної України та захисту національних інтересів. ***Духовна твердиня нації*** *– ось чим була Спілка письменників у найтяжчі для України часи! Скількох оборонила, скількох захистила, зокрема й Григора! Як домагався Грушецький, щоб я згодився вчинити розправу над Павличком, як грізно передавав Смолич мені генеральські вказівки своїх шефів з Володимирської («Завтра ж маєте виключити з СПУ Ліну Костенко!»), а як на зборах партійних у «Вітчизні» Бичко робив для ЦК публічний донос («Гончар наповнив СПУ націоналістами. Лишилось тільки над нею жовто-блакитний прапор підняти»), то як же можна все це забути і віддати СПУ на поталу озлобленого міщанства?!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1991), т. 3, 388). – Ліна Василівна Костенко (нар. 1930) – українська письменниця, поетеса-шістдесятниця, Лауреат Шевченківської премії (1987), Премії Антоновичів (1989). Григір Михайлович Тютюнник (1931–1980) – український письменник, лауреат премії імені Лесі Українки та Шевченківської премії (посмертно). – Пор. у СУМЖ: твердиня 2, *перен.* – надійна опора, захист; твердиня правди. – Див. **верши́на в украї́нській суча́сній літерату́рі; духо́вна цитаде́ль; тво́рча інтеліге́нція; ядро́ націона́льної культу́ри.**

У новому тлумачному «Словнику мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» лексика тоталітаризму та новітнього Українського Відродження постають двома потужними блоками інформації, які відображають мовне наповнення двох фрагментів концептосфери:

1) «деградація суспільного розвитку в умовах тоталітарної системи» (*бездуховність, знедуховлення, чорна діра бездуховності; бульварщина;*

бульварне чтиво; душевний кастрат; роздвоєння душі; продайдуша; продайбатько; манкурт; двоєдушні вовки та пігмеї; скажені вовки історії; п'ята колона; тоталітарний терор; найчорніші сталінські часи; чорна Іліада XX віку; як опричники Івана Грозного), напр.:

знедухо́влення, -я, *с.* Втрата духовності, перевага матеріальних потреб над духовними цінностями. *Його* [Д. І. Яворницького] *непокоїло, скажімо, чи достатньо готові ми зустріти еру технізовану, чи не ширитимуться за нових умов явища* ***знедуховлення****, самовпевненого, навіть агресивного* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 274). || Позбавлення духовності, знищення духовних цінностей. *Бо чому ж запанувало всюди оце дике, стихійне, антитворяще, звідки таке падіння моралі, таке* ***знедуховлення*** *життя, державне занедбання культури? Наші державці ніяк не хочуть втямити, що без культури повноцінної держави не збудувати. Націю сьогодні ведуть сліпі, у більмах поводирі* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 496). – Див. **декультуриза́ція; мора́льний демонта́ж; чо́рна діра́ бездухо́вності;**

прода́йдуша, -і, *ч., зневажл.* Зрадник, перевертень, перекинчик. *Провокація луганських* ***продайдуш*** *(не інакше як закулісно інспірована апаратниками) викликала бурю в залі* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 297). – Пор. у ФСУМ: продава́ти / прода́ти ду́шу *кому* – втрачати свою гідність, давати згоду служити комусь; зрадити. – Див. **батькопрода́вець; іу́да-запро́данець; продайба́тько; суча́сний Іу́душка Головльо́в**;

2) «процеси оновлення суспільної свідомості в період національного Відродження» (*українська мова як духовний код нації; слово – категорія моральна; чистота й цнотливість нації; духовне євшан-зілля; світ чистоти дитинства; Україна-Мадонна; свята блакить неба; високість помислів; невідцвітне у віках слово Тарасове; Рух; рухівці; демблоківці; духовна твердиня; духовний лідер нації; сонячність життя*), напр.:

духо́вний лі́дер на́ції, *уроч.* Про Спілку письменників України, що об'єднує патріотичних та прогресивних письменників, які постійно дбають про

духовний розвиток свого народу, самовіддано відстоюють національні інтереси. *Спілка стала найбільшою національною силою,* ***духовним лідером нації****, стала завдяки своїй єдності. І, мабуть, саме тому її хтось хоче зруйнувати. А честолюбство – тут найпевніша зброя* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 227). – Пор. у СУМ: лі́дер 1 – той, хто стоїть на чолі політичної партії або іншої певної суспільно-політичної організації; вождь, керівник. – Див. **духо́вна тверди́ня на́ції; духо́вне ядро́; ядро́ націона́льної культу́ри;**

євша́н-зі́лля ду́ху украї́нського, *уроч.* Висока українська духовність, почуття глибокого патріотизму; символ піднесення національної гідності. | Образно. *В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від колиски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості. Відродити їх! Вдихнути в них* ***євшан-зілля духу українського****, дати відчути біоструми гідності, честі – і вони, я певен, прокинуться, стануть людьми. Адже в них не згасла мужність* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 283–284); **духо́вне євша́н-зі́лля**, *уроч.* Почуття глибокого патріотизму, любові до рідної землі; символ піднесення національної гідності. | Образно. *Розбудити східні регіони! Дати мільйонам отих окрадених, оболванених в епоху тоталітаризму людей ковток свободи, урок національної гідності, дати відчути пахощі* ***духовного євшан-зілля****, і вони прозріють, вони стануть людьми!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 301). – Половецька легенда про євшан-зілля, або полин вміщена в Галицько-Волинському літописі під 1201 роком. Понюхавши цього зілля, половецький хан Отрок повернувся в рідну землю, сказавши: «Краще на своїй землі кістьми лягти, аніж у чужій славному бути». – Пор. у СУМ: лише пряме значення «степовий запашний полин», у СУМЖ – символічне вживання слова. – Див. **духо́вне відро́дження; незла́мний дух коза́цьких нату́р; со́нячний дух Украї́ни;**

со́нячність життя́, *експр., уроч.* Високий оптимізм, життєлюбність, безмежне задоволення від життя. | Образно. *Митець має бути оптимістом, нести людям* ***сонячність життя****, радість зорі. Нещасний, безмежно трагічний Ван Гог і той сказав у мить просвітління: «У мистецтва є майбутнє, і таке прекрасне, таке юне, таке справжнє, що, віддаючи за нього нашу молодість, ми тільки виграєм». І це правда!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1978), т. 2, 337). – Див. **моя́ пектора́ль; о́браз ща́стя; степова́, со́нячна, коза́цька, [незрівня́нна] Украї́на.**

Змодельовані фрагменти української концептосфери важливі для визначення шляхів прогресивного суспільного розвитку та запобігання негативним явищам у майбутньому. Історичне панорамне відтворення епохи тоталітаризму у «Щоденниках» Олесь Гончар супроводжує питанням: як людство допустило можливість тиранії, чому XX століття постало епохою найкривавіших експериментів? Сукупний лексикон тоталітаризму, відтворений в СМТОУ, є знаком застороги, лексичною основою для осмислення поняття антилюдяного й антигуманного. Зі сторінок нового словника постають детальні переліки злодіянь сталіністів-шовіністів, відтворені лексемами та стійкими сполученнями слів: *кати-людомори, звірі-енкаведисти, найкривавіший з усіх тиранів, тоталітарний чад, тоталітарна сваволя, смерч злоби й жорстокості, каральна машина, табори-гулаги, катівська сталінська імперія, найбільший табір планети, імперія зла, гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч* та ін.:

табори́-гула́ги, -ів, *мн.* Узагальн. назва місць ув’язнення в часи сталінських репресій. *Я виріс у хаті, де не було лихослів’я. Де навіть черкання (згадувати чорта) вважалося гріхом. Загидила Україну матерщиною Московія. Солдатчина.* ***Табори-гулаги*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 454). – Пор. у СУМЖ: та́бір 3 – місце, де перебувають військовополонені, в’язні; концентраційний табір; у СУМД: ГУЛА́Г, *іст.* – головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень та місць ув’язнення – пенітенціарна

система, що функціонувала в 1934–1956 рр. при НКВС. – Див. **імпе́рія гула́гів; найбі́льший та́бір плане́ти; неося́жна концта́бірна Пі́вніч;**

роки́ чо́рної ру́їни. Епоха масових репресій, голодоморів, примусового переселення народів, чиновницької сваволі тощо в СРСР періоду сталінського тоталітаризму. *Потім* ***роки чорної руїни****, коли над країною йшов смерч злоби й жорстокості... А тоді кошмар війни і світло надії, що проблиснуло навесні 45-го* [1945 р.] *... А після того вселюдська глобальна тривога, яка тягнеться й понині* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 147). – Руїна – час після смерті Богдана Хмельницького до початку гетьманування Івана Мазепи. – Пор. у СУМД: вели́ка Ру́їна – про Україну в часи спустошення і руйнувань; ФСУМ: лежа́ти в ру́їнах; встава́ти з по́пелу і ру́їн. – Див. **найкрива́віші експериме́нти епо́хи; найчорні́ші ста́лінські часи́; тоталіта́рний тер́ор;**

імпе́рія півні́чних хижакі́в, *несхв.* Про Росію з її агресивною, загарбницькою політикою, заснованою на брехні та цинічній зневазі до інших країн. *Москва, погромивши Казань, взяла від татарщини усе щонайгірше собі в науку, хоча було ж, мабуть, у татарських юртах не все вже й погане... Але те краще, людяне, народне було полишено без уваги.* ***Імперія північних хижаків*** *взяла собі на озброєння лише ханську підступність, войовничу агресивність, звичку жити розбоєм... І так далі пішло. Без Івана Грозного не було б гулагів! Садизм Грозного та цинізм Макіавеллі зійшлись у кримінальній особі Сталіна, в його спокійній безмірній жорстокості* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 497). – Див. **імпе́рія гула́гів; каті́вська ста́лінська імпе́рія; неося́жна концта́бірна Пі́вніч.**

На тлі лексикону тоталітаризму постають об’ємні масиви лексики, що відтворюють традиційне світле, високе й прогресивне світосприймання українців: *Божий світ, весняності, високі висоти, богонатхненний, боговдохновенний, книга вічності, мелодія тисячоліть, симфонія світанку, Україна-Мадонна, Богом дана нам Україна, степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна, народ-красолюб* та ін.

Ремаркою Див. групуємо образні вислови на позначення України-Матері, відтворюємо образ Батьківщини, створений Олесем Гончаром:

Украї́на-Мадо́нна, ~и-~и, *ж.* Урочиста назва України, яка для українців є найріднішою і найдорожчою, як рідна матір для кожної людини, як мати всіх людей, уособлена в образі Богородиці. *А сьогодні 30 квітня, сьогодні В е л и к д е н ь ! Ми в Кончі. І кульбаба вже золотаво цвіте (Леся назбирала), і так сонячно, і повінь велика на луках, і звідкись здалека ніби долинають над водами дзвони – великодній благовіст!.. Але то лиш дзвони дитинства... Треба, пора братися за роботу! Ще оцю для тебе святу книгу встигнути б написати, книгу* ***України-Мадонни****...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1978), т. 2, 336). – Див. **Богома́тір; Бо́гом да́на нам Украї́на; Мадо́нна; Украї́на-не́нька; як у Рафае́ля;**

Украї́на: степова́, со́нячна, коза́цька, [незрівня́нна] Украї́на, *уроч.* Художньо-історичний образ України з її сонячними степовими ландшафтами, генетичною могутністю нації, героїчною історією запорозьких козаків. | Образно. *Коли я малював* ***сонячну степову Україну****, з півночі вже насувався Чорнобиль. Дехто мені дорікав: забагато світлого в тебе, забагато сонця! А в житті стільки похмурого... Відповідав на це: моя сонячність – це теж правда! Хіба ні? Я ніби передчував неминучість Чорнобильської ери і знову й знову спішив ухопити для людей більше сонця; любов моя линула до степів, до південних весен, до золотих українських серпнів, бо* ***степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна*** *була для мене найвищим натхненням, це була моя пектораль, втілення самої краси планети!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1991), т. 3, 354). – Див. **Бо́гом да́на нам Украї́на; даро́вана від Бо́га земля́ Украї́ни; моя́ пектора́ль; Украї́на-Мадо́нна.**

Олесь Гончар наповнює неолексикон низкою оцінних найменувань людей (*діяч-кар'єрист, доповідач-опоганювач, партінквізитор, україножер, невіглас-чиновник, тиран вусатий, вороги-наклепники, доморощені герострати, літрекетири, компартійні поганці, кати-людомори, упирі 37-го року, биті*

спекулянти, сталінські гауляйтери, опоганювачі святинь, сміливці-демократи), складних слів на позначення розмаїття кольорів Божого світу (*небесно-блакитний, оливково-сріблястий, світло-золотистий, попелясто-бурий, червонясто-жовтий, густо-червоний, чавунно-чорний, океанно-сивий*), людських емоцій та почуттів (*радісно-містичний, болісно-напружений, іронічно-застережливий, вкрадливо-інтимний, тривожно-погрозливий, здивовано-весело, легко-недбало*) тощо [Сніжко 2017б; Сніжко 2021а].

Потужного наповнення на основі неолексикону «Щоденників» Олеся Гончара [Гончар 2008] та збірки творів «Далекі вогнища» [Гончар 1992] зазнає сакральна сфера української мови. До неї входять назви Бога та Богоматері (*Бог-творець, Найвищий Розум, Покровитель Небесний, Пречиста Богоматір*), які письменник завжди подає з великої літери. В одинадцятитомному Словнику української мови (1970–1980) подібні назви подані з малої літери.

Уперше в тлумачному словнику СМТОУ реєструємо низку стійких сполучень слів з прикметником **духовний**: ***духовні цінності, духовна сфера, духовне відродження, духовна краса, духовне добро, духовне євшан-зілля, духовне ядро, духовне озлидніння, духовне зубожіння, духовний вакуум, духовний апокаліпсис*** та под.:

духо́вне відро́дження. Повернення до духовних традицій українського народу, осмислення ролі Божого закону в житті людей, поширення біблійної літератури, відновлення церковних споруд та ін. *Микола Білоград пише із Сухої: відкрили церкву! Після тривалих глумлінь, тяганини... Оскільки в церкві, перетвореній на комору, ще повно пшениці, то святили воду й панахиду правили біля церкви. Люду з'їхалося з Перегонівки, з Улинівки, звідусіль... Отже,* ***духовне відродження****, набуваючи різних форм, відчувається навіть у Сухій* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1989), т. 3, 257). – Див. **бу́ря відро́дження; відроди́ти духо́вний ко́рінь; вітри́ оно́влення;**

ядро́: духо́вне ядро́, *уроч.* Центральна, найдіяльніша частина нації, яка становить основу її духовності, створює та оберігає її духовні цінності й

моральні устої. *Звичайно, процес розмивання нації відбувається. Все залежатиме від того, якої міцності виявиться в ній* ***духовне ядро*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1967), т. 1, 427). – У СУМ: ядро́ 3, *перен.*, у СУМЖ: ядро́ 4, *перен.* – основна, найдіяльніша частина колективу, групи. – Див. **вели́кий націона́льний пое́т; духо́вна цитаде́ль; ядро́ націона́льної культу́ри;**

життя́: духо́вне життя́. Сфера суспільного життя, пов'язаного з утвердженням високих моральних, естетичних та релігійних цінностей, інтелектуальною діяльністю. *Творчість,* ***духовне життя*** *робить людину вільною* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1966), т. 1, 381); *Літературу справді можна вважати ядром національної культури. І природно, що залежно від сили ядра побільшується чи, навпаки, поменшується дієвість всієї культури, всього* ***духовного життя*** *народу* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1985), т. 3, 66). – Див. **во́гнище духо́вного життя́; духо́вне відро́дження; духо́вні ці́нності; храм кни́ги;**

духо́вна краса́, *уроч.* Найвищий рівень духовності, зразок гуманізму, людинолюбства. *Ісус Христос, цей тесляр із Назарета, молодий мислитель, зостається ось уже 2000 літ ідеалом* ***духовної краси****. І що знала історія могутніше за його наскрізь гуманне вчення?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 9). – Див. **Бог-творе́ць; духо́вні ці́нності; Найви́щий Ро́зум; Небе́сний Покрови́тель.**

Варто зазначити, що в одинадцятитомному СУМ стійких сполучень слів з прикметником **духовний** немає. Отже, у сучасному СМТОУ засвідчуємо активну розбудову фрагмента концептосфери «українська духовність», що є важливою ознакою новітнього Українського Відродження [Сніжко 2018г; Сніжко 2019а; Сніжко 2021]. Зазнає розвитку та сфера духовності, що пов'язана з релігійною основою, а також з внутрішнім світом людини. Постає низка лексичних одиниць та образних висловів, які увиразнюють вагомість християнських заповідей, високої людяності, архетипів української культури, за

якими, за висловом Олеся Гончара, «людина людині повинна світити»: *люди великодні, собори душ бережіть, свята блакить неба, внутрішня небесність*.

Глибокою вірою в Бога, вселюдський могутній розум, гуманістичні засади людського співжиття пройняті сторінки творів Олеся Гончара. Письменник постійно наголошує на світлому майбутньому, вірить у **вселюдський світанок**: *Хочеться вірити, що з нами завершується якийсь найтрудніший етап людської історії, відходить гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч, за якою нарешті настане* ***вселюдський світанок****! Адже далі неможливо так. Людина живе задихаючись. Звідусіль на неї полюють, її грабують, відбирають святині, лізуть в душу, в найінтимніший світ. Природне право забуте. Плоди розуму, досягнення науки повернуті на ганьбу, на те, щоб вивідувати, підслухати, вистежувати кожен крок...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 207).

Вагомими для дослідження мовних і суспільних проблем є щоденникові записи письменника про культурний та мовний розвиток, значення культури для всезагальної гуманізації суспільства. Уперше в СМТОУ подаємо гаслами стійкі сполучення слів **українська мова, рідна мова, національна мова, державна мова**. Це ті ключові моменти, константи української культури, яким Олесь Гончар надавав особливого значення. За ілюстраціями зі «Щоденників», у яких представлене словосполучення **українська мова**, простежуємо не тільки суть, вагомість та багатофункційність української мови, а й систематизуємо знання про особливості розвитку української мови в епоху тоталітаризму, коли творчій інтелігенції доводилося захищати її від «розгулу валуєвщини» та злодіянь «нищителів мови»: *На 1966 р. вид-во «Техніка» по розділу фіз.-мат. наук планує 28 видань рос. мовою і лише одне –* ***українською****!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1966), т. 1, 408); *Одна лише робітниця з Херсона, ткаля, з російським прізвищем, виголосила своє слово* [на Пленумі ЦК] *чудовою* ***українською мовою*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1974), т. 2, 178); *Був Пленум. Всі секретарі обкомів, які раніш виступали* ***українською****, зараз відмовились від*

неї. Один лише Ільницький, закарпатський секретар, ще дозволив собі. Та двоє жінок. Оце і все. Досягли. І сорому ніхто не почува [почуває] (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 204); *Почастішали факти зневажання української мови ..А на останньому Пленумі ЦК* ***українською мовою*** *виступав лише один – тернопільський секретар. Решта гнали суржик* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1976), т. 2, 284); *З певного часу по Українському радіо уперто культивують двомовність. З неодмінним елементом приниження «діалекту». Робиться так: радіожурналіст ставить питання комусь у цеху чи на фермі* ***українською мовою****, а йому відповідають російською, тобто суржиком, і він тут же й сам переходить на «общепонятный»..* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1977), т. 2, 327); *Сьогодні Пленум ЦК КПУ.* ***Українською мовою*** *виступила одна лиш колгоспниця з Полтавщини. Враження, що тільки й зосталося совісті, що в цієї сивої жінки* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1978), т. 2, 359); *З незрозумілою для мене тупою послідовністю й цинізмом* ***українська мова*** *витискається, виганяється звідусіль, де їй треба бути б згідно з Конституцією. Зменшується кількість українських шкіл (з якою, напр., брутальністю закрита найстаріша в Києві 92-га школа, що існувала більше 100 років)... Вигнано мову з офіційних публічних зборів, засідань...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1979), т. 2, 363); *Відкрився XXVII з'їзд Компартії України. Цілий день балаканини і жодного слова* ***українською мовою*** *(хоча в складі делегатів 65% українців). Тон задав Щербицький. Говорив як великий заготовач, про культуру майже нічого. Та й що він може про неї сказати? Як нищить мову протягом років і років! Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови – він, Щербицький. З садистською послідовністю виганяє* ***українську мову*** *з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 крб., чи то пак 30 сріблянників* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 81); *Надрукувала «Правда» статтю. Тільки всю душу з неї вийняла. Повишкрібали все до словечка, де йшлося про потребу шанувати національну*

мову, про обов'язковість вивчення ***української мови*** *в українських школах... А я, наївний, вірив, що це все старання доморощених валуєвих та шульгіних. Як важко тобі жити, слово Тарасове, слово Лесине* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 83); *Відкриття Конгресу. Театр опери переповнений. Люди прибули зі всіх континентів. Навіть японець заговорив* ***українською мовою****, каже, відкривають кафедру україністики. Те, що відбувається, грандіозно! Після прийняття Декларації, по-моєму, – це друга за значенням подія. Вперше переступили через розбрати й непорозуміння. Вперше Україна зібрала воєдино своїх дітей, розпорошених по світах* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 312); *Вранці слухаємо святкову літургію з Володимирського собору. Відправа ведеться переважно* ***українською мовою****. Люду – повен храм. Багато молоді – це особливо відрадно. Відроджується нація. Йде відбудова духовності* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 450).

У цьому переліку представлено лише частину авторського осмислення поняття «українська мова» та особливостей її функціонування в умовах радянського тоталітаризму та періоду Незалежності, які Олесь Гончар засвідчує у тритомових щоденникових записах. До словникової статті **українська мова** в СМТОУ подаємо кілька ілюстрацій, а активну позицію письменника на підтримку української мови засвідчуємо низкою словникових статей під гаслами: **державна мова; державний, конституційний захист мови; державність української мови; битва за мову; мовний плацдарм** та ін., напр.:

мо́ва: держа́вна мо́ва. Мова, обов'язкове уживання якої у сфері державного управління, виробництва, освіти, культури, науки, засобів масової інформації закріплено законодавством. *Позаторік у відповідь на мого листа Горбачову про національні утиски з Москви прибула тоді дуже солідна комісія.. Зустрічались приїжджі з десятками людей, по кожному пункту перевіряли, чи Гончар не згустив, бува, фарби, і зрештою дійшли висновку, що українська* ***мова*** *не може бути (в Україні!)* ***державною*** (О. Гончар,

Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 323). – Державний статус української мови в Україні засвідчує стаття 10 Конституції України. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. – Пор. у СУМД: держа́вна мо́ва – мова, уживання якої є обов'язковим в офіційній сфері певної держави; знач. уточн. – Див. **держа́вність украї́нської мо́ви; держа́вний, конституці́йний за́хист мо́ви; націона́льна мо́ва; рі́дна мо́ва; украї́нська мо́ва;**

за́хист: [держа́вний, конституці́йний] за́хист мо́ви. Сукупність правових заходів щодо утвердження державного статусу української мови в Україні, забезпечення її розвитку та функціонування в усіх сферах суспільного життя українців. *Вийшла постанова українського Політбюро нібито «на **захист мови**». Куца. Половинчаста. Прийнята з явною нехіттю* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 156). – Пор. у СУМ: бра́ти (взя́ти) під за́хист – заступатися за кого-, що-небудь, захищати від посягань, нападу і т. ін. – Див. **держа́вна мо́ва; націона́льна мо́ва; украї́нська мо́ва.**

Удержавлення української мови в Україні та забезпечення її повносилого розвитку – пріоритетне завдання громадської діяльності Олеся Гончара. Глибоко осмислює письменник поняття **зросійщення**, формує образні вислови **розгул русифікації** та **розгул сучасної валуєвщини**:

розгу́л русифіка́ції, *зневажл.* Період насильницького зросійщення та асиміляції неросійських народів СРСР. *Була ж у нього* [В. В. Щербицького] *влада бодай стримати **розгул русифікації**, репресій* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 279). – Див. **манку́рт; нищи́телі украї́нської мо́ви; під ко́лесом русифіка́ції;**

розгу́л суча́сної валу́євщини, *зневажл., експр.* Активне організоване зросійщення народів СРСР, закриття українських шкіл в Україні, обмеження сфери функціонування української мови в епоху неототалітаризму. | Образно. *І єзуїт Суслов, і маразматик Брежнєв, по чиєму знаку після ташкентського інструктажу зчинився нечувано брутальний **розгул сучасної валуєвщини**,*

певне, не раз відзначали заслуги Щербицького у ліквідації української мови і переведенню всіх і вся на «общепонятный». Скільки зусиль доводилось тоді докладати нам, українській інтелігенції, щоб хоч якось пригальмувати, стримати руйнівний процес, оборонити рідну мову, де тільки можна, зупинити закриття українських шкіл (згідно «волі батьків») (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 478). – Див. **нищи́телі украї́нської мо́ви; під ко́лесом русифіка́ції; розгу́л русифіка́ції.**

Важливими для нас є роздуми письменника про суть поняття **рідна мова**, яка, за висловом Ф. С. Бацевича [Бацевич 2008: 57], є потужною духовною силою для кожного її носія в умовах полікультурного простору:

мо́ва*: рі́дна мо́ва. Мова батьків, мова народу, до якого належать мовці за походженням; найміцніша основа духовного об'єднання кожного народу, в якій зосереджені глибини його духовної культури. *Була телевізія. Три години – про стан української мови в республіці. Крім усього іншого, сказав і про тих батьків, що оббивають пороги у директорів шкіл, домагаючись увільнення своїх синочків від вивчення...* ***рідної мови****! А чи подякують вони за це вам, коли виростуть?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1984), т. 3, 11); *Переведняк – так кажуть на Херсонщині про того, хто цурається* ***рідної мови****. В цьому чується презирство. «Є тут українці й переведняки, – пише один виборець із Генічеська. – Ліз по лєстниці, а впав із драбини...»* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1984), т. 3, 40); *На секції поезії, кажуть, сильно виступив на захист мови Павличко. Є сини в тебе, Україно! Б'ються за* ***рідну мову****, як леви... Та й скільки можна терпіти знущання?* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 105); *А «Правда», втративши сором, публікує огляд газет Казахстану, докоряє, що вони закликають берегти рідну мову... Якийсь місцевий манкурт глумиться навіть над почуттями дітей-казашат, що посміли в садочку розмовляти* ***рідною мовою****, по-казахськи...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 132); *Дякувати маємо цісареві й Відневі, що, на відміну від московського царату, не так безоглядно душили Україну, дали свого часу галичанам і школи, й гімназії, і*

пресу ***рідною мовою****, завдяки цьому самосвідомість нації збереглась і розвинулась на західних землях значно відчутніше, ніж там, де діяли драконівські валуєвські укази* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1991), т. 3, 384); *Дехто дивується: звідки у Валі така національна свідомість? У тому наскрізь зрусифікованому Дніпропетровську і наш тихенький Толя, викладач інституту, в найлихіші часи не відцурався* ***рідної мови****... Не зрікся!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 474); *Гоголь, Чайковський, Чехов – це сини того народу, якому імперія забороняла навіть розмовляти* ***рідною мовою****... Нічого не було жорстокішого в людській історії* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1995), т. 3, 566). – Див. **держáвна мóва; духóвне добрó; мóва – душá нарóду; націонáльна мóва; рі́дне мóвне середóвище; украї́нська мóва.**

В СМТОУ засвідчуємо низку образних висловів Олеся Гончара про мову як духовний код нації (**національна мова як вищий вияв духовності**), які перекликаються з гаслом **мова – душа народу** Григора Тютюнника:

націонáльна мóва як ви́щий ви́яв духóвності. Мова як засіб відображення ментальності народу, його специфічних особливостей, системи національних духовних цінностей. *Якщо народи наші все це переживуть і не самознищаться, якщо з просвітленим розумом підуть у далеч майбутнього, то вистачить їх, треба думати, й на таке: озирнувшись у наше, побачать епоху глибоко трагічну, людей, змучених чварами, тривогами й зранених культами, і водночас все ж побачать і їхній подвиг – подвиг віри й невимовно тяжкої боротьби з заблудженнями, подвиг самозречного захисту природи, життя на планеті й такого тяжкого відстоювання* ***національних мов як вищого вияву духовності*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1987), т. 3, 154). – Див. **мóва – душá нарóду; мóва як духóвний код нáції; націонáльна мóва.**

Неолексикон Олеся Гончара відтворює усі ті нагальні проблеми, над яким працює сучасне українське суспільство, – гуманізм, демократизація, національна пам’ять, творчий розвиток та ін. Щоденникові записи письменника-гуманіста, великого мислителя засвідчують глибоке осмислення

ним філософських проблем людства. Творчості Олеся Гончара присвячено сотні наукових та публіцистичних праць, сформовано мовний портрет творчої особистості, з'ясовано особливості ідіостилю, досліджено філософію мови письменника-гуманіста [Єрмоленко 2019; Ганжа 2019; Гоян 2008; Жулинський 2008; Сологуб 1991; Степаненко 2009; Степаненко 2010; Степаненко 2013 та ін.]. Твори Олеся Гончара перекладено 65 мовами світу. 1993 року Олесю Гончару присвоєно високе звання всесвітнього інтелектуала (див. про це словникову статтю **всесвітній інтелектуал** в СМТОУ 2022).

Художні твори та «Щоденники» Олеся Гончара важливі для систематизування знань про динаміку розвитку мови і суспільства. У структурі словникових статей нового СМТОУ особливої ваги набуває лексикографічна паспортизація висловлювань письменника (1943–1995 рр.), за якими можливе системне дослідження важливих мовних і суспільних проблем. Важливим перспективним завданням сучасних гончарознавців є створення багатотомового словника мови Олеся Гончара як активного творця незалежної України, великого мислителя і гуманіста.

Особливо цінним для сучасників та майбутніх поколінь постає Олесь Гончар своїми роздумами про суть людського буття, щастя спілкування й творчості, ролі творчих особистостей у житті суспільства. Щоденникові записи письменника наповнені прізвищами багатьох учених, композиторів, художників, театральних діячів та представників різних галузей науки і культури, тому у низці словникових статей подаємо енциклопедичні дані про них, напр.:

За Бóгом одрáзу йде бáтько. Про шанобливе ставлення членів родини до батька – глави сім'ї, який постійно дбає про розвиток дітей та злагоду в сім'ї. *У родині Моцарта панував девіз: **«За Богом одразу йде батько»**. О, якби цього правила дотримувалась сучасна молодь!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1992), т. 3, 407). – Вольфганг Амадей Моцарт (1756–1791) – австрійський композитор, віртуоз-скрипаль, клавесиніст, диригент, автор багатьох різножанрових творів,

який з шестирічного віку разом з батьком і сестрою виступав у складі тріо в різних країнах Європи. – Див. **мале́ньке сузі́р'я люде́й; мо́цартівський; рід людськи́й; о́браз ща́стя.**

Потужний реєстр СМТОУ складають метафоричні назви творчих особистостей, напр.:

кущ: женьше́невий кущ *кого, уроч.* Про представників певного роду, сім'ї, які уславилися значним внеском в розвиток науки чи культури.

Женьше́невий кущ ге́ніїв теа́тру. Про братів Тобілевичів (Івана Карпенка-Карого (1845–1907), Миколу Карповича Садовського (1856–1933), Панаса Карповича Саксаганського (1859–1940) – засновників першого професійного українського театру. | Образно. *Як на Правобережжі степовий край дав нашій культурі цілий* ***женьшеневий кущ геніїв театру*** *– братів Тобілевичів, так цей полтавський закутень вродив світові геніїв музики... Якийсь дивний магнетизм має в собі українська земля!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 475); **женьше́невий кущ Тютю́нників.** Про визначних українських письменників – братів Григорія Тютюнника (1920–1961) та Григора Тютюнника (1931–1980). *Якось Григір читав другові листа від матері. Вислови такі: Помідори червоніють у небо... Земля така ще холодна, хоч сама її грій... Таке мислення. Поетичне сприймання в самім роду – навіть чи не генетична властивість? Звідси й виник в літературі цей* ***женьшеневий кущ Тютюнників*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1980), т. 2, 407). – Китайське слово женьшень (Rénshēn) означає «корінь життя». – У СУМ: кущ 3, *перен.* – об'єднання невеликих підприємств, артілей, організацій і т. ін. – Див. **орли́не гніздо́ корифе́їв; наш украї́нський Шукши́н; теа́тр корифе́їв.**

Часто лексикон Олеся Гончара сягає античних часів (*як античний мудрець, сократівський*), давніх та прадавніх періодів розвитку України і світу (*Аратта-Оратанія, хліборобська українська Атлантида, книга вічності*). Особливої уваги надає письменник узагальненню знань про козацьку Україну. Стійкі сполучення слів ***козацький дух, козацька душа, козацька натура,***

козацький професор, незламний дух козацьких натур, генетична могутність нації відтворюють енергію козацької вольності, насичують сучасний український лексикон новими засобами відтворення української ментальності:

генети́чна могу́тність на́ції, *уроч.* Сила традицій народу, архетипів його культури; потужний менталітет нації. | Образно. *Згадую оце вночі патріарха Мстислава. Яка могутня життєва сила була в ньому! Сама сила козаччини,* ***генетична могутність нації*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 476). – Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Мстислав (1898–1993, ім'я при народженні Степан Іванович Скрипник) – український державний, політичний, громадський і церковний діяч, Патріарх Київський і всієї України (обраний 1990 р. на Всеукраїнському православному соборі), Предстоятель Української Автокефальної Православної Церкви, Першоієрарх УАПЦ в США та Діаспорі, Почесний громадянин Тернополя, хорунжий Армії УНР, особистий ад'ютант Симона Петлюри (1920–1921). – Див. **ге́ній на́ції; заокеа́нці; Украї́нське націона́льне Відро́дження.**

Варто зазначити, що у Словнику української мови (1970–1980) А. А. Бурячок досить детально представив словотвірне гніздо з коренем **козак**, а з прикметником **козацький** засвідчив лише одне стійке сполучення слів. У творах Олеся Гончара такі сполучення слів є частовживаними, вони відтворюють концептуальні домінанти мовосвіту письменника, посилюють українську ментальність:

коза́цький рід. Роди́на, засновником якої є козак – представник війська запорізького. *Довженко був родом (по предках) з Полтавщини. З* ***козацького роду*** (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1968), т. 2, 27). *А ще був такий поет Леонід Чернов (Малошийченко), майже мій земляк: із Сухої – через Дніпро – його Олександрія… З* ***козацького роду*** *був поет!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1982), т. 2, 526); *Мав телефонну розмову з патріархом автокефальної. Яке найсильніше враження? Молодий голос! В 93 роки. Сказав йому, що це, мабуть, козацькі гени! Він засміявся, підтвердив, що це так. Пишається своїм*

козацьким родом. *І правнуків має цілу купу, радіє, що і в них – надійні гени. Запрошував приїхати в гості. Розхвалював свою резиденцію (неподалік Нью-Йорка) – мальовнича...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 331–332). – Найстаріший із відомих Довженкових предків був козак Карпо Довженко, який у середині XVIII ст. переселився з Полтавщини до містечка Сосниці на Чернігівщині. Цікаво, що фільм «Земля», який вийшов у прокат 1930 р., Олександр Петрович Довженко знімав у селі Яреськи на Полтавщині. Цій події присвячена книга Ванди та Василя Лисів «Довженко в Яреськах» (2019). Про вшанування О. П. Довженка полтавцями пише Лілія Удоденко у статті «Фільм, який прославив Полтавщину: 90 років Довженковій «Землі» (блог «Зміст», 9 квітня 2020 р.). – У Незалежній Україні розпочато систематизування знань про козацькі роди, українські старшинські роди (Гайдаїв, Ґалаґанів, Дашкевичів, Мазеп, Москальців, Чмирів та ін.). В Інтернеті створено каталог «Українські козацькі роди»; написано книги (В. В. Кривошея. «Козацька еліта Гетьманщини» (Київ, 2008); Василь Нечепа «Рід козацький величавий» (Київ, 2011) та ін., створено фільм-казку «Пекельна Хорогва, або Козацьке Різдво» за сценарієм Сашка Лірника (2020 р). – Див. **генети́чна могу́тність на́ції; коза́цький дух; коза́цький нща́док.**

Нові лексичні засоби, мовомислення Олеся Гончара особливо актуальні в умовах сучасної російсько-української війни. У творах письменника знаходимо узагальнення сутності війни, його засторогу ядерному апокаліпсису:

війна́ стокля́та. Про військовий конфлікт, організовану збройну боротьбу між державами як антигуманне й протиприродне явище, яке люди проклинають, засуджують, ненавидять. *Може тут, в цих багнистих полях, і* ***війна стоклята*** *закінчиться* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 95). – Див. **кошма́рища війни́; тисячоро́тий змій; тре́тя світова́ війна́;**

тре́тя світова́ війна́. Гіпотетичний глобальний воєнний конфлікт, у якому фатальну роль може відіграти ядерна зброя. *Ейнштейн сказав: не знаю, якою зброєю воюватимуть у* ***третій світовій війні****, а в четвертій знаю, що*

каменюками (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1967), т. 1, 444). – Див. **війна́ стокля́та; кошма́рища війни́; я́дерний апока́ліпсис**.

Дух сучасних українських звитяжців посилює метафора письменника **наші українські Фермопіли**, в якій узагальнено могуття борців за правду й волю упродовж усієї історії людства:

на́ші украї́нські [студба́тівські] Фермопі́ли (грец. Θερμοπύλαι, *θερμός* – теплий, Фермос, *πύλη* – ворота)**,** *перен., уроч.* Героїчний захист українцями своєї Батьківщини від німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни. *Київ і київські армії 1941-го року – це* ***українські Фермопіли****. Саме вони відтягли на себе танковий удар вермахту, вони врятували Москву* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 120); *Селище Рокитне на Росі, де в липні 1941-го наш студбат разом з прикордонниками стримував натиск фашистських танків (серед білого дня, майже голіруч, з самими пляшками горючої суміші кидались ми на ті броньовані грімлячі чудовиська, що рвалися через міст, щоб далі йти на Київ, кидались хлопці, як смертники, і таки ж горіли танки на мосту, перепинили ми їх своїми тілами!), і то ж були наші Крути,* ***наші українські Фермопіли****!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 452); *Треба б у «Людині і зброї» дати більше про ті* ***наші студбатівські Фермопіли*** *і про те Рокитне, де мене, закривавленого, тільки Рось і врятувала. Кого не вбито було на мосту, кидались ми, поранені, просто в Рось, а день був сліпучий, і річка, що аж кипіла тілами, враз стала червоною, то вона горіла вся нашою студентською кров'ю! Поїхати влітку! Написати ще повніше про ті наші Крути…* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 452). – Фермопільська (Термопільська) битва – героїчна оборона греками – 300 спартанцями на чолі з царем Леонідом – у 480 р. до н. е. Фермопільського гірського проходу з Фессалії до Локриди у Центральній Греції від перської армії царя Ксеркса під час греко-перської війни. Битву згадують відомі давньогрецькі історики Геродот, Діодор і Ктесій. – Порівняння з героїчною битвою українців з більшовиками під Крутами (поблизу Ніжина) 23 січня 1918 р., коли було

виграно кілька днів, необхідних для перебування української столиці під контролем Центральної Ради і підписання Брестського мирного договору 9 лютого 1918 р., який визнавав Українську Народну Республіку суб'єктом міжнародних відносин. – Див. **генети́чна могу́тність на́ції; війна́ стокля́та; на́ші Кру́ти; три́ста козакі́в; незла́мний дух коза́цьких нату́р**.

Варто зазначити, що стійке сполучення слів **наші українські Фермопіли** постане реєстровою одиницею новітнього «Тлумачного словника української мови активного типу», над яким нині працюють лексикографи Інституту української мови НАН України. Його вживає Ліна Костенко у «Записках українського самашедшого»: *29 січня. День пам'яті Героїв Крут. Ходив з малим на Аскольдову могилу, треба ж колись приступати до національного виховання. Хотів розповісти йому про* ***наші українські Фермопіли****, про тих героїв – їх було триста, як і спартанців, – молодесеньких, необстріляних, що вступили в бій з п'ятитисячною армією Муравйова і полягли юними обличчями у закривавлений сніг. Як з них уже й з мертвих знущалися. Добивали багнетами, виколювали очі, стріляли розривними кулями, а двоє друзів обнялися перед смертю, і їх поховали в одній могилі* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 193).

Очільники сучасної України в умовах російсько-української війни часто використовують вислови **наші Фермопіли, нові Фермопіли, Фермопіли XXI століття** на позначення подвигу захисників Азовсталі: *Зеленський у парламенті Греції: нам не потрібні* ***нові Фермопіли****, врятуйте Маріуполь. «Вони знищать всю нашу спільну історію, нашу спільну спадщину. І ми не зможемо задовольнитись тим, що скажемо в майбутньому про Маріуполь: «Це* ***нові Фермопіли»****. Коли герої полягли, зупиняючи чисельне вороже військо. Зараз ми можемо врятувати наших героїв», – сказав президент* (Європейська правда, 07.04.2022); «*Маріуполь став* ***нашими Фермопілами****. Як і про 300 спартанців, про оборону та трагедію Маріуполя має знати весь світ. Але найважливіше, про що я завжди кажу: герої мають бути живими*», – резюмував Андрій

Єрмак (Апостроф, 03.10.2022); *Радник голови ОП порівняв захисників Азовсталі із легендарними героями Фермопільської битви. Оборона Маріуполя змінила хід війни Росії проти України та увійде в історію як "**Фермопіли XXI століття**". Про це 17 травня написав у Twitter радник голови Офісу президента Михайло Подоляк* (Кореспондент, 17.05.2022).

На позначення подвигу українського народу постає новий образний вислів «**Україна сьогодні – це Фермопіли Європи**»: «*Нинішня війна має стати останньою для росії. Вона повинна завершитися повним відновленням територіальної цілісності та суверенітету України. Тобто нашою перемогою. Нашою спільною з цивілізованим світом перемогою. Адже сьогодні Україна захищає не лише себе.* ***Україна сьогодні – це Фермопіли Європи»****, – наголосив він* [керівник Офісу Президента України Андрій Єрмак] (Укрінформ, 19.05.2022). Переконуємося, що засвідчена у «Щоденниках» Олеся Гончара метафора **наші українські Фермопіли** набуває розвитку, зміцнює високі патріотичні позиції українців, слугує засобом боротьби з ворогом. Вона сягає сивої давнини, увиразнює віковічні прагнення людей до свободи й незалежності, є наскрізною в українському світосприйманні, засвідчує процеси постійного оновлення образних засобів мови, підкреслює креативність мовотворців.

Отже, джерельна база, сформована на основі творів Олеся Гончара, є вагомою ланкою інтегральних лінгвістичних досліджень процесів Українського Відродження, динаміки мови й соціуму. Новітній СМТОУ увиразнює ідіостиль письменника та його потужний внесок в розбудову мовно-виражальних засобів та розвиток національної свідомості. Олесь Гончар активно творить нові слова та стійкі сполучення слів, використовує уже наявні лексичні одиниці та їхні значення для відображення суспільно значущих домінант національного мовотворення й окреслення напрямів національного будівництва. Виявляємо активний розвиток концептосфер «духовні цінності» та «державотворення», реєструємо нові слова та стійкі сполучення слів на позначення явищ

тоталітаризму та духовної деградації, які необхідні для адекватного відтворення історії розвитку українського мовомислення другої половини XX ст. на сторінках загальномовних тлумачних словників. Увиразнюємо активне творення складних слів на позначення людини-творця та краси Божого світу. Олесь Гончар постає активним будівничим незалежної України, провідником високого гуманізму, творцем новітнього Українського Відродження.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН – Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013.

НСЗ-09 – Нові слова та значення: словник [Інститут української мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. К.: Довіра, 2009. 271 с. (Словники України).

НСЗ–10 – Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Кер. проєкту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. кол.: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко [Ін-т укр. мови НАН України]. К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2010. 280 с.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун; Наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. RL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 томах [НАН України, УМІФ; Укл. Л. Л. Шевченко, В. В. Чумак, Г. М. Ярун, І. В. Шевченко, О. В. Бугаков, В. М. Білоноженко]. Київ: Наукова думка, 2010–2022. Т. I–XIII.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Просвіта, 2012.

УЛ – Український лексикон кінця ХХ – початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

ЛІТЕРАТУРА

Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.

Богуцька Г. Авторські неологізми у творах Олеся Гончара [Г. Богуцька, Є. Регушевський, М. Разумейко]. *Культура слова*. Київ, 1998. Вип. 51. С. 24–30.

Ващенко В. С. Збагачення й розвиток української мови в художніх творах О. Гончара. *Мовознавство*. 1978. № 2. С. 49–53.

Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія]. Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. 536 с.

Ганжа А. Ю. Мовний портрет Олеся Гончара в українській кінодокументалістиці. *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 88. С. 59–69.

Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 32–40.

Гончар О. Т. Далекі вогнища. Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.

Гончар О. Т. Чим живемо. На шляхах українського відродження. Київ: Український письменник, 1992.

Гончар О. Т. Щоденники: у 3-х т. Київ: Веселка, 2008. Т. 1–3.

Гоян Я. П. Собор української душі: Літ. порт. Олеся Гончара. – 4-те вид. К.: Веселка, 2008. 62 с.

Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. [Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк]. К.: КММ, 2012. С. 40–69.

Єрмоленко С. Я. Творчість Олеся Гончара і мовно-естетична культура сучасника. *Дивослово*. 1998. № 7. С. 11–13.

Єрмоленко С. Я. Філософія мови Олеся Гончара. *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 88. С. 11–29.

Жулинський М. Г. Духовний провідник України, або чим трепетав дух Олеся Гончара? *Слово і Час*. 2008. № 5. С. 78–80.

Карпіловська 2017 – Вплив суспільних змін на розвиток української мови : Монографія. [Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська]. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.

Клименко 2008 – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 336 с.

Козирєва З. Г. Мова творчої особистості та проблеми її лексикографування. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 67–80.

Коць Т. А. Історія літературної мови в «Письменницьких роздумах» Олеся Гончара. *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 88. С. 39–50.

Максимчук В. В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія. За ред. Г. М. Вокальчук. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 386 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська лексикографія»; вип. 7).

Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. К.: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2017. 240 с.

Мех Н. О. Роман Олеся Гончара «Собор» як вияв «устремління людини до вічності». *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 88. С. 51–59.

Пилинський 1986 – Пилинський М. М., Колесник Г. М. «У вічнім оновленні...». *Культура слова*. К.: Наук. думка, 1986. Вип. 31. С. 5–11.

Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). К.: Наук. думка, 2002. 240 с.

Сніжко Н. В. Проблеми, здобутки та перспективи інтегрального дослідження розвитку лексики української мови. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. І. С. Гнатюк. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. Вип. 24. С. 56–71.

Сніжко Н. В. Ідеографічна група ЛЮДИНА в українській мові другої половини XX ст. (структурно-функціональний та аксіологічний аспекти). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: пам'яті Леоніда Булаховського*. К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2016 (2016а). Вип. 29. С. 120–129.

Сніжко Н. В. Структурна, функціональна й хронологічна параметризація лексики у зведеному словнику, тезаурусі та електронній картотеці. *Українська мова*. 2016 (2016б). № 4. С. 87–102.

Сніжко Н. В. Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи. *Українська мова*. 2016 (2016в). № 4. С. 28–43.

Сніжко Н. В. Неолексикон Олеся Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри. *Українська мова*. 2017 (2017а). № 2. С. 109–120.

Сніжко Н. В. Структура та призначення «Неолексикона Олеся Гончара». *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. К., 2017 (2017б). Вип. 26. С. 48–57.

Сніжко Н. В. Український мовосвіт XVIII – XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання. *Система і структура*

східнослов'янських мов. Зб. наук. праць; за ред. Ю. В. Кравцової. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017 (2017в). Вип. 12. С. 73–84.

Сніжко Н. В. Ідеографічне систематизування українського неолексикону (за матеріалами нових тлумачних словників). *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. К., 2018 (2018а). Вип. 27. С. 30–42.

Сніжко Н. В. Мовна та концептуальна картини світу Олеся Гончара в сучасній макропарадигмі знань. *The 8th International conference "Science and society"*. Hamilton, Canada, 2018 (2018б), С. 470–479. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Олесь Гончар: концептосфера «Україна і світ». *Національна ідентичність в мові і культурі*: зб. наук. праць; за заг. ред. А. Г. Гудманяна, О. Г. Шостак. Київ : Талком, 2018 (2018в). С. 174–181.

Сніжко Н. В. Українські духовні цінності у мовотворчості Олеся Гончара (словникові матеріали). *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. К., 2018 (2018г). Вип. 27. С. 116–129.

Сніжко Н. В. Концептуальні домінанти мовосвіту Олеся Гончара. *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019 (2019а). Вип. 88. С. 164–173.

Сніжко Н. В. Оновлений український лексикон у сучасній тлумачній лексикографії. *Світ мови – світ у мові*: матеріали V Міжнародної наукової конференції / За заг. ред. Ю. В. Кравцової. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019 (2019б). С. 180–183.

Сніжко Н. В. Українська тлумачна лексикографія як основа системного вивчення розвитку мови і суспільства. *Наукові записки*. *Серія: Філологічні науки.* Кропивницький : Видавництво «КОД», 2019 (2019в). Вип. 175. С. 76–80.

Сніжко Н. В. Гармонія українського світосприймання та лексикографування. *У пошуках гармонії мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020 (2020а). С. 345–355.

Сніжко Н. В. Інновації лексикографічного опису українського світосприймання. *Вісник національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія».* 2020 (2020б). № 87. С. 26–31.

Сніжко Н. В. Метамова словника мови творчих особистостей України: традиції та інновації. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020 (2020в). Pp. 271–277. URL: sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Національні та загальнолюдські культурні цінності у «Словнику мови творчої особистості». *Національна ідентичність в мові і культурі*: зб. наук. праць; за заг. ред. О. Г. Шостак. Київ: Талком, 2020 (2020г). С. 163–168.

Сніжко Н. В. Нова лексикографічна парадигма знань про Українське національне Відродження. *Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference*. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2020 (2020ґ). Pp. 310–316. URL*:* https://sci-conf.com.ua

Сніжко Н. В. Словник мови творчих особистостей: Українське Відродження, полілог культур, модерне лексикографування. *Лексикографічний бюлетень.* Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ, 2020 (2020д). Вип. 29. С. 59–71.

Сніжко Н. В. Тенденції оновлення лексикону та джерельної бази сучасної академічної лексикографії. *Галактика слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020 (2020е). С. 123–136.

Сніжко Н. В. Краса й гармонія Божого світу в художньо-образній системі Олеся Гончара (словникові матеріали). *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ, 2021 (2021а). Вип. 30. С.136–145.

Сніжко Н. В. Словник мови творчих особистостей України про гуманізм, духовність, людинознавство. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. Харків, 2021 (2021б). № 88. С. 60–66.

Сніжко Н. В. Українські цінності й чесноти в сучасному лексикографічному відтворенні. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. К., 2021 (2021в). Вип. 30. С. 53–63.

Сніжко Н. В. Концепції новітніх тлумачних словників та проблеми металексикографії. *Українська мова*. 2022. № 3. С. 3–24.

Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. К.: Наук. думка, 1991. 138 с.

Сологуб Н. М. Словник мови письменників. *Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка* : зб. наук. праць. К. : Інститут української мови НАН України, 2007. С. 133–138.

Степаненко М. І. Духовний посил Олеся Гончара (за матеріалами «Щоденників» письменника). Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2009. 60 с.

Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олеся Гончара: монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. 528 с.

Степаненко М. І. Світ в оцінці Олеся Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2012. 284 с.

Степаненко М. І. Олесь Гончар – історик, теоретик, практик української лексикографії. *Українська мова*. 2013. № 3. С. 27–38.

Сюта Г. М. Мовний портрет у контексті сучасних лінгвостилістичних досліджень. *У вимірах слова*: Збірник наук. праць. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. С. 32–30.

Сюта Г. М. Функції цитати в поетичному тексті: теоретичні та практичні аспекти. *Українська мова*. 2015. № 3. С. 100–112.

Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. К.: КММ, 2017. 384 с.

Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.

Тараненко О. О. Мови письменника словник. *Українська мова : Енциклопедія.* Редкол. : В. М. Русанівський та ін. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. Вид. 3-тє, зі змінами. С. 372–373.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша» (продовження). *Лексикографічний бюлетень*. 2016. Вип. 25. С. 52–70.

2.6. Лексикографічні інновації Юрія Андруховича: загальномовне в індивідуальній рецепції

У поле нашої наукової зацікавленості ми обрали особливості прозової мовної творчості Юрія Ігорьовича Андруховича[15]. Загалом український письменник знаний як *прозаїк*: романи «Рекреації» (чотири видання 1992–2005), «Московіада» (чотири видання 1993–2006), «Перверзія» (три видання 1996–1999), «Дванадцять обручів» (чотири видання 2003–2006), «Таємниця» (2007), «Коханці Юстиції» (2017), кілька збірок оповідань; *поет*: збірки «Небо і площі» (1985), «Середмістя» (1989), «Екзотичні птахи і рослини» (1991), «Екзотичні птахи і рослини з додатком „Індія“: Колекція віршів» (1997), «Пісні для мертвого півня» (2004), «Листи в Україну» (2013); *есеїст*: «Дезорієнтація на місцевості» (1999; 2006), «Моя Європа» (спільно з Анджеєм Стасюком) (три видання 2000–2007), «Диявол ховається в сирі» (два видання 2006), «Тут похований Фантомас» (2015); *перекладач*: з англійської (зокрема, є автором 5-го українського перекладу шекспірівського «Гамлета» й «Ромео та Джульєтти», а також книжки перекладів американської поезії 1950–60-х років), польської (Т. Конвіцький, Б. Шульц), німецької (Райнер Марія Рільке, Ф. Голер, Фріц фон Герцмановскі-Орландо, Роберт Вальзер) та

[15] Нар. 1960 р. в Івано-Франківську (колишньому Станіславі).

російської (Б. Пастернак, О. Мандельштам, А. Кім); *мемуарист*: «Лексикон інтимних міст» (три видання 2011–2016). Ю. І. Андрухович – лавреат численних літературних премій в Україні, Словенії, Німеччині[16], чиї твори перекладено й видано в Польщі, Німеччині, Канаді, Угорщині, Фінляндії, Хорватії, США, Швеції, Іспанії, Росії, Австрії. За мотивами його творів ставлять вистави[17], знімають кіно[18], а вірші заводять на музику альтернативні гурти[19]. Творчість письменника – кандидата філологічних наук[20], – є об'єктом різнопланових літературних (переважно) та лінгвістичних розвідок таких учених, як К. Н. Баліна, І. Ващук, Т. І. Гундорова, Л. М. Калинська, Г. І. Матвієнко, В. І. Тихоша, Н. М. Філоненко та інших[21]. Письменник активно провадить громадську діяльність, підтримуючи сучасний курс України: «євроінтеграцію можна форсувати тільки з однією метою – якщо це змінює нас самих на краще» [Андрухович 2019] та схвалюючи культурну ізоляцію РФ: «агресору має стати погано, боляче» [Юрій Андрухович про війну 2022]. Один із засновників постмодерністської течії в українській літературі, яку умовно називають «Станіславським феноменом», Андрухович

[16] Премії: Благовіст (Україна), миру імені Ремарка (Оснабрюк, Німеччина), імені Гердера (Гамбург, Німеччина), Рея Лапіки, Книжкового ярмарку в Лейпцигу «За європейське взаєморозуміння» та ін.

[17] За творами «Дванадцять обручів», «Перверзії» (де автор зіграв одну з ролей).

[18] 1992 р. за мотивами оповідань Ю. І. Андруховича знято кінофільм «Кисневий голод»; 2016 – «Українська читанка про Андруховича».

[19] «Мертвий Півень», «Плач Єремії», «Sіґал Sпожив Sпілка», «Знову за старе» (Україна), «Karbido» (Польща).

[20] Захистив кандидатську дисертацію з теми «Богдан-Ігор Антонич і літературно-естетичні концепції модернізму» за спеціальністю 10.01.01 – українська література, Івано-Франківськ (1996).

[21] Тихоша В. І. Мова творів письменника-постмодерніста Юрія Андруховича. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Лінгвістика»*. 2005. Вип. 2. С. 159–163; І. Ващук. Творчість Юрія Андруховича як об'єкт наукового осмислення. *Світ розмаїтий літератури. Образ.* 2017. Вип. 1 (23). С. 72–82; Калинська Л. М. Прозова творчість Юрія Андруховича як феномен постмодернізму: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література».* Київ, 2000. 17 с.; Баліна К. Н. Постмодерністська парадигма творчості Юрія Андруховича: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література».* Київ, 2011. 20 с.; Матвієнко Г. І. Романна творчість Ю. Андруховича, Ю. Іздрика, Т. Прохаська в онтологічному аспекті: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література».* Харків, 2011. 20 с.; Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Київ: Критика, 2013. 344 с.; Філоненко Н. М. Група «Бу-Ба-Бу» як явище українського літературного процесу кінця XX ст.: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література».* Харків, 2007. 14 [2] с.; Шуть В. Я. Інтерсеміотичність поетики сучасної української есеїстики (на матеріалі творчості Юрія Андруховича та Оксани Забужко): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література».* Київ, 2014. 20 с. та ін.

разом із В. Небораком та О. Ірванцем заснував поетичну групу Бу-Ба-Бу («Бурлеск-Балаган-Буфонада») – успішний приклад карнавального письма і творення соціокультурного міфу: від «внутрішнього таємного ордена» до «прикладної квазіфілософії життя». Юрій Андрухович – митець і космополітичний, і глибоко національний, з надзвичайною амплітудою мовних форм: від інтелектуальної лексики до вузького жаргону й обсценних одиниць; його мова закорінена в питомі українські традиції і водночас відбиває сучасні структурно-семантичні й стилістичні бурхливі мовні процеси; творчість автора – реалістично- (часом натуралістично-) фантасмагорична.

Не дивно, що такі тексти спричиняють суперечливі, часто полярні оцінки. Критики засвідчили деякі негативні рефлексії читачів, що сприйняли перший роман Ю. І. Андруховича «Рекреації» «як поганьблення святощів, повалення системи цінностей, знущання над мовою» [Гнатюк 1993] та обурювалися: «а якою мовою вони [герої] говорять! Мало їм русизмів, чужу лайку ще потрібно. Хіба можна так зганьбити нашу прекрасну, солов'їну рідну мову, мову Шевченка?!» [Рябчук 1992]. На що мовознавець В. І. Тихоша зауважує: «Не секрет, що сучасна українська література вперто відгороджувалася від розмовної мови, втікала від неї, намагаючись не помічати того, що між нею і повсякденним мовленням українців безодня щодня глибшає і ширшає. Натомість у романі "Рекреації" маємо усі різновиди розмовної мови: від патетичних і поетизованих промов до мови на межі цензурності, від галицького діалекту до суржику, від російськомовних вкраплень до повного переходу на російську мову. Іноді ці різні мовні зразки, що презентують їх господарів – літературних персонажів – переплітаються у неймовірних зіткненнях і створюють комічні сцени, дають такі мовні характеристики героям, що не зрівняється жоден опис подій. Зразок мовлення сучасної молодої "інтелектуальної еліти" вражає відсутністю правил мови, цензурованої граматики і семантики.. Мовна практика молодих поетів

використана автором для висміювання їхньої претензійності на геніальність» [Тихоша 2005].

Стилістичні коливання – від високого до низького, – це одна з визначальних рис мовостилю письменника. Він не цурається жаргонної, просторічної, подекуди брутальної, а то й відверто лайливої лексики – таке розмаїття лексико-стилістичних засобів письменника потрібне для викриття певних негативних явищ, оприявнення їх ізсередини, коли тільки літературної мови бракує. Серед слів розмовного забарвлення натрапляємо й на стилістично нейтральні відповідники: *мастак – митець, перекинчик – зрадник, притарабанить – привезти, цмулять – п'ють, врізати – випити, витріщатися – дивитися, заґелґотати – засміятися, жвиндити – балакати, нашукувати – зібрати, тарабанити – везти.* В. І. Тихоша наголошує, що розмовна лексика в творах Андруховича дає широкі семантичні гнізда слів і словосполучень на позначення мовлення та його учасників, пересування, удару й падіння, споживання (їжі та напоїв), поведінку людини (з погляду доцільності, етики й манери), людські взаємини людей, їхнє ставлення до праці, рівень інтелекту, емоції. Досить широко представлена просторічна лексика: *охтобуз, ріжні танці, європейська класика, джез, Бетовен, величезне враження, ріжнокольорові плини, срібні перстені, тамті, фармакопея, компропентація;* знижені експресивні одиниці: *пройдисвіт, бевзь, другорічник, волоцюга, блукач, егоїст, боягуз, котяра, свиня, балакун, пристосуванець, одоробло, бідацтво, божевітний, студентик, плейбойчик, рантух, опудало, свиняка, пияк;* такі ж описові характеристики реалій: *завошивлений, зачуханий, задрипаний Партизанськ чи Мухоморськ, місто хіміків;* росіянізми: *«понімаєте, пожалуста, ето же настоящій фашизм, а всьо-такі, красівиє мєста»*; вульгаризми (лайки, прокльони, прізвиська та ін.) [Тихоша 2005].

Однак несправедливо було б зосереджуватися лише на цьому аспекті письменницького лексикону: тексти Ю. І. Андруховича рясніють одиницями (часто книжними), що інтелектуалізують дискурс, уводять в культурно-

історичний контекст – як національний, так і світовий, – коли загальновживана лексика й термінологія вплітається в оказіональні образні конструкції: *абсолютна свобода, автогеографія, автогеобіогра́фія, антидержавний, антропософія, апокрифічний, артикульований, аріанство, біологічний вид, геополітика, розстріляне відродження, дохристиянські часи, екзистенційний розпач, нерозривна діалектична єдність, коґнітивний дисонанс, Божа воля, Божі діти, Вифлеємська яскиня, безраменний хрест, Людське Безсмертя, Ваша Соборносте, Великий Степ, Вíйсько Низове (Запорозьке), Гетьманські вали, дунайсько-чорноморська єдність нашого світу, діонісійський, Доктор Тагабат, Олелько Другий (Довгорукий-Рюрикович), ґільдія Святої Марії, стара добра доблесна Англія, Всесвітня історія безчестя, з почуттям праведно виконаного обов'язку* тощо.

Об'ємними, глибокими й влучними є авторські паремії та метафоричні вкраплення, подеколи з іронічними чи теплими гумористичними відтінками: *Її Величність Королева Об'єднаного Королівства, власниця всіх лебедів на Темзі і футбольна фанатка, карамельне середньовіччя, перманентний імперський вишкір, зелена магометанська туга, східнішання Заходу і західнішання Сходу, призахідне тління Європи, свято Воскресаючого Духу, Світлий Козацький Дух, лакейство духу, космополітичні радощі духу* та ін.

Загалом світ Юрія Андруховича є ніби перехрестям реальних і карнавальних площин. Поетиці текстів властиве напружене шукання *духовної вертикалі буття*, суттєво занижене тенденцією до примирення *вертикального* з *горизонтальним*, а отже – стале співжиття патетики з іронією, нахил до стилізаторства і заміна *ліричного героя* щоразу новою *маскою* [Андрухович Юрій Ігорьович 2019]. Його проза – це гра з текстом і з читачем, містифікаторство, колажність, еротизм, любов до магічного і надзвичайного. Есеїстика – наслідок частих подорожей автора до інших країн і його спостережень над нинішніми особливостями європейського

культурно-історичного ландшафту, спроба відвертого осмислення свого власного *часу і місця,* часто в іронічний спосіб.

З іменем Андруховича пов'язані перші зацікавлення сучасною українською літературою на Заході: критика називає письменника одним із найяскравіших представників постмодернізму, порівнюючи за значущістю у світовій літературній ієрархії з Умберто Еко [там само]. Незаперечно, що така творчість є подією в сучасній культурі й має значний вплив на перебіг сьогоднішнього літературного процесу в Україні. Тексти акумулюють факти як колективної, так і авторської мовотворчості, віддзеркалюють актуальні мовні процеси.

Тому закономірною є потреба створення **авторського словника** Юрія Андруховича (далі – Словник), **призначення** якого **–** зібрати, систематизувати й описати нові явища української мови, насамперед *не засвідчені словниками (певного типу та/і періоду) лексичні та фразеологічні одиниці* – ***лексикографічні інновації*** як підґрунтя для комплексного неологічного словника (про засади такого словника див. у праці Є. А. Карпіловської [2004]), а згодом – для фундаментального словника української мови, що дасть можливість зафіксувати потік стихійного мовного життя, продемонструвати факти народження нових одиниць, їхні зміни, входження до системи мови [Нові й актуалізовані.. 2010] і водночас – виявити стабільне ядро мовних засобів, повторюваних у колективній творчості. Так ми реалізуємо пошук ресурсу для загальномовного активного словника тривалого періоду.

Основу нашого Словника становлять прозові художні й мемуарні тексти Ю. І. Андруховича: «Рекреації» (1992) – роман про початок 90-х рр. XX ст., який змальовує український варіант бразильського карнавалу – свято Воскресаючого Духу у вигаданому місті Чортопіль, на яке потрапила компанія українських поетів, – у творі якнайяскравіше розкрився потяг автора до гротеску і фантасмагорії; «Московіада» (1993) – постмодерністський роман, що оповідає про один день з життя студента літературного інституту в Москві

Отто фон Ф. влітку 1991 року[22], насичений гротескними і сюрреалістичними деталями, фантасмагоріями, на основі величезної кількості чуток і водночас реалістичними деталями, що супроводжували розпад СРСР [див. Чайковська 2005]; «Лексикон інтимних міст» (2016) – критики назвали його автобіографічним атласом внутрішнього світу письменника, де Юрій Андрухович розповів 111 історій про 111 відвіданих міст; «Коханці Юстиції» (2017) – роман з дев'яти окремих квазидетективних історій, об'єднаних тематикою екстравагантних, викличних, незвичних злочинів і злочинців із різних епох (від Ренесансу до застою[23]), образом мандрівного цирку і причетністю до Галичини: «сам наратор, який, хоч і змінює час від часу лексику й елементи стилю, зберігає манеру оповіді – повільної, замисленої, повної метатексту, специфічних Андруховичевих переліків тощо» [Коцарев 2019].

Таким чином, бачимо потребу заналізувати мовну творчість Ю. І. Андруховича з погляду ***новизни*** мовних одиниць, їхніх ***меж*** (лексеми чи словосполуки, речення), їхнього ***походження***, ступеня ***узагальнення***, ***стилістичного*** забарвлення, ***графічного*** оформлення, ***поширеності*** в мові – для виявлення взаємодії узуального та індивідуального в мові автора. Отже, авторську мову досліджуватимемо за такими параметрами.

1. НОВИЗНА МОВНИХ ОДИНИЦЬ.

Беремо за основу класифікацію Є. А. Карпіловської: **інновація** – родовий для всіх різновидів нових одиниць мовної системи, наслідків оновлення різних її рівнів та підсистем; **неологізми (неолексеми)** – це ***новотвори*** (нове слово, утворене в системі української мови, зокрема *неосемантизми* – різновид новотвору, наслідком не морфологічного,

[22] 1991 р. відбувся т. зв. *серпневий путч* (див. також рос. ГКЧП – Государственная комиссия по чрезвычайному положению) – спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 року; як наслідок – республіки Союзу набули незалежності, зокрема 24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України.

[23] *Період застою* – один із останніх періодів існування СРСР (офіційний термін – *розвинений соціалізм*), коли складалися передумови глибокої економічної та соціальної кризи, які призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

формально вираженого, а семантичного словотворення) та ***неозапозичення*** – адаптоване до системи української мови нове запозичення; **неоморфема** – новий компонент слова, зокрема виділений зі складу нових запозичень. У мові Ю. І. Андруховича ***нові*** одиниці розглядаємо в контексті ***усталених, узуальних*** **–** поширених у мові, але не зафіксованих у словниках.

а) серед ***нових*** звертаємо увагу на інновації в широкому розумінні: **ґалуа́зи** (*норм.* галуа́зи) [з франц. Gauloises – галльський], -ів, *мн., розм.* Сигарети французької марки «Gauloises». *Свідченням нашого зближення стало й те, що на другій годині ми купили пачку червоних* ***ґалуазів*** *і почали жадібно викурювати її, хоч кожен з нас узагалі-то вже покинув цю справу кілька років тому* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 6); **ес-ба́н** [з нім. S-Bahn, скороч. від Stadtschnellbahn – міська швидкісна залізниця], -у, *ч.* Різновид електричної залізниці в деяких європейських країнах (Німеччині, Австрії); міська електричка. *І замість розділів, абзаців та речень – окремі слова.. Усе, на що мене може вистачити – це скласти приблизний реєстр таких слів, хоч уже й на це мені потрібно часу і сили стільки ж, скільки Джойсові на «Улісса». Щоб умістились і чекпойнти, і кнайпи, і пси породи лабрадор, і* ***ес-бан****, і дьонер, і росіяни, і фріки, і Церква Зламаного Зуба..?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 45–46); || Поїзд, що рухається такою залізницею. *Вперше проїхав* ***ес-баном****, хоч усього лише три зупинки, від Остбангофу до Марієнплятцу, але все одно в супроводі Проводиря Фіша.. В* ***ес-бані*** *я вперше побачив цілком пристойних панів і пань з де-не-де фарбованим на зелено, червоно і темно-синьо волоссям та вимазаними білилами й рум'янами фізіями* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 292); *Мене трохи стомили бомжі в* ***ес-бані,*** *з кожною зупинкою їх набивалося все більше, на Фрідріхштрасе підсіло ще троє, деякі з них мали при собі здоровенних собак і провокували пасажирів на милостиню* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 38). – Пор.: традиційне метро – U-Bahn, регіональні поїзди – DB); **шот*** [з англ. shot, shooter, від shoot – стріляти, пити

залпом], -а, *ч.* Невелика порція (30–60 мл) чистого міцного алкогольного напою (бренді, горілки, віскі) або коктейлю. *«Так от, – продовжив Длинний, щойно ми залили в пекучу середину ще по одному* ***шотові****. – Коли я зауважив, що вона вже не та, я найняв детективів. У цій країні так роблять усі»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 177). – У СУМД: геогр., западина; **патла́тий*,** -а, -е. Із зачіскою, як у гіпі; волосатий. *Залишалося зробити лише крок уперед – і брама впала би під її* [міліції] *злагодженим та професійно підготовленим натиском. А знахабнілі і* ***патлаті*** *окулярники в татових джинсах і маминих ліфчиках умить надіставали б таких підс...ів, після яких назавжди забуваєш про страйки, голодування, демонстрації* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 59). – У СУМ: ін. знач., з довгим волоссям.

б) ***усталені***, поширені в мові, але не зафіксовані в словниках одиниці привертають нашу увагу як словниковий матеріал для майбутніх лексикографічних розвідок: **фотошпале́ри,** -е́р, *мн.* Шпалери з надрукованою фотографією, великим малюнком або картиною (на відміну від звичайних – з повторюваним малюнком). *Капелюхи й шарфи, шарфи й капелюхи. Вони, наче продовження* ***фотошпалер****, заповнювали все помешкання. Наче ті шпалерні дядьки знічев'я закидали їх сюди зі свого потойбіччя* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 233). – Пор. ще: фотопринт, артшпалери; **воє́нно-патріоти́чний**, -а, -е. Спрямований на виховання патріотизму і готовності захищати Батьківщину в разі війни. *Ні, насправді то не була ніяка* ***воєнно-патріотична місія****. Насправді в нас не було виходу. Горілка стала тимчасовою твердою (хоч і рідкою) валютою замість раптово зневаженого й висміяного польськими банками дідугана-рубля* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 60). (Авт.: ірон.).

2. МЕЖІ МОВНИХ ОДИНИЦЬ: ***лексеми, сталі словосполучення (ССС) та речення***.

а) основний шар досліджуваних одиниць – ***лексеми*** (зокрема абревіатури): **автопоті́к, безраме́нний, безвислідо́во** тощо. **Пра́світ,** -у, *ч.* Давній, доісторичний світ; правік, прадавнина. *Я підвищував і опускав голос, інтонував патетично і саркастично, витягав з глибин* ***Прасвіту*** *і з власних кишень акторів та персонажів* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 30); **УПА** [у-па́], *невідм., ж.* Скорочення: Українська повстанська армія – військово-політичне формування, що підпільно діяло в Україні протягом 1942–1953 рр. з метою відновлення соборності та самостійності України. *Та нині ми вже знаємо, що сказав голова проводу* ***УПА*** *Роман Шухевич своєму малому синові Юркові* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 682); *Ми вже й так потрапили в сам епіцентр, а тут ще й поет Микола Самійленко, ветеран* ***УПА****, засмалив у підземному переході якусь нашу партизанську сигаретину без фільтру* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 36); **СНУМ** [снум], *невідм., ж.* Скорочення: Спілка незалежної української молоді – добровільна громадська організація в Україні та за кордоном. *Юний Дон Жуан, перелесник, тростиночка, суцільна флейта, мабуть, з комсомолу вийшов, записався у* ***СНУМ*** *чи ще куди, он і червоно-чорний значок на місці, а зачіска, як у Девіда Боуї, початкуючий плейбойчик, таке воно ніжне* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 40). – Заснована 1990 р. в Івано-Франківську як відродження СУМ – Спілки української молоді, осередку виховання українців-державників в Україні з 1925 р. і після ІІ Світової війни – на еміграції.

б) ***сталі словосполучення та речення*** – фразеологізми, цитати, паремії, афоризми становлять неодмінну рису Андруховичевого мовомислення: **Хтось Над На́ми.** Вища сила, Бог. *Ти.. змушуєш себе до силових вправ.., так ніби в цьому полягає останнє виправдання тебе і Москви, і, більше того, твого існування на світі. Існування, до речі, досить нікчемного, такого, що ним*

узагалі годилося б знехтувати ***Комусь Над Нами****, якби не кілька вдалих рядків у кількох загалом невдалих віршах, чого, ясна річ, зовсім недостатньо для великої національної справи* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 116). (Образ у системі авторських власних назв); **свя́то Воскреса́ючого Ду́ху.** Гучна карнавальна феєрія у вигаданому місті Чортопіль, присвячена відродженню природи й торжеству національної ідеї. *Ти.. отримав запрошення у Чортопіль на дивовижне* ***свято Воскресаючого Духу*** *(так принаймні зазначається в телеграмі за підписом «ОРГКОМІТЕТ»), прибути не пізніше як двадцять сьомого травня, з поселенням у готелі, дорожні та добові гарантуються, просимо Вашої згоди* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 34); *Я не цікавлюся тими справами. Попросту їду до Чортополя на* ***свято Воскресаючого Духу.*** *Кажуть, що то має бути щось особливе. Гуцули в національних строях, музика, танці ріжні* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 43); *27 – 28 травня в Чортополі відбудуться вперше за двісті років повернуті народові рекреації під загальною назвою «****Свято Воскресаючого Духу****». Це свято стане першим кроком у відродженні давніх і прекрасних традицій нашого народу. Запрошуємо всіх у Чортопіль!* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48). – Переплетіння двох світів: ірреального – світу «національно свідомих патріотів», та реального – «совдепівського», яке завершилося поразкою свята.

3. ПОХОДЖЕННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ: ***питомі*** й ***запозичені.***

а) ***питомі одиниці***: **знакува́ння,** -я, *с.* Позначення знаками, вираження у знаках; означення, мічення, маркування. *Літера, таким чином, виявляється базовою одиницею (елементарною частинкою, «атомом»)* ***знакування*** *знання* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 5); **знання́: таємне знання́.** Сукупність відомостей у певній галузі, удоступнена вузькому колу або одній людині (перев. про сакральне, окультне, езотеричне). *Вони* [дівчата] *так не люблять, коли хтось із цього рабовласницького кодла намагається підглянути чи – гірше того – запакуватися до них під час сакрального омовіння. Такі речі*

караються надто суворо, як карається в окультизмі негідно вкрадене ***таємне знання*** (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 123); **зна́чення: міжнаро́дне зна́чення.** Роль, вага чого-небудь у відносинах між народами і країнами, для інших народів і країн. *З 1975 року, коли відкрили Варшаву Центральну* [залізничний вокзал], *Ґданська почала втрачати своє* ***міжнародне значення*** *і перетворилася на одну з приміських, міжнародні потяги на ній уже не зупинялися* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 56).

б) ***запозичені одиниці***: **симфо-ро́к** (*норм.* симфоро́к), -у, *ч.* Рокова музика з елементами класичної або у виконанні симфонічного оркестру чи деяких його інструментів. *Я чудово пам'ятаю, що тоді* [1977 р.] *слухалося: передусім* ***симфо-рок.*** *Він саме переживав найкращі, хоч разом з тим і останні свої часи. І «Варшава» це, як на моє нинішнє вухо, саме він* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 56). – Пор. у СУМД: симфоджа́з; **ґеґ** (*норм.* гег) [з англ. *gag* – жарт, присмішка; вставний комічний номер у виставі, від первісного *gag* – чіп, затичка], -у, *ч.* Комічний епізод, дотеп, побудований на очевидній безглуздості (напр., коли в муху намагаються поцілити з рушниці). *У фіналі швидкоплинного спектаклю пролунав крик півня. ..Півень – це розрядка напруженості, заключний* ***ґеґ****, профанація містерії* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 340).

4. СТУПІНЬ УЗАГАЛЬНЕННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ. За цим критерієм розглядаємо: ***апелятиви*** (загальні назви) та ***оніми*** (власні назви).

а) ***апелятиви***: **дьо́нер** [з тур. dцner – який обертається], -а, *ч.* Турецька страва – спечена паляниця, розрізана навпіл і начинена м'ясом та овочами. *І замість розділів, абзаців та речень – окремі слова. ..Усе, на що мене може вистачити – це скласти приблизний реєстр таких слів, хоч уже й на це мені потрібно часу і сили стільки ж, скільки Джойсові на «Улісса». Щоб умістились і чекпойнти, і кнайпи, і пси породи лабрадор, і ес-бан, і* ***дьонер****, і росіяни, і фріки, і Церква Зламаного Зуба..?* (Ю. Андрухович, Лексикон..,

(2005–2011) 2017, 45–46); **кліє́нт*,** -а, *ч., жарг.* Той, кого планують обікрасти, обдурити; жертва крадія, шахрая. *Кишенькові злодії в інших місцях нашого світу могли б тільки мріяти про такі умови праці: скупчення роззяв з фотокамерами, тіснота, постійне отирання об чужі тіла, блаженна розсіяність* ***клієнтів*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 26). – У СУМ: ін. знач.; **кна́йпа** [з пол.: knajpa, від нім. Kneipe – пивниця, шинок], -и, *ж., діал.* Заклад харчування, де подають насамперед спиртні напої; шинок, ресторанчик. *За останні тридцять-сорок років Шарлоттенбурґ, а з ним і Штутті, тобто Штуттґартер Плятц, де я живу, не лише постарів, але й відчутно збуржуазився, тож ніхто вже не просиджує в його* ***кнайпах*** *до ранку, дай Боже, щоб до півночі* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 34); *Невже це завалене мегатонами ґрунту Підземне Місто .. важливіше для мене за всі живі площі й будинки, за всі мости, перехрестя, за всі берлінські* ***кнайпи*** *з їхніми десятками тисяч відвідувачів і перехресних поцілунків?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 47); *Ви славні, великі хлопці, я віддам усе золото земне за один-єдиний рядок будь-кого з вас, за це щастя – брести з вами майже наосліп крізь вогке середньовіччя з одної* ***кнайпи*** *до другої* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 54); *І замість розділів, абзаців та речень – окремі слова.. Усе, на що мене може вистачити – це скласти приблизний реєстр таких слів, хоч уже й на це мені потрібно часу і сили стільки ж, скільки Джойсові на «Улісса». Щоб умістились і чекпойнти, і* ***кнайпи****, і пси породи лабрадор, і ес-бан, і дьонер, і росіяни, і фріки, і Церква Зламаного Зуба..?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 45–46); *У Гайдельберзі. Там є така* ***кнайпа*** *в самому що не є старому місті і вона якось так по-американськи називається – «Drugstore»* [*див.* **Drugstore**] (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 14). (Авт.: діал. як риса ідіолекту).

б) ***оніми***: **Гетьма́нські валй́,** *іст.* У п.п. XX ст. – народна назва центральної вулиці Львова поряд з офіційними *вулиця Легіонів* (непарна сторона) та *Гетманська* (парна сторона). *Використовуючи бразильську отруту*

кураре, придбану напередодні в аптеці ван дер Вандена на ***Гетьманських валах****, Немирич та його гурт поприсипляли геть усіх монстрів влучними пострілами з луків* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 18). (реком.: Гетьма́нські Вали́). – Нині – проспект Свободи; колишні назви: Нижні Вали, Першого травня, Адольф Гітлер плац, проспект Леніна та ін.; **Ди́ке По́ле.** У XVI–XVII ст. – незаселений степ між Дністром і Волгою. || Історична назва нерозмежованих і майже не заселених причорноморських степів. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – ..****Дикого Поля*** *та Чорного Лісу Архисеньйоре, Козаків Донських, Бердянських та Криворізьких Гетьмане й Покровителю* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 118). – Територія взаємодії та боротьби кочового та осілого способу життя; назви в різні часи – Великий Євразійський Степ, Велика Скіфія, Велика Тартарія, Степова Україна, сьогодні – це сучасні Дніпропетровська [Січеславська], Донецька, Запорізька, Кіровоградська [Кропивницька], Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська та Херсонська області України; **Великоро́сія→,** ї, *ж., іст.* Росія. *А ось деякі зі згаданих персонажів.. Дві жінки, дві квітки з глибинних провінцій* ***Великоросії*** (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 116). (Авт.: ірон.). – У Гол. – Вважають, що Московська держава присвоїла собі це ім'я, щоб стати ближчими до спадку Київської Русі, а тому в офіційній імперській доктрині «трьох руських народностей» Великої Русі (Росії), Малої Русі (України) та Білої Русї (Білорусі) «малоруську та білоруську народності» розглядали як відгалуження «великороської»; інші назви: Велика Росія (Руссія, Русь), Московія; також до реєстру Словника вносимо назви книг, закладів тощо: **«Ша́блею та гра́мотою».** Варіант перекладу найвідомішої праці польського історика В. Лозинського «Prawem i lewem» («Правдами й неправдами»). *Оповідь, яку подибуємо у Владислава Лозинського в його капітальному томі «Prawem i lewem» (чи, по-українськи перекладаючи,* ***«Шаблею та грамотою»*** *[Точніше – «Правдами й неправдами»]), викладено*

надто тенденційно: Самійло Немирич виразно неприємний авторові вже хоча б тим, що некатолик і неполяк (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 8–9); **«Дóктор Тагабат».** Назва рок-гурту. *У програмі свята:.. Рок-фестиваль «Презентація трупа» (беруть участь групи* ***«Доктор Тагабат»****, «Розбиті яйця», «Левіафан», «Оргазм», «Смерічка» та ін.)* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48). – Алюзія до персонажа новели «Я (Романтика)» М. Хвильового як символу безглуздої жорстокості більшовицької революції; **Prawem i lewem** [пол. – правдами й неправдами] [прáвем і лéвем]. Найвідоміша праця польського історика В. Лозинського. *Оповідь, яку подибуємо у Владислава Лозинського в його капітальному томі* ***«Prawem i lewem»*** *(чи, по-українськи перекладаючи, «Шаблею та грамотою» [Точніше – «Правдами й неправдами»]), викладено надто тенденційно: Самійло Немирич виразно неприємний авторові вже хоча б тим, що некатолик і неполяк* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 8–9). – Гра слів у польській назві – лат. прототип iuri et galdi – правом (законом) і мечем – буквально правим і лівим. – Див. **Шáблею та грáмотою; «Левіафáн».** Назва рок-гурту. *У програмі свята:.. Рок-фестиваль «Презентація трупа» (беруть участь групи «Доктор Тагабат», «Розбиті яйця»,* ***«Левіафан»****, «Оргазм», «Смерічка» та ін.)* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48). – У Біблії – морське чудовисько, Диявол.

5. СТИЛІСТИЧНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ також є вагомим чинником параметризації досліджуваного матеріалу, серед якого лексика: ***нейтральна*** та ***стилістично й стилево забарвлена.***

а) ***нейтральна***: **червóно-лазýрóвий,** -а, -е. Який поєднує червоний і лазуровий, яскраво-синій кольори. *Над головами їхніми* [перебиранців] *майорять всілякі абсурдні прапори – зелено-фіолетові, рожево-білі (смугасті), чорно-білі (в шахову клітинку),* ***червоно-лазурові*** *та ще деякі* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 68); **чанáхи,** -ів, *мн. і невідм., ч.* Грузинська страва – тушкована в глиняному горщику баранина з овочами (картопля, томати,

баклажани й цибуля). *Що саме має на увазі пан Єшкілев, коли пише «**чанахи**»? У чому суть коґнітивного* [когнітивного] *дисонансу в коґнітивному мапуванні? А в мавпуванні?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 32); **прести́жно,** *присл.* Соціально значуще, авторитетно. *А ось деякі зі згаданих персонажів.. Дві жінки, ..дві поетеси, чи то пак поетки, ні, перепрошую, два поети, бо зараз у їхньому середовищі **престижно** повторювати слідом за Цвєтаєвою-Ахматовою (Горенко?), що слово «поет» не має жіночого роду* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 116); **прива́бливіший,** -а, -е. Привабливий більшою мірою. *Складається враження, ніби перебування «між Сходом і Заходом» є чимось набагато **привабливішим**, ніж східна чи навіть і західна приналежність у чистому вигляді* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 57);

б) ***стилістично й стилево забарвлена*** лексика й фразеологія – діалектна, просторічна, архаїчна, термінологічна та ін.: **вга́шений,** -а, -е, *жарг., несхв.* Сп'янілий. *Недалеко від Савіньї Плятц я напоровся на МС, ірландського поета. Як усі ірландці, він був уже незле **вгашений** і тут-таки потягнув мене на пиво* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 39); **відпі́рхати,** -аю, -аєш, *док., кого, груб.* Здійснити статевий акт; виграти. *Про те, що троє рецидивістів, з яких один – студент поетичного семінару, а другий – духовної семінарії, **відпірхали** в ньому* [ліфті] *здібну початкуючу драматургиню з Новокузнецька, відомо теж усім, за винятком районної лягавки* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 121); **гуртя́га,** -и, *ж., розм.* Гуртожиток. *Осінь якнайкраще пасувала до всього: до нашої невлаштованості, напівлегального ночування в далекій острівній **гуртязі*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 225); **лягáвка,** -и, *ж., жарг.* Міліція. **Райóнна лягáвка.** Районне відділення міліції; співробітники такого відділення. *Про те, що чечени полюбляють у ньому* [ліфті] *нищити своїх ворогів, відомо всім, з **районною лягавкою** включно* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 121). – Від жаргонної назви міліціонера; пор.: у СУМ:

лягавий – мисливський собака, який відшукує дичину нюхом; таємний агент поліції; **есесесе́рівський** -а, -е, *розм., рос.* Прикм. до **еСеСеСéР.** *Росія ж успадкувала рожевий* ***есесесерівський*** [колір на мапі] (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 8); **ендее́рівський,** -а, -е, *розм.* Прикм. до **ендее́р.** *Але й Джонові Стілу не дано знати про.. запах її* [Інґе Поль] *зовсім не вишуканих перукарських (та ще й* ***ендеерівських****!) парфумів, що доводив до солодкого запаморочення досі нецілованого борщовицького аса розвідки* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 34); **кінча́ти*,** -а́ю, -а́єш, *неперех.* Доходити, перебувати у стані найвищого статевого задоволення; оргазмувати. *Але й Джонові Стілу не дано знати про.. те, як невимовно довго і пристрасно вміє вона* [Інґе Поль] ***кінчати*** *– всією собою, вся здіймаючись хвилею і вдячно стогнучи* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 34). || *від чого, перен.* Отримувати надзвичайне емоційне, моральне задоволення. *І таким є життя в цій заклятій дірі, літературному гуртожитку, вигаданому системою для виправдання й самозаспокоєння, в цьому семиповерховому лабіринті посеред жахної столиці, у загниваючому серці напівіснуючої імперії. Бо, хоч і каже російський поет Єжевікін, що він* ***кінчає*** *від самого тільки слова «імперія», однак усьому доброму приходить колись хана* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 127). – У СУМ: перех., інші знач.; **кремлі́вські ве́летні,** *ірон.* Представники вищих органів влади в СРСР з офіційною резиденцією в Московському кремлі. *Мабуть, усю наявну в імперії горілку тепер випивають якісь* ***кремлівські велетні****, а може, її складають у тамтешніх глибочезних пивницях на чорний день* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 128).

Серед цієї групи вирізняємо лексику як низького стилю, так і високого, книжного, часто вжитого з іронічною метою: **архисеньйо́р,** -а, *ч.* Головний, найвищий сеньйор. *– Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – ..Дикого Поля та Чорного Лісу* ***Архисеньйоре****, Козаків Донських, Бердянських та Криворізьких Гетьмане й Покровителю*

(Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 118). – Див. **архікня́зь**; **архікня́зь,** -я, *ч.* Титул вище герцога, але нижче курфюрста і короля; ерцгерцог. *Коло неї* [Божени Чортик] – *постійний її кавалер Бальдур де Гогенгоге, барон, стопроцентовий ідіот, але блискучий мисливець і завдяки тому улюбленець* ***архікнязя*** *Фердинанда* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 92). – Пошир. тільки серед членів австрійського монаршого дому Габсбургів. Див. **архисеньо́р**; **манцені́ловий,** -а, -е. У якому ростуть манценіли. *Зорі в небесах робляться усе більшими, ближчими, можна навіть розрізнити на них якісь міста, казкові* ***манценілові*** *ліси, дивовижні палаци, колони, вежі* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 119). – Манценіли, або місячні дерева – міфічні тропічні дерева з Латинської Америки, які нібито вкидають мандрівників у солодкий, але згубний сон; оспівані французьким поетом Шарлем-Юбером Мільвуа у вірші «Манценіл» («Le Mancenillier») на поч. XIX ст.; **відси́джувати ве́жу** *іст.* Відбувати термін покарання у в'язниці. *Коли в липні 1612 року добрі знайомці зустрічають Немирича в замарстинівській корчмі Макольондри, при відмінному гуморі, зі шклянкою хересу в руці.. то на їхне ласкаве запитання, а що він тут поробляє, чують не менш ласкаву відповідь: «Ге-ге,* ***відсиджую вежу****, панове!»* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 12). – Замкова вежа – місце ув'язнення у Високому або Низькому замках у середньовічному Львові.

Особливе місце у творчості письменника посідає українська історико-культурна конотація: **козаки́-бра́тчики,** ~і́в-~ів, *мн., нар.-поет.* Козаки – товариші по зброї, соратники. *Того злощасного року він з* ***козаками-братчиками*** *налетів на Молдову, спритно, як йому здавалося, вписавшись у чергову для тієї країни громадянську війну* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 251); **козаки́-запоро́жці,** -ів, *мн.* Запорозькі козаки, запорожці. *Істинна суть нашого дійства – перемога над Смертю. Це добре розуміли ще наші предки – славні* ***козаки-запорожці****, спудеї, духовенство й міщанство, коли щороку в кінці травня – цього казкового на нашій землі*

місяця Пробудженої Природи й зеленого райського буяння – проводили свої рекреації – народні карнавальні дійства зі співами, танцями, читанням віршів і театральними виставами. Розкріпачені душі торжествували своє оновлення (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48). – Українські козаки, які жили в пониззі Дніпра за порогами в XVI–XVIII ст. й були учасниками Війська Запорізького; **Сві́тлий Коза́цький Дух.** Уособлення українського національного світогляду, прагнення до волі й незалежності, виявом яких стало українське козацтво. *Дочекалися й ми тії днини, коли чорні сили зла і реакції, поборювані* ***Світлим Козацьким Духом,*** *затремтіли й жахнулися!* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48); **Козаки́ Бердя́нські.** Козаки Бердянщини, Кальміуської (або Єланчицької, Бердовської) паланки – адміністративно-територіальної одиниці на південному сході Війська Запорозького Низового часів Нової Січі XVII ст.; **Козаки́ Донські́.** Російська козацька спільнота, що сформувалася у XV–XVII ст. у Московії на річці Дон і з XVII ст. ворогували з українськими козаками; **Козаки́ Криворі́зькі.** Козаки Криворіжжя, Інгульської паланки – адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького Низового часів Нової Січі XVII ст. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – ..Дикого Поля та Чорного Лісу Архисеньйоре,* ***Козаків Донських***, ***Бердянських*** *та* ***Криворізьких*** *Гетьмане й Покровителю* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 118); **Преукраї́нство,**, -а, *ч. і с.:* **Ва́ше Преукраї́нство.** Почесно-шанобливе звертання до короля України. *Ніщо в цьому світі не є таким зайвим, безглуздим і кумедним, як добра поезія, але водночас і ніщо в цьому світі не є таким необхідним, значущим і доконечним, як вона ж,* ***Ваше Преукраїнство*** (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 119–120). (Авт.: ірон.); **дуна́йсько-чорномо́рський,** -а, -е. Стос. до Дунаю і Чорного моря. *Румунію можна і слід любити за Дунай і за Чорне море. ..Власне кажучи, всі ми належимо до реґіону* [регіону], *де кожна крапля води є* ***дунайсько-чорноморською***. *І найбільше цих* ***дунайсько-чорноморських*** *крапель*

є румунськими (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 54–55); **дуна́йсько-чорномо́рська є́дність на́шого сві́ту.** Регіональна ідентичність, зумовлена особливостями географічного розміщення в басейнах Дунаю та Чорного моря – природного середовища формування соціально-культурних рис місцевого населення. *Це страшенно важливо – уявляти собі цю* ***дунайсько-чорноморську єдність нашого світу*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 54–55). – Дунай зв'язує Європу з Карпато-Балканським регіоном, а чорноморське узбережжя – з Малою Азію, звідки історично були відкриті шляхи до вогнищ землеробської цивілізації і стародавніх високорозвинутих культур Близького Сходу. Географічне положення робить край складником макрорегіонів – світових цивілізаційних осередків на півдні та сході. Вплив цього фактору Україна відчуває через один із своїх регіонів – Подунав'я.

6. ПОШИРЕНІСТЬ ОДИНИЦЬ У МОВІ – цей параметр дає змогу зіставити арсенал ***узуального*** (колективного) й ***авторського*** в текстах Ю.І. Андруховича.

а) ***узуальні одиниці*** – результат колективної творчості: **антидержа́вний,** -а, -е. Спрямований проти держави, державного ладу взагалі або проти чинної влади зокрема. *Але міліція в атаку не йшла, і так вони стояли двома стінами одні проти одних, і це тривало годинами.. При цьому студенти, звичайно, не мовчали і взагалі не стримувалися – вони співали, свистали, дерлися, провокували, пророкували і вигукували* ***антидержавні*** *гасла* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 59); **антидо́т*,** -у, *ч., перен.* Те, що може захистити, врятувати від чого-небудь шкідливого, небажаного; протидія, заперечення, протиотрута, антитоксин. *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі завжди є* ***антидот*** *– геопоетика* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 7). – У СУМД: мед.

б) ***авторські одиниці*** – індивідуальні інновації: **фантасти́чно-алема́нський,** -а, -е. Про те, що захоплює, зачаровує в алеманському діалекті. *У цій книжці Аарау зовсім не було б, якби його назва не починалася* ***фантастично-алеманським*** *подвоєним «а»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 12). – Алеманський діалект німецької мови (або західно-південнонімецький, швабський) поширений на півдні Німеччини, на крайньому заході Австрії, Швейцарії, в Ельзасі у Франції, а також у деяких районах Італії; **найп'ятизірковіший,** -а, -е. Надзвичайно комфортабельний та престижний, з найдосконалішим рівнем обслуговування (про готель). *Усім стало зрозуміло, що польські авантюристи вирішили переночувати мене у найцентральнішому, найдорожчому і* ***найп'ятизірковішому*** *готелі цієї країни* [«ІнтерКонтиненталі»] (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 55). – Класифікація готелів позначає якість та рівень обслуговування: від 1 зірки до найвищої категорії – 5 зірок; **Її́ Вели́чність Короле́ва Об'є́днаного Короліївства, вла́сниця всіх ле́бедів на Те́мзі і футбо́льна фана́тка,** *жарт.* Про британську королеву Єлизавету II. *Атмосфера здавалася спокійною, ніби аж сонною, але тільки здавалася. Брюссельський Ринок увесь рябів бритоголовими британськими головами підданих* ***Її Величності Королеви Об'єднаного Королівства, власниці всіх лебедів на Темзі і футбольної фанатки*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 50). – Мовна гра щодо повного монаршого титулу у Великобританії: «Її Величність Єлизавета II, Божою милістю Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та інших своїх царств і територій Королева, Глава Співдружності, захисниця віри»; одного з монарших титулів: «Її Величність Королева, власниця лебедів», зумовленого її винятковим правом володіти всіма лебедями в країні; а також алюзія до тривалої (з 1936 р.) традиції королевської сім'ї вболівати за лондонську футбольну команду «Арсенал»; **Перма́не́нтний імпе́рський ви́шкір** *у бік кого.* Постійне прагнення тримати у межах імперії іншу країну, культуру та ін., зазіхання на її незалежність. *Як хотів би я вільно*

розкошувати у ВРК всіма космополітичними радощами духу, а не огризатися щокроку на її, ВРК, ***перманентний імперський вишкір*** *у наш малоросійський бік* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 290). – У Гол.

7. ГРАФІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ МОВИ в аналізованих текстах є відлунням часу й загальномовного контексту й репрезентує одиниці в ***кириличному*** й ***латиничному*** написанні, а також із цифровими та іншими графічними елементами: **при-cráрлюватися** [з англ. crap – пивний осад], -юююся, -юєшся, *недок., ірон.* Приєднуватися, прилипати завдяки клейкості пива. *Це був гаплик – хулігани з мінералкою, негазованою. Ну звичайно, погодилися ми – це детективи. Британська поліція в закордонному відрядженні, спеціальний підрозділ, квитанції за мінералку прикріплюються (чи* ***при-crарлюються****?) до службового звіту* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 51); **All You Need Is Love** [англ. – усе, що тобі потрібно – це кохання] [ол ю нід із лав]. Цит. з однойменної популярної пісні. *Якими одиницями виміряти той особливий щем, коли все інше втрачає сенс і* ***All You Need Is Love?*** (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 42). – Автори – Джон Леннон та Пол Маккартні, учасники культового в другій пол. XX ст. британського гурту «Бітлз»; **Drugstore** [англ. – аптека: drug – ліки або наркотик, store – склад, магазин] [дра́гстор], *невідм.* Назва кав'ярні. *Ми ходили удвох під.. дощем.. і врешті ми прибилися до тієї* ***«Drugstore»****. Мені це сподобалося, бо я тоді головним чином перекладав бітників, а Стефа сказала, що ця кнайпа якось пов'язана з людьми 1968 року і тому в неї така американська, трохи наче бітницька назва* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 14). – У США – аптека-кав'ярня, де продають ліки, косметику, журнали, морозиво, каву тощо; гра слів: магазин ліків і магазин наркотиків; **in ricenti** [мальт., корсик. – *останнім часом*] [ін рісéнті], *у знач. присл.* Негайно, відразу; на місці злочину, на гарячому. *За те саме вбивство, але із затриманням убивці «in ricenti» («на гарячому» ..) – кара подвоювалась: два роки і шість тижнів вежі та чотири тисячі грошового відшкодування* (Ю. Андрухович, Коханці

Юстиції, (1990–2018) 2018, 10–11); **Wawel** [пол. – пагорб] [ва́вел], *невідм., ч.* Замковий комплекс на однойменному пагорбі в Кракові, стародавній столиці Польщі. *Починаючи із сьомого року життя, я виношував у собі вафельне слово* ***WAWEL****. Отже,* ***WAWEL*** *видавався мені хрустким і кондитерським* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 219).

Ретельний аналіз авторських текстів виявляє численні неординарні приклади оновлення мовних одиниць, творення нових, повернення призабутих. Таким чином, матеріали, де зіставлено зразки індивідуальної та колективної (узуальної) мовної практики, буде посередником між первинним джерелом – авторським текстом – та вторинним джерелом наступного рівня – активним загальномовним словником української мови, отже, словник буде корисний філологам для розв’язання фундаментальних та практичних завдань лінгвістики.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Андрухович Ю. Коханці Юстиції : роман. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2018. 304 с.

Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2007. URL: http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917040

Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Вид. 3-тє, випр. й доп. Чернівці : Книги XXI; Meridian Czernowitz, 2016. 436 с.

Андрухович Ю. Московіада. *Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи*. К.: Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

Андрухович Ю. Рекреації. *Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи*. К.: Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Гол – Правописний словник. Г. Голоскевич. Київ, 1929. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Гр – Словарь української мови. Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. I–IV. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

ГрНік – Словарь української мови. Б. Грінченко, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського. Київ, 1927–1928. Т. I–III. Вид. 3-тє. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Із – Російсько-український словник. О. Ізюмов. Х–К, 1930. 980 с. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Нік – Словник українсько-російський (літери А–Й). А. Ніковський. Київ, 1927. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

ПП – Російсько-український фразеологічний словник. В. Підмогильний, Є. Плужник. 1927. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУС – Російсько-український академічний словник: Т. I–III. Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУСД – Російсько-український словник ділової мови. М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. 1930. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

УС – Словарь росийсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУСТТ – Російсько-український словник технічної термінології. І. Шелудько, Т. Садовський. Київ, 1928. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Кер. В. В. Німчук та ін. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 2-е вид. 1316 с.

ЛІТЕРАТУРА

Андрухович Юрій Ігорьович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Андрухович_Юрій_Ігорьович. 18.03.2019.

Андрухович Ю. І. «Я не згідний, що ми програли в інформаційній війні» [Інтерв'ю]. *Накипело.* URL: https://nakipelo.ua/ya-ne-zgidnij-shho-mi-prograli-v-informatsijnij-vijni-yurij-andruhovich/ 18.03.19.

Гнатюк О. Авантюрний роман і повалення ідолів. *Сучасність*. 1993. № 9. С. 77–78.

Карпіловська Є. А. Сучасна українська словотворчість та її відображення в неологічних словниках. *Вісник Львів. ун-ту. Серія «Філологія».* 2004. Вип. 34. Ч. І. С. 3–10.

Коцарев О. Юрій Андрухович. Коханці Юстиції. *Критика*. URL: https://krytyka.com/ua/reviews/kokhantsi-yustytsiyi 18.03.19.

Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). *Кер. проєкту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко*. Київ, 2010. 280 с.

Рябчук М. Зустрічі. *Сучасність*. 1992. № 2. С. 5–7.

Тихоша В. І. Мова творів письменника-постмодерніста Юрія Андруховича. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Лінгвістика»*. 2005. Вип. 2. С. 159–163.

Тищенко О. М. Лексикографічна інтерпретація нової та актуалізованої лексики в словниках мови письменників. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць.* Київ, 2015. Вип. 24. С. 71–76.

Чайковська В. Т. «Московіада» Ю. Андруховича – не лише «Малий Апокаліпсис». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (20).* Житомир, 2005. С. 59–64.

Юрій Андрухович про війну в Україні та ізоляцію Росії. *Суспільне. Культура.* URL: https://suspilne.media/220292-agresoru-mae-stati-pogano-bolace-urij-andruhovic-pro-vijnu-v-ukraini-ta-izolaciu-rosii/ 22.03.2022.

2.7. Ідіостиль Миколи Лукаша крізь призму історії української літературної мови

Нова українська літературна мова виникла не як наближення до живомовної стихії, а в ролі нового типу літературної мови, що міг зародитися тільки в середовищі інтелектуалів, зорієнтованих на новітні ідеї в європейській громадській думці, коли можна окреслити її існування в умовах тогочасних суспільств. Найпослідовнішим виразником цих ідей став романтизм як літературно-мистецьке явище, що вплинуло кардинальним чином на стан етики й естетики Європи. Відомо, що головну роль у процесах створення згаданого ідіому відіграли письменники (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, Ю. Федькович, М. Шашкевич, І. Франко та ін.). І через такий перебіг формування тривалий час у мовознавчій літературі саме мова художньої літератури була єдиним репрезентантом літературної мови взагалі. Зазначене стосується не тільки розгляду ситуації в XIX ст., коли українських текстів, пов'язаних зі сферами науки, правництва, медицини, адміністрування та ін., було обмаль, а й наступного сторіччя. Скажімо, такий підхід до висвітлення історії ідіому наявний і в академічному «Курсі історії української літературної мови» [Курс.. II 1961], що розглядає радянський період функціонування української літературної мови (до початку епохи М. Хрущова). З 414 сторінок видання 254 присвячено мові художньої літератури, 48 –

специфіці публіцистичного стилю (доречність розгляду якого в межах мови красного письменства цілком умотивована), на 39 розглянуто мову науки, а на 3 (!) – особливості ділової мови. Іншими словами, три чверті тексту всього видання ґрунтується на постулаті, що розвиток літературної мови передусім показовий у галузі художньої літератури й публіцистики. (Під цим оглядом важливий принцип побудови щойно згаданого академічного видання, бо методологічно й фактично воно давно застаріло й не може виконувати задекларованого у своїй назві завдання. Це вже історія мовознавства, твір, який не має жодної евристичної ваги для сучасної лінгвістичної україністики). За аналогічним принципом побудовано підручник для закладів вищої освіти В. М. Русанівського «Історія української літературної мови» (2001). Отже, виходить, що у вітчизняному мовознавстві в багатьох випадках історія нової української літературної мови збігається з історією мови художньої літератури (мову публіцистики в цьому контексті можна розглядати як її невід'ємну складову). Аналогічний стан справ наявний і в деяких інших слов'янських народів, проте превалювання такого підходу не привело в нас до широкого вивчення ідіостилів письменників у всіх їхніх взаємодіях і конфронтаціях. При цьому в англійському та північноамериканському мовознавстві розрізнення літературної мови як мови художньої літератури та стандартної мови як ідіому освіти, урядування, фахової діяльності, торгівлі й виробництва, загалом громадської сфери – це засадничий принцип аналізу.

Важливий постулат *як у Шевченка / не як у Шевченка*, що тривалий час відігравав роль естетичного канону в нормалізації й кодифікації, через складні й несприятливі культурно-історичні умови не модифікувався в ретельно розроблену систему дослідження ідіостилю як явища національної культури взагалі. Через це та деякі інші досить зримі проблеми можна натрапити в науковій літературі на твердження, що розвиток української авторської лексикографії не відповідає завданням сучасної гуманітаристики. Тільки творчість Т. Шевченка з лексикографічного боку описана досить повно, що дає

змогу активно залучати його засоби до літературної мови на різних рівнях. Спадщина інших письменників описана лише частково, а тому й фрагментарно репрезентована в літературних кодексах, адже одна річ – описувати в наукових розвідках виражальні засоби в межах ідіостилю певного автора, а зовсім інша – засвідчити ці елементи в академічних словниках, що найчастіше закріплюють їх в ідіомі. Цілком справедлива думка, що авторська лексикографія – це одна з підвалин історії літературної мови та арсенал для побудови цілісної картини письменницького стилю, бо «визначити характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку можна лише за умови освоєння і осмислення принципів його творчого методу» [Сологуб 2007: 134]. Авторська лексикографія забезпечує надійний доплив нових елементів до активного фонду літературної мови через наукове опрацювання, а також актуалізацію багатьох використовуваних засобів. Згадані процеси можуть відбуватися й безпосередньо, і опосередковано (*а* ідіостиль → літературна мова; *б* ідіостиль → авторська лексикографія → літературна мова; *в* ідіостиль → авторська лексикографія → загальномовні (спеціалізовані) академічні словники → літературна мова).

З огляду на зазначене вище всебічне вивчення ідіостилю письменника набуває особливої ваги, адже від його результатів залежатиме й узагальнений висновок щодо реального стану літературної мови. У зв’язку з цим потребує особливої уваги методологія залучення здобутків художнього перекладу до фонду літературної мови, бо, наприклад, жоден з українських загальномовних або фразеологічних словників («Словник української мови» в 11 т. (СУМ), «Фразеологічний словник української мови» (ФСУМ), «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ) та ін.) не може продемонструвати досконало розробленої системи використання мови художнього перекладу для лексикографічного й фразеографічного опису.

Упродовж останніх двох десятиліть вивчення творчості М. Лукаша помітно активізувалося, про що свідчать численні статті та кілька захищених

перекладознавчих дисертацій. На думку М. Новикової, 1980 р. її автореферат докторату, у якому розглянуто Лукашеву творчість, становив 100 % від усього тогорічного «лукашезнавства» [Новикова 2009: 270], а вже на зламі XX–XXI ст. кількість публікацій, присвячених М. Лукашеві, сягнула за сотню. Щоправда, Б. І. Черняков у своєму біобібліографічному покажчику (2007) під 1980 р. наводить 13 назв публікацій, присвячених М. Лукашеві, за цим же джерелом, 2000 р. вийшло друком 137 окремих праць різного характеру, у яких згадано або розглянуто Лукашеву творчість [Черняков 2007: 227–228, 308–320]. Того року кількість публікацій, що стали виразником дедалі більшого зацікавлення постаттю перекладача, зросла в понад 10 разів. Від середини 70-х і до кінця 80-х рр. XX ст. тривала чорна доба, що породила заборону на публікацію перекладів М. Лукаша й спричинилася до усунення його текстів з поля лексикографічного вивчення. Наприклад, за спостереженням О. Т. Федунович-Швед, тільки в перших трьох томах СУМу (вийшли друком упродовж 1970–1972 рр.) наявні ілюстрації з Лукашевих перекладів. 1973 р. М. Лукаша позбавили членства в Спілці письменників України. «В четвертому томі Словника, що з'явився того ж таки 1973 р., а також в усіх наступних томах ілюстративних контекстів із його перекладів уже немає. Можна з цілковитою певністю припускати, що виключення М. Лукаша зі Спілки письменників, а також критичні статті щодо мови тогочасних перекладів спричинили й вилучення мовних надбань перекладача зі Словника української мови», – твердить дослідниця [Федунович-Швед 2006: 37]. О. Т. Федунович-Швед доводить, що в перших трьох томах міститься 135 вокабул, проілюстрованих цитатами з перекладів М. Лукаша [там само: 37–38]. Проте й пізніше, після реабілітації його доробку, матеріал з мови Лукашевих перекладів потрапляє до словників фрагментарно й часто без належної паспортизації [Цимбалюк-Скопненко 2011]. Поки що найповніше Лукашів доробок описано у фразеографії (див.: ФПМЛ).

М. Лукаш застосовує своє глибинне знання української мови різних часових і територіальних зрізів для конструювання «особливого» тексту тільки в тих перекладах, що надавалися до мовного експерименту, адже ні в перекладі «Першого удару» А. Стіля (1953), ні у витлумаченні по-українському М. Горького та деяких інших творів часто використати Лукашеві принципи створення лінгвального середовища було просто неможливо через опірність оригіналу (передавати суто Лукашевими засобами мову французьких комуністів «Першого удару» не випадало), а от у перекладах світової класики, пов'язаної з віддаленими епохами, талант Майстра об'єднувати раритети та живомовні елементи проявився сповна. Його переклади з Дж. Боккаччо, М. Сервантеса де Сааведри, Й.-В. Гете та деякі інші «мають таку багаторівневу "українську структуру", що навіть зображення чужого культурного середовища або й різнопланова фонова інформація[24], закладена в перекладах, не притлумлює численних асоціативних зв'язків, породжених в уяві читача завдяки тексту» [Скопненко 2006: 26].

Нова українська літературна мова тривалий час послуговувалася багатьма виражальними засобами, що генетично ареально марковані. Наприклад, можна поставити перед собою завдання вивчити в мові перекладу конкретні елементи, що походять з певного діалектного простору. Проте, скажімо, пошук виражальних засобів поліського походження в мові перекладів М. Лукаша не такий простий, як може здатися на перший погляд, адже деякі залучені до аналізу одиниці можуть містити фонетичні й морфологічні риси, що властиві й поліському ареалові, і деяким говорам південно-західного / південно-східного наріч. Наприклад, іменники середнього роду із закінченням *-'а* типу *жиˈт':а, ˈлист'а, наˈс'ін':а, ˈз'іл':а, ве^{и}ˈс'іл':а, шˈчаст'а* в багатьох діалектних системах поліського та південно-західного ареалів мають закінчення *-'е* (*жиˈт':е,*

[24] Фонова інформація – це ті соціокультурні дані, які «характерні тільки для певної нації або національності, засвоєні масою їхніх представників і відображені в мові цієї національної спільноти» [Виноградов 2001: 36]. Пор. ще: фонові знання – регіональні та національні тезауруси, «у яких є певна частка суто національних знань, співвласниками яких не стали інші національні спільноти» [Зорівчак 2005: 86–87].

ˈ*лист'е, наˈс'ін':е,* ˈ*з'іл':е, ве*ᵘˈ*с'іл':е, шˈчаст'е*), а прийменник *од* функціонує і в північному наріччі, і в закарпатському й середньонаддніпрянському говорах, нестягнені форми прикметників і займенників жіночого та середнього роду (*зе*ᵘˈ*ленайа, хуˈдайа,* ˈ*тайа,* ˈ*с'айа,* ˈ*добройе* тощо) властиві багатьом говіркам північного наріччя та закарпатського діалекту [див. докладніше: Матвіяс 1990: 44–105, 114–119 та ін.] та ін. Проте з погляду історії української літературної мови більшість наведених тут прикладів сприймані саме як елементи північного наріччя.

Перекладні тексти «Декамерона» Дж. Боккаччо, «Дон Кіхота» М. Сервантеса де Сааведри та «Фауста» Й.-В. Гете також тісно пов'язані з книжними традиціями попередніх епох і української мови, і оригіналів. Наприклад, італійський та іспанський тексти містять таку кількість архаїчних складників на різних рівнях, що в багатьох випадках без фахового коментаря вони просто незрозумілі для сучасних носіїв італійської та іспанської мов. «Боккаччо писав живою флорентійською мовою. Це правда, – зауважував сам М. Лукаш, – але нащадки флорентійців <...> без особливих пояснень бачать, наскільки ця мова застаріла. І тому відчуття такої застарілості, на мою думку, необхідно створити і в перекладі» [Череватенко 2006: 7]. М. Лукаш конструював українське паракнижне / парапростомовне середовище, що завдяки своїй стилізації мало б створювати відчуття далекої доби, а для цього діалектні елементи, часто використовувані у фольклорних творах, у поєднанні з архаїзмами придатні якнайкраще. Л. Череватенко з цього приводу зазначає: «Доводиться доволі часто чути предивне твердження, нібито "Декамерон" перекладено українською мовою XIV століття. Ні, справа тут набагато складніша і заманливіша». М. Лукаш був не стільки представником тієї мови, «він, власне, сам її контамінував, зліпив докупи, якщо хочете, винайшов» [там само: 9].

В основі такого підходу, напевно, лежала ідея, що діалектна база літературної мови часто змінна, про це свідчать численні приклади з історії

європейських ідіомів. Цілком вірогідно, що думка про ненаддніпрянську (поліську! волинську!) діалектну базу староукраїнської літературної мови – сучасниці створення залучених до перекладу оригіналів світової класики – також допомогла М. Лукашеві виробити принципи формування «власного» ідіому. Певна річ, Лукашів ідіолект, незважаючи на його різні діалектні та архаїчні складники, у жодному разі не можна ототожнювати з якимось діалектом чи сумніватися в його належності до української літературної мови XX ст. Це особливим чином сконструйований ідіом, багатий на асоціативні зв'язки й ремінісценції з фольклорних та оригінальних українських творів, створених упродовж кількох століть.

Серед проаналізованих текстів виявлено різні одиниці з фонетичними й морфологічними рисами, властивими діалектним системам північного наріччя української мови, зокрема:

1. Лексеми зі збереженим давнім *[о]* в ненаголошеному закритому складі: зорвати (*Філомена <...> зорвала кілька віточок* (Боккаччо II, 229)). Разом з тим засвідчено й форми з *і* – зірватися: (*<...> коли се зірвалися супрутнії вітри* (Боккаччо II, с. 318)). В останньому прикладі словоформа *зірватися* вживана й у «Декамероні-II» (видання 2006 р.; видавці декларують, що воно відбиває авторський текст художнього перекладу й не містить редакторських спотворень), і в «Декамероні-I» (стереотипне видання радянського часу та пізнішого періоду зі значними редакторськими правками) (Боккаччо I: 120).

У деяких випадках написання *о* виявлено й у наголошеній позиції: возьмуть: (*возьмуть, було, мари та й несуть хутенько* (Боккаччо II: 221–222)). У «Декамероні-I» у наведеному реченні надруковано *візьмуть* (Боккаччо I: 34). Проте в тексті «Декамерона-II» наявні й форми з *і* в розгляданій позиції (*якщо ти візьмешся за сю справу* (Боккаччо II: 233)).

2. Займенники з приставним приголосним *[й]* замість *[н]*: за їми: (*Перемкнулись через річку, тілько смуга за їми лягла* (Боккаччо II: 279)). У «Декамероні-I» замість цього прикладу подано фразу *за ними* (Боккаччо I: 83).

Проте в «Декамероні-ІІ», наскільки вдалося дослідити, форми з *н* переважають: (*немов за ними гналося стосоткрот дияволів* (Боккаччо ІІ: 304).

3. Займенники нестягненого типу на *-ойе* в однині: теє (<...> *і хоч люде статечні, які про теє знали* (Боккаччо ІІ: 214). Словоформу теє засвідчено й у тексті «Декамерона-І», і в «Декамероні-ІІ», хоч в обох варіантах наявні й написання *те* [див. докладніше: Скопненко 2010: 383].

У нашій історії художній переклад відіграв таку саму роль, як у фінській, індійській та інших культурах, що змушені були функціонувати в колоніальних умовах. Р. Ойттінен щодо фінської ситуації зауважила: «Протягом шестисот років шведського й ста російського панування фінська культура була вдома на задвірках. Хоч народ загалом розмовляв по-фінському, його літературною мовою була шведська. У XIX ст. стало очевидним, що фіни досягнуть цивілізованого статусу лише тоді, коли фінська мова стане мовою літератури й торгівлі. Почали з перекладу книжок для дітей, і перекладна дитяча література започаткувала національну літературу» [цит. за: Зорівчак 2005: 224].

У мові художніх творів особливе місце посідає фразеологічний і паремійний матеріал. Цим виражальним засобам властива своєрідна внутрішня форма та фонова інформація, які надзвичайно важко передати за допомогою одиниць мови перекладу. Тому в межах фразеологічної стилістики дослідники так ретельно вивчають принципи адекватного відтворення оригіналу питомими засобами мови перекладу.

У мовознавстві проблема фраземної та паремійної синонімії належить до одних з найскладніших, оскільки дослідникам доводиться так чи інакше розглядати й зовнішню синонімію (міжрівневу лексико-фраземну (лексико-паремійну)) [Скрипник 1979: 210–213], і внутрішню (однорівневу фраземну (паремійну)) [Тараненко 2000: 950]. Крім того, у фразеології синонімічними зв’язками охоплено переважну більшість фразеологічних одиниць.

Під час установлення синонімічних відношень не раз доводиться долати шлях поміж Сциллою і Харибдою змістових розходжень між фразеологізмами

та ієрархічними зв'язками домінанти і членів ряду. Це спричинюється до того, що деякі дослідники доходять висновку про неможливість або неймовірну складність у виділенні такого звороту, «який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду – його домінантою» [Коломієць 1988: 4]. Тому М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський у своєму Словнику фразеологічних синонімів у ролі домінанти синонімічного ряду використовують лексему, рідше – вільне словосполучення й тільки подеколи – фразеологічну одиницю. У Словнику фразеологічних синонімів, наприклад, синонімічний ряд з домінантою *багато* має такий вигляд: *без ліку*; (переважно грошей) *кури не клюють;* [і] *свині не їдять;* [хоч] *лопатою горни (греби, загрібай)*; (безліч) *аж кишить, зневажл.; до біса; як* [за гріш] *маку; як піску морського; ні проїхати ні пройти; на воловій шкурі не списати; хоч греблю гати;* (про роботу, справи, клопіт тощо) *по горло; по* [самі (самісінькі)] *вуха;* [аж] *по шию; з головою; по* [саму (самісіньку)] *зав'язку; ціла купа;* (надзвичайно багато) *як цвіту в городі (по всьому світу)* [там само: 10].

Окреслені та деякі інші проблеми підштовхнули В. Телія до висновку, що «маніпуляція зі значенням безвідносно до реальної інформації, яку несуть ідіоми, призводить до постулювання синонімії там, де можна говорити тільки про к в а з і с и н о н і м і ю (тобто близькість значення – і не більше того) і то – за сигніфікатом, тобто на рівні перетину значень, а не реального функціонування ідіом у мовленні (тексті)» [Телія 1996: 88]. Тому встановлення синонімії в розгляданому матеріалі передусім має спиратися на широке контекстне оточення фразеологічних одиниць. Цим вимогам відповідають ілюстративні матеріали словникових статей довідника «Фразеологія перекладів М. Лукаша», який поки що є найповнішою лексикографічною фіксацією фразеологічного фонду Лукашевих перекладів.

Дослідження синонімічних відношень важливе передусім з огляду на потреби лексикографії та фразеографії, оскільки сучасні фразеологічні

словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подання синонімів-фразем або й просто уникають цієї проблематики. Наприклад, «Фразеологічний словник української мови» наводить досить обмежений синонімічний ряд (як-от: *хоч відбавляй, по горло, по зав'язку* (ФСУМ: 113)), а у структурі «Словника фразеологізмів української мови» взагалі не передбачено навіть мінімального відображення синонімічних зв'язків у межах фразеології. Тому встановлення синонімії в розгляданому матеріалі передусім має спиратися на широке контекстне оточення досліджуваних одиниць. Ми залишаємо поза увагою варіантність фразем і паремій[25] дібраного матеріалу, оскільки через зазначені причини першорядним завданням стало саме виділення синонімічних рядів без урахування здатності тієї самої фраземної та паремійної одиниці виступати у двох, а то й більшій кількості різновидів, що взаємозамінні в будь-якому контексті. Відомо, що чи не найголовнішим критерієм розрізнення варіантів синонімів є непорушність внутрішньої форми фразем зі змінним складом компонентів. Скажімо, одиниці *урізати хлости* та *усипати хлости,* безперечно, є варіантами одного фразеологізму. Проте, на нашу думку, на підставі дібраного матеріалу не можна визначити серед них функційно головний варіант, тому схожі мовні одиниці далі наведено поруч у синонімічних рядах.

Однією з найчисленніших груп фразеологічних синонімів, дібраних з мови перекладів М. Лукаша, є синонімічний ряд із загальним значенням 'побити': *зняти руку* (на кого)*, полатати боки* (кому)*, попом'яти боки* (кому), *благословити по плечах* (кого)*, дати духопела* (кому)*, подерти шкуру* (на кому), *спустити шкуру* (з кого)*, дати лупки* (кому)*, уліпити потилишника* (кому), *посікти на капусту* (кого)*, дати хлости* та ін.[26] (*– Гадаю, Санчо, – сказав він*

[25] Терміном *паремія* позначувано тільки *прислів'я* й *приказку*, хоч загалом він уживаний для означення значно більшої кількості жанрів фольклорного походження. Відомо, що приблизно три чверті класу паремій становлять прислів'я й приказки, решта припадає на примовки, загадки, прикмети, «ділові» вислови, повір'я, «віщі» сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули, прокльони тощо [Скрипник 1979: 424).

[26] Фраземи, паремії та ілюстративний матеріал подано за (ФПМЛ) зі збереженням усіх особливостей правопису оригіналу.

[Дон Кіхот] *по якійсь хвилі, – що мене вже відлучено від церкви за те, що я* ***зняв*** *гвалтовно* ***руку*** *на її служителя: «Juxta illud, si genis suadente diabolo...»* (Сервантес); *Прибігли вони туди, розпитались у людей, у чім річ, та доброго* ***дали*** *Тофанові* ***духопела*** *– так* ***боки полатали****, що ну* (Боккаччо); *Санчо Панса, побачивши таку напасть, кинувся на скаженого з кулаками, але обшарпанець одним ударом збив його з ніг, а тоді скочив на нього і добре* ***попом'яв*** *йому* ***боки*** (Сервантес); *...ледве вихопив свого гартованця, як вони вже бучками своїми* ***по плечах благословили*** (Сервантес); *Нехай він подер шкуру на тих черевиках, що ти справив, так ти ж зате на ньому* ***шкуру подер*** (Сервантес); *...а скоро ви, пане, з лісу виїхали, і ми зосталися самі, знов прив'язав мене до того самого дуба і такої* ***дав хлости****, що всю* ***шкуру*** *з мене* ***спустив****, як із святого Бартоломея* (Сервантес); *...їх* [людей] *стількох урозтіч* [Дон Кіхот] *обернув, та з того сорому й досади згуртуються знов і до нас кинуться – ох і* ***дадуть*** *же нам тоді* ***лупки****!* (Сервантес); ...[корчмар] *серед того молитвування* ***вліпив*** *рицареві доброго* ***потилишника*** (Сервантес); ... [глядачі] *не побачили, як два грізні супротивники* ***посічуть*** *один одного* ***на капусту*** (Сервантес)).

Великий синонімічний ряд утворюють і фраземи, що мають загальне значення 'думати': *мати думку, мати на думці, не виходить з думки* (кому хто), *покласти думки* (чиї на кого), *пориватися думкою* (до кого), *розкидати думкою* (куди), *стояти при думці* (кому що), *кидати думкою* та ін. ([Командор:] *Я ж інакшу* ***думку маю****: причепив до боку шпагу і нашив хреста на груди, – то поєднуй же усюди із одвагою повагу* (Лопе де Вега); *Добре знають* [монахи], *що багато людей задовольняється такою відповіддю і розуміє її інакше, ніж вони самі* ***мають на думці*** (Боккаччо); *Але Жізель уперто* ***не виходила*** *Полетті* ***з думки****...* (Стіль); *Не на одного та й не на двох накидала вона оком, поки визиркала, нарешті, одного молодика собі до вподоби,* ***поклавши*** *на нього всі свої* ***думки*** (Боккаччо); *От у сього Пірра й закохалась Лідія, та так же сильно, що вдень і вночі тільки до нього* ***думкою поривалась*** (Боккаччо); *Він* [Шарль] ***розкидав думками*** *туди й сюди: може, звернутися до батька, може,*

продати щось? (Флобер); *Я так твердо* ***стою при*** *сій* ***думці****, що якби мені уможливлено неможливе, .. я все одно волів би взяти участь у тому преславному поході* (Сервантес); *Бо я вже, знаєте, туди й сюди* ***думкою кидав****: таки не випадає панові мойму на архієпископа йти* (Сервантес)).

До найбільших синонімічних рядів також належить і група фразем із загальним значенням ‘плакати’: *за сльозами світу не бачити, зрошувати сльозами, лити сльози, митися сльозою, лити струми сліз, не висихати зі сліз, обливати сльозами, поливати сльозами, проливати сльози, витрушувати з очей сльози* та ін. (*Чи живий ти* [Яне Бібіяне], *чи здоровий?.. Тут батьки твої –* ***за сльозами світу не бачать*** (Єлин Пелин); *Дон Луїс усе поривався цілувати йому руки,* ***зрошуючи*** *їх буйними* ***сльозами*** (Сервантес); *А дівчина все* ***сльози лила****, та васильків своїх допоминалася; так і померла плачучи* (Боккаччо); [Хор ангелів:] *О,* ***лийте****, браття,* ***струми сліз*** *гірких: пропав сей світ – лукавий переміг* (Мадач); *Не плач мила, не* ***мийся сльозою****, Будеш мені вірною жоною* (Бернс); *Іди ж, сину мій, .. і утіш жону твою, що* ***з сліз не висихала*** (Боккаччо); ...[Ермелліна] *сама тримала його в своїх обіймах, гіркими* ***сльозами*** *мертве обличчя його* ***обливаючи*** (Боккаччо); *Ті квіти* ***поливала*** *вона* [Ізабетта] *не простою водою, а все рожаною або помаранчевою, та ще* ***сльозами*** *своїми* (Боккаччо); *– Я перший* ***пролив*** *би* ***сльози****, – промовив парох, почувши ту назву, – якби хто казав спалити сю книгу* (Сервантес); *Африкан Петровський аж озвірів од радощів, горлає, свистить, крутить головешкою,* ***витрушуючи з очей сльози*** (Горький) тощо).

Залучений до аналізу фраземний матеріал підтверджує думку тих дослідників, які переконані, що синонімічні ряди найчастіше об’єднують різноструктурні та подібноструктурні фраземи [Лепешаў 1998: 84]. Наприклад, ряд із загальним значенням ‘дуже багато’ має найбільше різноструктурних фразеологічних одиниць (*аж кишить* (кого)*, без ліку, хоч відбавляй (одбавляй), до біса, як воші, і на воловій шкурі не спишеш* (що)*, по горло, на цілу губу*), хоч у

ньому наявні й одноструктурні (*хоч відбавляй – хоч розірвися, як воші – як комашня, по горло – по зав'язку*).

У синонімічному ряду із загальним значенням 'заплакати' подібну структуру мають одиниці *ударитися в сльози – умитися слізьми*, а переважній більшості фразеологізмів цієї групи властива одноструктурність (пор.: *проронити сльозу, пустити сльозу, зронити сльозу*).

Фраземи синонімічних рядів відрізняються між собою ще й іншими параметрами, зокрема:

1. Конотацією. Наприклад, одиниці *піти землю їсти, скалити зуби, волосся стає дуба* мають відтінок зневаги, згрубілості; *віддати богу душу, полягти головою, кров німіє* – піднесеності (*...поки ви помрете, то я перше* ***піду землю їсти****, і отоді вже буду, може, німий-німісінький, і словечка не промовлю до кінця світу* (Сервантес); *Охоронники розгублено переглянулись і зразу перестали* ***скалити зуби*** (Стіль); *...мені робиться моторошно****, волосся*** *на голові* ***дуба стає*** (Боккаччо); [Мефістофель (*до Фауста*):] *З тобою вдвох посвідчити я мушу, Що муж її* ***віддав*** *вже* ***богу душу*** (Гете); [Флорес:] *Лиш учора бій відбувсь, і чимало там народу* ***головою полягло*** (Лопе де Вега); [Мефістофель (*до Фауста*):] *Звуть* [духи] *тебе в світи З цеї самоти, Що від неї* ***кров німіє,*** *Розум туманіє* (Гете)).

2. Функційно-стильовою належністю. Наприклад, фразеологічні одиниці *дати сторчака, заорати носом, укритися ногами, без олії в голові, носити розум у череві, а тельбухи в голові, скалити зуби* – розмовні, а *докинути лепту, кинути лепту* – книжні (*Скривився, дума, що зляка! Та й ті дракони – все цяцькові, Трусніть – і* ***дасть*** *він* ***сторчака****!* (Гете); [Лемури:] *Підкралась старість тайкома, Ціпком мене угріла, Я, бідний,* ***носом заорав****, Та не куди – в могилу*! (Гете); *От візьму підійду нишком до вашеці і вріжу два чи три ляпаси, що й* ***ногами вкриєтесь*** (Сервантес); *...був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не гурт, але, як то кажуть,* ***без олії в голові*** (Сервантес); [Терсіт:] *Оцей зачуханий панок, Ахілле, оцей Аякс, що* ***носить розум у череві, а тельбухи***

в голові, *– я тобі знаєш що про нього зараз розкажу?* (Шекспір); *Охоронники... перестали* ***скалити зуби*** (Стіль); *І про те не забувайте, що кожному, .. що до нашого братства приписаний, годиться й грошима сяку-таку* ***лепту докинути*** (Боккаччо); [Архієпископ (*до Цісаря*):] *Покайся ж хоч тепер і не гніви святинь, З добра неправого посильну* ***лепту кинь*** (Гете)).

Більшість аналізованих зворотів належить до активного складу фраземіки (як-от у ряду з домінантою ‘розумний’ – *розумна голова, мати голову на плечах, багатий на розум, бистрий на розум, дозрілий на розум, жвавий на розум, не вбогий на розум, сповна розуму, не в тім’я битий*), проте серед них є фразеологічні одиниці, що властиві пасивному шарові цієї мовної підсистеми (наприклад, *попустити гамульця, управити гамульця, ні стейки ні гейки, до гаріля, налягти на демено, на канцур’я, з одного модла вилито* та ін.). Використання мовних одиниць діалектного (рідше – книжного) походження, залучення застарілих фразем у деяких перекладах М. Лукаша стає найпомітнішою ознакою його творчої манери. Щоправда, у багатьох випадках дуже важко, а то й просто нереально знайти об’єктивні критерії, які б лягли в основу стилістичної атрибуції цих параметрів (розмовного, застарілого та діалектного фонду). Саме тому під час укладання словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» довелося свідомо відмовитися від позначок *заст., розм., діал.,* оскільки для аналізованого матеріалу, та й узагалі для української фраземіки важко окреслити межі згаданих стилістичних рубрик.

Синонімічні зв’язки в мові перекладу пронизують переважну більшість фразеологічних одиниць. При цьому ієрархія фраземних відношень, перетин синонімічних рядів та значень спонукають до вироблення концепції ідеографічного словника фразеологізмів перекладів М. Лукаша.

Специфіка виявлених синонімічних зв’язків між прислів’ями спонукала дослідників до висновку, що паремійному фондові властива надзвичайно велика кількість точних синонімів. Разом з тим у розгляданому фонді квазісинонімія

має набагато більше різноманітних реалізацій. Подані нижче синонімічні пари (синонімічні ряди) паремій, дібрані з мови Лукашевих перекладів, ґрунтуються на чіткому окресленні синонімії. Зауважимо, що одиниці синонімічної пари (синонімічного ряду) різняться між собою синтаксичними моделями. Наприклад:

1) **хто в ліс, хто по дрова.** *Тут збились флейта і кларнет, // Гобой, фагот і ще й корнет, – // Пішло –* ***хто в ліс, хто по дрова****, // Усяк по-своєму співа* (Родарі); 2) **один тягне цоб, другий тягне цабе.** *Брати схожі один на одного, як день і ніч. Коли* ***один тягне цоб, другий тягне цабе*** (Стіль).

1) **рот не город – не загородиш.** *У сусіда, славлять, повна бодня сала, а в нього й бодні нема. Та* ***рот****, кажуть,* ***не город – не загородиш****. Люди – Божі собаки: на кого хочуть, на того й брешуть* (Сервантес); 2) **на людський роток не накинеш платок.** *Живи собі й далі* [, Санчо,] *з чистою совістю, і нехай там люди що-хотя говорять:* ***на людський роток не накинеш платок,*** *як і щире поле не візьмеш на замок* (Сервантес).

1) **хоч повсть, хоч вовна, аби кишка була повна.** *Не знаю тільки, з якої речі автор сягав до сторонніх повістей та оповідок, коли міг іще про мене різних різнощів понаписувати – міркував, певне, як у тій примовці:* ***«Хоч повсть, хоч вовна, аби кишка була повна»*** (Сервантес); 2) **аби мені тепло, нехай кажуть «пекло».** *Так вони* [люди] *ж грязь топтатимуть, а мої ноги в сухому! А всім огудникам та осудникам – сіль та перчина!* ***Аби мені тепло, нехай кажуть «пекло»****... Добре я, мамцю, кажу?* (Сервантес).

1) **попав між пироги, то пирожись.** *А хто з мене буде сміятись, то бережись:* ***попав між пироги, то пирожись*** (Сервантес); 2) **попав між ворони, кракай як і óни.** *На те все дивився Санчо, і було йому не шкода – навпаки, він тут якраз до речі пригадав приказку:* ***«Попав між ворони, кракай, як і óни»****, попросив у Рікоте бурдюка і став ціляти очима в небо з не меншим задоволенням, ніж уся компанія* (Сервантес).

1) **хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено у своєму.** *Отож* ***хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено в своєму****, щоб не казали про нього люди: насміялась верша болоту* (Сервантес); 2) **хай гляне кума, яка сама.** *Моє ім'я Хінес, а не Хінесик, а прізвище – Пасамонте, а зовсім не Потягусик, як вашмость каже. Краще* ***хай гляне кума, яка сама*** (Сервантес).

1) **насміялась верша болоту.** *Отож хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено в своєму, щоб не казали про нього люди:* ***насміялась верша болоту*** (Сервантес); 2) **докоряв ворон галці, що чорна.** [Аякс:] *Ніякої ввічливості* [Ахілл] *не визнає... //* [Улісс:] *(убік)* ***Докоряв ворон галці, що чорна*** *//* [Аякс:] *Я добре пущу йому* [Ахіллові] *кров!* (Шекспір).

Вивчення ідіостилю М. Лукаша набуває важливого значення й у теоретичній, і в практичній площинах, адже підсумком таких студій має стати створення детальної мовної картини, у якій тексти XX ст. розкриють багато ремінісценцій різного плану з літературою попередніх століть: класикою XIX ст., доробком козацької доби тощо. Проте перед мовознавцями постає ще багато нерозв'язаних проблем у цій галузі, адже перекладач, створюючи український текст, завжди мав перед собою чужомовну палітру оригіналу, що диктувала стилістичні пріоритети. Це істотно ускладнює об'єкт дослідження, бо, власне кажучи, треба розглядати щонайменше 19 площин: українську й ті 18 мов, з яких М. Лукаш перекладав. Подальше вивчення діалектних елементів Лукашевої мови дасть змогу збагнути деякі механізми стилізації як один із методів конструювання ідіолекту Майстра. Докладний лексикографічний і фразеографічний опис і паспортизація одиниць різних рівнів з ідіостилю М. Лукаша уможливлять поповнення словників української мови багатьма актуалізованими одиницями. І після цього в дослідників буде змога під іншим кутом зору подивитися на історію нової української літературної мови.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Бернс – Бернс Роберт. Пер. з англ. М. Лукаш і В. Мисик. К., 1959.

Боккаччо – Боккаччо Джованні. Декамерон. Пер. з італ. М. Лукаш. К.: Дніпро, 1985.

Боккаччо I – Боккаччо Дж. Декамерон. [пер. з італ. М. Лукаш]. К.: Дніпро, 1985.

Боккаччо II – Боккаччо Дж. Декамерон. [з італ. пер. М. Лукаш; упорядкув., редагування Л. Череватенка]. К.: Вид. центр «Просвіта», 2006.

Гете – Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія. Пер. з нім. М. Лукаш. К.: Дніпро, 1981.

Горький – Горький Максим. Сторож. Пер. з рос. М. Лукаш. *Горький М. Твори: У 16 т.* Т. 8. К.: Держлітвидав, 1953.

Єлин Пелин – Єлін Пелін. Ян Бібіян: Повість-казка. Пер. з болг. М. Лукаш. К.: Дитвидав УРСР, 1961.

Лопе де Вега – Вега Карпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сіні. Пер. з ісп. М. Лукаш. К.: Держлітвидав УРСР, 1962.

Мадач – Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема. Пер. з угор. М. Лукаш. К.: Дніпро,1967.

Родарі – Родарі Джанні. У небі і на землі. Пер. з італ. М. Лукаш та Г. Кочур. К.: Веселка, 1996.

Сервантес – Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі. Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. К.: Дніпро, 1995.

Стіль – Стіль Андре. Перший удар. Пер. з франц. М. Лукаш. К.: Держлітвидав, 1953.

Флобер – Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції. Пер. з франц. М. Лукаш. К.: Держлітвидав УРСР, 1961.

Шекспір – Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма. Пер. з англ. М. Лукаш. *Шекспір Вільям. Твори: В 6 т.* Т. 4. К.: Дніпро, 1986.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. К.: Наукова думка, 2003.

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. К.: Довіра, 2002.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. К.: Наукова думка, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). Москва: Изд-во ин-та общего среднего образования РАО, 2001.

Зорівчак Р. Боліти болем слова нашого. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005.

Коломієць М., Регушевський Є. Словник фразеологічних синонімів. К.: Рад. школа, 1988.

Курс історії української літературної мови (радянський період) [І. К. Білодід, М. А. Жовтобрюх, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко та ін.]. К.: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. ІІ.

Лепешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: *Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ*. Мн.: Вышэйшая школа, 1998.

Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори. К.: Наукова думка, 1990.

Новикова М. Лукаш в пост-лукашовом мире. Вінниця: Нова Книга, 2009.

Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т. Елементи північноукраїнського походження в мові перекладу Миколи Лукаша. *Волинь–Житомирщина: [історико-філологічний зб. з регіональних проблем]*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 374–383.

Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т. Паремії в перекладах Миколи Лукаша: зіставний аспект. *Українська мова*. 2006. № 4. С. 25–44.

Скрипник Л. Фразеологія української мови. К.: Наукова думка, 1979.

Сологуб Н. Словник мови письменників. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: [зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко]*. К., 2007. С. 133–138.

Тараненко О. Синоніми української мови. *Словник синонімів української мови.* К.: Наукова думка, 2000. Т. 2. С. 945–954.

Телия В. Русская фразеология. М., 1996.

Федунович-Швед О. Т. Лексика перекладів Миколи Лукаша в одинадцятитомному «Словнику української мови». *Наукові записки НаУКМА.* К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 60: Філологічні науки. С. 36–42.

Цимбалюк-Скопненко Т. Авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.

Цимбалюк-Скопненко Т. Джерела української фразеології крізь призму мови художнього перекладу (зі спостережень над ідіостилем М. Лукаша). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія.* Київ, 2011. С. 157–163.

Череватенко Л. [передмова:] «Вже хоч як, а нудьги од сього не буде!». *Боккаччо Дж. Декамерон*. К.: Вид. центр «Просвіта», 2006.

Черняков Б. І. Микола Лукаш: [біобібліографічний покажчик 1953–2005]. К.: Критика, 2007.

РОЗДІЛ 3
ІННОВАЦІЇ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ МОДЕЛЮВАННІ СУЧАСНИХ МОВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Принципи укладання реєстру авторського словника: лексикографічні інновації

Сьогодні в українській лексикографії особливої ваги набувають студії з індивідуальної мовотворчості, зокрема з вияву ставлення мовця до повідомлюваного, його оцінки мовних та позамовних явищ. 2016 р. співробітники групи лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України розпочали роботу з опрацювання мови творчих особистостей, а саме зі створення авторських картотек та авторських словників Є. О. Сверстюка, О. С. Забужко, Ю. І. Андруховича, О. Т. Гончара, І. М. Дзюби, Григора Тютюнника, М. Ф. Слабошпицького, перекладів М. О. Лукаша та ін. Це письменники, перекладачі, публіцисти, науковці й громадські діячі XX–XXI ст., творчість яких або з різних причин була замовчуваною, або не була досі об’єктом належного лексикографічного опису, але є сьогодні вагомою частиною українського мовно-культурного простору, формує його тематичний й світоглядно-ідеологічний компоненти.

Чому *авторські словники*? Який мовний матеріал потрапляє в поле наукового бачення й стає об’єктом дослідження? Які принципи лексикографічного розпрацювання лежать в основі такого словника?

Зауважмо, що питання назви напряму не є предметом цього дослідження. *Авторську лексикографію, авторські словники* розуміємо як традиційне означення словникового опису мови певного автора і вважаємо їх родовими синонімами визначень *письменницька лексикографія, письменницькі словники (словники мови письменників),* хоча й із ширшим обсягом поняття, адже об’єктом дослідження може бути мова не лише письменників, а й

науковців, громадських діячів, публіцистів та ін. творчих особистостей з оригінальним мовним обличчям, індивідуальним світобаченням.

Авторський словник вбачаємо як проміжну форму фіксації лексики та фразеології на їхньому шляху до фундаментальних словників: «саме з авторської лексикографії слід починати, бо саме студіювання мови окремого письменника, публіциста, мемуариста виводить нас на проблему слова поза словником» [Гнатюк 2015], тобто проблему того шару лексики, що з різних причин – ідеологічних, методологічних, естетичних, хронологічних тощо – не увійшов до словників, але потребує лексикографічної параметризації й наступного дослідження. І хоч під час укладання загальномовних словників фундаментального типу треба враховувати зсув впливу на формування літературних норм із мови художньої літератури на розмовну мову, мову ЗМІ, дослідження мови творчої особистості й створення авторських словників є актуальним, оскільки воно сприяє поглибленню знань про функціонування слова в межах художнього контексту, про його вплив на свідомість читача, на формування зразкової (прескриптивної) мовної норми. Таке вивчання вияскравлює національно-мовну картину світу, специфіку етнічної свідомості, а також може слугувати базою для дослідження мовного вираження особистості в художніх, публіцистичних, наукових картинах світу різних літературних епох. Зазначимо також, що авторські тексти часто ілюструють повернення до активного вжитку української лексики, свідомо вилученої із словників поч. XX ст. внаслідок певних соціально-політичних чинників, зокрема деукраїнізації. Адже починаючи від 1933 рр. у зв’язку зі згорненням процесу культурно-національного відродження в Україні та репресіями як науковців, так і їхніх праць, з «погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології», радянська влада дала наказ негайно переглянути всю словникову продукцію, що перебувала в друці (словники метеорологічної, лісової, фізичної, театральної та ін. термінологій), а також яку вже було передано до видавництва (словники соціально-економічної

термінології, органічної хімії та ін.) та над якою ще працювали науковці в Інституті мовознавства (словники медичної термінології, неорганічної хімії тощо).

Лінгвісти завжди цікавилися мовою письменників, та особливо – наприкінці XX – на початку XXI, коли індивідуальні стилі поетів, прозаїків, драматургів стали об'єктом численних наукових розвідок, зокрема й через те, що в авторських текстах активізуються внутрішньомовні процеси у сфері продукування лексичних засобів. Основи для системного опису мовотворчості певного автора в Україні почали закладати в 20-х рр. XX ст., а в кінці 40–50-х рр. це питання набуває ще більшої актуальності й привертає увагу таких дослідників, як Л. А. Булаховський (хоча й дещо вимушено: через панування «нового вчення про мову» М. Я. Марра Л.А. Булаховський не мав змоги розвивати заборонену на той час компаративістику, основоположником якої був в Україні, тому звертався до «аполітичних» лінгвістичних проблем), Г. М. Віняр та ін. [Булаховський 1959; Горецький 1963; Віняр 1990; Сологуб 2007; Тараненко 2007; Галів 2013; Цимбалюк-Скопненко 2015 та ін.] Об'єктом уваги в цьому напрямі для науковців стає насамперед мова творів Т. Г. Шевченка. Усередині XX ст. стилістичні дослідження зосереджено на мові творів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, А. Ю. Тесленка, Л. І. Глібова, В. С. Стефаника (для мови яких уже створено словники різного типу – тлумачні, частотні, конкорданси та ін.), тоді ж виформовуються поняття *індивідуальний стиль письменника* (або *ідіостиль*) та *ідіолект,* через які реалізується творча особистість[27].

Мова постійно змінюється якісно й кількісно на всіх рівнях. Звісно, не всі факти мовної діяльності «заслуговують» з різних причин і з різних поглядів

[27] Див. також дослідження таких мовознавців, як: В. М. Русанівський, В. С. Калашник, Т. М. Берест, Т. П. Беценко, Л. І. Біловус, А. І. Бондаренко, Н. О. Данилюк, С. Я. Єрмоленко, А. П. Загнітко, Л. О. Пустовіт, О. В. Степанюк, Р. І. Стефурак, Г. М. Сюта та інші.

на фіксування в активних загальномовних словниках (через свою надто виразну оцінність, експресивність, що часто є наслідком порушення лексичної або словотвірної норми мови), однак велика кількість неолексем і неосполук, а також одиниць, які давно ввійшли до узусу й усталилися як загальновживані, залишаються поза реєстрами нових нормативних словників української мови невиправдано. На потребі лексикографічного охоплення *позасловникової* лексики та фразеології (ще побутують терміни *лексика поза словником* або *присловникова*) із середини XX ст. наголошували С. І. Головащук [1988], П. Ю. Гриценко [2011, 2012], Г. М. Віняр [1990] та ін. Така проблема оприявнилася в результаті порівняння живомовної стихії з реєстром корпусу авторитетних словників, що постали на основі давнішої традиції – опрацювання живої мови, мови з уст народу, яка завжди цікавила письменників і лексикографів[28]. Тому все нагальнішою постає потреба лексикографічного зрізу мовної ситуації з погляду незафіксованої лексики й фразеології. Для означення таких одиниць послуговуємося терміном ***лексикографічні інновації*** *– слова та словосполучення, не зафіксовані у словниках певного типу та/або періоду*. Мовознавчими чинниками такої інвентаризації мовного масиву українського узусу є: а) потреба регулювання нормалізаційних процесів в українській мові; б) дослідження в усіх галузях мовознавства, насамперед у лексикології, фразеології, словотворі, граматиці, зокрема для всебічного системного опису лексики, нової за різними ознаками її семантики, форми або спектрів функціонування в мовленні; в) створення фундаментальних словників мови.

Відбити фактичний стан лексики на момент виходу словника – нездійсненна, на жаль, мрія лексикографа, адже створення ґрунтовної словникової праці потребує значних часових, фінансових, людських ресурсів. Уже усталеною є думка про те, що кожній стадії життя нового слова відповідає

[28] Див. записи Марка Вовчка, П. О. Куліша та ін., засади «Словаря російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки (1893–1898), «Словаря української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (1907—1909) тощо.

свій тип словника: 1. *Нове слово з'являється в мові окремого мовця.* Форма його фіксації – словникові матеріали, насамперед щорічні[29]. 2. *Слово певною мірою стабілізується* (словники-довідники з хронологічними межами[30]). 3. *Слово закріпилося в загальному вжитку* (тлумачні словники тривалого періоду, інакше кажучи – фундаментальні академічні праці[31]). Є.А. Карпіловська справедливо наголошує, що «неологічний словник – це моментальний знімок мовної системи в русі, модель сьогочасної мовної діяльності суспільства, а словник академічного типу – її панорама в стані спокою, рівноваги, фіксація того, що усталилося в лексиконі, пройшло випробування часом та відповідає критеріям чинних норм граматики й правопису літературної мови» [Карпіловська 2004].

[29] Напр., *українські*: «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали» (О. М. Тищенко В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, Київ, 2010): перший випуск охопив період 2002–2010, наступні випуски було заплановано як щорічники, однак з певних причин проєкт призупинено; «Індекс нових слів» у монографії «Динамічні процеси у сучасному українському лексиконі» (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Київ, 2008), лексичний фактаж у монографіях «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк, Київ, 2017), «Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку» (Л.П. Кислюк, Київ, 2017), «Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст.» (М. І. Навальна, Київ, 2011), «Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття» (Л. В. Струганець, Тернопіль, 2002); також цю прогалину в українській лінгвістиці заповнюють реєстри, словопокажчики авторських неологізмів, термінології як додатки до дисертацій, як-от, «Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)» (О. А. Стишов, Київ, 2003), що згодом вийшла як монографія (двома виданнями 2003, 2005), «Словотвірна номінація в сучасній українській мові: система – узус – ідіолект» (Л. П. Кислюк, Київ, 2018); *російські*: «Новое в русской лексике. Словарные материалы» (за ред. Н. З. Котелової, М., 16 випусків від 70-х до 90-х рр. XX ст.), «Инновационная лексическая служба. Словарные материалы» (Санкт-Петербург, 2001 – 2003) як продовження серії. Окрім матеріалів опубліковано два словники «Новые слова и значения» за 70-і й 80-і рр. (за ред. Н. З. Котелової та Ю. С. Сорокіна).

[30] До прикладу, в *українських* виданнях: «Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). Словник» (А. М. Нелюба, Харків, 2004); «Нові слова та значення» (Л. В. Туровська, Л. М. Василькова, Київ, 2008); словник-довідник «Нове в українській лексиці» (Д. В. Мазурик, Львів, 2002); «Словник новотворів української мови кінця XX століття»» (Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук, Кривий Ріг, 2002); ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк, Київ, 2013), «Словотворчість незалежної України (201991–2011)» (А. М. Нелюба, Харків, 2012) «Словотворчість незалежної України (2012 – 2016)» (А. М. Нелюба, Є. О. Редько, Харків, 2017), «Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів» (Ж. В. Колоїз, Кривий Ріг, 2003); у *російських*: «Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения» (за ред. Г. М. Скляревської, Санкт-Петербург, 2000); у *білоруських:* «Вялікі слоўнік беларускай мовы» (Ф. Піскунов, 2012); «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (за ред. І. Л. Копилова, 2017); *чеський* словник неологізмів «Nová slova v češtině» («Нові слова в чеській мові» О. Мартинцова, В. Межстрік, Прага, 1998, 2004), *польський* «Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej» (Т. Смулкова, Краків, 2001) та ін.

[31] Такі, як: *українські:* «Словник української мови» в 11 т. (Київ, 1970–1980), «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2-х кн. (Київ, 2017), однотомний «Словник української мови» (відп. ред. В. В. Жайворонок, Київ, 2016); *російські:* «Словарь современного русского литературного языка» в 17 т. (Москва, 1948–1965), «Большой академический словарь русского языка» в 30 т. (Санкт-Петербург, 2004 – дотепер); *білоруські:* «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» у 5 т. (Мінськ, 1977–1984) тощо.

Відомо, що авторитетність словника забезпечують: його відповідність поставленим завданням, типу й потребам користувача, можливість зворотного зв'язку з користувачем, реноме автора, глибина й тяглість лексикографічної традиції[32], а головно – повнота (максимальне охоплення лексики відповідно до типу словника) та репрезентативний ілюстративний матеріал [Старко 2011].

На всіх етапах розвитку теорії та практики академічної лексикографії в Україні питання джерел мовного матеріалу та його опрацювання в лексикографічному контексті було одним із базових [Москаленко 1961, Пилинський 1962, Проспект (інструкція) 2013, Лексикографічний бюлетень 1951 – 1963, Горецький 1963, Левченко 1968, Паламарчук 1978, Головащук 1988, Галас 2008, Гнатюк 2015]. Належна джерельна база потрібна для укладання словників *різних типів,* які в цілому давали б картину *повного* реєстру та *оптимального* опису українського лексикону залежно від їхнього призначення: передусім тлумачного словника активного типу з середнім обсягом реєстру 80 – 100 тис. одиниць, який подавав би лексичне ядро сучасної української мови (тобто лексику тривалого періоду, стабільно активно вживану в мовній діяльності сучасного суспільства), а також словника з обсягом реєстру 150 – 180 тис. слів, що повніше, всебічніше й глибше презентував би лексику сучасної української мови. Кількісна та якісна сторони джерел мають першорядне значення не лише для того масиву слів, які складатимуть реєстр майбутніх словників активного типу, а й для визначення й опису всіх потрібних у словниковій статті відомостей про слово. І. С. Гнатюк зауважує, що об'єктивний аналіз лексики на основі значного кола текстів

[32] Традиції укладання фундаментальних нормативних загальномовних словників української мови – від «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (Київ, 1924–1933) до «Словника української мови» в 11 т. за ред. І. К. Білодіда (голова), А. А. Бурячка, Г. М. Гнатюк та ін. (Київ, 1970–1980) – за роки незалежності поглиблено створенням «Фразеологічного словника української мови» у 2 кн. за ред. Л. С. Паламарчука та ін. (Київ, 1993–1999), «Словника синонімів української мови» у 2 т. за ред. А. А. Бурячка, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащука та ін. (Київ, 1999–2000), однотомного «Російсько-українського словника» за ред. В. В. Жайворонка (2003), «Російсько-українського словника» у 4 т. за ред. І. С. Гнатюк, С. І. Головащука, В. В. Жайворонка та ін. (Київ, 2011–2014), однотомного тлумачного «Словника української мови» за ред. В. В. Жайворонка (Київ, 2012, 2-е вид. – 2016), «Словника української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн., за ред. П. Ю. Гриценка, Л. В. Мовчун та ін. (Київ, 2017), «Українського лексикону кінця XVIII – початку XXI ст.: словника-індекса» у 3 кн., відп. ред. П. Ю. Гриценко (Київ, 2017).

здатний суттєво змінити усталену схему просторово-часового маркування лексики, уточнити її сучасні функціональні характеристики [Гнатюк 2015].

Таким джерелом, зокрема, є корпус авторських текстів, лексикографічне опрацювання яких в Україні бере початок ще в XVIII ст. і триває досі. Першою спробою авторської лексикографії в історії *нової української філологічної традиції* Т. В. Цимбалюк-Скопненко цілком слушно вважає доданий до першого видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798) українсько-російський словник перекладного й тлумачного типу на 972 слова – «Собраніе Малоросійскихь словъ содержащихся въ ЭнеидѢ...» [Цимбалюк-Скопненко 2015]. Сучасні лексикографічні студії мови письменників здійснюють Н. А. Адах, Н. М. Бобух, Г. М. Вокальчук, Л. В. Оліфіренко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко й О. І. Скопненко та ін. Найбільше словників створено на матеріалі мови творів Т. Г. Шевченка: від «Словничка Шевченкової мови» та «Українсько-руського словничка до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» (Н. Малеча, Херсон, відповідно 1916 та 1917) до «Словника мови Шевченка» у 2-х т. (Київ, 1964) (усього близько 10 словників різного обсягу). У цій галузі вітчизняна лексикографія має чималі здобутки, а творчість видатних письменників була і є об’єктом ретельного вивчання, водночас дослідники вважають, що теоретичні питання джерельної бази авторського словникарства належать до мало розпрацьованих: «за всі останні двісті років жодного разу не був окреслений, не те що бодай частково реалізований, план суцільного лексикографічного та фразеографічного опису канону національної літератури певного періоду» [Цимбалюк-Скопненко 2015]. Попри це розв’язати низку наукових завдань дають можливість: «Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка» (Харків, 1978), «Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори» (Л. В. Оліфіренко, Донецьк, 2003); «Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів» (Ж. В. Колоїз, Кривий Ріг, 2003); «Авторські лексичні новотвори Василя Барки: (семантико-дериваційний та лексикографічний

аспекти)» (Н. А. Адах, Рівне, 2007); «Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ ст.» (у монографії Г. М. Вокальчук, Рівне, 2004); «Покажчик наскрізних образів поезії Є. Маланюка» в ідеографічному аспекті (у монографії О. М. Тищенко, Київ, 2004); «Ідеографічний словник поетів-шістдесятників» – зведений покажчик мови трьох авторів (у дисертації У. Б. Галів, Київ, 2013), «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» (Т. В. Цимбалюк-Скопненко, О. І. Скопненко, Київ, 2003), праці спілки «Острозький неограф», як-от: «Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський», «Словотворчість українських поетів ХХ ст.» (Г. М. Вокальчук, Острог, 2008), «Словник мови Лесі Українки» (Н. О. Данилюк, Н. В. Іовхімчук та ін., Луцьк, 2012), «Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя» (З. М. Терлак, Львів, 2010), «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (С. Є Панцьо, Т. П. Вільчинська та ін., Тернопіль, 2018), «Фразеологія творів Бориса Харчука» (С. Є. Панцьо, Тернопіль, 2012), частотні словники творів І. Франка: повісті «Boa constrictor» (Ф. С. Бацевич, С. Н. Бук та ін., Львів, 2013), романів «Основи суспільности» (Ф. С. Бацевич, С. Н. Бук, Львів, 2012), «Перехресні стежки» (Ф. С. Бацевич, С. Н. Бук та ін., Львів, 2007), «Онлайн конкорданс роману «Перехресні стежки» (С. Н. Бук, А. А. Ровенчак, Львів, 2006); «Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка» у 4-х т. (О. Ільницький, Ю. Гавриш, Торонто, 2001), «Онлайн конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди» (вступна стаття Н. Пилип'юк, О. Ільницького, Харків – Едмонтон, 2008) тощо.

Українська авторська лексикографія розвивається в річищі слов'янської як актуального напряму сучасної лінгвістики. Так, словникові проєкти, розпрацювання серій словників мови письменників тривають у російському словникарстві: це повні та диференційовані довідники, зіставні словники

кількох авторів, словники з ідеографічним принципом класифікації лексики[33]. Найбільше уваги приділено мові О. С. Пушкіна, що зреалізовано у близько 20 словниках, О. С. Грибоєдову присвячено 6 словників, Ф. М. Достоєвському – 5. Словники мови А. Міцкевича, Я.-Х. Пасека, Я. Кохановського та ін. поважно репрезентують польську лексикографію[34]; Скорини, Я. Купали, а найбільше Я. Коласа – білоруську[35]. Загалом слов'янська авторська лексикографія тяжіє до якнайповнішого охоплення лексико-семантичного багатства та фонетико-граматичних особливостей мови письменника, водночас російська активно розпрацьовує ідеографічний і статистичний підходи.

Робота в названій царині полягає у творчому синтезі сучасних наукових тенденцій лексикографічного опису художнього тексту із зосередженням уваги на текстоцентричному підході до аналізу художнього твору, осмисленні поняття поетичного словника як засобу вияву творчої індивідуальності автора і випрацюванні засад його уніфікації, виокремленні й описі художніх мовних одиниць. Щоб їх лексикографувати системно, треба враховувати належність тієї чи тієї лексеми до певного мовного рівня (класу) і водночас розглядати її як неповторну номінативну одиницю зі своїми конотаціями, асоціативними зв'язками [Галів 2013]. Окрім цього, важливо брати до уваги специфіку словникової статті, яка часто поєднує суперечливі моменти: всеохопність завдання і стислість викладу, стабільність словникової статті й мінливість слова тощо.

---

[33] Це, наприклад, двотомний «Словник поетичних образів» («Словарь поэтических образов», Н. В. Павлович, Москва, 2007), «Словник мови російської поезії» («Словарь языка русской поэзии XX века», 7 т. (Москва, 2001–2017 та ін.).

[34] Див. «Словник мови Адама Міцкевича» в 11 т. («Słownik języka Adama Mickiewicza», Вроцлав, 1962–1983) і «Словник мови Яна-Хризостома Пасека» у 2 т. («Słownik języka Jana Chryzostoma Paska», Варшава, 1965 – 1973), «Словник польської мови Яна Кохановського» у 3 т. («Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego», Краків, 1994–2003), «Словник рим Станіслава Трембецького» («Słownik rymów Stanisława Trembeckiego», Торунь, 1961) та ін.

[35] Див. «Ономастичний словник творів Якуба Коласа» («Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа», Мінськ, 1990) і «Фразеологічний словник мови творів Якуба Коласа» («Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа», Мінськ, 1993), «Словник мови Скорини» («Слоўнік мовы Скарыны», Мінськ, 1977–1994, Т. 1–3), «Словник мови Янки Купали» у 8 т. («Слоўнік мовы Янкі Купалы», Мінськ, 1997–2003), «Тлумачний словник особливої лексики у творах Якуба Коласа» («Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа», Мінськ, 2003) тощо.

Отже, лексикографічна інтерпретація мови певного автора як об’єкта опису в нових умовах функціонування національної мови, зокрема з погляду нової та оновленої лексики, фразеології, зокрема лексикографічних інновацій, завжди актуальна. Тому й триває робота з метою зібрати та систематизувати нові явища в українській лексиці, не засвідчені лексикографічними джерелами, а отже – продемонструвати якісні, кількісні зміни відносно вже наявного в узусі або зафіксованого в словниках. Результатом має стати зведений авторський словник: лінгвістичний (комплексний), одномовний, диференційний, алфавітний, тлумачний, дескриптивно-прескриптивний.

Таким чином, для роботи зі Словником ми обрали такі **параметри**.

1. *Тип Словника*. Спосіб опрацювання текстового ресурсу полягає у вибірковому розписуванні текстів: доборі *лексикографічних інновацій*, що й визначає *диференційний тип* словника, а також ілюстративного матеріалу з обраних текстів. Опрацьовані тексти є джерелом інформації про поширеність, актуальність, уживаність такої лексики та фразеології, зразком поєднання й «співжиття» колективної та авторської мовотворчості.

2. *Лексикографічна межа,* від якої вважаємо слово *лексикографічною інновацією.* Дібрані лексеми звірено з одиницями реєстрів академічних *загальномовних тлумачних* українських словників: СУМ, СУМД, СУМЖ. Неологізми, уже зафіксовані в працях тлумачного типу, до Словника не входять. Виняток становлять одиниці з іще не зафіксованим новим значенням, відтінком чи формою – неосемантизми, також суттєву увагу приділено тим одиницям, що зафіксовані, але бідно або зовсім не проілюстровані в попередніх словниках, такі одиниці позначено астериском, напр., **луна-па́рк*,** -у, *ч.* Сад, парк з різними розвагами, каруселями, видовищами. *В останній сцені цирк виявиться блошиним, а всі перипетії роману – галюцинацією хворого скарлатиною школяра, що прогулюючи уроки в* ***луна-парку****, забрів до павільйону розваг і задивився на шоу дресированих бліх* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 248). – У СУМ: без іл.

Для відстежування поверненої лексики залучено корпус словників кінця XIX – поч. XX ст., насамперед РУС-1924–1933 як першого словника Української Академії наук, зорієнтованого на літературний стандарт української мови.

3. Спосіб організації реєстрових одиниць – традиційний алфавітний для кожної окремої лексеми або для стрижневого елемента у сталій словосполуці (ССС) чи реченні (Р).

4. *Характер лексикографічної інтерпретації.* За основу взято традиційну лексикографічну тлумачну практику (СУМ, СУМЖ, СУМД). Словникова стаття починається наведенням реєстрового слова з наголосом; через кому подаємо форми словозміни, граматичні й стилістичні ремарки (ненормативність деяких одиниць відзначено відповідними ремарками *вульг., прост.,* можливо, буде подано також рекомендаційні (нормативні) варіанти: **фрік** (*норм*. фрик) [з англ. freak – виродок, потвора], -а, *ч.* Людина, яка вирізняється незвичайною зовнішністю, епатажною поведінкою, заперечує соціальні стереотипи; дивак, нонконформіст. *Ми там* [у кнайпі] *просиділи якусь годину, потаємно розглядали всіх тих* ***фріків****, котрі у відповідь лише позиркували на нас і шаруділи своїми всохлими жовтневими газетами* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 14). За потреби подаємо лінгвістичну довідку. Далі – тлумачення й детально паспортизовані ілюстративні цитати, які містять реєстрове слово. За потреби наприкінці статті у квадратних дужках наводимо зауваги щодо ролі описуваної одиниці в ідіостилі, а також за потреби – культурно-історичну довідку про походження й функціонування слова (про довідковий відділ див. далі).

Для вже кодифікованих лексем і ССС, у яких виявляємо *нові значення, форми* та ін., у дужках після назви відповідного словника наводимо зафіксовані в ньому значення, форми написання, наголошування, функціональні обмеження та ін. для унаочнення відмінностей, на яких ми наголошуємо в Словнику. Істотною в цьому контексті є форма зв’язку

інформації в Словнику з інформацією в інших лексикографічних джерелах. Цей зв'язок виявляється на рівні паспортизації реєстрових одиниць позначками: * (астериск) – *лексикографічна інновація:* одиниця вже *зафіксована* й витлумачена в обраних для верифікації лексикографічних джерелах, а в Словнику наведено нове, не зафіксоване досі [*Тихоша* 2005], значення; → (горизонтальна стрілка) – *повернена* з пасиву призабута (чи свідомо заборонена в часи деукраїнізації) мовна одиниця, зафіксована в словниках к. XIX – поч. XX ст., напр.: **пам'ятнико́вий** →.

3. *Характер мовних одиниць* – нові й усталені, окремі слова та СС і Р, питомі й запозичені, оніми й апелятиви, нейтральні та стилістично забарвлені, поширені (узуальні) й авторські, у кириличному й латиничному написанні.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ІННОВАЦІЇ, що ввійшли до Словника.

1. Новотвори морфологічні: нове слово, утворене в системі української мови, ***узуальні актуалізовані, поширені, але ще не фіксовані одиниці.*** Це запозичена та питома, загальна і власна лексика:

- *загальновживана нейтральна,* як-от: **екошко́ла,** -и, *ж.* Альтернативна освіта, яка надає максимально екологічні й сучасні умови для навчання й розвитку дітей. || Заклад, у якому здійснюють таку освіту. *Поки ми від станції Ґруневальд ішли лісом у бік шосе, а потім через територію* ***екошколи*** *намагалися вийти до Чортового озера, нас досить незле промило і знову просушило* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 46); **сепіюва́тий,** -а, -е. Кольору сепії, злегка коричневий; рудуватий. *Усі* [мешканці] *наче з ілюстрацій в історичних етно-атласах* [етноатласах] *чи старих* ***сепіюватих*** *фотографій* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 15); **провокати́вно,** *присл.* Із викликом; провокаційно. *Галуззю для неї* [енциклопедії] *стала УАЛ, описана вкрай суб'єктивно і місцями навіть* ***провокативно*** *– через імена творчих осіб, назви часописів і видавництв, угруповань і середовищ, а також через тенденції, тренди, банально кажучи – напрями, школи і течії, а небанально і на той час модно – через дискурси*

(Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 6) – пор. У СУМ: провокаційно; а також: **багатокварти́рник, пи́во-во́ди, рок-зірко́вий** тощо;

- ***стилістично, емоційно забарвлена*** (перев. знижена) лексика – відхиляючись від норм української літературної мови, вона є ознакою авангардного стилю, прикметною рисою епатажу (властива ранньому періоду творчості письменника): **переборзі́лий,** -а, -е, *жарг.* Який став дуже, занадто зухвалим (пор. *борзий, оборзілий*). *Зробити цей останній крок, щоб завалити ненависну браму, розігнати* ***переборзіле*** *патлате кодло, наприклад, газами, й чарівними гумовими паличками вмить навести лад у країні, вони* [міліціянти] *теж не мали права* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 59); **есесесе́рівський** -а, -е. Прикм. до **еСеСеСéР.** *Росія ж успадкувала рожевий* ***есесесерівський*** [колір на мапі] (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 8) (особливості лексикалізованої ненормативної абревіатури **еСеСеСéР** розглядаємо у відповідній статті); **бабло́,** -а́, *с., жарг.* Гроші. *Ситуація в цілому пахла незліченним* ***баблом,*** *вершками мафії, корабле- і рабовласництвом* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 19); а також: **ла́жовий, відпі́рхати, бомж** та ін.;

- ***термінологічна*** лексика та ССС набувають ваги в пізніших текстах автора, зокрема в есеїстиці: **геопое́тика** -и, *ж.* Творчі способи взаємодії людини з географічним простором, з ландшафтними й територіальними образами й міфами для возз'єднання людини з природою й запобігання майбутній техногенній катастрофі (як протиставлення геополітиці). *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі завжди є антидот –* ***геопоетика*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7); **поня́ття-сло́во,** ~я-~а, *с.* Поняття, виражене словом. *Для початку ми, як і всі енциклопедисти, створили перелік* ***понять-слів****, що їх ми хочемо пояснити напередодні кінця* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 6); а також **постмодерні́зм*, геополі́тика*** тощо;

- ***оніми*** (перев. прецедентні): **Русь-Украї́на** ~-си́-~и, *ж.* Українські землі. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – Володарю й Управнику* ***Руси-України*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 118) [частина образу] – Із творів Михайла Грушевського: назва увиразнює історичну, культурну, звичаєву, мовну і світоглядну спадкоємність сучасної України щодо стародавньої Русі; **Чо́рний ліс [Ліс]**. Великий лісовий масив між Інгулом та Інгульцем в Кіровоградській [Кропивницькій] області України. *Влаштувавши засідку у славетному своєю дрімучістю* ***Чорному лісі,*** *який починався тоді ледь не від Галича й Калуша на сході і з незначними прогалинами тягнувся аж до Мюнхена на заході, Немирич і товариство підстерегли волоську валку* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 16); *– Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – ..Дикого Поля та* ***Чорного Лісу*** *Архисеньйоре, Козаків Донських, Бердянських та Криворізьких Гетьмане й Покровителю* (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 118). – Місце володіння Запорізької Січі, база формування гайдамацьких загонів у XVIII ст., повстанської республіки під час визвольних змагань 1917–1922 рр.; осередок чорноліської археологічної культури; зараз – однойменний природний заповідник; також **Ґо́рбі, Пото́цькі, Вишневе́цькі, Татоми́ри** та ін. Наводимо й похідні від онімів: **попокате́петль,** -ю, *ч.* зі сл. о. Ужив. для висловлення сильних емоцій. *І що там за сирена така* [співає в душовій]*? Заліпити вуха милом, чи як? Але чим далі, тим сильніше відчуваєш, що піймався. ..О ламбада, мадонна, кетцалькоатль,* ***попокатепетль****! Комусь не повірив би* (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 124). – Від назви *Попокатепетль* – одного із найбільших дієвих у світі вулкана в Мексиці; ужито як знак екзотики, атрибут, символ іншої культури, що справляє сильне враження;

- ***авторські інновації***: **золотовсмі́хнений,** -а, -е. Який усміхається, показуючи золоті зуби. *Дівчина усміхається, вона має забагато золотих зубів, і ти зненацька розумієш, що найбільше в ній тобі сподобалися її джинси, а*

тому не надто жалкуєш, коли поїзд рушає, а ***золотовсміхнена*** *Маруся так і залишається на пероні* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1996 (1992), 35); **недоконти́нент,** -у, *ч.* Материк, значна частина якого не межує з морями та океанами (про Європу). *Скільки на нашому* ***недоконтиненті*** *міст, які позиціонують себе «між Сходом і Заходом»? За останні два десятиліття таких назбиралося, либонь, десятки* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 57); **автогеогра́фія, автогеобіогра́фія,** -ї, *ж.* Автобіографія, осмислена з погляду місця проживання, місця подій (пор.: біогеогра́фія, зоогеогра́фія, фітогеографія). *Автобіографія, що накладається на географію – як це назвати?* ***Автогеографія****?* ***Автогеобіографія****?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7); а також: **середи́нність**, **мі́жність**, деякі промовисті власні назви, як-от: **Кофішо́пія,** -ї, *ж., жарт.* Про Нідерланди (також до 2020 р.: Голландія). «*От уже в Голландії, то собі як то в Голландії», – повторював я час до часу заповітну фразу, хоч насправді то вже й не Голландія була, а суцільна* ***Кофішопія****. «Кофішоп за кофішопом, кофішоп за кофішопом!»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 299–300).

Щодо ***словотвірного*** параметру зазначимо, що беремо до уваги всі типи похідних, зокрема: ***юкстапозити***, що посідають значне місце серед авторських лексичних новотворів Ю. І. Андруховича: **а́втор-чекі́ст,** ~а-~а, *ч.* Письменник, який пов'язаний із спецслужбами і романтизує діяльність чекістів, кадебістів. *Між нами кажучи, я знаю, що її* [вулиці Блюменштрассе] *немає й бути не може. З нею приблизно так, як і зі Штірліцом – їх вигадав один не надто добросовісний* ***автор-чекіст****. А чекістам не можна вірити ні в чому, навіть у назвах вулиць* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 48). – Про Юліана Семенова – автора романів «Сімнадцять миттєвостей весни», «Петрівка-38» та ін., – який, імовірно, був співробітником КДБ; а також **чарівни́к-екзо́т, бо́лісно-соло́дкий, буркоту́н-генера́л, незру́чно-несте́рпно, шмато́чки-за́родки** та ін.; ***абревіатури*** (як авторські,

так і узуальні)*:* **ТГШ** [те-ге-ша́], *невідм., ч.* Скорочення: Тарас Григорович Шевченко. *Я дивувався, як це взагалі можливо – в комуністичній країні вулиця Вашингтона! Ще тоді мені спало на думку, що поляки значно уважніше від нас прочитали нашого дорогого* ***ТГШ****, а тому на відміну від нас, його нетямущих співвітчизників і поганих правнуків, таки дочекалися всього, що приносить із собою в мішку з дарунками згаданий американський добродій* [Вашингтон] (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 59). – Алюзія до слів поета «Коли || Ми діждемося Вашингтона || З новим і праведним законом?» («Юродивий»); **ЗУНР** [зу-ен-е́р] *невідм., ж.* Скорочення: Західноукраїнська Народна Республіка. *Живеш на сьомому поверсі, стіни кімнати завісив козаками й діячами* ***ЗУНР****, з вікна бачиш московські дахи, безрадісні тополині алеї, Останкінської телевежі не бачиш – її видно з кімнат, розташованих по другий бік коридору, – але близька її присутність відчувається щохвилини* (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 114). – Українська держава, що виникла в результаті розпаду Австро-Угорської імперії та існувала протягом 1918–1923 рр. на території Західної України зі столицею у Львові; **УАЛ** [у-а́л] *невідм., ж.* Скорочення: українська актуальна література. *Галуззю для неї* [енциклопедії] *стала* ***УАЛ****, описана вкрай суб'єктивно і місцями навіть провокативно – через імена творчих осіб, назви часописів і видавництв, угруповань і середовищ, а також через тенденції, тренди, банально кажучи – напрями, школи і течії, а небанально і на той час модно – через дискурси* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 6); **еСеСеСéР** [від *рос*. СССР – Союз Советских Социалистических Республик]**,** -у, *ч. розм.* Радянський Союз, СРСР. *До речі, який колір України на сучасних політичних мапах? З радянських запам'яталося, що* ***еСеСеСеР*** *був насичено-рожевий* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7).

2. Новотвори семантичні (неосемантизми)*: нові або актуалізовані, узуальні, але досі не фіксовані слова-значення*: **громадя́нин*,** -а, *ч.,* **громадя́ни** *у мн.* Члени суспільства, які не належать до державних органів;

не-влада; протил.: влада, владні структури, державні структури, представники влади. *У цій книжці подібні картини протистояння – стіна спецпідрозділу на стіну* ***громадян*** *– ще траплятимуться* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 59). – У СУМ, СУМЖ: той, хто належить до постійного населення держави; дорослий чоловік; той, хто ставить громадські інтереси над усе; **гля́нець*,** -нцю, *ч.* Розважальний популярний журнал із глянцевою обкладинкою про моду, дизайн, відпочинок та ін. *А вони* [студентки] *дивились у люстерка, підмальовувалися, писали есемеси, приймали їх, читали, писали знову, фотографувалися на мобілки, гортали* ***глянець,*** *шелестіли таблоїдами* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 30). – У СУМ: блиск, манери; **ві́зія*,** -ї, *ж.* Ідея, бачення, логічна конструкція образу бажаного майбутнього. *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Ґлосарій» часопису текстів і* ***візій*** *«Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 6). – У СУМ: рідко, тс. привид; **антидо́т*,** -у, *ч.* Засіб або дія, спрямовані проти чого-небудь шкідливого, негативного, небажаного; протиотрута. *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі завжди є* ***антидот*** *– геопоетика* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7). – У СУМД.: мед., антиотрута; **ізго́й*,** -я, *ч.* Людина поза законом, витіснена із суспільства чи його певної групи; вигнанець. | Образно. *Серед них* [літер] *є, сказати б, найпопулярніші, є середньої вживаності, а є просто* ***ізгої****. Ця нерівність особливо загострюється, коли йдеться про початки слів, тобто про перші літери. Абсолютним* ***ізгоєм*** *у цьому сенсі є тридцять перша літера – Ь* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 5). – У СУМ: у Київській Русі – людина, що вийшла зі свого колишнього суспільного стану у зв’язку з викупом із холопства, розоренням і т. ін.; а також: **перемотло́ши́ти*** у знач. «побити всіх або багатьох» (У СУМ: перетворити на мотлох), **патла́тий*** у знач. «із довгим волоссям – зачіскою, як

у гіпі; волосатий (ознака «не такого», «інакшого», «дисидента»)» (У СУМ: з довгим, густим, скуйовдженим волоссям) та ін.

3. Новозапозичення – ***адаптоване до системи української мови запозичення з іншої мови:***

- *апелятиви:* **ве́лнес** [з англ. wellness, від fitness та well-being – добре самопочуття], -у, *ч.* Профілактична й оздоровча система фізкультури, здорового харчування, позитивного мислення. *Весь цей гай-тек, вай-фай, басейни, бари, фітнес,* ***велнес*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 55); **кофішо́п** [з нідерл. coffeeshop, від англ. coffee shop – кав'ярня, де coffee – кава, кавовий, shop – крамниця], -у, *ч.* Заклад, що має дозвіл на публічний продаж легких наркотиків з конопель – марихуани (перев. у Нідерландах). «*От уже в Голландії, то собі як то в Голландії», – повторював я час до часу заповітну фразу, хоч насправді то вже й не Голландія була, а суцільна Кофішопія. «****Кофішоп*** *за* ***кофішопом****,* ***кофішоп*** *за* ***кофішопом****!»* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 299–300). – Див. **Кофішо́пія**; зокрема ***адаптовані кирилицею латиничні звукові абревіатури*****: ес-ба́н, вай-фа́й, есеме́с;**

- *кириличні відповідники онімів,* зокрема апелятизованих: **кра́йслер-імпе́ріа́л** *і* **кра́йслер*** [з англ. «Chrysler Imperial» – Крайслер величний, досконалий], -а, *ч.* Престижний легковий автомобіль компанії Крайслер, який вигот. в серед. та в к. XX ст. *Їхати* ***«крайслером-імперіалом»*** *передвоєнного зразка по гірському шосе – то велика приємність. Можна сміливо обганяти увесь цей совдепівський автопотік, що лине до Чортополя, і, вирвавшись у лідери, прибути на свято першим* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1997 (1992), 41); *– І ви всі разом підносите з бруківки обважнілого Білинкевича, ..і тарабаните його до невідь-звідки виниклого посеред площі та юрми чорного порожнього «****крайслера****», багажник, певна річ, незачинений, і ви з полегкістю скидаєте в нього паралізованого сном Білинкевича* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1997 (1992), 70). – У СУМД: К велике. – Від імені

засновника компанії Волтера П. Крайслера; а також **«Джéтро Талл»**, **Марієнштат, Жолíбож, «Шльонськ»** та ін.

4. Внутрішні запозичення – *архаїчна, історична* лексика і ССС, завдяки яким Андрухович вибудовує перехрестя вертикального й горизонтального часу, перехрестя епох: **трíє цáрі,** *бібл., нар.-поет.* Компонент колядки або різдвяної драми XVII–XVIII ст. *Нас провадило передчуття чуда, котре от-от має статися. Нас провадила самотня зоря у високому небі над Берліном, нас провадили ангели, що саме в цю мить озвалися з видимих і невидимих вершин світу дзвінкими лютеранськими голосами. Нас провадили* ***тріє царі****, що тої ж миті спеціально для нас обернулися трьома бомжами: кельт, перс, негр* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 40). – Алюзія до біблійного сюжету про подорож трьох шанованих осіб – царів або волхвів, мудреців, жерців та ін., – за Вифлеємською зіркою до новонародженого Ісуса, принесення йому дарів, зустріч з Іродом тощо, напр., у колядці: *Тріє царі, де йдете? Глядати Дитятка Царя Спаса всього світу, Божого Ягнятка;* у вертепі: *Шедше тріє царі Ко Христу со дари* тощо; **апокрифíчний*,** -а, -е. Який не відповідає канонам; несправжній, сумнівний. *Початок карнавального дійства на площі Ринок: конкурс анекдотів, ораторія «Дух, що тіло пре до бою», вибори Королеви Свята «Суперпанна», перетягування канатів і ковдр, акробатичні етюди,* ***апокрифічні*** *розваги, театральна вистава-містерія «Любов к Отчизні де героїть», танці, жарти, любощі* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1996 (1992), 49). – У СУМ: літ.; перен., книжн., СУМЖ [гра слів: *акробатичний* та *апокрифічний;* контраст висок. та зниж. стилів]; а ще: **зегзúця-лебедúця, аріáнство, інфáміс, Рес Пýбліка, «презентáція трýпа», християнські ягня́та** та ін.;

- *діалектна* та ***регіональна*** лексика як визначальна ознака мови Ю.І. Андруховича і зразок внутрішнього запозичення: **кобíта,** -и, *ж., діал.* Дівчина, жінка. *Сусіди казали про них, що професор Евґен Малик живе з двома* ***кобітами*** *– старша варить йому їсти, а з молодшою він спить*

(Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 16); також: **звар'юва́ти, кна́йпа, зу́па, шпи́ця** тощо.

Особливу цікавість становлять слова, які зафіксовано в раніших словниках, але з певних причин (часто ідеологічних) вилучено з реєстрів наступних праць – ***повернена лексика*** та ***фразеологія***: **пам'ятнико́вий** →, -а, -е. Який є пам'ятником, складається з пам'ятників. *Їх* [пам'ятників] *на бульварному жахливо багато, вони починаються Пушкіним і утворюють якийсь такий* ***пам'ятниковий*** *ланцюг російськості* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 286). – РУС; **ма́па**→, -и. Карта (напр., місцевості). *Насправді все починається з* ***мап****. Скільки себе пам'ятаю – завжди ця маніакальна схильність їх розглядати.* ***Мапи*** *стали для мене тим, що в романтичніші часи звично називали джерелом натхнення* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7). – У СУМ: заст. Але сьогодні це слово повернулося не лише в мові Андруховича, а й у загальному мовленні, мові ЗМІ тощо. Слово **мапа** без обмежувальних ремарок фіксують близько десяти словників поч. XX ст., зокрема й РУС: Російсько-український словник (О. Ізюмов, 1930), Російсько-український словник технічної термінології (І. Шелудько, Т. Садовський, 1928), Словник українсько-російський (А. Ніковський, 1927), Російсько-український словник ділової мови (М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич, 1930), Правописний словник (Г. Голоскевич, 1929), Російсько-український словник військової термінології (С. та О. Якубські, 1928); лише два словники дають обмежувальну ремарку гал. (галицьке): це доакадемічні праці, ще не орієнтовані на літературний стандарт: Словарь української мови (Б. Грінченко, 1909) та Словарь российсько-український (М. Уманець і А. Спілка, 1893–1898).

5. Новоформи*: нові, актуалізовані або поширені, але ще не фіксовані граматичні чи правописні форми:*

- *граматичні* новотвори, напр., із новизною у відмінюванні: **авто́*,** -а́, *с.* Автомобіль. *Скоро, вже скоро з'їдуться шановані гості у відкритих* ***автах*** *і*

мисливська оркестра зустріне їх сурмами та тулумбасами (Ю. Андрухович, Рекреації, 1996 (1992), 36) – У СУМ: невідм.; також властиві текстам Ю. І. Андруховича численні випадки ступенювання прикметників та прислівників (як якісних, так і відносних), які часто сприяють появі нового слова з новим значенням: **найп'ятизірко́віший,** -а, -е. Надзвичайно комфортабельний та престижний. *Усім стало зрозуміло, що польські авантюристи вирішили переночувати мене у найцентральнішому, найдорожчому і* ***найп'ятизірковішому*** *готелі цієї країни* [«ІнтерКонтиненталі»] (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 55); також **найцентра́льніший, найблискави́чніший, найпоказо́віший, найулю́бленіший, найзахо́пливіше, якнайрете́льніше, якнайбезбо́жніше, щонайтісні́ше, найідіо́тськіший** та ін.;

- ***правописні*: катедра́льний,** -а, -е. Кафедральний. *Наставала ніч, і вони* [безхатьки] *злазилися до головної зали, під її фантастично випукле* ***катедральне*** *склепіння* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 16). – Пор. у СУМ: зах., кате́дра; а також **гімназія́льний, ґі́льдія, райхста́ґ, реґіо́н** та ін. Відтак важливо відзначити прихильність автора до правопису 1929 року – т. зв. скрипниківки, або Харківського правопису, правопису Голоскевича – нормативної правописної бази, затвердженої 6 вересня 1928 року Народним комісаром освіти М. Скрипником. Чинності цей правопис набув 1929 р., коли його ухвалила Українська академія наук (а до того – Правописна конференція у Харкові 1928 р.). 1933 рр. у зв'язку зі згорненням процесу культурно-національного відродження в Україні на тлі зближення мов радянських республік було ухвалено новий правопис, до якого не ввійшла суттєва частка питомих українських правил, зазначених у скрипниківці.

Серед **сталих словосполучень та речень** – лексикографічних інновацій – беремо до уваги такі:

- ***загальновживані ССС:*** **Старе́ Мі́сто.** Історичний центр міста (перев. європейського). *Знана мені Варшава обмежується віссю Нового Світу і*

Краківського передмістя, Ринком, Марієнштатом і ***Старим Містом*** *загалом* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 57); **мале́нькі ра́дощі.** Незначні речі, вчинки, повсякденні події, які приносять утіху. *Пиячать* [студенти-кавказці], *ніколи не втрачаючи голови, але від* ***маленьких радощів*** *теж не відмовляються, тож двометрових потіпах із Театру мод під керівництвом Зайцева змушують ставати на вуха* (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 127); а також: **меморіа́льна до́шка, джерело́ натхне́ння, держа́вний муж, інді́йський фільм, мора́льно здеґрадо́ваний, цукро́ва ва́та, ді́вчина з весло́м, філіппі́нський маса́ж;**

- *термінологічні сполуки:* я́вне безробі́ття, *соц.-ек.* Показник зайнятості – офіційно зареєстрована кількість безробітних, які шукають роботу за допомогою біржі праці; зареєстроване безробіття; протил: – таємне безробіття, сховане (приховане) безробіття; **тає́мне безробі́ття,** *соц.-ек.* Показник зайнятості – кількість незареєстрованих безробітних, які шукають роботу не вдаючись до допомоги біржі праці; сховане, приховане безробіття; протил: явне безробіття. *Це вже потім, дещо пізніше, почалося його* [капіталізму] *безпорадне приживлення на вітчизняний ґрунт: .. знецінення заощаджень,* ***явне*** *і* ***таємне безробіття****, соціальна деградація з люмпенізацією* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 37–38); **акусти́чна систе́ма,** *спец., муз.* Пристрій або система пристроїв для відтворення звуку, складається з одного або кількох гучномовців, розміщених у корпусі. *З тієї подорожі через Варшаву запам'ятався базар – .. велетенське муравлисько, переповнене низькоякісними.. спокусами – від жувальних гумок і дамських прокладок до відеомагнітофонів і* ***акустичних систем*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 60); **зло́чин про́ти лю́дства,** *сусп., юр.* Дії уряду або окремої людини, які загрожують людській спільноті, довкіллю, масово порушують права людей, принижують та спричиняють деградацію особистості; злочин проти миру та безпеки людства, злочини проти людяності. *Число вбитих студентів тягне на* ***злочин проти людства*** (Ю. Андрухович, Лексикон..,

2017 (2005–2011), 59); **ероге́нні зо́ни,** *фізіол., психол.* Найчутливіші ділянки тіла людини, вплив на які спричиняє сексуальне збудження і може довести до оргазму. || У порівн. *Ця книжка про міста, які стали чимось більшим – вони стали Місцями, причому особистими, мов* ***ерогенні зони****, й інтимними* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 7); **культу́ра мали́х наро́дів,** *суспі.* Культурні традиції етнічних меншин північних і далекосхідних районів колишнього СРСР і сучасної РФ – перев. побутові й культові предмети, одяг, орнаменти, музичні інструменти, музика тощо. *І всі вони* [вірші] *будуть надруковані в часописі «Совєтіш Геймланд», як живе свідчення ненастанної державної турботи про* ***культуру малих народів*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 114) [ірон.]; **кіне́ць істо́рії,** *філос.* Досягнення певного ідеалу розвитку людства, кінцевої точки буття, коли зникнуть суперечності, а історія стане одноманітною, сповільниться або закінчиться. *Але зазначимо, що баєчки про* ***кінець історії,*** *про кінець великих ідеологій, про те, що минула ера націй і національних культур, про те, що знайдено рецепти світовлаштування для всіх, – усі ці ідеї придумали.. ті, хто вже пройшов свою історичну дистанцію і гадає, що цього досить для всіх* (І. Дзюба, Україна у пошуках.., 2006 (2001), 123); *А як красиво все починалося! Усього лише 15 років тому, на зламі десятиліть, дещо згодом помилково і самовпевнено означеному як «****кінець історії****». Ми ніяк не могли натішитися близькою перемогою капіталізму* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 37). – Пошир. в к. XX ст. під впливом есе «Кінець історії» та книги «Кінець історії та остання людина» американського філософа і політолога Френсіса Фукуями, який розвинув ідеї Георга Гегеля та Карла Маркса; Страшний Суд у християнстві, безкласове суспільстве в марксизмі, тисячолітній рейх у нацизмі тощо.

- фразеологізми, паремії, примовки тощо: **му́хи до́хнуть від нудьги́,** *розм.* Дуже нецікаво; нудно. *На лекціях і семінарах* ***мухи дохнуть від нудьги*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 126); **рі́зати ве́ни** *зі сл.* собі́.

Убивати себе; укорочувати собі віку, накладати на себе руки. *До п'ятого курсу ще намагається* [Слава] *щось із чимось заримувати, але виходить із цього всіляке г..о. ..Настає день, коли він готовий* ***різати*** *собі* ***вени.*** *Ну, та нічого, нічого* (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 127); **роби́ти мужчи́ною** *кого.* Позбавляти хлопця цноти. *Алка з вирізаною правою груддю* ***робить*** *його* [Славу] ***мужчиною****, від чого він надовго втрачає всіляку охоту* (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 127); **забри́зканий сли́ною,** *несхв.* До якого ставляться надзвичайно прихильно, розчулено, з пієтетом. *На лекціях і семінарах мухи дохнуть від нудьги... Читати* ***забризканого слиною*** *Мережковського він* [поет] *просто не створений* (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 126); **як на ву́хо** *чиє, яке.* Відповідно до чиїх-н. уявлень, смаків про почуте. *Я чудово пам'ятаю, що тоді* [1977 р.] *слухалося: передусім симфо-рок. Він саме переживав найкращі, хоч разом з тим і останні свої часи. І «Варшава» це,* ***як на моє*** *нинішнє* ***вухо****, саме він* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 56);

- багатокомпонентні власні назви: **Рес Пу́бліка** [з лат. *res* publica – загальна, спільна громадська справа], Рес Пу́бліки, *ж., іст.* Східноєвропейська держава у XVI–XVII ст., що постала після Люблінської унії 1569 р. внаслідок об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського. *Шляхтичі на той час становили добрих три чверті всього народонаселення* ***Рес Публіки*** (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 10). – Існувала на територіях сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Молдови, півдня Естонії та заходу Росії; пор. ще: Республіка Обох Націй, Річ Посполита; також **Невсипу́щий Вівча́р, Чо́рний Ліс, Де́йвід Бо́ві** тощо;

Авторські інновації – афоризми, евфемізми, перифрази, трансформації, цитати: **завоши́влений, зачу́ханий, задри́паний Партиза́нськ чи Мухомо́рськ, місто хіміків; таємни́ча мо́ва прада́вніх часі́в матріарха́ту,** зокрема**:**

- ***авторські афоризми:*** **східні́шання За́ходу і за́хіднішання Схо́ду.** Нівелювання відмінностей між західною і східною культурами, світоглядом тощо. *Варшава є Серединою. Вона є центром країни, в якій відбувалося (і щодня відбувається) велика європейська дифузія:* ***східнішання Заходу і західнішання Сходу*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 57–58); **свя́то Воскреса́ючого Ду́ху** *(у лапках і без).* Карнавальна феєрія у вигаданому місті Чортопіль, під час якої мало відбутися національне відродження українців. *Ти.. отримав запрошення у Чортопіль на дивовижне* ***свято Воскресаючого Духу*** *(так принаймні зазначається в телеграмі за підписом «ОРГКОМІТЕТ»), прибути не пізніше як двадцять сьомого травня, з поселенням у готелі, дорожні та добові гарантуються, просимо Вашої згоди* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1996 (1992), 34); **безраме́нний хрест.** Понівечений хрест як символ духовного занепаду. *Цей морок містечка, ці кажани у дзвіницях, ці свічки на цвинтарі, ці катівні в підвалах, ..а також ці зіржавілі труби, крани, облуплені раковини, засмічені купальні, зужитий посуд, подерті простирадла, бита порцеляна, закопані дзвони, спалені книги,* ***хрести безраменні****, чотири вершники* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1997 (1992), 71). – Рамено – поперечка хреста, пор.: однораменні, двораменні, трираменні хрести; образ, підсилений згадкою про чотирьох вершників Апокаліпсису;

- ***авторські перифрази, евфемізми:*** **напівісну́юча імпе́рія.** Радянський Союз в останні роки свого існування. *І таким є життя в цій заклятій дірі, літературному гуртожитку, вигаданому системою для виправдання й самозаспокоєння, в цьому семиповерховому лабіринті посеред жахної столиці, у загниваючому серці* ***напівіснуючої імперії*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 127); **душе́вні полю́ції,** *несхв.* Інтимна лірика. *Настає день, коли юнак Слава потайки висилає вірші з жіночими йменнями, ці* ***душевні полюції****, на конкурс до московського інституту* (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 126); **тверда́ рідка́ валю́та.** Горілка. *Горілка стала тимчасовою* ***твердою*** *(хоч і* ***рідкою) валютою*** *замість раптово зневаженого й висміяного*

польськими банками дідугана-рубля (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 60); **цапи́ні потре́би і вподо́бання.** Грубі, приземлені, плотські цінності. *Ані слова не розбереш із цього напівпташиного повискування – так, ніби дівчата під час купелі здобувають якусь іншу мову, тільки їм відому. Таємничу мову прадавніх часів матріархату. Сповнену зневажливої вищості до ницого чоловічого поріддя з його* ***цапиними потребами*** *і* ***вподобаннями*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 123). – Алюзія до сатира – плотолюбця, якого зображали з цапиними копитами;

- авторські трансформації ССС: **з «усього́ кінця́».** З усіх або багатьох регіонів, областей. *Коридором уже давно шастають тутешні персонажі, власне кажучи, вони письменники, та ще й* ***з «усього кінця»*** *Радянського Союзу, але нагадують вони все ж не так творців літератури, як її персонажів* (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 115). – Від пошир. радянського вислову *з усіх кінців СРСР (Союзу, Батьківщини)*; **това́ришки по ща́стю.** Жінки, які однаково досягли успіху, отримали бажане, потрапивши у щасливе становище. *Після багаторічних поразок і розпачів – збулося! Сталося! Обидві приїздять* [до Москви] *майже водночас, незалежно одна від одної перетнувши добрячий шмат російських рівнин. Знайомляться без тіні лукавства, їм справді дуже приємно, адже вони* ***товаришки по щастю*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 116). – Пор. у СУМ: това́риш по нещáстю – той, хто потрапив у біду, у безвихідно-скрутне становище так само, як і інші;

- цитати, зокрема прецедентні тексти (значущі для того чи того часу, народу, покоління): **малко́вичівські се́рпик і сві́чечка.** Літери українського алфавіту *є, ї. В українській абетці є дві зовсім унікальні літери, яких ви не знайдете у жодній іншій кириличній абетці –* ***малковичівські серпик і свічечка,*** *себто Є та Ї* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 5). – Від вислову українського поета Івана Малковича: «ти, дитино, покликана захищати своїми долоньками крихітну свічечку букви "ї", а також..

оберігати місячний серпик букви "є"»; **співа́ють ідучи́ дівча́та.** Цит. із твору Т. Г. Шевченка «Садок вишневий коло хати». *Шумлять платани у гуснучих сутінках, блимають свічки, дзвонять монастирі,* ***співають ідучи дівчата*** (Ю. Андрухович, Московіада, 1996 (1993), 120) [інтертекст]; **«Екзотичні птахи і рослини».** Назва поетичної збірки Юрія Андруховича (1991). *Стосовно ж вірша, написаного буцімто про Самійла Немирича та від його імені й опублікованого у книжці* ***«Екзотичні птахи і рослини»****, слід визнати, що автор не завдав собі праці хоч скільки-небудь заглибитися в минувшину і вивести якийсь неоднозначний та повчальний історичний тип* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 9) [інтертекст]; **All You Need Is Love** [англ. усе, що тобі потрібно – це кохання]. Цит. із однойменної популярної пісні. *Якими одиницями виміряти той особливий щем, коли все інше втрачає сенс і All You Need Is Love?* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 42) [інтертекст]. – Автори – Джон Леннон та Пол Маккартні, учасники культового в д.п. XX ст. британського гурту «Бітлз»; **Prawem i lewem** [пол. – правдами й неправдами] [пра́вем і ле́вем]. Найвідоміша праця польського історика В. Лозинського. *Оповідь, яку подибуємо у Владислава Лозинського в його капітальному томі* ***«Prawem i lewem»*** *(чи, по-українськи перекладаючи, «Шаблею та грамотою» [Точніше – «Правдами й неправдами»]), викладено надто тенденційно: Самійло Немирич виразно неприємний авторові вже хоча б тим, що некатолик і неполяк* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 8–9). – Гра слів у польській назві – лат. прототип iuri et galdi – правом (законом) і мечем – буквально правим і лівим. – Див. **Ша́блею та гра́мотою**.

ДОВІДКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ. Докладніше розгляньмо розпрацювання структурного елемента словникової статті, призначення якого – продемонструвати внутрішню форму слова, яка сприяє розкриттю його значення [Тищенко 2013]. До деяких слів, зокрема складноскорочених і

латиницею, подано лінгвістичну або нелінгвістичну – історичну, культорологічну – інформацію про походження, вимову й написання.

Лінгвістична довідка. Таку довідку подано тільки до слів у латинському написанні та до іншомовних слів (або елементів складних чи складених одиниць) у кириличному написанні. Для похідних від уже поширених, освоєних слів (напр., *директор, реєстр, бізнес, леді, бюджет, зомбі, класний, відео, аудіо*) тощо довідки не наводимо.

1. Походження одиниць, поданих латиницею. Після реєстрового слова в круглих дужках названо мову, з якої запозичене слово, вислів, та переклад, у квадратних дужках – фонетичну форму (вимову): **fin de siècle** [фр. кінець століття] [фе(і)н де сьє́кль], *невідм., ж.* Епоха європейської культури на межі XIX і XX ст., якій властиві страх перед майбутнім, почуття наближення кінця світу, захоплення смертю, безтурботністю, декадансом. *Найбільшою мірою Ґруневальд і досі занурений у власні витоки – прекрасну епоху зламу століть, інакше звану **fin de siècle**, що так неочікувано (для кого – для нинішніх істориків?) обірвалася Першою світовою війною* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 42).

2. Походження одиниць, поданих кирилицею зазначаємо в круглих дужках, подаємо написання з мови-оригіналу та переклад: **інтерсте́йт** [з англ. interstate – міжштатний], -у, *ч.* Міжштатна автомобільна магістраль у США (ужив. із числовим позначенням номера траси). *Приблизно через милю ми повинні були взяти ще один з'їзд, на Індіану, і вийти на **інтерстейт**-94, з якого невдовзі з'їхати ледь праворуч на **інтерстейт**-57* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 419). – Складник Національної системи міжштатних та оборонних автомобільних магістралей ім. Двайта Д. Ейзенгауера; **інфа́міс** [з лат. infamis, in- – без і fāma – репутація, добре ім'я], -а, *ч., іст.* Шляхтич, якого піддали інфамії – позбавленню честі, доброго імені як покаранню за особливо тяжкий злочин. *Король і сейм Рес Публіки вже тричі проголошували Немирича **інфамісом** (позбавленим*

громадянськоі честі та шляхетства) і двічі – банітою (позбавленим будь-яких прав і захисту з боку держави та її людності) (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, 2018 (1990–2018), 16); також: **чекпо́йнт** [з англ. checkpoint – контрольна точка]; **фрік** [з англ. freak – потвора] та ін.; **на війні́ як на війні́** [з франц. a la guerre comme a la guerre]. Про жорсткі й безжальні вчинки та дії як відповідні складній ситуації. *Це могли бути вояки царської армії, полеглі в якійсь особливо кривавій різанині, їх убивали, й вони вбивали –* ***на війні як на війні*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 98).

Для складних і складених слів етимологію (або відсилання до іншого реєстрового слова) даємо тільки для недавно запозиченого, малопоширеного елемента, питомий або давно запозичений елемент приєднуємо сполучником *і*. Якщо слово є калькою складного, складеного слова або словосполучення, даємо його повністю іншою мовою, потім, за потреби, переклад цілком або окремих елементів: **ес-ба́н,** [з нім. S-Bahn – *від* Stadtschnellbahn – міська швидкісна залізниця], -у, *ч.* Міська електричка в деяких європейських країнах (напр., Німеччині, Австрії). *Вперше проїхав* ***ес-баном****, хоч усього лише три зупинки, від Остбангофу до Марієнплятцу, але все одно в супроводі Проводиря Фіша.. В* ***ес-бані*** *я вперше побачив цілком пристойних панів і пань з де-не-де фарбованим на зелено, червоно і темно-синьо волоссям та вимазаними білилами й рум'янами фізіями* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 292). – Складається з трьох видів поїздів: традиційне метро (U-Bahn), міська електричка (S-Bahn) і регіональні поїзди (DB); **вай-фа́й** (*норм.* вайфа́й) [з англ. Wi-Fi, WiFi, *від* wireless fidelity – безпровідна точність], *невідм. і* -ю, *ч., інф.* Технологія безпровідного доступу до мережі Інтернет, напр., у кафе, ресторанах, готелях та ін. *Весь цей гай-тек,* ***вай-фай,*** *басейни, бари, фітнес, велнес* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 55). Якщо значення елементів в українській мові такі самі, що й у мові-джерелі, переклад не наводимо: **інтерне́т-планше́т** [з англ. internet tablet, Web tablet].

Нелінгвістична довідка – історична, культурологічна та ін., яка увиразнює значення слова чи вислову, його виражальну роль у тексті, може бути подана в круглих дужках після тлумачення або з нового рядка наприкінці статті, напр.: **айседóрівський шарф.** Традиційний танцювальний аксесуар Айседори Дункан (перев. червоний або білий, із легкої напівпрозорої тканини). || Схожий на нього предмет одягу. *Дорогою Міхал кілька разів підміняв ттп3* [першого Майкла] *за кермом.. При цьому Міхал дещо видозмінювався: на голову натягав шкіряне шоферське кепі, а на руки так само шкіряні й так само шоферські рукавички. Про чорні шоферські окуляри мовчу – як і про білий* ***айседорівський шарф*** (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 418). – Айседора Дункан – популярна американська танцівниця п.п. XX ст., основоположниця танцю модерн; трагічно загинула, коли довгий шарф з її шиї намотався на колесо автомобіля; **есéсівські рýни.** Рунічні знаки в символіці СС – карального охоронного органу німецьких нацистів у п.п. XX ст. *І навіщо ті* ***есесівські руни,*** *повидряпувані на колонах місцевими гопами, руни в руїні? Як їх позішкрібати, позчищувати?* (Ю. Андрухович, Лексикон.., 2017 (2005–2011), 315). – СС (тут: *нім.* SS від Schutzstaffel – ескадрилія захисту) мала симовлом дві білі руни s («зіг») на чорному тлі; іншими рунами позначали дивізії, підрозділи, а також щаблі кар’єрного зростання.

Формування окремої бази лексичного ресурсу, що з різних причин залишився за межами загальномовних тлумачних словників: авторських інновацій, а також узуальних слів чи сталих словосполук – як маркерів певної доби, так і маркерів авторського стилю, актуалізованої лексики, семантично чи стилістично оновленої, граматично модифікованої у мові того чи того автора, – дасть підстави переглянути реєстри тлумачних словників української мови щодо їхньої повноти, відповідності реальному стану розвитку мови та її функціонування, з’ясувати доцільність доповнення авторськими лексичними знахідками.

Такий підхід уможливив укладення на надійній основі **«Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття»** (2022) – українських письменників, перекладачів, публіцистів, науковців, громадських діячів, знавців і майстрів українського слова XX – початку XXI ст., якого на сьогодні ще не має жодна слов'янська лексикографічна традиція.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Андрухович Ю. Коханці Юстиції : роман. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2018. 304 с.

Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2007. URL: http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917040

Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Вид. 3-тє, випр. й доп. Чернівці : Книги XXI; Meridian Czernowitz, 2016. 436 с.

Андрухович Ю. Московіада. *Андрухович Ю. І. Рекреації. Романи*. Київ : Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

Андрухович Ю. Рекреації. *Андрухович Ю. І. Рекреації. Романи*. К.: Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Гол – Правописний словник. Г. Голоскевич. Київ, 1929. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Гр – Словарь української мови. Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. I–IV. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

ГрНік – Словарь української мови. Б. Грінченко, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського Київ, 1927–1928. Т. I–III. Вид. 3-тє. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Із – Російсько-український словник. О. Ізюмов. Х–К, 1930. 980 с. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

Нік – Словник українсько-російський (літери А–Й). А. Ніковський. Київ, 1927. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

ПП – Російсько-український фразеологічний словник. В. Підмогильний, Є. Плужник. 1927. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУС – Російсько-український академічний словник: Т. I–III. Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУСД – Російсько-український словник ділової мови. М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. 1930. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

РУСТТ – Російсько-український словник технічної термінології. І. Шелудько, Т. Садовський. Київ, 1928. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ : Наукова думка, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Кер. В. В. Німчук та ін. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 2-е вид. 1316 с.

УС – Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899. URL: http://r2u.org.ua/main/dicts

ЛІТЕРАТУРА

Віняр Г. М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі Є. Гуцала. *Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа.* Ніжин, 1990. Вип. 1. С. 213–214.

Галас Б. К. До характеристики джерел рукописного українсько-російського словника М. О. Руберовського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства.* 2008. Вип. 12. С. 112–115.

Галів У. Б. Ідеографічний словник поетів-шістдесятників: семантика, когніція, мотивація: *дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова». КНУ імені Тараса Шевченка.* Київ, 2013.

Гнатюк І. С. Шляхи формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць.* Київ, 2015. Вип. 24. С. 9–14.

Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 32–40.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 242 с.

Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія.* Київ, 2011. С. 238–249.

Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 39–68.

Карпіловська Є. А. Сучасна українська словотворчість та її відображення в неологічних словниках. *Вісник Львів. ун-ту. Серія «Філологія»*. 2004. Вип. 34. Ч. І. С. 3–10.

Левченко С. П. Українська лексична картотека. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 37–42.

Лексикографічний бюлетень. *Збірник наукових праць.* Київ, 1951–1963. Вип. 1–9.

Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). Київ, 1978.

Пилинський М. М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка). *Дослідження з мовознавства.* Київ, 1962. С. 3–30.

Проспект (інструкція) до укладання Словника української мови (тлумачного). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові.* Київ, 2013. С. 447–481.

Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. Укл.: Л. І. Дідун, З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко. Наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва; техн. ред. Л. І. Дідун і Ю. О. Цигвінцева; понад 10000 слів, словосполук і висловів. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

Старко В. Ф. Проблема авторитетності двомовних словників. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті Л. Г. Скрипник (1921 – 2004)*. Київ, 2011. С. 315–322.

Тихоша В. І. Мова творів письменника-постмодерніста Юрія Андруховича. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Лінгвістика».* 2005. Вип. 2. С. 159–163.

Тищенко О. М. Довідка про походження в словникових матеріалах «Нові й актуалізовані слова та значення». *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць.* Київ, 2013. Вип. 22. С. 81–85.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний вимір. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць.* Київ, 2015. Вип. 24. С. 77–82.

3.2. Проблеми лексикографування мови творчої особистості

Формат словникової статті. Специфічною особливістю електронного видання «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (далі – СМТОУ), URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view, створеного у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, є будова словникової статті (мікроструктури в макроструктурі). Словникова стаття тлумачного авторського словника – це лексикографічний текст особливого типу. Структуру словникової статті визначають лексикографічні параметри, які залежать від типу словника. Типологічна умовність словникової статті в авторській лексикографії пов’язана передусім з менш жорсткими, порівняно із загальномовними словниками, правилами її заповнення та суб’єктивністю будь-якого авторського довідника. Головна мета і головна складність при укладанні словникової статті – семантичне представлення письменницького слововживання. У зведеному СМТОУ ця проблема значно поглиблюється, оскільки необхідно виявити саме той зміст, який вкладає кожен з авторів у певне слово, словосполуку, вислів, і подати їх семантичну розробку в одній статті містко, дохідливо, обґрунтовано. Новаторський підхід до організації словникової статті в СМТОУ пов’язаний з прагненням відтворити в лексикографічному форматі мовну особистість автора, його світогляд і художній світ. Індивідуальна мовна діяльність спричинює специфіку її представлення в словнику, передусім структуру його статей до різних типів

реєстрових одиниць та її гнучкість, налаштування на авторський ідіолект. Можливо виокремити певні типологічні властивості та принципи словникової статті як структурної одиниці авторського довідника: опис слова відповідно до його наповнення в мові автора, що передбачає своєрідний поділ словникової статті. Розроблено типовий формат словникових статей для різних типів реєстрових одиниць (слів, словосполук, фраз), які модифіковано під особливості мови кожного автора. До таких уніфікованих позицій, спільних для всіх авторів, включених в СМТОУ, належать: а) подання фразеологічних одиниць, їхніх авторських трансформацій, словосполук-комунікативних кліше, уподобаних певними авторами, прецедентних висловів і цитат; б) семантизація слова з урахуванням його функції в тексті та стилістичного ореолу; в) метамова словника: структура дефініцій, система ремарок, перехресних відсилань, умовних позначок; г) формат довідкової частини статті, зокрема лінгвокультурологічного та історичного коментаря до реєстрових одиниць – знаків певної доби, певного суспільного середовища та типу свідомості носіїв мови.

Головним об’єктом опису в авторському словнику є слововживання конкретної творчої мовної особистості [Гриценко 2012]. Оскільки центральним об’єктом опису в авторському словнику є слововживання окремого автора як окремої мовної особистості, особистості творчої, інтерпретація відібраного мовного матеріалу, який може містити як слова загальномовної лексики, так і слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні), на відміну від загальномовного словника, враховує, передусім, чинник естетичного навантаження слова, його переосмислення і перетворення. Опис слова в системі авторських словників варіює від простої його фіксації до вичерпної семантичної і стилістичної характеристики.

Спираючись на традицію, будується словникова стаття. Утворюють словникову статтю заголовне слово, довідка про джерело його запозичення, граматичні, стилістичні, стильові та галузеві ремарки, тлумачення, ілюстрації,

фразеологія, додаткова частина – історико-культурний коментар та довідкова частина – посилання на словники. Кількість та обсяг ілюстрацій у статті визначені доцільністю якомога повнішого розкриття всіх різновидів авторського вживання реєстрової одиниці. Виділено певні обов'язкові складники («зони») пояснювальної (правої) частини статті як структурної одиниці корпусу словника в цілому. Разом з тим у словнику передбачено факультативні зони, зокрема, зона, яка містить інформацію про вимовляння слова. Норма вимовляння фіксується за допомогою спеціальної примітки, яку подано відразу після реєстрового слова в квадратних дужках у вигляді поєднання букв на позначення його звучання. Така інформація супроводжує ініціальні абревіатури (**СВУ** [ес-ве-у́], *невідм., ч.* Спілка визволення України – вигадана радянською владою антирадянська організація з метою дискредитації провідних діячів української культури та громадського життя. <…>; **УНР** [у-ен-ер́], *невідм., ж.* Українська Народна Республіка. <…>).

Стаття починається наведенням наголошеного реєстрового слова. Акцентна норма відображена також в зоні граматичних форм слова (**бомбардува́ти,** -у́ю, -у́єш, <…>, у тому числі в разі їх варіативності (**бурдю́г,** -дю́га і -юга́, *ч.* <…>). Реєстрові слова подано в алфавітному порядку з абзацу прямим напівжирним шрифтом малими літерами (крім власних назв, які подано з великої літери, та певних абревіатур, що також подано великими літерами). Розділовий знак після них також напівжирний. Далі після коми подані форми словозміни в тій формі, в якій уживає автор: **о́друбом,** *присл.* Раптово, несподівано, різко. *Потім балалайки враз, о́друбом умовкають* (Г. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 619); — *От уже скілько* [скільки] *ходжу я сюди, то все бачу, як щодня виносять відціля* [звідсіля] *бідним людям величезний казан юшки, а то й цілих два, одриваючи од ротів монастирської братії; якщо на тому світі за кожний казан оддадуть вам* ***усо́теро****, то ви всі позахлинаєтеся в тій юшці!* (Дж. Боккаччо, Декамерон, перекл. М. Лукаш, 2006, 255).

Дієслово подано в тій видовій формі, в якій його вживає автор: **розгіпнотизо́вуватися,** -уюся, -уєшся, *недок.* Виходити зі стану сильного впливу, звільнятися від якоїсь залежності. <…> Ужиті в текстах обидві форми в словнику подано через скісну (**самоусвідо́млюватися,** -юся, -єшся, *недок. / док.* **самоусвідо́митися,** -люся, -ишся. Чітко усвідомлювати – усвідомити свою суть, свої характерні риси, свою роль у суспільстві, в житті і т. ін. <…>.

Потім після крапки – тлумачення й детально паспортизовані ілюстрації з реєстровим словом: **дисиде́нт*** [з лат. dissidens (dissidentis) – незгодний, відступник, єретик], -а, *ч.* **1.** Той, хто не згоден з панівною ідеологією в країні, суспільстві; інакодумець. *Вечір набирав розголосу, спантеличені парторги бігали і розгублено питали, що то були за* ***дисиденти,*** *ті поети і літературні критики, що виступали разом із заслуженими артистами…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 239); *Власне, в тій зоні відносности запанував літературний* ***«дисидент»*** *Євтушенко* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 308). **2.** *перен.* Той, хто відрізняється від оточення своєю поведінкою, поглядами, моральними принципами; чужинець. *Польські політичні засланці, рекрутований селянин Обеременко – люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми – вони в казармі* ***«дисиденти»,*** *чужі…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 13). – Первісно в країнах Західної Європи людина, релігійні погляди якої не відповідають догматам панівної церкви. У СУМД: без перен. знач.

Словосполуки з реєстровою одиницею – від дво- до кількакомпонентних – подано після двокрапки коло їхнього стрижневого слова: **імпе́рія: черво́на імпе́рія; черво́на імпе́рія зла,** *несхв.* Про комуністичний СРСР як велику державу, яка несе воєнну загрозу світові. *Для нас, українських шістдесятників, звичних говорити і писати загальновизнані істини про Російську імперію, а підтекстом викривати* ***червону імперію,*** *звичних словами клясиків* [класиків] *бити сучасну неправду – позиція російських націоналістів здавалась наскрізь*

фальшивою! (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 127); *А тим часом падіння влади Антихриста в Европі* [Європі] *почалось уже після поразки фашизму. Саме тоді настала хвиля клерикалізації Німеччини, Польщі… Нарешті та хвиля захоплює і пустелі* ***червоної імперії зла*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 75). <…>

Оскільки сучасний читач надає перевагу словнику, що містить не тільки повні і всебічні знання про мову, але й спектр енциклопедичних знань, за потреби, у кінці статті наведено стислий історико-культурний коментар, який стосується описуваної реєстрової одиниці. Етимологічна довідка дає змогу простежити історичні джерела реєстрового слова (як зовнішнє, формальне, так і семантичне походження): **ПЕН-клу́б, ПЕН-Клю́б** (*норм.* ПЕН-клу́б, пен-клу́б)*, -у, *ч.* Міжнародна неурядова організація, що об'єднує професійних письменників, редакторів, перекладачів та ін. з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу; бореться за свободу слова, права людини. *Такі символи, як* ***ПЕН-клуб,*** *Amnesty International, університети, поштиво відкладалися в окрему шухляду і начебто респектувалися* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 252); *Якби зібрати всі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену – Христя Бремер, ви розгубилися б і розвели руками: «Це неможливо»! Йдеться не про те, чи робить вона це на кошти Міжнароднього* [Міжнародного] ***ПЕН-Клюбу*** *інших добродійних організацій, чи на власний кошт – ідеться про те, що жадна* [жодна] *радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи!* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 104); *У 1978 році Василь Стус стає почесним членом англійського* ***ПЕН-Клюбу*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1993), 556). – Абревіатуру ПЕН створено за подібністю до слова, що позначає традиційний атрибут письменницької праці, від англ. **p**oet «поет», **e**ssayist «есеїст», **n**ovelist «романіст», які складаються в слово пен (англ. pen) – перо/ручка). Організацію

засновано в Лондоні 1921 р. з ініціативи англійських письменників Кетрін Емі Доусон-Скотт і Джона Голсуорсі. Останній став першим президентом пен-клубу. – У СУМД: ПЕНКЛУБ, в іл. – *пен-клуб*; **грам: сто гра́мів.** Узвичаєна норма вживання міцних спиртних напоїв при важливій нагоді (у тяжких погодних умовах для зігрівання й уникнення застуди, свято, зустріч друзів і т. ін.). *Нерідко він* [Микола Лукаш] *запрошував мене до тихого ресторану, замовляв скромний обід у супроводі* ***«ста грамів»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 476). – Можлива алюзія на «наркомівські сто грам» – неофіційний термін, що мав поширення в 1940-ві роки під час ведення Червоною Армією бойових дій, якою позначали норму видачі алкоголю (горілки) військовослужбовцям. Спершу їх видавали бійцям і командирам Червоної Армії за розпорядженням наркома оборони К. Є. Ворошилова під час радянсько-фінської війни 1940 р. через тяжкі погодні умови на Карельському перешийку – мороз у цих місцях був до 40 градусів; бойові сто грам, ворошиловський пайок.

До деяких слів, зокрема складноскорочених і латиницею, подано інформацію про походження, вимову й написання: **мута́нт** [з лат. mutans (mutantis) – який змінюється], -а, *ч., перен., розм.* Той, хто різко змінився в результаті якого-небудь або чийогось впливу. **Мора́льний мута́нт.** Духовно звиродніла людина, яка втратила свою національну самосвідомість, зв’язок із своїм народом, його духовною культурою. *Як витворився протягом трьох-чотирьох поколінь тип* ***морального мутанта,*** *байдужого до долі свого народу та його святинь, то окреме питання* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 331); **пролета́р*,** -*я́*, *ч., ірон.-зневажл.* Людина з декласованих верств населення; люмпен. *У газетах на першій сторінці:* ***"Пролетарі*** *всіх країн, єднайтеся!" Не дуже розуміли ми, що це таке, але* ***"пролетарі"*** *розуміли просто: щось голе-босе, ледаче, прилетить, потопчеться і далі пролітає…* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 67 – 68.); *У народу склалося враження, що* ***пролетарі*** *прилетіли назавжди* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 68). – Мовна

гра: пролетар – пролітати; через нім. Proletarier з лат. proletarius «який дає потомство» – у Давньому Римі так називали громадян, які не мали ніякого майна, крім дітей (їхня користь для суспільства полягала в народженні дітей); **телескри́н** [з англ. telescreen – телеекран, монітор]**,** -а, *ч.* Вигаданий американським письменником Джорджем Орвелом у романі «1984» телевізійний пристрій для здійснення пропаганди і стеження за населенням; телеекран. *В одній метафорі – ціла панорама, рівноцінна* ***телескринові*** *Джорджа Орвела* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 751); **психологі́чна війна́** [з англ. Psychological warfare, PSYWAR**],** *публіц.* Сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямку її психологічних характеристик, а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому. *XX вік – вік* ***психологічної війни*** *і нечуваного політичного лицемірства. ..Разом з розвитком радіо і телебачення, що об'єднує плянету* [планету]*, розвинулися способи відчуження, порізнення, дезинформації, протиставлення і дискредитації людей. Це забезпечує рівень страху і ненависти в полоні сучасної бездуховної цивілізації* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 118). – Термін уперше вжив британський аналітик і історик Фуллер (J.F.C. Fuller), що, можливо, колись у майбутньому виключно психологічна війна замінить традиційну війну. Пор. також згадку про нього в книзі колишнього американського розвідника Поля Лайнбарджера «Психологічна війна» (1948); **Пра́во си́ли [**з англ. the right for the force**].** Намагання розв'язувати проблеми силою, наполягаючи на своєму, а не шляхом урахування інтересів усіх сторін, переконання у своїй правоті. *Кінець кінцем правдива і глибока доля нашої країни залежить від того, чи в народній свідомості закріпиться* ***право сили,*** *чи вона очиститься від затьмарення, і в ній знову засяє сила правди* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 126); **війна́ всіх про́ти всіх,** *перен., публіц.* Постійні міжособистісні конфлікти як наслідок неконтрольованого зростання агресії в суспільстві. *На українському ґрунті поет мусів бути передусім першим громадянином, народнім пророком і*

борцем за ідеали, які піднесуть і просвітять народ у темряві й неволі. Ось чому творець «Лиса Микити» [Іван Франко], *поеми про* ***війну всіх проти всіх*** *був насамперед автором «Каменярів» і «Вічного революціонера», співцем боротьби й особистої самопожертви* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 354). – Лат. bellum omnium contra omnes – поняття соціальної філософії Т. Гоббса, що описує природний стан суспільства до укладення «суспільної угоди» і утворення держави.

Для абревіатур у квадратних дужках зазначено особливості вимовляння: **КПСС** [ка-пе-ес-éс] (норм. КПРС)**,** *невідм., ж., рос.* Скорочення: Коммунистическая партия Советского Союза (укр. Комуністична партія Радянського Союзу) – в СРСР єдина легальна партія з середини 1920-х років до 1991 року. *До Спілки письменників України він* [письменник Віктор Некрасов] *належав формально, до* ***КПСС*** *належав формально. Жив своїм життям. Проте так жили всі порядні письменники – саме так і жили* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 307); **НКВД** [ен-ка-ве-дé] (*норм.* НКВС), *невідм., ч., рос., іст.* Скорочення: Народний комісаріат внутрішніх справ, НКВС (рос. Народный комиссариат внутренних дел). *Загалом убивці від* ***НКВД*** *ніколи не сповідалися, за винятком тих випадків, коли самі були поставлені перед судом і давали докази своєї вірної служби* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 233); **НТР [**ен-те-éр**],** *невідм., ж.* Науково-технічна революція другої половини XX століття – корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі досягнень науки, упровадження їх у виробництво. *Це була спроба молодих сил плянети* [планети] *в пору* ***НТР*** *струснути з себе спадщину батьків, звільнитись і, зрештою, побачити: що в батьківських заповітах і традиціях є справжнє…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1999), 223); **УНР [**у-ен-éр**],** *невідм., ж.* Скорочення: Українська Народна Республіка – незалежна держава зі столицею в Києві, яка в 1917–1921 рр. об’єднувала центральну, східну та південну Україну. *Що це було?* [про голодомор] *Помста Україні за* ***УНР*** *18-19-х років? Заміна «етнічного*

матеріялу» [матеріалу]*? Смертельна війна з селянством, щоб замінити йому душу! Ще в 1918-му вони довели народові, що у двобої між кулею і серцем перемагає куля* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1987), 7); *До Чехо-Словаччини його* [професора] *занесло, як і безліч інших еміґрантів* [емігрантів] *з* ***УНР****, після остаточної поразки Петлюри* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 17).

Варіанти слів (крім регулярних фонетичних варіантів), які мають спільну граматичну частину і спільні ремарки, подано через кому (**самвида́вний, самвида́вчий,** -а, -е) й зі сполучником *і* (ті, яким передує ремарка): **кириломе́тодіївці** *і рідше* **кири́ло-ме́тодіївці,** -ів, *мн.*; **трускаве́цький** *і рідко* **трускавча́нський,** -а, -е, або якщо такі варіанти різняться за родовою належністю і мають свої флексії : **гіпно́з,** -у, *ч. і заст.* **гіпно́за**, -и, *ж.*

Відтворені елементи тексту, необхідні для розуміння змісту, подано в квадратних дужках прямим світлим шрифтом: *Він* [Держиморда] *«підтримує порядок», а нині він і керує демократією; Вони* [українці за кордоном] *розуміють, що вони є тими, хто переливає українську кров в імперський пісок; Офіційна критика відчула велику невідповідність драматичних проблем і біблійно-апокаліптичних мотивів під цією легкоприйнятною назвою* [«Україна в огні» О. Довженка]. Так само подано й переклади українською мовою іншомовних вкраплень: *Одсвяткувавши «октябрьську»* [укр. жовтневу, річницю Жовтневої революції 1917 р.], *кат пише рапорт: «Пріговор в отношенії осуждьонних к В.М.Н. мною прівєдєн в ісполнєніє на 1111 чєл.»* [Присуд, вирок стосовно засуджених до В.М.Н. я виконав на 1111 осіб]. *..І все з гордістю вірного прохвоста* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 234). – В.М.Н. – рос. Высшая мера наказания (укр. найвища міра покаранна). У деяких словникових статтях інформація в квадратних дужках вказує на автора: *Я* [Євген Сверстюк] *мав справу переважно з хлопцями, які не боялися, і це давало мені змогу добре орієнтуватися* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 125).

Крім власне словникових статей, у СМТОУ на своєму місці в реєстрі за абеткою подано відсилання за допомогою скорочення *див.* усіх варіантів базових (основних) реєстрових слів і видових форм дієслів: **Бо́жий*: на ла́ску Бо́жу** *див.* **ла́ска; Бо́же сло́во** *див.* **сло́во; Бо́жий дар** *див.* **дар; Бо́жий дару́нок** *див.* **дару́нок; Бо́жий перст** *див.* **перст; Бо́жий світ** *див.* **світ; Бо́жі ді́ти** *див.* **ді́ти; Бо́жа во́ля** *див.* **во́ля; Відлеті́в Дух Бо́жий** *див.* **дух; Зако́н Божий** *див.* **зако́н; З і́скрою Бо́жою** *див.* **і́скра; Ма́ти Бо́жа** *див.* **ма́ти; Ма́ти в руці́ Бо́жий дар** *див.* **ма́ти; Наді́лений і́скрою Бо́жою** *див.* **і́скра; Покладáтися на во́лю Бо́жу** *див.* **во́ля; Проковтну́ти і́скру Бо́жу** *див.* **проковтну́ти; Раб Бо́жий** *див.* **раб; Син Бо́жий** *див.* **син; Сло́во Бо́же** *див.* **сло́во; Ста́ти пе́ред судо́м Бо́жим** *див.* **суд; Страх Бо́жий** див. **страх; Тала́нт з ла́ски Бо́жої** *див.* **тала́нт; Ягня́тко Бо́же** *див.* **ягня́тко.**

Граматичну частину статті оформлено за допомогою:

а) закінчень, які подано з короткою рискою без інтервалу із зазначенням змінної частини основи слова: **авсва́йс** [з нім. Ausweis – посвідчення особи, перепустка], -а, *ч., іст.* Документ, що посвідчує особу; видавала німецька влада на окупованих територіях у роки Другої світової війни; аусвайс; **вірш-ре́квієм,** ~а-~у, *ч.* Невеликий поетичний скорботно-патетичний твір, який віщує кінець існуванню кого-, чого-небудь. *Карійська трагедія глухим риданням прорвалась у* ***вірші-реквієми*** *Грабовського «Тужба»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 203); **банди́т-різу́н,** ~а-~а́, *ч.* Той, хто винен у яких-небудь злочинах; убивця, горлоріз. *В міру ознайомлення з польськими публікаціями про нас ми відкривали, що ..українці, які асимілювались, добрі, бо просто не існують. Українці, які захищали свій дім, свою землю –* ***бандити-різуни****…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 134); **вечі́рка-привіта́ння,** ~и-~я, *ж.* Вечірнє зібрання з розвагами, частуванням у вузькому колі з вітанням когось особисто на знак прихильного, доброзичливого ставлення до нього. *Було б дивно, якби хтось повертався з ув'язнення, а Алла* [Горська] *не організувала з цього приводу* ***вечірку-привітання*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 146);

б) ремарок, що вказують на належність до певної частини мови, а також до таких лексико-граматичних категорій, як предикатив, вставні слова та дієприкметники і дієприслівники: **абсолютизува́тися,** -у́юся, -у́єшся, *недок. і док., книжн.* Робитися самодостатнім, незалежним від яких-небудь умов і відносин; стати абсолютним. *З містики Ґете виніс фавстівський ірраціоналізм і синтетичний спосіб світосприймання, коли кожен факт не* ***абсолютизується*** *до теорії, а береться лише як ланка невидимого ланцюга, і де кожну вже відому річ треба спробувати відкрити ще раз* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 392); **іконізува́ти,** -у́ю, -у́єш, *недок. і док.* Перетворювати кого-, що-небудь на предмет поклоніння. ***Іконізувати*** *поета – це погасити і загубити…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 169); ремарок, що уточнюють граматичні характеристики слова: **заградотря́д,** -а, *ч., рос., рад., несхв.* Підрозділ особливих формувань НКВС, який слідував за частинами Червоної Армії і розстрілював червоноармійців, які відступали (рос. заградительный отряд). *«Патріотизм на фронті» був реально забезпечений* ***«заградотрядами»,*** *які гнали на подвиг автоматами в спину – до речі, винахід Петра І під Полтавою…* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 95); **зсовєтизо́ваний,** -а, -е, рос. Який набув рис радянського способу життя, радянської ідеології і т. ін. *Я мав доволі близькі стосунки з академіком Зеровим* [Дмитро Костянтинович Зеров] *і його дружиною – бував у них удома. Зеров – особистість великого формату. Відкритий, ерудований, мислячий. Він не вмів брехати. Може, й не мусив. Одначе він був певною мірою* ***«зсовєтизований»*** *– був атеїстом, але – я додав би – «соромливим атеїстом»* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2014, 139); ремарок, що обмежують уживання слова: **гебре́й** [лат. hebraeus], -я, ч., *заст.* Єврей. *Народи втратили справжнє біблійне підґрунтя, яке їх єднало – як спільна священна книга Старого Завіту. Адже цю книгу неписьменний український селянин чи* ***гебрей*** *знали з дитинства* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 117);

в) відсильних формул тлумачення, які наведено до похідного слова за наявності в реєстрі твірного: **бомбардува́ння*,** -я, *с.* **1.** Спрямування потоків елементарних частинок на мішень з якою-небудь речовиною або одне на одне з метою змінити властивості речовини або отримати нові частинки. *Сахаров склав невисоку ціну своєму пекельному науковому досягненню, пов'язаному з* ***бомбардуванням*** *атомного ядра* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 242). **2.** *перен.* Дія за знач. **бомбардува́ти.** *Сахаров.. взявся за* ***бомбардування*** *сонного серця, сонного сумління, міщанської маси – «монолітної морально-політичної єдности радянського народу»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 242); **іконіза́ція,** -ї, *ж., книжн.* Дія за знач. **іконізува́ти.** *Спроби* ***іконізації*** *В. Симоненка і В. Стуса – це явища справді загрозливі* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 169); **змі́шування: змі́шування грі́шного з пра́ведним.** Дія та результат за **змі́шувати пра́ведне з грі́шним.** *На імлистих низинах люди опускаються до* ***змішування грішного з праведним*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 341).

Сучасну орфографічну норму фіксують заголовки всіх статей. Про невідповідність написання слова нормам сучасної української орфографії (це стосується, зокрема, особливостей авторського правопису) сигналізує спеціальна ремарка *норм.* у круглих дужках при реєстровому слові: **авантю́ра: афга́нська авантýра** (*норм.* авантю́ра), *несхв.* Військовий конфлікт 1979 – 1989 років на території Демократичної Республіки Афганістан (Республіки Афганістан з 1987 р.); Афганська війна; розм. Афган. *Кінець 70-х і аж до Чорнобиля перейшов під знаком реакції* ***афганської авантури*** *та посилених озброєнь. Безсоромне банкрутство перестало загравати зі світовою опінією, і політичних цькували одверто* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 150); **веґетува́ти** (*норм.* вегетува́ти), -ýю, -ýєш, *недок., перен.* Рости і розвиватися не на повну силу, як доповнення до чогось іншого; перебувати в маргінальному стані. *Коли б українська література засновувалася на принципі наслідування російської – вона була б навіки приречена* ***веґетувати*** *побічною гілкою від*

чужого кореня й служити для «домашнього вжитку» тим, хто ще не навчився по-російському (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 73); **геніяльно-безплі́дний** (*норм.* геніа́льно-безплі́дний)**,** -а, -е. Винятково талановитий, творчо найдосконаліший, але який не дає наслідків; даремний, марний. *Пробуючи вийти за власні межі, цей* ***геніяльно-безплідний*** *витвір ученої мудрости Ваґнера* [гомункул] *безслідно гине* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 379).

Тлумачення подано при кожному слові й словосполуці. Дефініції значень подано без абзацу: **голоко́ст*, Голоко́ст [**з анг. holocaust – винищення, від двнгрец. ὁλοκαύστος «всеспалення»]**,** -у, ч., *іст.* **1.** Геноцид єврейського народу під час Другої світової війни, здійснений фашистським режимом Німеччини та ін. країн – її союзників. *Шість (чи більше?) мільйонів мертвих євреїв – дорівнює* ***Голокост*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 50). **2.** Акт геноциду українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932 – 1933 роках шляхом створення штучного масового голоду. *Ваш виступ у Бабиному Яру в Києві міг мати історіософський сенс, якби там було складено вибачення за той уряд Америки, який дипломатично визнав уряд СССР* [СРСР] *саме в рік його найтяжчого злочину – організованого комуністами* ***голокосту*** *в Україні 1933 р. Це була фактична леґалізація* [легалізація] *злочинства і Пилатове «умивання рук»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 137); **антиімпе́рський,** -а, -е. **1.** Спрямований проти Російської імперії. *«Вибрані місця з листування із приятелями» Гоголя саме в річищі української християнської традиції перегукуються з гаслом братчиків «Пізнайте істину, і істина визволить вас», а також із «Книгами битія українського народу», де* ***антиімперський*** *радикалізм будується на релігійній, а не на революційній проповіді* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 41). **2.** Спрямований проти СРСР. *Українські шістдесятники використовували* ***антиімперські*** *гармати в обороні своїх національних традиційних цінностей, свого єства, в обороні своєї гідности* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993

(1991), 24); **гуманізува́ти,** -у́ю, -у́єш, *недок. і док., кого, що.* **1.** Поширювати і здійснювати в певній сфері суспільного життя ідеї, погляди і переконання, пройняті гуманізмом. *З поразкою України в національно-визвольних змаганнях війна проти українського народу не закінчилася. Навпаки, вона пішла в глибину. Якщо українського визвольного руху не можна знищити, то треба знищити лице народу і престиж його в* [у] *світі. Разом з тим треба було всіляко* ***гуманізувати*** *лице більшовизму* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 119). **2.** Вносити гуманність, виявляти гуманізм. *Він* [Г. С. Костюк] ***гуманізував*** *середовище навколо себе* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 130); **демонта́ж*,** -у, *ч., перен., публіц.* **1.** Ліквідація або перетворення суспільних або державних структур. **Демонта́ж ідеоло́гії.** Відмова від системи поглядів, ідей, уявлень, притаманних тому чи іншому суспільству, тому чи іншому класу або політичній партії. *Потрібна була безперервна злива розвінчувань і* ***демонтажу ідеології,*** *щоб наблизитися знов до простих істин, які становили основу традиції* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 48). **2.** Позбавлення кого-небудь індивідуальності, внутрішніх характерних рис, високих моральних й інтелектуальних властивостей. *Ідеологія програмувала перебудову і* ***демонтаж*** *людини,* ***демонтаж*** *поета і читача* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 43); **Мора́льний демонта́ж.** Духовне спустошення людини як початок її поетапної ліквідації. *Я відчув, як мене списують. На запчастини. Спершу записують в інвентар із докладним описом усіх ознак і дефектів. ..Демонтаж людини в зоні смерти. Утім, від самого початку плянується* [планується] ***моральний демонтаж*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 228).

Абревіатури-складноскорочені слова витлумачено так: спочатку складноскорочене слово розгорнено в словосполучення, на основі якого воно постало, далі через риску викладено опис з вказівкою на складові компоненти: **адмінна́гляд,** -у, *ч.* Скорочення: адміністративний нагляд – запобіжний захід держави для підтримання порядку: нагляд відповідних органів внутрішніх справ за звільненими з місць відбування покарання. *І хоч нагляд був серйозний,*

адміннагляду *не було* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 192); **концла́ґер** (*норм.* концта́бір)**,** -а, *ч., рос.* Скорочення: концентрационный лагерь (укр. концентраційний табір). *Тією щілиною* [дозвіл писати листи за кордон] *скористалося покоління в'язнів сумління у совєтських* [радянських] ***концлаґерях,*** *особливо на засланнях після* ***концлаґерів*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 27).

За необхідності зазначено особливості сполучуваності: **мрякови́ння,** -я, *с., перен., чого або з означ.* Про потворне, безнадійне, безпросвітне становище кого-, чого-небудь; мряковина, морок. *Я жив ідеєю створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з* ***мряковиння*** *життя серед обивателів* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 329); **прищéмлювати: прищéмлювати па́льці** *кому.* Завдавати кому-небудь моральних збитків, духовних страждань, обмежувати творчі можливості. | Образно. *В перекладну літературу, як на Захід, тікали найкращі сили інтеліґенції* [інтелігенції], *і їхніми зусиллями підтримувались прочинені двері в Европу* [Європу]*, хоча багатьом при цьому боляче* ***прищемлювали пальці*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 28).

За можливості тлумачення доповнено синонімами або антонімами, поданими в кінці тлумачної частини статті після крапки з комою: **рай: земни́й рай,** *ірон.* Справедливе, безтурботне життя на землі, де буде забезпечене спокійне, благополучне буття, вільна творча самореалізація кожного; вирій, земля обітована, обітований край. *Творчій силі ідеалізму Липинський протиставляє усякі сучасні «оптимістичні ілюзії соціалістичного, націоналістичного, демократичного чи ще якогось іншого* ***«земного раю»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007, 18). || *уроч.* Красива, благодатна місцевість на Землі. *Ми в Гагрі, де так любив бувати Рильський. А ми й не знали. Цвіте алича. А в Києві зима. Вітер льодяний. А тут цвіте алича й повітря весняне. Рай.* ***Рай земний****. Спасибі Богу-творцеві* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1969), т. 2, 46); **ритма́ч,** -а́, *ч., жарт., заст.* Поет;

віршувальник, пiїт. *В семінарії Котляревський прославився* ***«ритмачем»*** *і, напевно, найкраще з усіх літератур знав народню* [народну] *українську. Ніякого здивовання, по суті, не зроджує свідчення Стебліна-Каменського, що коли Котляревського намітили як одного з п'яти найкращих семінаристів відрядити до Петербурзької Олександро-Невської семінарії, то «не могли відшукати, тому що його не було в місті»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 58); **пом'я́кшувальний*,** -а, -е, *юр., перен.* Спрямований на послаблення суворості покарання, тяжкості злочину, зменшує провину арештованого; прот. обтяжувальний. *Коли йдеться про арешт, то не може бути мови про* ***пом'якшувальні*** *мотиви пом'якшеного вироку* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 344); **ваго́н: столи́пінський ваго́н.** Спеціальний вагон з купе-камерами для перевезення арештантів, вікна якого вкриті металевими, непрозорими пластинами, у Російській імперії, СРСР та сучасній Росії; в'язниця на колесах; вагонзак. *Найпростіший образ «Купе» –* ***«столипінський вагон»,*** *з якого в темно-сірих барвах відкривається поглядові цілий букет стрижених голів, очі горять спогадами про волю і жагою життя* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1993), 733). – *З*а ім'ям прем'єр-міністра царської Росії П. А. Столипіна, ініціатора аграрної реформи: звичайні товарні вагони, пристосовані для перевезення переселенців з Європейської Росії у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу і Середньої Азії починаючи з 1906 р., метою якої було руйнування общини (миру) після першої російської революції 1905 р.; у СРСР – після закінчення переселенської кампанії такі вагони почали використовувати для перевезення засуджених.

Формулу тлумачення Стос. до… і Пов'яз. із… використано в тому разі, якщо реєстрове слово пов'язане з реалією, позначеною словосполученням: **парті́йно-бюрократи́чний,** -а, -е. Стос. до партійної бюрократії; пов'яз. з нею. *Нині нам потрібен храм для науки мудрости. Не та казенна церква, яка повторює стиль і навіть жарґон* [жаргон] ***партійно-бюрократичного*** *апарату* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 49); **пошто́во-**

повíтряний, -а, -е. Пов'яз. з доставкою пошти повітряним шляхом. **Поштóво-повíтряна лíнія.** Авіаційний шлях сполучення, що існує між якими-небудь двома пунктами для доставки пошти. *У пошуках життя восени 1926 року він* [Антуан де Сент-Екзюпері] *іде на* ***поштово-повітряну лінію*** *Тулюза – Касаблянка* [Тулуза - Касабланка] (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 420).

У тлумаченні використано скорочення і т. ін., що-небудь, хто-небудь, використ., вигот., власт. тощо: **вірнопíдданчий,** -а, -е. Власт. вірнопідданому громадянинові, члену суспільства. *З нищівним сарказмом спародіював Шевченко в «Кавказі» (як і в «Сні») мало не всі ходові формули офіційної ідеології та* ***вірнопідданчого*** *лібералізму* (І. Дзюба, З криниці літ, II, 2001 (1964, 1988), 167); **дрібноперчáнський,** -а, -е, *зневажл.* Власт. журналу «Перець»; поверховий, неглибокий, який порушує незначні, маловажливі теми. *Те, що якийсь* ***дрібноперчанський*** *твір має попит серед певних верств суспільства, ще зовсім не виправдовує його* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 69).

Абревіатури-складноскорочені слова витлумачено так: спочатку складноскорочене слово розгорнуто в словосполучення, на основі якого воно постало, далі через риску викладено опис з указівкою на складові компоненти: **ліквідкóм,** -у, *ч.* Скорочення: ліквідаційний комітет – орган державного управління, що виконує функції знищення, припинення існування кого-, чого-небудь. *Закривають 2-гу Всеукраїнську православну церковну раду, яка проіснувала сім років і три місяці, щоб організувати третю – «радянський* ***ліквідком»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 28); **партрежисéр,** -а, *ч., перен., зневажл.* Скорочення: партійний режисер – про працівника партійного апарату, який створює напругу в суспільстві, провокує міжконфесійні конфлікти. *Конфлікт між православними і греко-католиками тримається на плечах закулісних* ***партрежисерів*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 71).

Лексичне значення розкрито шляхом опису поняття, яке воно позначає, або відсилання до іншої статті, яка містить такий опис: **антисовє́тчик** (*норм.* антирадя́нець), -а, *ч., рад., рос.* **1.** Той, хто вороже ставиться до Радянського Союзу і радянського ладу; прот. совєтчик. *Фактично, в 60-ті роки ідеологія капітулювала перед тим масовим рухом* [йогою]. *Так само, як капітулювала совкультура перед піснею Висоцького, Окауджави та інших* ***«антисовєтчиків»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 697); *Я* [Євген Сверстюк] *мав справу переважно з хлопцями, які не боялися, і це давало мені змогу добре орієнтуватися. Ну, скажімо, Яріков –* ***антисовєтчик*** *запеклий* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 125). **2.** Той, хто проводить антирадянську політику, займається антирадянською пропагандою. *Якщо вже казати правду, то найяскравіше я засвітився як* ***антисовєтчик*** *у 1947 році в гуртожитку Політехнічного інституту як першокурсник університету (тоді це звучало престижно), і відразу закипіла студентська дискусія, в якій виділилося двоє: «совєтчик» і* ***«антисовєтчик»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2915, 221); **позиціюва́ння,** -я, *с.* Те саме, що **позиціонува́ння**. *Тут же хотілося б звернути увагу хіба на кілька, може, й ненайголовніших моментів. Скажімо, саркастичне* ***позиціювання*** *людської можновладної пихи як сущої марноти, що з неї невблаганно глузує саме життя* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 21).

Для відображення семантичної структури полісемічного слова використано арабські цифри з пожирненням; абзаци не відбито. Нумерацію нового значення вже зафіксованого слова почато з одиниці (1), або не нумеровано, якщо наведено лише одне нове значення: **анти́христ*,** -а, *ч.* **1.** *бібл.* Людина, противник Христа, який видає себе за Месію, але має злу сутність. *Убивства, розбещеність, хтивість, ідолопоклонство, грабунок, обман, гордість, самовпевненість, марнослав'я, ненависть до істини і гоніння на добру й порядну людину – ці прогнози актів* ***Антихриста****, закладені у феномені зла й олжі. Вони написані тисячі років тому* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 20). **2.** *перен.* Людина, яка робить злі і руйнівні вчинки,

діяння. *А тим часом падіння влади* ***Антихриста*** *в Европі* [Європі] *почалось уже після поразки фашизму. Саме тоді настала хвиля клерикалізації Німеччини, Польщі... Нарешті та хвиля захоплює і пустелі червоної імперії зла* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 39); *Народ сам фанатичний блиск його* [Василя Липківського] *очей сприймав як заклик до опору владі* ***антихриста*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 27). **3.** *перен.* Про того, хто уособлює антилюдяну, антигуманну владу. *На нього* [П. Г. Тичину] *влада звернула особливу увагу вже після публікації в 1926 році твору „Чистила мати картоплю» – там голодна мати картає сина-комуніста:* ***Ленін – антихрист*** *явився, мій сину, а ти проти мене.* ***Ленін-антихрист*** *явився – це не якась зовнішня символіка часу, а це структурні форми поетики, і за ними стоїть суть* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 42). – За назвою персонажа християнської есхатології, біблійних, церковних та інших пророцтв про останні дні світу. – У СУМ: *розм., заст.*, противник Христа, лайливе слово. – Див. **князь сві́ту цьо́го; князь тьми; Мефісто́фель.**

Флексії складних слів, обидві частини яких змінні, подано з тильдою (~): між пропущеними компонентами, позначеними тильдою, стоїть дефіс, як і в реєстровій одиниці: **міща́ночка-дире́ктор,** ~и-~а. Жінка з дрібними, обмеженими інтересами, вузьким світоглядом, яка обіймає керівну посаду. *Єдине, до чого підготувалася* ***міщаночка-директор,*** *– розподіл навантаження. Собі вона взяла три паралельні восьмі кляси* [класи]*, а мені дала сьомий, дев'ятий, десятий* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 109); **му́ха-однодéнка,** ~и-~и, *ж.* Давній ряд поширених в усьому світі крилатих комах, які живуть один день, відкладають яйця у воду або сівши на поверхню-чого-небудь. *Він, Кобзар, чує глибше, бачить вище й далі, ніж сотні сильних світу, засліплених своєю мудрістю* ***мухи-одноденки*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 78).

Надрядковий значок астериск (*) при реєстровому слові засвідчує наявність інших, раніше зафіксованих значень, про місце фіксації яких

повідомлено наприкінці статті позначкою *У* із зазначенням відповідного лексикографічного джерела: **автодафе́* [**з португ. autodafe – акт віри**],** *невідм., с., перен.* Прилюдне засудження кого-небудь або знищення творів літератури та мистецтва, небажаних комусь; аутодафе́. *Після* ***автодафе*** *в університетському парткомі навколо доцента Івана Бровка раптом зникли знайомі. Його перестали впізнавати і навіть бачити* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2005), 708). – Акт урочистого оголошення вироку інквізиції та власне акт виконання вироку – прилюдне спалення єретиків та єретичних книг на кострищі в Португалії, Іспанії та їхніх колоніях у період з XIII до XIX ст.). – У СУМ: аутодафе́.

За наявності варіантів чи видових форм астериск поставлено після зафіксованого раніше слова: **бог*, Бог,** -а, *ч.* **1.** За релігійними уявленнями: всезагальне світове начало, творець неба і землі, усього сущого; у християнстві один у трьох лицях: Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. *Дуже характерний для Шевченка штрих: у великі хвилини перед ним завжди стоїть* ***Бог*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 185); *Більшовизм – це сила протиприродна. Злочин був для них* [більшовиків] *лише засобом, продиктованим сатанинською ціллю – гординею кумира стати* ***богом*** *і вчителем усього світу* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 21). **2.** *перен.* Одухотворення, натхнення, просвітлення. ***Бог*** *у душі поета і пророка – зовсім не той образ, що в душі смиренного священика* [священника] (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 180). – У СУМ: з малої літери; уявна надприродна істота; найбільший умілець у чомусь.

При збігові закінчення слова або ремарок до нього в усіх значеннях наведено їх безпосередньо після реєстрового слова: **сто́колос*,** -у, *ч., перен., уроч.* **1.** Про визначну творчу особистість, яка своїм талантом і гуманізмом сприяє розвитку України, зміцнює її культурні традиції, посилює генетичну могутність нації. *Радіє душа, що маєм* [маємо] *такого поета* [Б. Олійника]. *І як гарно на вечорі тримався: чемно, тактовно, з полтавським гуморком... Поміж*

ріденьких колосочків таки деколи з'явиться й ***стоколос****. Спасибі полтавським чорноземам, що за будь-яких кліматичних умов не втомлюються родити...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1982), т. 2, 515). **2.** Про щасливе життя богонатхненного українського народу, що об'єднує (як сотні зернин у колосі) велику кількість творчих, обдарованих і самовідданих людей. *Боронячи достойне, чесні люди знемагають, і сам ти розтерзаний, а чи надалі стачить сил? Де ж ви, нові генерації, де ви, лицарі нових часів? Чому так мало? Чому «так рідко ростуть колосочки»? Адже для колосся могутнього, для* ***стоколоса*** *щасливого дарована від Бога земля України!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1982), т. 2, 515).

Якщо вони є відмінними для різних значень чи відтінків значень, наведено їх безпосередньо перед тим значенням чи відтінком значення, якого вони стосуються: **Мадóнна*,** -и, *ж.* **1**. У католиків – назва матері Ісуса Христа Марії; Богородиця, Богоматір. *Може, цей образ* ***Мадонни,*** *нашої святої заступниці, що бере на себе біль і гіркоту утрат, і надає сенсу нашим плаванням у морі надій – страждань…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 190); *Так радий, що над твором* [романом «Твоя зоря»] *зблиснув вінець! Спасибі тобі,* ***Мадонно****!.. Останні роки тільки цим твором і жив, тільки про нього й думалось...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1979), т. 2, 363). **2.** Зображення Богородиці. *Відвідали Академію мистецтв. «****Мадонна****» Белліні* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1976), т. 2, 259); *Ходив до Пантеону (це якраз навпроти нашого готелю). Стояв коло гробниці Рафаеля, і саме в цей час заграв орган. Цього словом не передати. Над могилою Рафаеля (Raffaello Santi) скульптура Богоматері (****Мадонни****) з дитятком. А в ніші – сама гробниця і двоє бронзових голубів висять у повітрі, освітлені електричною лампочкою* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1976), т. 2, 259). || Ікона Богородиці. *Козельщанська Богоматір – в неї на щоці слід від канчука і велика сльоза (на тій же щоці). Де ж ця ікона зараз може бути? Треба б запитати Логвина або Юренка. То ж наша* ***Мадонна*** *– світло дитячих літ!..* (О. Гончар, Щоденники,

2008 (1980), т. 2, 398). **3.** *перен., уроч.* Жінка, яка народила й виховала дитину (дітей), продовжила рід людський, передала традиції гуманізму та людинолюбства наступним поколінням. *Тож у пам'ять тієї невідомої, що стояла з дитям. І з почуття вдячності до Валі, що натерпілась зі мною та з дітьми... І з почуття до сестри Шури, що десь там зараз горює з Гаврюшею (його душить астма, добута в шкідливім цеху), – на честь вас, Жінки, близькі й далекі, безмежно добрі й прекрасні, – хай буде назва така: «Подорож до* ***Мадонни****». І більше не міняй* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1979), т. 2, 391). **4.** *перен., уроч.* Батьківщина, рідна країна, яку людина любить, як свою рідну матір; Україна-ненька. *Так це недоречно сталося й так несподівано! Кажуть, спазми судин мозку... Але вирішив: вишкребусь звідси! Не піду зі світу, доки не завершу «Подорож до* ***Мадонни****»...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1977), т. 2, 291); *Сьогодні поставив крапку: завершено роман. Так тяжко розлучатись! Назва буде «Подорож до* ***Мадонни****». З романів це, мабуть, буде в мене останній. Бо все найдорожче, найзаповітніше ввійшло. І так виснажений, такої це коштувало напруги сил! Якби не сиділа Валя за машинкою, то й не знаю, як би воно було...* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1979), т. 2, 363). **5.** Ввічливе звертання до дівчини, жінки. *Якби він* [Дженджибаров] *не образив Михайла Васильовича, повірте,* ***мадонно****, – Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті, – я ніколи не зайняв би його...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 496).

Позначка *перен.*, що супроводжує реєстрове слово після граматичної ремарки, засвідчує переносний характер його значення: **примо́чка*,** -и, *ж., перен., жарг.* Жарт, розіграш, викрутас, фокус. *Звичайно, капітан знає ті всі* ***«примочки»*** *з непримітними текстами на звороті марки* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2013), 726); **прийня́ти костри́ще,** *перен.* Про чию-небудь готовність піти на мученицьку смерть за віру; прийняти мученицьку смерть, зійти на вогнище. *Монах Мартин Лютер розпочав війну проти папського Риму у віці за 30 років. Чеський протестант (проти німецької ієрархії) розірвав при*

народі папську буллу – за 40 років. А протоієрей і богослов Василь Липківський пішов на ту важку дорогу, коли йому було вже за 50 років. Усе це були люди великої, справжньої віри. І патріоти. Кожен з них стояв перед обличчям смерти і щохвилини був готовий ***прийняти кострище*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 26).

Така сама позначка, розташована при цифрі одного із значень після решти ремарок, засвідчує переносний характер цього значення: **узбро́єний*,** -а, -е. Озброєний, споряджений зброєю. *І то правда, що цілий світ тремтить і дістає допомогу провіянтом* [провіантом] *і зброєю від альянтів. А «дурні»,* ***узброєні*** *трофейними автоматами і вже гарматами, витримували війну і проти брунатних, і проти червоних «визволителів» десяток років* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 340). **2.** *перен.* Який має ідеали, виховання, правила життя; вихований, вишколений. *То тут, то там з'являвся гурт людей,* ***узброєних*** *уявленнями й чеснотами з добрих старих книжок і лицарською одвагою* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 347).

Відтінки значення відокремлено двома прямими вертикальними рисками (||, «паралельками»): **Кікі́мора, кікі́мора,** -и, *ж., перен., жарт.* Той, хто своїми діями, поводженням нагадує таку міфічну істоту. *Я ще встигаю написати конспект на урок, бо знаю, що буде перевірка. І справді,* ***Кікімора*** *(так ми називали директрису) вже чекає мене в коридорі* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 113). || Про сварливу, мстиву, конфліктну жінку. *Директорку ми називали* ***«кікіморою»*** *– там увесь колектив був порізнений її інтригами* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 311).

Особливості вживання слів (у знач. прикм., у знач. пред., образне вживання, у порівнянні, вживання у складі власних назв, у складі юкстапозитів, як прикладок і т. ін.) зазначено за однією прямою рискою: **би́ти по ша́пці.** Карати, притягати до відповідальності. | Образно. *За кожен прорив* ***«били по шапці»,*** *а в 1965 і 1972 роках вдалися до крайніх заходів – арештів* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 759); **тверди́й бе́рег.** Стабільше,

надійне становище. | Образно. *У нас він* [українець] *теж працьовитий, але, позбавлений релігійного виховання і національного обов'язку, він схильний виявляти активність казенного характеру. Не маючи* ***твердого берега,*** *бурхливо і мілко розливається…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 15); **ма́сло до ка́ші.** Засіб прикрашання, поліпшення чогось, орнамент, неодмінний складник чогось. | У порівн. *Спостерігалося іронічне зухвальство й у цитуванні молодим критиком* [Іваном Дзюбою] *клясиків* [класиків] *марксизму-ленінізму, яких тоді застосовували, як* ***масло до каші*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 494).

Статті зі складними словосполученнями розроблено при граматичному центрі словосполуки. Від інших компонентів подано відсилання до такого базового слова словосполучення: **залі́зти: залі́зти з чобітьми́ в ду́шу** *кому, чию.* Грубо, безцеремонно змусити кого-небудь зробити або розповісти що-небудь особисте, оприлюднити те, що не призначене для сторонніх. *Вельми симптоматично, що в центрі погромників виявиться той самий Віссаріон Григорович Бєлінський. Він* ***залізе*** *Гоголеві* ***з чобітьми в душу*** *і не пожаліє живого серця. А у випадку Шевченка охоче повірить чуткам, пущеним жандармами, і затвердить поліційний присуд: «На місці государя я б дав йому не менше* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 154).

чо́біт: залі́зти з чобітьми́ в ду́шу *див.* **залі́зти.**

душа́: залі́зти з чобітьми́ в ду́шу *див.* **залі́зти.**

До деяких реєстрових слів подано також додаткову інформацію порівняльного характеру щодо їхнього змісту, форми, способу творення:

а) з узуальними словами: **архіпела́г: архіпела́г брехні́.** Про Радянський Союз як джерело дезінформації. | Образно. *Таки випливли на поверхню затаєні болі.. і цілий* ***архіпелаг брехні****, під якою приховували нестерпну й неймовірну бідність життя людей* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2001), 752). – Алюзія на твір О.І. Солженіцина «Архипелаг ГУЛАГ» (1962). – Пор. прот. **край коза́цької сла́ви; краї́на пра́ведників.** – Див. **краї́на примусо́вого**

вислу́жництва; краї́на ҐУЛАҐів (*норм.* ГУЛАГів); **совє́тська** (*норм.* радя́нська) **імпе́рія брехні́; ку́хня*,** -і, *ж., перен.* Прихований, залаштунковий бік якої-небудь діяльності, справи. *Найбільшим державним секретом була «кухня». ..Що за кухня в Кремлі без гострих приправ? Вплив КҐБ* [КДБ] *ширився на всі сфери життя* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 105). **На ку́хні.** За лаштунками, там, де приймаються рішення, звідки чимось керують, де роблять справи, як ніби готують їжу й питво (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 105). – Див. **ма́ло со́лі; заборо́ни і таємни́ці за залі́зною заві́сою; за завісою секре́тності, завуалюва́тися;**

б) з новотворами того самого автора: **ястребо́к** (*норм.* яструбо́к)**,** -бка́, *ч., розм., перен.* Боєць винищувального батальйону. *Коли прийшли другі совєти* [ради, влада Рад]*, стали мобілізувати, і 1927 рік був мобілізований у* ***«ястребки».*** *Ті хлопці, які вчилися зі мною за Польщі, були* ***«ястребками»!*** *У «стрибках»…* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 56); *Фактично ті двері «в науку» відчинилися для всіх після війни, за винятком закріпачених у колгоспі й мобілізованих у* ***«ястребки»*** *чи в армію* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 209). – Ястребки́, або Стрибки́ – партизанські формування, які було створено в 1944 р. із жителів Західної України для боротьби з УПА. Інша назва – винищувальні батальйони (рос. истребительные батальоны. Можливо, така назва постала на основі рос. истребительный). Можлива алюзія на птаха яструба як символ жорстокості і підступності: полюючи, яструб нападає із засідки, намагаючись захопити здобич зненацька. Пташенята яструба потребують дуже багато корму, й іноді у гнізді виживає сильніший, просто з'їдаючи своїх слабших братів. Пор. також *ястребок:* в роки Великої Вітчизняної війни назва радянського літака-винищувача марки «Як» – за ім'ям конструктора О.С. Яковлева. – Див. **стрибо́к; стрибо́к[1],** -бка́, *ч., перен.* Тс. **ястребо́к.** *Дивлячись, як перемелювало долі моїх* [Євгена Сверстюка] *однокляснників* [однокласників], *що не могли ще піти на фронт, але були використані як* ***«стрибки»*** *проти УПА, я щоразу частіше згадував вічний*

батьків клопіт – записати мене «новим роком» (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 27). – Стрибки – спотворена скорочена первісна назва «ястребки» воєнізованих добровольчих формувань радянських громадян, які не підлягали першочерговому призову до Збройних сил СРСР, для підтримання державного, внутрішнього і громадського порядку в період режиму воєнного стану в тилу Червоної армії і Флоту, а головне – для створення прецеденту співробітництва радянської влади з місцевим населенням. – Див. **ястребо́к;**

в) з новотворами інших авторів: **душа́-пта́шка,** ~і́~и, *ж.* Безсмертна основа в людині, що покинула когось після смерті і знову відродилася в матеріальній оболонці птаха. *Розплачувалися за гріхи тих, що «правдою торгують і Господа зневажають», не лише їхні внуки, а мільйони білесеньких* ***душ-пташок*** *(«Великий льох»), непорочних у своїй простоті* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 133). – Пор. у Т. Г. Шевченка: пташки-душі (СМШ-64, т. 1, с. 215); **калі́ка-моска́ль,** ~и-~я́, ч. Скалічений солдат Російської імперії. *На малюнку «Солдат і смерть» Шевченко з прихованою іронією показує майже дружню зустріч двох, що можуть собі домовитись як слуги одного царя:* ***каліка-москаль*** *дає прикурити кістякові з косою за плечима* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 120). – Пор. у Т. Г. Шевченка: моска́ль-калі́ка (СМШ-64, т. І, с. 42); **Шу́ра-бу́ря,** ~и-~і, ч. Власне ім’я з прикладкою для характеристики нестримної, відчайдушної натури персонажа, що нагадує бурю – навальний вітер з дощем, грозою або снігом. *В журналах одна за одною з'являються добірки (українською і російською мовами) новель* [новел], *які ми читаємо одним духом:* ***„Шура-буря",*** *„Протеже дяді Васі". ..На доброту в нього* [Б. Антоненка-Давидовича] *заслуговують усі герої – і петлюрівський сотник* ***Шура-буря,*** *і впійманий на необачному слові обачний білорус Васьок, і незлобивий чекіст „дядя Вася", і навіть вуркаган Обезьяна* [рос. Мавпа]... (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 225). – У СУМ: шу́ра-бу́ря, *розм.*; у П. Г. Тичини: Ой була собі Оксана, та як був собі Іван… Та схопилась **шура-бура,** ще й любовний той роман; **золоте́ віко́нце між не́бом і**

землéю. Смуга сонячного світла на обрії, золоте марево, крізь яке ніби можна заглянути в потойбічний світ. *Поетка* [Раїса Лиша] *заглядає в таємницю буття і бачить там часом таке, чого ніхто не бачив у* ***золотому*** *віконці між небом і землею* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 208). – Пор. у І. С. Нечуя-Левицького: А над зеленою землею синє-синє та глибоке літнє небо; а між небом та землею золоте сонце та хвиля світова (повість «Дві московки», 1865).

СМТОУ має усі складники метамови традиційних тлумачних словників (наголос в описуваних одиницях реєстру, граматичні, стильові та стилістичні ремарки, позначки варіантів слів та типів фразеологізмів). Іноді читачеві для розуміння значення певного знака авторської мови – лексичної чи фразеологічної одиниці – необхідні фонові знання. Їх подання у спеціальній додатковій частині статті становить особливість метамови СМТОУ. У цій частині читач знайде, зокрема, відомості про джерело певної назви, її походження, обставини створення, порівняння з іншими назвами того ж поняття чи реалії або з назвами спільної формально-семантичної будови, що послугували зразком для її створення. Такий коментар мають у словнику такі реєстрові одиниці з мови текстів Є. Сверстюка, як *єдинонеділимість, жестоковийний, кучмовоз / кучмовіз,* перифрази *кирпа гнучкошиєнков, зелено-зелений словник* та інші, напр.: **ки́рпа: ки́рпа гнучкоши́єнков,** -и -а, *ч., зневажл.* Той, хто зверхньо ставиться до народу і запопадливо вислужується перед владою. *І «моголи», і «раби, підніжки», і «капуста головата», і «донощики і фарисеї» – то не якісь там* ***кирпи гнучкошиєнкови,*** *а часто і «шанувальники Тараса»* [Т. Г. Шевченка]. *Уже не кажу про м'якосердих, які впевнені, що такі штрихи, як «люди гнуться» або «за шмат гнилої ковбаси», не стосуються народу* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 121). – Вираз на позначення «благородної фамилії» належить до так званих «значущих, промовистих імен», що були поширені в сатирі XVIII–XIX ст. На обкладинці першого видання «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка семантично контрастний

тричлен зі слів взаємовиключного змісту «Кирпа-Гнучкошиєнко-в», елементи якого послідовно означають: пиха, чванство + низьковклінність, лакейство + «русифікація» українського прізвища як ознака холопства – характеристика українського панства, яке демонструвало дворянську зарозумілість перед народом, лакейство перед владою і холопську зневагу до всього українського. Тут поєднання висловів *кирпу гнути* (чванство, зарозумілість) і *гнути шию* (підлабузництво, плазування перед сильними світу цього). Пор. також у сучасних ЗМІ новини, позначені тегом «гнучкошиєнко». – Пор. прот. **ви́прямлений хребе́т; прямостоя́ння; хребе́т ново́ї украї́нської літерату́ри.** – Див. **безхребе́тні; імітува́ти прямостоя́ння; гнучкохребе́тна напівінтеліге́нція.**

Додаткову частину подано двояко: 1) після реєстрової одиниці у квадратних дужках (це переважно інформація етимологічного характеру): **антисо́в** [усічення рос. антисов(етчик)], -а, ч., рад., рос. Тс. **антисове́тчик.** *Каґебісти* [кадебісти] *судили суворо:* ***«антисов»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2012), 647). – Див. **живи́тися зі свого́ ко́реня; націона́льно живі́ люди; петлю́рівець; атента́т** [з нім. Attentat – замах на вбивство], -у, ч. Один з методів діяльності ОУН – убивство відповідальних за антиукраїнські дії чиновників або українців, що пропагували угодовство (лояльне ставлення до окупаційної влади). *Нині навіть уже школярі знають, хто і як вбивав у містах Европи* [Європи] *вождів української політичної еміґрації* [еміграції] – *Петлюру, Коновальця, Бандеру. ..Інша справа, що цей****атентат*** *не кожен може уявити в контексті державної політики. Цей контекст для нас важливий в пляні* [плані] *імперської політики антисемітизму – під виглядом боротьби з антисемітизмом задля світового престижу* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 119). – Див. **Ба́бин Яр; Організа́ція украї́нських націоналі́стів; ОУН; Єго́ва [**івр. YHWY – (Він) буде, (Він) живий, Сущий**],** -и, ч. Ягве. *Франка тривожить трагедія пророка, що попри всі очевидні факти громадської порізненості, попри всі нашіптування темних демонів пустелі й*

навіть жорстоку волю самого ***Єгови****, прокладає своєму народові шлях до обітованої землі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 317). – Варіант транслітерації – передавання написання (давньоєврейська вимова нам невідома) одного з імен Бога в українських перекладах Старого Заповіту, що відповідає тетраграматону (написанню з чотирьох літер) в оригінальному тексті Біблії давньоєврейською (гебрайською) мовою. Починаючи з Септуагінти – перекладу елліністичним давньогрецьким койне (III – 1 ст. до н. е., Александрія в Єгипті, Переклад сімдесяти тлумачів – старців) використовується як альтернатива традиційному перекладу словом Господь; 2) у кінці статті після паспортизованої цитати, відділеної крапкою і тире: **лю́ди до́брої во́лі*.** Чесні, прямі особистості, які щиро прагнуть до миру, до блага всіх народів. *У сучасній політичній фразеології дедалі частіше повторюються поняття – «спільний европейський* [європейський] *дім», «загальнолюдські цінності», «духовна спадщина». Раніше любили поняття* ***«люди доброї волі»,*** *бо наповнювали його радянським змістом: довірливі добрі простаки, готові боротися проти своїх урядів під нашими гаслами «мир і щастя», соціялізм* [соціалізм]... (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 168). – Крилатий вислів в українській, російській та інших мовах, що сягає грец. ἐπὶ γῆς εἰσήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, лат. in terra pax hominibus bonae voluntatis, укр. Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля! – переклад І. Огієнка) – вислів з Євангелія від Луки (2: 14) на позначення сукупного найменування людей, які, підкоряючись Божій волі, керуються у своєму житті добрими, щирими і чистими намірами. Фраза вживалася в Росії ще в XIX ст. Нова хвиля популярності в СРСР була пов’язана з уживанням в тексті Стокгольмської відозви (1950 рік). За кордоном продовжують вживати в суспільно-політичному контексті одночасної адресації до громадян однієї або багатьох країн; **безу́мство хоро́брих.** Про чий-небудь відважний, але сумнівний з погляду результатів вчинок. *Звідки прийшов той чудний герой Дон Кіхот, що дає своє ім’я* ***безумству хоробрих*** *у всіх кінцях світу?* (Є. Сверстюк, Світлі голоси

життя, 2014 (1999), 341). – Крилатий вислів з вірша у прозі М. Горького «Пісня про Сокола» («Песня о Соколе», 1898): Безумству храбрых поём мы песню! Безумство храбрых – вот мудрость жизни!; **кучмово́з,** -а і **кучмові́з,** -во́за, *ч., розм., ірон.* Двоколісний візок середнього розміру для перевезення важких вантажів: мішків з овочами, пакунків з іншими речами і т. ін. *У глухе безчасся.. народ озброївся в кравчучки і* ***кучмовози,*** *а вдесятеро скорочене воїнство вціляє за участю росіян російськими ракетами в російський літак, розплачуючись за це українською честю й народніми* [народними] *грошима* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2004), 615). – Народні іронічні назви-синоніми набули поширення у «лихі» 90-ті минулого століття за правління другого президента України Л. Д. Кучми. Слова кучмовоз / кучмовіз утворено за продуктивною моделлю основоскладання (композиції) «іменник + основа -воз» дієслова возити, на базі сполук дієслова *возити* з іменниками на позначення об’єкта перевезення, вантажу: *молоковоз, бензовоз, ваговіз, стоговіз.* Зразком могло слугувати поширене у 80-ті рр. XX ст. слово *членовоз* – назви службового автомобіля найвищого класу для перевезення керівників держави і високопоставлених функціонерів КПРС: член (ЦК КПРС) + воз(ити); **окре́мо взя́та краї́на,** *ірон.* У СРСР: теорія побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, що стала офіційною доктриною радянської влади після XIV з’їзду ВКП(б) у 1925 р. *Гра в* ***«окремо взяту країну»*** *і Залізну завісу закінчилась. Стражі режиму одмахуються від своїх пропаґандиситських* [пропагандистських] *понять про Европу* [Європу] *– нині це «спільний дім»… Але всі відчувають, що з усіх законів фізики зараз найуніверсальніший – закон сполучених посудин* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 99). – Стійкий вираз, що виник на основі ленінської тези про можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, обґрунтованої і розвинутої Й. В. Сталіним в роботі «Жовтнева революція і тактика російських комуністів» (1924).

Відомості про фіксацію реєстрової одиниці в академічних нормативних тлумачних і фразеологічних словниках: СУМ, СУМД, СУМЖ, СФУМ, ФСУМ

подано в кінці статті після тире: **детекти́в*** [з англ. detective від лат. detego – розкриваю, викриваю], -а, *ч., ірон.* Людина, яка займається розкриттям злочинів, заплутаних справ. *Якийсь німець знайшов у саду прострелений нагрудний авсвайс, документ убитого. ..Німець водив запідозреного під конвоєм і допитувався: "Wo ist begraben?" ("Де захований?"). На щастя, скоро надійшла інша військова частина, офіцер розпитав і зупинив* ***"детектива"*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 26). – У СУМ: без лапок, агент таємної служби розшуку; літературний твір; **лата́ти Охрі́мову сви́ту,** *ірон.* Намагатися розв'язати проблему, створюючи нову; вдаватися до дій, що призводять до ще гірших наслідків. *Коли немає виходу, то доводиться* ***латати Охрімову свиту*** *і ділити саме «зле» на «зле» і «незле»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1993), 554). – У СУМД: Охрі́мова сви́та – про марні намагання зробити щось у скрутних умовах, марним коштом. – За назвою байки Л. І. Глібова «Охрімова свита» (1853) – перегук з байкою І. А. Крилова «Тришкин кафтан» (1815), у якій Тришка для залатування рукавів обрізав рукави, а для того, щоб надставити рукави, обрізав поли. Тему авторові навіяв звичай неурядових поміщиків закладати свій маєток під заставу по кілька разів.

Паспортизовані ілюстрації наведено курсивом у хронологічному порядку (за наявності – з творів усіх заявлених авторів) у хронологічному порядку: від більш ранніх до пізніших фіксацій, пояснювану одиницю (слово чи словосполуку) виділено напівжирним шрифтом. Цитати з творів одного часу подано в такій послідовності: спочатку ілюстрації з твору художнього, потім – з творів інших стилів. У паспортизації цитат у дужках наведено Перший ініціал та прізвище автора, далі через кому – назва твору, потім після коми – рік, том (якщо є), сторінка: **л(Л)и́цар с(С)мутно́ї п(П)одо́би.** Дон Кіхот – герой однойменного роману Сервантеса. *У Достоєвського є міркування: якби Бог запитав людину, чого вона навчилась протягом свого життя на землі, то можна було б показати хіба одну книжку – «Дон Кіхот» Сервантеса. Оце, власне, і все. Цей зворушливо чистий і на диво завзятий герой,* ***лицар смутної***

подоби, *готовий захищати скривджених і відстоювати справедливість. Може, йому нині випало захищати у світі права людини і права народів?* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 244); *Хай часто безпорадна й смішна постать* ***Лицаря Смутної Подоби,*** *але ніколи вона не втрачає своєї величі, і жадні приниження не можуть применшити його моральної величі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 339).

Якщо всередині видання додатково зазначено час першої публікації, у паспортизації цитати його зазначено в круглих дужках після року видання, на який іде покликання: **носі́й: носії́ ві́русів лука́вства, напівпра́вди, ла́комства нещáсного.** Той (ті), хто своїм способом життям, поведінкою, діяльністю лицемірно поширює неправду, спокушає інших, заражає паразитизмом, прагненням до байдужого, спокійного життя. *Вони* [радянські письменники] *залишилися носіями навіть не комуністичних переконань, а* ***носіями вірусів лукавства, напівправди, лакомства нещасного*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 331). – Див. **ла́комство нещáсне; політи́чне фарисéйство; напівпра́вда; півпра́вда; політи́чна репети́лівщина.**

Ілюстрації одна від одної відокремлено крапкою з комою (ідеться про зведені статті). Місце скорочення цитати позначено двома крапками (вони підтягуються до попереднього слова або наступного в разі передування інших розділових знаків): **ві́зія*** [з лат. vīsa – бачене], -ї, *ж.* **1.** Образ, що постає у свідомості, в уяві чи уві сні; видіння. *В маленьких камерах, що у бік Святої Софії, крізь ґрати на маленькому віконці під стелею було видно клаптик неба і вранішню зорю. Це було найрадіснішим моментом наших сірих світанців. Для Василя* [Стуса] *ця зоря кинула віщий промінь, з якого народилась* ***візія*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 214); *Бувши великими національними поетами, вони* [Т. Г. Шевченко і Ф. Шиллер] *мислили універсально, і буття та долю своїх народів розглядали в контексті буття людського роду і проблем світової історії. Отож їхнє бачення становища своїх народів пов'язане з їхнім розумінням стану світу та* ***візією*** *ідеального ладу*

життя (І. Дзюба, З криниці літ, ІІ, 2001 (1996), 285); *У «Неповторності» більше, ніж у попередніх книжках Ліни Костенко, різних замальовок, «епізодів життя», дорожніх пригод та нотаток з мандрів по рідних землях.., – але все це лише імпульс до багатих поетичних* ***візій****, в яких і рясна метафорика природовідчування.., і ностальгійні, міфологізовані часом, спогади дитинства* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 36–37). **2.** Комплексне уявлення про щось, когось (майбутнє, наміри, плани тощо); бачення, уявлення. *Злочин був для них* [більшовиків] *лише засобом, продиктованим сатанинською ціллю – гординею кумира стати богом і вчителем усього світу, перетворити світ за своєю* ***візією,*** *нав'язати всім свою волю і знищити всіх, хто перешкоджає, або міг би перешкоджати, змобілізувавши на все готову комуністичну опричину* [опричнину] *як масову партію нищення* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 21); *Заохочений успіхом, Микола почав писати… роман! Той роман розростався, розростався і кінця йому не було. Це була якась суміш непереваренного автобіографізму з романтично-містичними* ***візіями*** (І. Дзюба, Спогади і роздуми.., 2008, 317); *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Ґлосарій»* [проєкт «Глосарій»] *часопису текстів і* ***візій*** *«Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017 (2005–2011), 6). **3.** Система поглядів на певне явище чи події; концепція, трактування. *Тільки така ідейна атмосфера й могла й породити.., віддиференційовану від держави* ***візію*** *народу, – народу-духа.., особливої мислеосяжної сутності* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 28); *Цього досить, щоб поставити під сумнів реальність картини духових процесів в Україні в наших історичних* ***візіях.*** *Чи не схожі ці* ***візії*** *на розмиту мапу, де збереглися фраґменти* [фрагменти] *контурів і русла річки, з якої можна вгадувати течію, знаючи, де море* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 38). – У СУМ: *рідко,* привид.

Контекст. Особлива роль у тлумачному авторському словнику, який передбачає обов'язковий контекстний супровід заголовного слова, належить

ілюстративній частині. Дослідники наголошують на необхідності детального і глибокого опрацювання загальних принципів використання ілюстративного матеріалу в процесі лексикографічного опису мовних одиниць у словникових проєктах [Вокальчук 2008: 374]. Реалізація семантичного і формального планів слова чи речення відбувається в контексті (від лат. contextus – з'єднання, зв'язок) – завершеному в смисловому відношенні відрізкові тексту як лінгвістичного і прагматичного оточення мовної одиниці, достатньому для точного встановлення значення кожної лексичної чи фразеологічної одиниці, що утворюють цей відрізок. Поняття контекст не рівнозначне поняттю «текст»: контекст – це фрагмент тексту мінус визначувана одиниця. Контекст розглядають як засіб генерації змісту: будь-яке знакове значення постає тільки в контексті. Контекст – це умови вживання слова, які уможливлюють уточнення його значення, це будь-який чинник (мовне оточення, мовленнєва ситуація спілкування або середовище, в якому існує об'єкт), що впливає на інтерпретацію лінгвістичних знаків. Він мусить бути необхідним і достатнім для ідентифікації значеннєвого і формального планів певної одиниці.

На відміну від принципів укладання великих, особливо академічних, словників літературної мови, зорієнтованих на пошук стійкого семантичного ядра слова з якнайширшої низки його застосувань (нерідко з ігноруванням яскравого індивідуального смислового комплексу авторської цитати), у словнику письменника нічого не можна пропускати. Тут має бути продемонстрований авторський стиль, що виявляється не тільки і не стільки в доборі слів і слововживанні, як у їх компонуванні і семантичній багатоплановості, що спираються на великий контекст. Філігранність лексикографічної роботи укладача словника творів письменника полягає не в умінні конструювати узагальнений семантичний стрижень різних слововживань, а в майстерності відшукувати кожний окремий семантичний комплекс слова. Прямим об'єктом дослідження в авторському словнику є образна реалізація слів, мета дослідження – послівний коментар до художнього

тексту. В авторському тексті контекст покликаний передати індивідуалізовані семантичні й експресивні особливості слова. У мовознавчій літературі наголошується також на тому, що існує динамічний взаємозумовлений зв'язок між значенням слова і контекстом: значення слова створюється контекстом і воно саме створює актуальний контекст. Кодуючи попередній досвід, попередні контексти, слово є складом преконтекстів (колишніх, попередніх, «старих» контекстів), тобто, слово – це також контекст.

В основі наявних у мовознавчій літературі різноманітних класифікацій контекстів лежать різні типологічні ознаки останніх. Види контекстів розрізняють: 1) за способом вираження: вербальний (дискурсивний) / невербальний (ситуативний), лінгвістичний / екстралінгвістичний, внутрішній / зовнішній, активний / пасивний, експліцитний (явно виражений як вербальними, так і невербальними засобами) / імпліцитний (явно не виражений: фонові знання комунікантів), парамовний; 2) за сферою охоплення: вузький / широкий, горизонтальний / вертикальний, ситуативний / культурний, локальний / глобальний, атомарний / молекулярний, культурний / психологічний, мінімальний / розгорнутий / максимальний / надконтекст; 3) за розташуванням стосовно аналізованої одиниці: лівосторонній / правосторонній; 4) за ступенем залучення дослідника: комунікативний / операційний. Ситуативний, експліцитний (вербальний і невербальний, інакше – парамовний) та імпліцитний контексти вважають складовими глобального контексту. Залежно від функцій виокремлюють кілька типів вербального контексту: дозвільний (знімає полісемію мовної одиниці), підтримувальний (забезпечує повторюваність значення певної одиниці), компенсувальний (сприяє адекватному сприйняттю змісту), інтенсифікувальний (сприяє прирощенню смислу в процесі сприймання).

Розмежування понять мікро- і макроконтекстів у науковій літературі ґрунтується на необхідності розрізняти найближче значення лексичної одиниці (її мінімальне оточення, де вона реалізує своє значення), і глибинне (зумовлене

світоглядом письменника, ключовими ідеями, характерними для його творчості) [Вокальчук 2008: 78]. Вузький контекст (мінімальний контекст, мікроконтекст, контекст найближчого оточення) – це мінімальне оточення одиниці, в якому вона включається в загальний зміст фрагмента, реалізує своє значення, а також додаткові конотації, асоціативні зв'язки та ін. [Там само]. Зазвичай це контекст словосполучення або речення. Однак інколи зняття полісемії слова потребує більшого словесного оточення, ніж речення, в рамках якого це слово перебуває. Тому розрізняють контекст «1-го ступеня» і контекст «2-го ступеня». Межі широкого контексту (макроконтексту, контексту твору) – оточення досліджуваної одиниці, що уможливлює установлення її функції в тексті як цілому, визначити неможливо. Він може складатися з кількох речень, абзацу, розділу або й охоплювати весь твір. Водночас невиправданим є чисто формальний підхід до розрізнення мікро- і макроконтексту тільки з урахуванням їх протяглості: мікроконтекст і макроконтекст відмінні за своїми функціями, залежать як від досліджуваної одиниці, так і від мети дослідження. Н. Г. Бабенко пропонує таку класифікацію контекстів: 1) нульовий контекст (оказіоналізм виявляє свою семантику через внутрішню форму); 2) контекст найближчого оточення, або мініконтекст (контекст рядка, достатній для з'ясування семантики новотвору); 3) контекст твору (макроконтекст – для новотворів, семантика яких експлікується лише в межах усього художнього тексту); 4) контекст творчості; 5) історико-культурний контекст (фонові знання, загальний фонд знань); 6) словотвірний контекст (авторський коментар, що супроводжує новотвір, у якому засобом прямого тлумачення або через ремаркування подано інформацію про особливості творення одиниці). Важливою є також контекстна позиція – таке місце в контекстному оточенні одиниці, яке виразно репрезентує семний склад його лексичного значення.

У СМТОУ ілюстрації можуть бути скороченими – мікроконтексти (словосполучення і прості повні або неповні речення) і розгорнутими – макроконтексти (значні за обсягом фрагменти тексту), але кожне значення і

відтінок значення має бути проілюстрований. Серед ілюстрацій мікроконтекстів розрізняємо: а) словосполучення (***світло-зелена*** *картина* – Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1993), 733; *Очі* ***синьо-сірі*** – Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 210); б) повні речення (***У многоглаголанні нема істини*** – Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 41); в) номінативні речення (*Марево* ***сіро-зелених*** *барв* – Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1993), 733). Значний за обсягом фрагмент тексту (макроконтекст) застосовано для остаточного з'ясування значення реєстрової одиниці: **Пантокра́тор** [з грец. παντός – все і κράτος – сила, влада], -а, *ч., рел.* Вседержитель, Всевишній. *Микола Руденко пішов проти течії не з особистих мотивів. Усе в ньому – від усеплодющої Землі і від усемогутнього Неба! «Зустріч з* ***Пантократором*** *для мене, атеїста, була великим потрясінням… Три дні я прожив з полум'яним шоломом на голові… Мене палив Космос… Я вдячний таємничим силам, що вели мене через усе моє життя. Вони знали, що мені належить робити, знали набагато краще за мене». Хто ще може дати такі свідчення про себе, не боячись прославитися божевільним?* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 321 – 322). – Поясне зображення Христа як Царя Небесного і Судді у склепінні купола християнського храму, який благословляє правою рукою, тримаючи Євангеліє у лівій; **пу́тній,** -я, -є, *авт.* Який знає правильну путь, прямує нею, безкомпромісно і чесно служить своєму народу, зберігає і примножує його культурні і духовні надбання; путящий, правильний, справжній. *Антоненко-Давидович – письменник справжній, письменник* ***п у т н і й.*** *Це незвичне означення треба пояснити.* ***Путній*** *– знає добру путь, чесну дорогу. Безпутнім сином у нас називали не дурного, а блудного, що обминає путь батьків, традицію. Дорога була освячена віковим ідеалом: батько-мати, народ ставлять сина на добру дорогу (яку все ж таки ще й треба знайти самому!).* ***Путній*** *знаходить і реалізує себе на цій дорозі. Непутній кривими манівцями шукає легкого щастя – і вітер носить його де попало. Він може наплутати багато стежок, а будучи письменником – багато*

томів. На добру дорогу виходить ***путній*** *син самовіддано і торує її, аж поки не впаде, як добре зерно в ріллю. ..****Путній*** *письменник прояснює путь народу, непутній – хитрує лукаво і видає за путь те, що йому нині вигідно* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 220 - 221). | *у знач. ім.* **пу́тній,** -нього, *ч., авт.* Той, хто наполегливо, уперто, самовіддано, всупереч усім життєвим обставинам, зберігає вірність високим ідеалам, заповітам батьків, народним звичаям і традиціям, хто ціною свого життя виборює щастя народу, не звертає з істинної путі. *У нас гори книжок і купи імен, з яких історія відбере тільки* ***путніх,*** *що торували шлях і вмирали на шляху* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 221).

У лінійно розташованому тексті контекст може бути лівостороннім і правостороннім. Лівосторонній контекст – це мовне оточення, слова, які передують даному слову, розташовані перед ним. Правосторонній контекст включає не тільки слова, розташовані після даного слова, а й може поширюватися на значні уривки тексту: *У XX столітті, яке захлинулося в насильстві, в добу божевілля нагромаджено зброї стільки, що можна підірвати і Землю, і Марс… Найбагатша у світі тодішньою зброєю «наша батьківщина»* ***пішла по світу з жебрацькою торбою…*** *У глухе безчасся, коли народ озброївся в кравчучки і кучмовози, а вдесятеро скорочене воїнство вціляє за участю росіян російськими ракетами в російський літак, розплачуючись за це українською честю й народніми* [народними] *грошима. Ніщо так не зганьбило імени українського, як українські владні чини і, зокрема, їхня торгівля зброєю* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2004), 615); у цьому уривку лівий, тобто попередній контекст пояснює причину бідності української держави; правий, тобто наступний, – наслідок. Якщо значення виразу *пішла по світу з жебрацькою торбою* зрозуміле і без контексту, то наступна конкретна ситуація зрозуміла тільки з контексту.

У новітніх мовознавчих дослідженнях – вітчизняних і зарубіжних – увагу заакцентовано на необхідності певних фонових знань для з’ясування значень

деяких інновацій [Вокальчук 2006; Серажим 2002]. Спеціальні дослідження присвячені вивченню специфіки впливу позалінгвальних чинників на формування номінативних одиниць, зокрема, прецедентним феноменам як важливому складнику фонових знань, ядерним елементам когнітивної бази – ядра культурного простору [Караулов 1986; Серажим 2002; Струганець 2002]. Сучасна лексикографія, відмітною рисою якої дослідники визнають синтез мови і культури в широкому розумінні слова, передбачає необхідність теоретичного дослідження і практичної розробки проблем, пов'язаних з лексикографуванням лінгвокультури. Закладені в словник лінгвокультурні знання уможливлюють створення єдиної з носіями мови лінгвістичної і екстралінгвістичної бази для опанування мовою як засобом міжкультурної комунікації. Мовознавці вбачають у тексті подвійну здатність – генерувати нові смисли і конденсувати культурну пам'ять; культурний контекст, або контекст культури, – це досвід мовної спільноти, що ґрунтується на спільному суспільному житті і спільності культури. Контекст культури охоплює знання з найрізноманітніших сфер життя, історії і культури народу, що забезпечують правильне розуміння змісту вжитих у мовленні реалій [Там само : 93].

Термін «прецедентність» походить від лат. praecedens – випадок, який раніше мав місце і який слугує прикладом або виправданням для наступних подібних випадків. Найважливішим в теорії прецедентності є постулат про те, що причиною і наслідком існування будь-якого прецеденту, метою його використання є формування нового смислу: при використанні прецедент щоразу наповнюється новим авторським змістом. Назву *прецедентний текст* запропонував Ю. Н. Караулов; під ним він розумів значимі для тієї чи тієї особи в пізнавальному й емоційному відношенні компоненти знань, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі також широкому оточенню цієї особи, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких поновлюється неодноразово в дискусії цієї мовної особистості [Караулов 1986]. Під текстом розуміють все, що породжує і сприймає людина, де світ –

безмежний і безкінечний текст. Визначальними характеристиками прецедентного тексту Ю. Н. Караулов називає хрестоматійність і загальновідомість, емоційну і пізнавальну цінність, а також реінтерпретованість [Караулов 1986]. Праці Ю. Н. Караулова надали системності вивченню феномена прецедентності, методології якого почали активно розвиватися наприкінці XX – на початку XXI століття. Термін виявився затребуваним у середовищі вчених, і в процесі розвитку і еволюції розширив своє трактування і термінологічне значення, набув багато синонімічних відповідників, серед яких: *прецедентне ім'я, прецедентна ситуація, прецедентне висловлювання, прецедентні феномени* (В. В. Красних, Д. Б. Гудков, Ю. В. Прохоров), *прецедентна текстова ремінісценція* (А. Є. Супрун, Ю. В. Прохоров, Г. Г. Слишкін), *прецедентний онім* (М. М. Фомін), *прецедентний топонім* (О. Л. Березович), *прецедентний жанр* (А. А. Проскуріна), *прецедентний образ* (І. І. Чумак-Жунь), *прецедентний світ* (В. В. Красних, Г. Г. Слишкін, Л. В. Балашова), під яким розуміють комплексні лінгвоконцептологічні утворення, що інтегрують окремі прецедентні феномени. Родового значення (гіпероніма) серед назв на позначення прецедентності набув термін *прецедентний феномен*, виділені видові різновиди є гіпонімами. Розрізняють також кілька рівнів прецедентності і, відповідно, різновидів прецедентних феноменів: автопрецедентні, соціумно-прецедентні, універсально-прецедентні і національно-прецедентні [Красных 2003].

У сучасній лінгвістиці спостерігається кілька підходів до дослідження прецедентності, а саме: 1) шляхом поєднання теорії мовної особистості і когнітивної лінгвістики (Ю. Н. Караулов, В. В. Красних), 2) ґрунтуючись на досягненнях лінгвокультурології (О. А. Земська, Л. І. Гришаєва, Д. Б. Багаєва), 3) з позиції теорії інтертекстуальності (А. Є. Супрун, Н. А. Кузьміна). Прецедентні феномени в сучасному мовознавстві визначають як добре відомі всім представникам національно-лінгвокультурної спільноти й актуальні в пізнавальному та емоційному плані складові компоненти змісту, до яких

постійно звертаються в мовленні [Баган 2014: 44; Ільченко 2013]. Розрізнювальними ознаками прецедентних феноменів є: загальновідомість у певному середовищі, національно-культурна належність, символізувальна роль. Семантична місткість та функціональна потужність прецедентних феноменів зумовлює їх широке вживання в текстах художнього та публіцистичного стилів мовлення [Баган 2014: 45; Лазаренко, Назаренко 2020: 73]. Визначення прецедентних феноменів як специфічного способу передавання соціально значимих культурних смислів порушує питання про принципи оброблення культурної інформації в художніх текстах і публіцистиці та способи їх лексикографічної інтерпретації. Багато робіт дослідників присвячено функціональним можливостям прецедентних феноменів, прецедентнотекстовій концептосфері. Прецедентними можуть бути не тільки широко відомі тексти художньої літератури або цитати з них; прецедентними можуть бути міфи, уснопоетичні твори, казки, приказки, анекдоти, популярні фільми, імена кіногероїв, назви творів мистецтва, унікальні архітектурні споруди. Вивчення прецедентності привело дослідників до виявлення і обігрунтування типів прецедентних феноменів. Типологічно прецедентні феномени розподіляють за семантичними ознаками, способом уживання, рівнем прецедентності, трансформаційними можливостями [Баган 2014], ментальною репрезентацією. В лінгвістиці міцно закріпилась класифікація прецедентних феноменів, напрацьована Ю. Н. Карауловим та В. В. Красних, згідно з якою, з огляду на семантичну та структурну неоднорідність, прецедентні феномени традиційно поділяють на прецедентні ситуації, прецедентні тексти, прецедентні імена та прецедентні висловлювання [Караулов 1986].

Під прецедентними текстами в сучасній лінгвістиці розуміють відомі твори, згадані в інших текстах для актуалізації міжтекстових зв’язків [Баган 2014], знання яких обов’язкове для усіх членів однієї культурної спільноти в пізнавальному плані, які є показником належності до певної епохи і культури й на основі яких будуються моделі поведінки даної лінгвокультурної спільноти.

Прецедентні тексти утворюють прототексти національної культури ту основу, на яку спираються всі інші тексти, навіть якщо заперечують їх [Там само].

Прецедентна ситуація – це певні зразкові («еталонні», «ідеальні») ситуації з певними характерними ознаками, що їх передають назвами загальновідомих місць чи ситуацій. Це можуть бути реальні події в історії якої-небудь лінгвокультурної спільноти або факт із життя відомої людини. Хрестоматійним прикладом прецедентної ситуації слугує історія засудження Ісуса Христа на розп'яття, яка є еталоном лицемірства і ханжества, ідеальною первісною ситуацією, моделлю поведінки негідника, який вчиняє злочин чужими руками, усуваючись від особистої відповідальності за вчинене; символом цієї прецедентної ситуації стає умивання рук Пилатом, а ім'я Пилат належить до прецедентних імен-символів: *Морально-християнське судження прочитало в його* [Пилата] *серці негідні мотиви («задля страху перед юдеями») і навіки записало йому* ***гріх умивання рук*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 172); *Ваш виступ у Бабиному Яру в Києві міг мати історіософський сенс, якби там було складено вибачення за той уряд Америки, який дипломатично визнав уряд СССР саме в рік його найтяжчого злочину – організованого комуністами голокосту в Україні 1933 р. Це була фактична леґалізація* [легалізація] *злочинства і* ***Пилатове «умивання рук»*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 137). Інші прецедентні ситуації: *дихати Чорнобилем* – відсилання до аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

Прецедентні висловлювання – це завершені й самодостатні одиниці (цитати, а також паремії), які передають певний цілісний зміст, що не дорівнює сумі значень їхніх складників [Баган 2014: 45]. Зміст прецедентного висловлювання формують прецедентний текст і / або прецедентна ситуація, що стоять за ним. Вони відіграють важливу роль для формування змісту висловлювання, наприклад: **жураве́ль у не́бі.** Про що-небудь очікуване, бажане, але маловірогідне, недосяжне; мрія, міраж, фантом; протил. прот. сини́ця у жме́ні. *Декого з тих зухвальців стягував Санчо Панса з висот*

обов'язку на доли здорового тверезого банального глузду. Тоді вони, махнувши рукою на ***журавля в небі,*** *опускалися до згоди з владою* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 347). – Образ з приказки: Краще синиця у жмені, ніж журавель у небі) – усічення; *Усе це стосується також підходів до трактування «Архімеда» з його* ***«точкою опори»*** *порожнечі вічної мерзлоти. ..Бо пошук* ***точки опори («точки опору»)*** *можливий тільки на полі вічности* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 606); *Нація жива чинить опір брутальній силі. Якщо ти не приєднуєшся, то чи здатен щось путнє писати? І чи важить щось твоє слово поза* ***силовим полем моралі*** *й духовної свободи?* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 301) – розширення; *Жертва сучасним життям людини в ім'я майбутнього, жертва людьми в ім'я людства, зрештою, жертва святинями в ім'я* ***перетворення каменя на хліб щоденний...*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 81) – модифікація.

Прецедентні імена – імена знаних людей, персонажів, артефактів, що пов'язані з певними прецедентними ситуаціями чи відомими творами і асоціюються з деякими ознаками. Дослідники вказують на здатність прецедентних імен опредметнювати образи і уявлення, за допомогою яких здійснюються мисленнєві процеси, і фіксувати їх у мові, виступати засобом мовної фіксації досвіду народу, а також формувати морально-етичні норми і моделі поведінки членів лінгвокультурної спільноти, виступати засобом вираження суб'єктивної оцінки, сформованої під впливом панівних у цій культурі цінностей [Баган 2014]. Відмінною особливістю прецедентних імен від власних імен є яскраво виражена експресивність. У СМТОУ виокремлено лексичні інновації: а) створені на основі власних імен реальних осіб: від прізвищ письменників (*коцюбинськість, Світличник*); від прізвищ політичних діячів (*кучмизм, кучмовоз/кучмовіз, маланчукізм*); б) створені на основі назв загальновідомих творів, або на основі ключових образів творів (*валленродизм, гамлетизм, дияволізм, донкіхотський, каїніст, корчаґінський, лободизм, мефістофельський*); в) утворені на основі геополітичних понять

(*репетилівщина, радянщина*); г) створені на основі офіційних установ, організацій (*дрібноперчанський* – від назви журналу «Перець»); д) вживання власних імен у ролі загальних (назви предметів чи явищ якимось чином пов'язані з носіями власних назв), напр.: *Прокурор.. про себе подумав: «Тільки хай той академік пам'ятає, що* ***Каїн*** *– я, а він – лише* ***Авель»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2004), 614). Вживання морфологічної категорії множини щодо ономастичних назв у авторських текстах пов'язане з утворенням класу лаконічних емоційно забарвлених синонімів загальних назв для називання осіб, які певною мірою повторюють ознаки, притаманні власникові імені, пор.: *Виплеканий тип духовно глухого і національно-індиферентного хохла дає йому мандат довіри, і – в* ***маланчуки...*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 28); *Полохлива агресивність* [агресивність] *супроти «нерозважливих* ***донкіхотів»*** **(**Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 141).

Прецедентність не є винятковою особливістю художніх текстів. Засвідчені в публіцистичних творах Є. Сверстюка прецедентні феномени виконують, окрім номінативної, й інші функції: персуазивну, людичну, парольну. Апеляція до прецедентних функцій в номінативній функції Сверстюка-публіциста пов'язана:

– з економією мовленнєвих засобів: порівняння: **засі́сти, як во́ші в кожу́сі** – міцно влаштуватися, закріпитися де-небудь. | У порівн. *Комуністи – родина Степанюків –* ***засядуть, як воші в кожусі*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 36); **кольоса́льний** (*норм.* колоса́льний) **концта́бір, ізольо́ваний від сві́ту,** *перен.* – про СРСР, відгороджений від решти країн здійснюваною його керівництвом політикою самоізоляції. | У порівн. *В Російській імперії, як у* ***кольосальному*** [колосальному] ***концтаборі, ізольованому від світу,*** *діють свої закони* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 23); **схре́щені в бою́ мечі́.** Початок війни, боротьби з ворогами. | У порівн. *Зі своєї втрати батьківщини, втрати, що не могла пройти легко, бо стояла на очах, як* ***мечі, схрещені в бою,*** *як особиста драма і великий вибір* (Є. Сверстюк, Світлі голоси

життя, 2014 (1999), 412); **вско́чити, як ри́ба в ополо́ник** – опинитися зненацька в скрутному, невизначеному становищі; ускочив у біду, як курка в борщ, зав'яз, як собака в тину. | У порівн. *Мені здається, ми* ***вскочили*** *в посткомунізм і в постмодернізм,* ***як риба в ополоник*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 748); перифрази (**бі́ле мовча́ння.** Алюзія до перифрази, якою називають край вічної мерзлоти, снігів, безлюддя – Арктика, Антарктида, Крайня Північ – як безодня мовчання білого снігу й льоду. *Ярослава Лесіва довго возили кримінальними етапами – він був чи не найбільш самотнім і забутим. ..Табори суворого режиму – політичні й побутові, тюрми, етапи, безнадійно довгі голодівки й знову фальшиві звинувачення та безсоромні суди, цілковита сваволя каральних сил. І дно злочинного світу. Є у Лесіва такий вірш: Мовчання – золото, притакують молоти. В цих чотирьох словах – уся епоха! Цю епоху він важко пройшов – по самому дну Хтось може написав десятки томів жалів і прощань. Лесів написав тільки те, що прорвалося як стогін. Наче з безодні* ***білого мовчання*** *він снить невимовну правду свого часу і свого краю* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1988), 226); **багатолю́дний і багатоповерхо́вий дім.** Перифраз європейського дому – Євросоюз. *Мало хто задумувався над тим, що ми внесемо в спільний европейський* [європейський] *дім і чого чекають від нас. Очевидно, чекають насамперед зрозумілої спільної мови. Але якою мовою там заведено говорити, у цьому* ***багатолюдному і багатоповерховому домі?*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 168)**; князь тьми,** *перен., книжн.* – всевладний, безжальний, злий вершитель доль; Сатана, Антихрист. *Шпигуном Стендаль не був, але 1821 року австрійська поліція виселила його з Італії як карбонарія, а коли після революції 1830 року його призначено консулом у Трієст, всевладний* ***«князь тьми»*** *Меттерніх не прийняв у своїх володіннях консула-«якобінця», і Стендаля було переведено консулом у папське місто Чівіта-Веккія* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 415); *Довженко перебував у царстві* ***Князя Тьми,*** *де Світло ховали, і він його збирав у підпільних*

записниках, а на екран кидав його якось приховано, хитромудро (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 260). – Перифраз Сатани з епічної поеми Джона Мільтона «Втрачений рай», 1657. Алюзія посилена ще й тим, що Меттерніх мав титул князя;

– з прагненням до компактного висловлення широких понять: **збрива́ння бороди́ Ка́рла Ма́ркса,** *перен.* – розвінчання, спростування економічного вчення К. Маркса – визначення природи додаткової вартості. *Нарешті, він* [Микола Руденко] *зважився взяти бика за роги і… здійснити задумане ще Гербертом Велсом:* ***«збривання бороди Карла Маркса»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 320). – Вислів з книги Герберта Велса «Росія в імлі», 1920. Карл Гайнрих Маркс (нім. Karl Heinrich Marx, 1818 – 1883) – німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політичний журналіст-публійцист, протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу. Наукові роботи та політекономічні дослідження К. Маркса об’єднані в теоретичне суспільствознавче вчення, що за його іменем отримало назву марксизму і стало підґрунтям соціалістичного і, пізніше, комуністичного руху в Європі і світі;

– з узагальненням широкої ситуації – своєї світоглядної позиції, представленої власними афористичними висловленнями: ***Сльози скривджених будуть вічно з вами*** **(**Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 65); ***Отерплому тілу удар не болить*** (215), ключовою одиницею яких найчастіше є Бог (***Бог творить позитивною силою любови*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1900), 19), ***Молитися своєму Богові*** (13), ***Бог творив дерево, а не ліс*** (131, ***Бог пронизує всесвіт*** (47);

– з досягненням емфатичності висловлення – виділення у тексті найважливішого місця: **твори́ти «ли́пу»** – фальшувати що-небудь, підробляти. *Ця злоякісна пухлина пустила метастази у всі клітини народнього життя. Вона стала живе діло замінювати словом –* ***творити «липу»****. Липові твори. Липові теорії. Липові авторитети. Липові проекти. Липові особи – ширми і*

маски –за якими сидів корисливий обиватель і мріяв про імпорт... Але найгірше, коли липовий прожект насильно втілюється в життя – тут було каліцтво вже справжнє (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 84); **бровено́сний вождь.** Леонід Ілліч Брежнєв (1906 – 1982) – Генеральний секретар ЦК КПРС з 1966 по 1982 рр., у якого були дуже густі брови. *Час являється нам в обличчях. На початку 1970-х ті обличчя дедалі більше скидалися на маску* ***«бровеносного» вождя,*** *до звичної похмурої бездушности додалися легка безвідповідальність і вислужництво* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 157); **Желе́зная мать.** Іронічна назва пам'ятника Батьківщині-Матері. *На партійному Олімпі в один час були і Петро Шелест і Володимир Щербицький. Там начебто всі однаково думають. Але Шелест потай захищав інтеліґенцію* [інтелігенцію], *важкими зусиллями підтримував будову палацу «Україна», Піонерського палацу, Палацу спорту… А Щербицький будував..* ***«Желєзную мать»*** *на Дніпрових схилах* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 317). – Монументальна скульптура в Києві, розташована на високому правому березі Дніпра на території Національного музею історії України в Другій світовій війні. Найвища монументальна скульптура в Європі. Відкрита в 1981 р. Автор монумента – народний художник СРСР скульптор Василь Захарович Бородай (1917 – 2010); **Ярмо́,** -а́, *с., перен.* – зневажлива назва арки Дружби народів у Києві, яка формою нагадує упряж для великої рогатої худоби і символізує поневолення, гноблення, гніт, утиск. *Щербицький будував пам'ятник Леніну, музей Леніну,* ***«Ярмо»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 317). – Алюзія на статтю І. Р. Шафаревича «Росія наодинці з собою» (рос. «Россия наедине с собой», ж. «Наш современник», 1992, № 1), де розвал СРСР у 1991 році потрактовано як звільнення від «ярма інтернаціоналізму».

Персуазивна (переконувальна) функція полягає в прагненні провести паралель між описаними в тексті подіями і актуальною для комунікантів ситуацією: **декабри́ст,** -а, *ч., перен.* – про духовно вільну людину, здатну заради

високої ідеї пожертвувати своїм життям. *Листів надходило «декабристові» багато – місцева міліція, переважно буряти, за традицією називали мене «декабристом») – різними мовами, з різних континентів* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 255). – Алюзія на учасників дворянського антимонархічного руху, який завершився повстанням 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі; **декабри́стка,** -и, *ж., перен.* Дружина ув'язненого за політичними мотивами. *Коли наших дружин часом називали* ***«декабристками»****, то цим робили їм комплімент авансом…* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 321); **ви́йти на свій Сена́тський майда́н** – відкрито виступити проти панівного суспільно-політичного ладу. *Оскільки свобода вибору – завжди те, що може собі дозволити характер, то вибору в Базилеоса* [Василя Стуса] *не було. І він* ***вийшов*** *на свій* ***Сенатський майдан*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 158). – Сенатська площа – одна з найстаріших площ Санкт-Петербурга, названа так в 1973 році після розміщення на ній урядового закладу Сенату. 14 грудня 1825 року біля підніжжя пам'ятника Петру І вишикувалися повсталі полки, які відмовилися присягати новому царю Миколі І. Повстання було придушене. З 1925 по 2008 рік площа називалася площею Декабристів. На площі Декабристів у роки розвинутого соціалізму відбувалися демонстрації дисидентів (пам'яті декабристів 14.12.1975) та ін.

Людична (ігрова) функція прецедентних феноменів полягає в зниженні небажаної напруги, де ілюстрації добираються за формальними асоціаціями з попередніми текстами: **мир ха́там – війна́ пала́цам** – побажання спокою, тиші, згоди трудівнику, бідняку і заклик до боротьби з паразитизмом багачів. *Той поспішає зайняти чергу. Той біжить на виклик до начальства. А той узяв машинку та й наклацав* ***«мир хатам – війна палацам».*** *Потім вибрав собі плац. І побудував палац. Погонний метр соцреалістичного тексту добре оплачувався* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 477). – Назва першої частини дилогії Юрія Смолича «Рік народження – 1917», 1958 (романи «Мир хатам, війна палацам» і «Реве та стогне Дніпр широкий»). Цей заклик

уперше прозвучав 1792 року в доповіді французького революціонера, члена Конвенту (Національних зборів) П'єра Жозефа Камбона. Заклик набув популярності й часто звучав як клятва революціонерів. У 1834 р. вислів повторив німецький письменник Г. Бюхнер, який почав ними прокламацію, адресовану селянам. У часи громадянської війни в Росії більшовики використовували це гасло в плакатах і листівках. Також одне із основних гасел ліворадикальних учасників Євромайдану: протягом подій у грудні – лютому 2013 – 2014 рр. чимало таких написів з'явилось на стінах будинків Києва та інших міст України); **прес-проґре́с** (*норм.* **прес-прогре́с),** ~у-~у, *ч., розм.* – позитивний розвиток, поліпшення чого-небудь, пов'язаний з певною утратою традиційних цінностей. *Слово Бог тут прозвучало б у вакуумі: ми не були до нього готові. То були милі носталгійні* [ностальгійні] *спогади уламків традиції, яку віднесла ріка життя. Над* ***пресом-проґресом*** [пресом-прогресом] *могли іронізувати, але в цілому проґрес* [прогрес] *був поза сумнівами. Лінія світогляду проходила на грані релігії, яку поважали і навіть любили, як маму* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 27).

Парольна функція полягає в апеляції до тієї ж групи (соціальної, політичної, вікової тощо), що й адресат, де прецедентний феномен увійшов у фонові знання і має ціннісну значимість як засіб ідентифікації обмеженого кола людей. У публіцистичних творах Євгена Сверстюка це: а) імена людей: **Базиле́ос** – ім'я Василя Стуса у колі друзів. ***Базилеос.*** *Це ім'я дав я* [Євген Сверстюк] *Василеві Стусу ще в першу пору нашого знайомства і називав його тільки так. Мабуть, був у цьому елемент поштивої інтимности* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 140); **Світли́чник** – дружнє найменування Івана Світличного. *Я* [Євген Сверстюк] *мав звичку називати Івана* [Світличного] ***«Світличник»*** *– чоловік активний і рухливий, а водночас спокійний і твердий* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 2014 (1999), 587); **Ідеалі́ст** – один з псевдонімів Олега Ольжича. *З нього* [з фільму А. Микульського «Я камінь з Божої пращі…»] *можна мати уявлення про людей, серед яких жив цей «лицар*

без страху і догани», поет, археолог, член проводу ОУН, ***«Ідеаліст».*** [Олег Ольжич], *підпільник, який ходив із охороною* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 288); б) особлива форма вітання: **се́рвус** [лат. servus – до ваших послуг]. Головне й офіційне вітання в англомовних країнах. *Дорогий брате! Зі своїх далек вітаю Тебе. ..Зичу здоров'я, дорогі мої братове.* ***Сервус! Сервус!*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 152); в) алегорії: **Тамерла́н** – той, хто у будь-який спосіб домагається влади. *А що ти зробиш з тим музеєм* ***Тамерлана?*** *– показав я* [Євген Сверстюк] *на музей Леніна* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2005), 701) – натяк на середньоазійського полководця Тамерлана (1336 – 1405) як підступного і нещадного завойовника.

За джерелами походження жанрові різновиди прецедентних текстів, засвідчених у публіцистиці Є. Сверстюка і репрезентованих у СМТОУ, є:

а) хрестоматійні твори художньої літератури: **мале́нька люди́нка,** *несхв. або зневажл.* – людина невисокого соціального становища і походження, не обдарована видатними здібностями, яка не вирізняється силою характеру; сіряк, посередність. *Уся совєтська* [радянська] *література довго шукала позитивного героя і знайшла його у «простій радянській людині». Дзюба проаналізував це явище, оздобив його якоюсь цитатою з Маркса і ствердив, що ця звичайна людина, ідеологічно схвалена, насправді є боязкою, обережною й* ***маленькою людинкою*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 147). – Алюзія на тип літературного героя, що з'явився в літературі в 20 – 30-х рр. XIX ст. Першим образом маленької людини став Самсон Вирін з повісті О. С. Пушкіна «Станційний доглядач» (1830) з циклу «Повісті Бєлкіна». Традиції Пушкіна продовжив М. В. Гоголь у повісті «Шинель» (1842): її герой – дрібний чиновник Акакій Акакійович Башмачкін;

б) публіцистичні твори історико-філософського і політичного характеру: **війна́ всіх про́ти всіх** [лат. bellum omnium contra omnes], *перен., публіц.* – постійні міжособистісні конфлікти як наслідок неконтрольованого зростання агресії в суспільстві. *На українському ґрунті поет мусів бути передусім*

першим громадянином, народнім [народним] *пророком і борцем за ідеали, які піднесуть і просвітять народ у темряві й неволі. Ось чому творець «Лиса Микити»* [І. Я. Франко], *поеми про* ***війну всіх проти всіх*** *був насамперед автором «Каменярів» і «Вічного революціонера», співцем боротьби й особистої самопожертви* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 354). – Поняття соціальної філософії Т. Гоббса, що описує природний стан суспільства до укладення «суспільної угоди» і утворення держави;

в) плакати, гасла, штампи й афоризми радянського періоду: **холóдна війнá*,** *політ.* **1.** Глобальне геополітичне, військове, економічне й ідеологічне протистояння в період з 1946 р. до кінця 80-х між двома блоками держав, центром одного з яких був СРСР, а другого – США. *Люди тішили себе ілюзією, що почнеться американо-совєтська* [американо-радянська] *війна, чекали цієї війни рік, два, три… Потім виступ Черчилля у Фултоні поклав початок* ***«холодній війні»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 78). **2.** Політика держав, що ґрунтується на взаємній недовірі і виражається в нагнітанні підозрілості і ворожості між країнами. *Фактично поляки на Волині були жертвами своїх короткозорих вождів. ..А тим часом нейтральним у цій* ***холодній війні*** *не було місця* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 72). – Вислів, який став політичним терміном, з промови В. Черчилля у Фултоні 5 березня 1946 р., у якій він заявив, що стосунки між СРСР, з одного боку, і США та Великобританією, з другого, мають будуватися на військовій перевазі англомовних країн і висунув ідею союзу англосаксонських держав для боротьби зі світовим комунізмом; **догнáти і перегнáти –** у СРСР: політичне гасло – заклик до економічного змагання соціалістичної системи з передовими капіталістичними країнами. *У добу «прискореного прогресу» комуністи то будували, то руйнували, а тому поганяли людей у свята і в будні. Роботи не видно, але «п'ятирічку за чотири роки»,* ***«догнати і перегнати»*** *і – «вперед!»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 477). – Вислів із статті В. І. Леніна «Катастрофа, що загрожує, і як з нею боротися» (рос. «Грозящая катастрофа и как с ней бороться» (1917):

«Росія за своїм політичним устроєм наздогнала передові країни. Але цього мало. Війна невблаганна, вона ставить питання з нещадною різкістю, або загинути, або наздогнати передові країни і перегнати їх також і економічно» – В. І. Ленін, т. 34, с. 198; **переміщені осо́би** [англ. displaced persons (D.P.)] – люди, які зовнішніми обставинами (війна, стихійне лихо, розпорядження влади) змушена залишити місце постійного проживання; біженці. ***«Переміщені особи»,*** *гурток еміґрантів* [емігрантів]*, без повітря Батьківщини і без засобів, створили за якихось десять років якісно набагато більше, ніж в УРСР усі письменники, академіки, доктори і кандидати наук разом узяті, на державних дотаціях і під пильним доглядом* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 227). – Поняття постало під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр.; **Геть від Москви́ –** гасло частини української інтелігенції 20 – 30-х років XX ст., спрямоване на потребу самостійного розвитку української культури. *Зеров, як і Хвильовий, був прибічником гасла* ***«Геть від Москви!»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 140). – Автор заклику, який повністю звучить: «Геть від Москви! Дайош Європу!», – письменник, поет і громадський діяч «розстріляного відродження» Микола Хвильовий (1893 – 1933); **за мир у всьо́му сві́ті** [англ. world peace – мир у всьому світі] – штамп радянської пропаганди: в ім’я ідеалу свободи, миру і щастя між країнами і народами, за ідею планетарної дружби. *В роки війни Шевченко був мобілізований в ідеологічний аванґард* [авангард]*... А після війни корнійчуки довірили йому боротьбу проти українських націоналістів і боротьбу* ***«за мир у всьому світі»*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 177); **кара́ючий меч кля́сового** (*норм.* кла́сового) **правосу́ддя,** *рад.* – про сувору кару, безжальне покарання, засноване не на законах і справедливості, а підпорядковане ідеології, інтересам того чи того класу. *Що ж до християнського прощення, всепрощення, то тут теорія і практика комунізму мала, крім принципового неприйняття, й густе емоційне забарвлення помстою – „справедлива клясова* [класова] *помста",* ***„караючий меч клясового*** [класового] ***правосуддя..."***

(Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 42). – Штамп радянської пропаганди: караючий меч революції – створена в грудні 1917 р. ВЧК (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия – укр. Всеросійська надзвичайна комісія) для боротьби з контрреволюцією і саботажем стала уособленням Великої Жовтневої соціалістичної революції; тягнеться ще з часів Великої французької революції (1789 – 1799), яку вважають головним переломним моментом в історії західної демократії, коли республіканський устрій замінив абсолютну монархію;

г) біблійні тексти: **Ка́їн, ка́їн,** -а, *ч., перен.* – злостива, підступна, заздрісна людина, здатна на підлість і вбивство навіть щодо найближчих людей; братовбивця. *До академіка М. Кравчука, до професора М. Зерова* ***Каїн*** *зберіг ненависть і після реабілітації* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2004), 614); *Скільки* ***каїнів*** *дивилося з темною заздрістю на цього молодого академіка* [Михайла Кравчука] *з Божим даром «ловити зорі»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2004), 613). – Каїн: у традиційному християнстві, іудаїзмі та ісламі – старший син Адама і Єви, рідний брат Авеля, якого вбив з ревнощів (Буття 4: 1 – 2); перша народжена на Землі людина і перший убивця на Землі; **верта́тися до свого́ по́роху** – іти в небуття, зникати безслідно. *Усі люди високої віри, ..правдолюби були диваками. І чомусь саме їхні імена історія зберігає на насіння. А успішні пристосуванці безслідно* ***«вертаються до свого пороху»*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 633). – У лапках: цитата з Книги псалмів Давидових зі Старого Заповіту: *Ховаєш обличчя Своє то вони перелякані, забираєш їм духа вмирають вони, та й вертаються до свого пороху* (Псалом 103, строфа 29, перекл. І. Огієнка);

ґ) твори усної народної творчості: **ла́комство нещáсне** – те, що забезпечує заможне, безтурботне життя. *Звичайно, треба розрізняти втрату через розчавлення особи державним бульдозером і втрату через власні слабкості до* ***«лакомства нещасного»*** *(до «лакомства» завжди підхід поблажливий, а до людей великої ролі – суворий). ..Однак рахунок своїм*

утратам веде сама людина, на самоті з собою, і тільки вона відчуває вагу розплати та ціну її (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 527). – У СУМ: у цитаті до статті **лакомство** приклад з твору Лесі Українки «Жіночий портрет». – Усталений зворот, що часто вживаний в українських народних думах (наприклад, у Думі про Марусю Богуславку) на позначення мотивів зради, відступництва. Пор.: *Потурчився, побусурманився Для панства великого, Для лакомства нещасного* (Дума про Самійла Кішку);

д) прислів'я, приказки, крилаті вислови: **Москва́ сльоза́м не ві́рить,** *перен.* – російське прислів'я, зміст якого – немає довіри до чиїх-небудь скарг і плачу. *«Блаженні милостиві» – цього сантименту твердий більшовик не зносив: і не просіть, і не моліть –* ***Москва сльозам не вірить*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів власне російський. Є дві версії походження звороту. 1. З'явився під час піднесення Московського князівства, коли з міст стягували велику данину. Міста направляли в Москву чолобитників зі скаргами на несправедливість. Цар іноді суворо карав скаржників для залякування інших: 2. Вислів виник після звільнення від татарського ярма, коли впала вольність Новгорода і зміцнилася влада Москви, у Новгороді з'явилися приказки: *Москва б'є з носка і Москва сльозам не потакає*; **о́піум для наро́ду** – образне визначення релігії. *Коли прийшли другі совєти, вітряки відразу ж знесли, щоб не нагадували про «тяжке минуле». Водночас було повалено фігуру* [хрест із розп'яттям], *що символізувала заборонену віру й* ***«опіум для народу»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 81). – Фраза стала широко відома завдяки К. Марксу, який використав її в роботі «До критики Гегелівської філософії права» (1843), де в неспотвореному вигляді вона має вигляд: «Релігія – опіум народу» (нім. Opium des Volkes). Пор. подібний вислів, у якому релігія вперше була порівняна з опіумом, у романі франко-швейцарського філософа і письменника Жан-Жака Руссо «Юлія, або Нова Елоїза» (1761);

е) тексти відомих пісень: **посланці́ ві́тру й со́нця,** *перен.* – про мужніх, безстрашних людей, які, попри всі перепони й негаразди, роблять свою справу.

Неґативний [негативний] *принцип рухав системою. Утім, якщо ближче аналізуємо події та ситуації, то скрізь знаходимо конкретних* ***посланців «вітру й сонця»*** *– людей, які втілюють добрі начала. Хтось – усмішкою, хтось – розважним запитанням, а хтось гідною поставою стримує деструктивні імпульси з чорних кабінетів* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015. 302). – Алюзія на рядки з відомої радянської пісні «Геологи» (1959), слова С. Т. Гребенникова та М. М. Добронравова, музика О. М. Пахмутової: *«Держись, геолог, Крепись, геолог, Ты ветра и солнца брат»*); **сталéві рýки-крúла** – про необмежені можливості людського розуму і творчої енергії. *«Нам розум дав* ***сталеві руки-крила»****, – співали прихильники культу розуму. При цьому вони не цікавилися, чи, бува, не починали своєї праці творці* ***«сталевих рук»*** *із молитви про Божу допомогу* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 293). – Вираз із першого рядка радянської пісні «Авіамарш», більш відомої як «Марш авіаторів» (рос. *«Нам разум дал стальные руки-крылья»*), написаної навесні 1923 р. Юлієм Хайтом на слова Павла Германа. Мелодію і переклад російського тексту німецькою мовою в середині 1920-х років було запозичено німецькими комуністами у вигляді «Пісні червоного повітряного флоту», а через кілька років мелодія з переробленим текстом стала маршем штурмовиків СА; **мýжні і сúльні духом,** *перен., висок.* – про того (тих), хто має вольовий характер, моральну силу, виявляє велику мужність, хоробрість і рішучість у відстоюванні високих ідеалів. *Вона* [Леся Українка] *не вміла і органічно не могла пристосовуватись до читача, до його звичок і інтересів – вона горіла в огні, де гартується криця, – і поривала за собою* ***мужніх і сильних духом*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 193). – Трансформований крилатий вислів з вірша в прозі Максима Горького «Пісня про Сокола» (1898): *О смелый Сокол! Пускай ты умер!.. Но в песне смелых и сильных духом всегда ты будешь живым примером, призывом гордым к свободе, к свету!*;

є) міфи: **між Сцúллою і Харúбдою** – про великі небезпеки, що загрожують кому-, чому-небудь. *Здається, ніхто не може обминути і*

проблеми вибору ***між Сциллою і Харибдою.*** *Перша побирає жертви, страшні і явні жертви. Неминучі і неуникні. Тут потрібні дух і готовість* [готовність] *до важкої втрати… Друга – непомітно поглинає все. Здалеку і збоку так очевидно, що краще вже принести жертву* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 95). – У давньогрецькій міфології: одне з двох чудовиськ, які жили біля протоки між Італією і Сицилією, і поглинали кораблі, що пропливали повз них; **троя́нський кінь,** *перен., книжн.* – підступні хитрощі, той, хто до них вдається: спосіб пробратися в захищене вороже середовище, дарунок ворогу з метою його знищити; син. дари данайців, засланий козачок, п'ята колона. *У неспокійному XX столітті новітню Трою шарпали й плюндрували і* ***троянськими кіньми,*** *і будьонівськими галопами, і пішими 30-тисячниками…* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2001), 750). – В «Іліаді» Гомера – величезний дерев'яний кінь, з будівництвом якого пов'язаний один із фінальних епізодів Троянської війни: усередині коня сховалися ахейські воїни, які облягали Трою; із увезеного в місто коня вночі вийшли воїни і відкрили ворота міста решті війська;

ж) легенди: **три́ста козакі́в** – легендарний образ стійкості і відваги предків у нерівному бою українського козацького війська з військом Речі Посполитої, що відбувся влітку 1651 р. біля містечка Берестечко на Волині. *На полі втрат мудрість історії зберігає леґенди* [легенди]. *Така легенда про* ***триста козаків,*** *що на острові Журавлиха стримували наступ війська, такі й інші леґенди* [легенди] *на честь хоробрих* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 38). – Алюзія на героїчну оборону Фермопільського гірського переходу трьомастами спартанцями на чолі з царем Леонідом, які полягли в нерівному бою з перським військом царя Ксеркса в 480 р. до н. е. під час греко-перської війни. Пор. також: «Українськими Фермопілами» називають бій під Крутами в 1918 році, а загиблих вояків – спартанцями, а з 2015 р. ця назва поширилася також на оборонців Донецького аеропорту;

з) анекдоти: **жи́ти, як у трамва́ї** – провадити життя у спосіб, що нагадує обстановку в трамвайному вагоні, з відчуттям взаємної підозрілості і заздрісності, невпевнено, боязко, в обстановці постійного страху. | У порівн. *Згадаймо анекдот про сталінські часи, де* ***жили, як у трамваї:*** *один веде, деякі мовчки сидять, а решта – стоять і тремтять* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 227). – Про життя в СРСР – державі, суспільстві, де панує страх, підозра, насильство, постійна загроза життю;

и) байки: **віз у боло́ті** – про відсутність результатів якої-небудь діяльності, просування в якій-небудь справі. *Вислів Юрія Шевельова про радянську псевдолітературу на прикладі «Тронки» Олеся Гончара багато людей повторювали, як афоризм. Утім правда прошуміла, а* ***віз – у болоті*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 330). – Алюзія до байки І. А Крилова «Лебідь, Щука і Рак» (1814);

і) терміни: **силове́ по́ле любо́ви** – потуга, сила любові, кохання, що має вплив на оточення. *Мефістофель стає метушливо-розгубленим, коли потрапляє в* ***силове поле любови,*** *яким підноситься «безсмертна частка Фавста» у вищі, неприступні для нього сфери, де лунають небесні хори і гімни прославляють любов – «її всесильний творчий дух»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 386); **силове́ по́ле матеріялі́зму** (*норм.* матеріалі́зму), *перен.* – сила дії ідей матеріалізму, простір, оточення, на які вони чинять вплив. *В цьому полоні політики Заходу і Сходу договорились майже до спільної мови, сповненої самохвальства і погроз. Альтернативою війні були… слова, зужиті і безсилі* ***в силовому полі матеріялізму*** [матеріалізму] (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 33). – У фізиці *силове поле* – це векторне поле у просторі, в кожній точці якого на пробне тіло діє певна, визначена за величиною та напрямом сила. У науковій фантастиці *силове поле* – якийсь невидимий бар’єр, основною функцією якого є захист деякої області або цілі від зовнішнього або внутрішнього проникнення; **ля́кмусовий** (*норм.* ла́кмусовий) **папіре́ць*,** *перен.* – засіб або спосіб, за допомогою якого можна

перевірити кого-, що-небудь. *Він* [твір Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»] *був своєрідним* ***лякмусовим папірцем*** (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 348). – У СУМ: хім. термін. – Праця І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написана у вересні–грудні 1965 р. у відповідь на репресії радянської влади проти української інтелігенції. Поширювалася у самвидаві, у лютому 1968 р. вийшла друком у видавництві місячника «Сучасність» (Мюнхен). В Україні вперше надрукована в журналі «Вітчизна» 1990 р., окремим виданням побачила світ 1991 р.;

й) іншомовні тексти або тексти, записані латинкою: **amicus Plato, sed magis amicia veritas** [лат. Платон мій друг, але істина дорожча] – про безкорисливе служіння високим ідеалам, що виключає бажання мати з цього практичну користь. *Ще в античності любили розмежовувати правду і приязнь, і всім відомий афоризм* ***«amicus Plato, sed magis amicia veritas»*** *(«Платон – друг, але істина дорожче»)* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2008), 443); **how do you do?** [англ. – як поживаєш?). Один із формальних способів привітання. *Відомо, що запитання «Як живеш?» сприймається майже як* ***«How do you do?»****, і тільки наївні звітують про своє життя* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 475.

Текстові ремінісценції (точні або модифіковані цитати інших текстів чи алюзії до них у складі пізніших текстів, а також асоціації) – це складники мовосвіту автора. Вони допомагають краще збагнути як семантику реєстрової одиниці, так і не випадковість її уживання. Існує п’ять основних видів ремінісценцій як засобів апеляції до прецедентних текстів: згадування, пряме цитування (дослівне відтворення тексту), квазіцитування (відтворення навмисно зміненого тексту), апеляція, або алюзія «натяк» (співвіднесення предмету спілкування з ситуацією або подією, описаною в певному тексті без зазначення цього тексту), продовження (створення самостійного літературного твору, дія якого розгортається в умовах, відомих з іншого твору):

а) згадування: *Містечко* ***Берестечко*** *обросло в історії легендами* [легендами] (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 37); **Би́тва під Берестéчком 1615 рóку** – переломний момент національно-визвольної війни 1648 – 1657 років. *Навколо великої* ***битви під Берестечком 1651 року*** *ятріє пам'ять і українців, і поляків. ..Ми збираємося на полі великої битви наших предків – проти величезної, вишколеної, по-европейському* [по-європейському] *озброєної, добре оснащеної артилерією, підпертої німецькими військами польської армії. Було це 339 років тому* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 37). – Берестéчко – містечко в Горохівському районі Рівненської області на Західній Україні;

б) пряме цитування. При прямому цитуванні, тобто дослівному відтворенні частини тексту або всього тексту в тому вигляді, в якому його вжито в тексті-попереднику, відсутнє посилання на джерело цитування: **би́тва за хліб,** *рад.* **1.** Направлення в село створених з робітників продовольчих загонів за хлібом. *Конфлікт між РПЦ, перейменованої на УПЦ, з УАПЦ – нині така сама гаряча точка, як* ***«Битва за хліб».*** *Бльок* [блок] *КПУ і УПЦ нині хоче вирішити цю битву банкрутів – нашими руками* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 71). **2.** Освоєння цілинних земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі і в Поволжі. – У продовольчій кризі, що почалася у 1915 році у зв'язку з першою світовою війною, хліб стає не тільки основним продуктом харчування, а й найважливішим засобом політики: капіталіст П. П. Рябушинський закликав «задушити революцію кістлявою рукою голоду». Програму виходу з продовольчої кризи і подальшої аграрної політики В. І. Ленін запропонував на першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів у травні 1917 р. Пор. також трудові подвиги радянського народу в освоєнні цілинних і перелогових земель. Особливий акцент у публіцистиці Є. Сверстюка зроблено на полярності настанов Євангельських текстів і реалій радянського способу життя, пор.: **блажéнні крóткі** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає сумирність, доброту, лагідність.

«Блаженні кроткі» *– сувора влада поверталась до них спиною, поблискуючи шкіряною курткою і мавзером* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із третьої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні кроткі (тихі, лагідні), бо землю вспадкують вони» (Мт. 5: 5); **блаже́нні ми́лостиві** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто терплячий, добрий, милосердний, відгукується на чужий біль, завжди готовий до прощення. ***«Блаженні милостиві»*** *– цього сантименту твердий більшовик не зносив: і не просіть, і не моліть – Москва сльозам не вірить. Вольові генії беззаконня і революційної законности не знали милосердя: воля – непохитна, сваволя – безмежна, неволя - абсолютна* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із п’ятої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мт. 5: 7); **блаже́нні миротво́рці** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто сприяє встановленню миру, усуває ворожнечу, сварки. ***«Блаженні миротворці»*** *– це перші «контра»: боротьба ж непримиренна…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із сьомої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть» (Мт. 5: 9); **блаже́нні спра́глі пра́вди** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає пристрасне, сильне прагнення пізнати істину. ***«Блаженні спраглі правди»*** *– до таких була презирлива посмішка: ваша правда минула, тепер наша правда…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів з четвертої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть (Мт. 5: 6»); **блаже́нні ті, що пла́чуть** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає глибокий жаль, зажуру за чим-небудь. ***«Блаженні ті, що плачуть»*** *– цьому протиставлялось торжество переможця: хай недобитки плачуть…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів з другої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені» (Мт. 5: 4); **блаже́нні убо́гі ду́хом** – той (ті), хто сподобився

пізнати благо, благодать Божу, хто щиро визнає і завжди переконаний, що його розум, мудрість і сила перед Богом нічого не варті. ***«Блаженні убогі духом»*** – *учить Христос. Саме слово «Блаженні» викликало саркастичну посмішку і зневагу до смиренности негордих духом* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із першої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царст во Небесне (Мт. 5: 23); **блаже́нні чи́сті се́рцем** – той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто щирий, відвертий, внутрішньо, духовно чистий. ***«Блаженні чисті серцем»*** – *це наперед приречені вівці* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із шостої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога» (Мт. 5: 8);

в) квазіцитування. Метою квазіцитування – свідомої трансформації тексту – є досягнення певного ефекту посилення: **Бровено́сець в потьо́мках,** *ірон.* Про Л. І. Брежнєва, який мав густі брови. *Брежнєва називали* ***«Бровеносець в потьомках»*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 322); *В добу* ***«Бровеносця в потьомках»*** *вони гарцювали своїми ногами під столом затишного кабінету в передчутті задоволення* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 307). – Жартівлива трансформація складеної назви «Броненосець “Потьомкін”» – алюзія на однойменний німий історичний художній фільм Сергія Ейзенштейна (1925), події якого розгортаються в червні 1905 року – у розпал першої російської революції; фільм про революцію і заклик до революції, покликаний запалити і розпалити світову пожежу, в якій згорить несправедливість капіталістичного соціального ладу; **із кня́зів у гря́зі,** *перен.* Скотитися з високого становища в суспільстві до жалюгідного існування. *Насправді ми проживаємо різні життя, часом такі несхожі, що навіть єдність особи не об’єднує їх в одне ціле. І ті метаморфози стосуються не тільки тих, про кого співали «кто был никем, тот станет всем». У ці ігри любив гратися вождь, підглядаючи, як мучаться його жертви. Котрий вождь? А хоча б Іван IV… Захопливе видовище: падіння* ***«із князів у грязі»!***

(Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 208). – Трансформований – перелицьований – фразеологізм *із грязі в князі* – вибравшись з бідності, жалюгідного існування досягти високого становища в суспільстві, багатства, успіхів.

г) апеляція (алюзія): **гра по́над го́лову драко́на,** *перен.* – дії і вчинки кого-небудь з намаганням перемогти безжального, небезпечного супротивника. ***Гра понад голову*** *того жорстокого, але глухуватого* ***дракона*** *потребувала незвичайної витримки, спокою і передовсім висоти, бо очі його звично шукали під ногами, що тут затоптувати…* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 499). – Алюзія на п'єсу-казку Є. Шварца «Дракон (1944) та поставлений за її мотивами кінофільм-притчу М. Захарова «Убити дракона», 1988 – жорстку критику тоталітаризму. В основі – казковий сюжет народів Південно-Східної Азії про дракона, якого неможливо перемогти, оскільки переможець щоразу сам перетворюється на дракона. Тільки юнак з чистими помислами здатен подолати чудовисько. Можливий також зв'язок з ім'ям першого законодавця Афінської республіки Драконом (VII ст. до н.е.), який встановив надзвичайно суворі закони («писані не чорнилом, а кров'ю» – Діомед), за якими карали смертю майже за всі злочини; **демокра́тія на свиня́чій фе́рмі,** *перен.* – поступовий перехід від ідей всезагальної рівності і побудови утопії до диктатури і тоталітаризму. *Ви ще досі не додумались у русифікованих українських містах і селах зняти дискримінаційний закон про 15 % доплату вчителям російської мови, ви ж, по суті, дотримуєтесь тієї* ***демократії,*** *які в Орвела встановлено* ***на свинячій фермі:*** *«всі рівні, але є рівніші»…* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 57). – Алюзія на сатиричну повість-притчу Джорджа Орвела «Скотоферма» про переродження революційних принципів і програм (англ. Animal Farm): усі тварини рівні, але деякі рівні більше, ніж інші (англ. All animals are equal, but some animals are more equal that others); **ме́ртвий дім,** *перен.* – слідчий ізолятор. *Нарешті мене привели до якоїсь канцелярії. ..Аж тоді я здогадався, що вони лише зараз узгоджують ордер на мій арешт! .. – То яке сьогодні число – 14 січня? –*

Чотирнадцяте, Євгене Олександровичу, старий Новий рік, - охоче відказав мені господар ***мертвого дому*** (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 227). – Алюзія на повість Ф. М. Достоєвського «Записки з мертвого дому», створеної автором під враженням від ув'язнення в Омському острозі в 1850 – 1854 рр., засланим туди у справі петрашевців. Пор. також на радянський фільм «Мертвий дім» або «Тюрма народів» (1930), який складається з деяких епізодів тюремного життя письменника; **імпе́рія блу́дних сині́в** – про СРСР, де в людини відбирали віру, почуття національної належності, історичну й культурну пам'ять і змушували блукати в пітьмі зневіри. *Більшовики організували тотальний експеримент – перетворення особи в слугу держави і відчуження особи від дому отця свого. Вони створили* ***імперію блудних синів,*** *які могли тільки потаємно мріяти про повернення в рідний дім* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 14). – Алюзія на євангельську «Притчу про блудного сина» – оповідь про сина, який покинув отчий дім і прогулявши увесь свій статок, повертається знову у свою сім'ю, падає на коліна перед батьком, який, виявивши доброту і милосердя, прощає недбайливого нащадка (Лк. 15). Під Домом Отця Є. Сверстюк розуміє Україну, рідний край, традиції українського народу. Блудні сини – ті, хто це все втратив;

ґ) продовження. Продовження як різновид текстової ремінісценції у творах Є. Сверстюка цілком оригінальне. Наприклад, дискусію з автором статті в «Літературній Україні» публіцист починає і завершує розмовою з легендарним козаком Мамаєм, яку майстерно вписано в контекст оповіді: *Вийшов у поле козак Мамай шукати долі й відстоювати правду перед навалою напівправд, а там нікого нема! ..Тоді чуття істини підказує Мамаєві, що десь тут має бути каміння, яке буває час збирати і час розкидати. Мовчить каміння. Лежить каміння незаймане: каміння ж важке... Тоді він кинувся слідами імітації і натрапив на давнє сіяння висівок і полови. Ага, значить тут діяв Ярослав Мельник („ЛУ», № 2 ц. р.)!* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 161); *І вийшов я в чисте поле, аж там сидить козак Мамай, співає*

своєї і позирає навколо. ..А ти ж що – проклав свою борозну в полі? – запитав Мамай (168).

Кількість і жанрова належність текстів, що слугують основою для текстових ремінісценцій, а також частота їх уживання є важливим показником для характеристики творчої особистості. Особливо це актуально для створеного Євгеном Сверстюком жанру сакрально-публіцистичної оповіді в ситуації, де упродовж тривалого часу апеляція до Біблії як до позитивного прецедентного тексту була неможлива. Автор пригадує, що навіть у тісному колі друзів за святковим столом він виголосив тост: «Щоб ми ніколи ні перед ким не схилились, тільки перед Сонцем», адже слово Бог тут прозвучало б у вакуумі: до нього не були готові». Тим часом багато біблійних виразів увійшли до загальнонародного словника і вже не пов'язуються з першоджерелом. Серед таких ідіоматичних виразів, засвідчених публіцистичними творами Є. Сверстюка, ***люди доброї волі*** – крилатий вислів в українській, російській та інших мовах, що сягає грец. ἐπὶ γῆς εἰσήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, лат.in terra pax hominibus bonae voluntatis, укр. Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля! – переклад І. Огієнка) – вираз з Євангелія від Луки (2: 14) на позначення сукупного найменування людей, які, підкоряючись Божій волі, керуються у своєму житті добрими, щирими і чистими намірами. Словники кваліфікують словосполучення як радянізм. Насправді фраза вживалася в Росії ще в XIX ст. Нова хвиля популярності в СРСР була пов'язана з уживанням цього вислову в тексті Стокгольмської відозви (1950 рік). За кордоном продовжує вживатися в суспільно-політичному контексті одночасної адресації до громадян однієї або багатьох країн. Словникова стаття з цим словосполученням має вигляд: **лю́ди до́брої во́лі.** Чесні, прямі люди, які щиро прагнуть до миру, до блага всіх народів. *У сучасній політичній фразеології дедалі частіше повторюються поняття – «спільний европейський* [європейський] *дім», «загальнолюдські цінності», «духовна спадщина». Раніше любили поняття* ***«люди доброї волі»,*** *бо наповнювали його радянським*

змістом: довірливі добрі простаки, готові боротися проти своїх урядів під нашими гаслами «мир і щастя», соціялізм [соціалізм]... (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 168).

Корпус національних прецедентних текстів є істотним елементом культурної грамотності. Він зазнає постійних змін: під впливом нової ідеології місце колишніх прецедентних текстів заступають нові. Ремінісценції до старих прецедентних текстів нерідко самі набувають статусу прецедентності і стають основою для нових ремінісценцій. Так вираз **за круглим столом** – на рівних правах, рівноправно (при перемовинах з приводу чого-небудь, при обговоренні чогось) сягає своїм корінням поетичних легенд англійського народу про реального короля бритів Артура, який в оточенні вишуканих лицарів бенкетував за величезним круглим столом: співтрапезники щоразу пересувалися на одне місце за годинниковою стрілкою, завдяки чому всі почувалися в рівних умовах. Ця фраза, вжита Євгеном Сверстюком без емоційного забарвлення: *Привид постійного стеження з боку КҐБ* [КДБ] *і повсюдного підслуховування не дав нам жадного* [жодного] *разу можливости просто всім зібратися разом з Некрасовим* ***«за круглим столом»*** *і поговорити про справи літературні і навколо літературні* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 312) – алюзія на роман Марка Твена «Янки при дворі короля Артура» (1889), де в сатиричній формі висвітлено давню історію Англії.

Отже, авторський зведений словник, наповнений лексемами-репрезентантами сучасних письменників, поетів, перекладачів, публіцистів стане у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного із них. Перспективним видається також поповнення зведеного словника-індексу «Український лексикон к. XVIII – п. XXI ст.» систематизованим реєстром авторського словника. А головне – національний мовний корпус буде поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів другої половини XX – початку

XXI ст., які вносять новий живильний струмінь в розбудову системи сучасної української мови. Нова лексикографічна праця стане важливим джерелом фіксації лексико-фразеологічного складу української літературної мови і забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови, а також послужить надійним підґрунтям для укладання активного словника лексичної основи української мови початку XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

Баган М. П. Заперечення як засіб трансформації прецедентних феноменів. *Українська мова*. 2014. № 4. С. 44–51.

Вокальчук Г. М. Авторські лексичні новотвори, мотивовані прецедентними феноменами, у поетичному словнику XX століття. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.* Т. XIVII. К., 2007. С. 148–160.

Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів XX століття [Текст]: монографія. Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Острог : НаУОА, 2008. 536 с.

Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 39–68.

Ільченко О. А. Інтертекстуальність і прецедентність в україномовних ЗМІ початку XXI ст. (на матеріалі метафоричних словосполучень). *Лінгвістичні дослідження*. 2013. Вип. 35. С. 155–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_lingv_2013_35_28.

Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности. *Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. Доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ.* М., 1986. С. 105–126.

Лазаренко С. В., Назаренко О. М. Типологія прецедентних феноменів сучасного українського публіцистичного тексту: соціокультурний вимір. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Том 31 (70). № 1. Ч. 1. С. 72–77.

Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX ст.: Автореф. дис. д-ра філол. наук. К., 2002. 36 с.

3.3. Граматична й стилістична характеристика слів та сполучень слів

Створення авторських словників – словників мови українських письменників – відбувається в кількох загальних напрямках – словопокажчики (або індекси), пояснювальні, частотні, конкорданси. Мета, ті завдання, що ставлять перед собою укладачі письменницьких словників, визначають формат словникових статей. Здебільшого граматичну й стилістичну інформацію в словниках подають із опертям на граматичну, функціональну, стилістичну характеристику, розроблену для тлумачних словників української мови. Доцільність використання такого ремаркування підтверджено в уже опублікованих письменницьких словниках, а також фразеологічних, синонімічних словниках та лексикографічних працях інших типів.

Словникові позначки вважають однією з головних метамовних категорій у лексикографії, адже вони виконують низку важливих функцій: указують на граматичну, стильову кваліфікацію одиниць, професійну сферу вживання, емоційно-експресивне забарвлення, частотність використання, час, коли одиниці вийшли або виходять із активного вжитку.

За допомогою граматичних позначок характеризують належність слів до певної частини мови, позначають особливості форми слова (словоформи), за допомогою стилістичних – позначають особливості слововживання.

Щодо граматичної інформації звичайно в словопокажчиках, індексах, частотних авторських словниках, конкордансах її не передбачено. В пояснювальному за жанром «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» слова супроводжено традиційними граматичними відомостями, уміщеними в академічних «Словнику української мови» в 11 т. (1970–1980), «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн. (2017), однотомному «Словнику української мови» за ред. В. В. Жайворонка (2012).

У СМТОУ автори послуговувалися такою граматичною характеристикою:

1) при відмінюваних іменниках подано закінчення родового відмінка однини, вказівку на чоловічий (*ч.*), жіночий (*ж.*) або середній (*с.*) рід, напр.: **агролісозна́вець,** -вця, *ч.*, **ви́збір,** -ору, *ч.*, **еталоні́ст,** -а, *ч.*, **журналі́ст-пінкозніма́ч,** ~а-~а́, *ч.*; **декультуриза́ція,** -ї, *ж.*, **забала́каність,** -ності *і* -ности, *ж.*, **за́круть,** -і, *ж.*, **ка́ра-мста,** ~и-мсти, *ж.*; **безслі́в'я,** -я, *с.*, **відсту́пництво-зра́дництво,** ~а-~а, *с.*, **інти́мно-лю́дське,** -ого, *с.*, **часове́,** -о́го, *с.*;

2) при іменниках спільного роду або з подвійним родом наведено обидві родові позначки, напр.: **дипі́,** *невідм., ч. і ж.*, **запобіга́йло,** -а, *ч. і ж.*, **зуби́сько,** -а, *ч. і с.*, **роззя́вко,** -а, *ч. і ж.*, **ями́кало,** -а, *ч. і ж*;

3) при іменниках, що зафіксовані у формі множини (зазначмо, що в авторських словниках укладачі нерідко наводять реєстрові одиниці саме в множині, так, як засвідчують джерела, у разі відсутності цих авторських одиниць у формі однини), наведено форму родового відмінка множини, вказівку на число *мн.* (множина), напр.: **авторозкру́тки,** -ток, *мн.*, **а́фини,** а́фин, *мн.*, **двомо́вники,** -ів, *мн.*, **євроці́нності,** -ей, *мн.*, **зу́стрічі-розлу́ки,** ~чей-~у́к, *мн.*, **і́зми,** -ів, *мн.*, **іна́кшості,** -ей, *мн.*, **маску́льт-упоря́дники,** -ів, *мн.*, **наднаціона́ли-всебайду́жники,** ~ів-~ів, *мн.*;

4) якщо іменники, уживані переважно в множині, мають форму однини, і це підтверджено ілюстраціями, то після реєстрового слова зазначено форму однини, напр.: **браткú,** -ів, *мн*. (*одн*. **браткó,** -á, *ч*.);

5) невідмінювані іменники марковано позначкою *невідм.* (невідмінюване) і вказівкою на родову приналежність, напр.: **егалітé,** *невідм., с.*, **лібертé,** *невідм., с.*, **фратерніте́**, *невідм., с.*;

6) при прикметниках та дієприкметниках подано закінчення форм жіночого та середнього роду однини, напр.: **агітмистéцький,** -а, -е, **вірнопі́данчий,** -а, -е, **запопуляризóваний,** -а, -е, **збільшовúчений,** -а, -е, **розкрýчений,** -а, -е, **світоблукáльницький,** -а, -е;

7) при дієсловах подано форми дієвідмінювання 1 і 2 особи однини, указівку на граматичну категорію виду – *недок.* (недоконаний), *док.* (доконаний), за умови наявності двох видових значень – *недок. і док*., напр.: **алярмувáти,** -ýю, -ýєш, *недок.*, **вифантазóвувати,** -ую, -уєш, *недок.*, **зувáжуватися,** -уюся, -уєшся, *недок.*; **напівзберегтúся,** -режýся, -режéшся, *док.,* **причмелúти, -лю́, -лиш,** *док.,* **супережúти,** -ивý, -ивéш, *док.*; **апологетизувáти,** -ýю, -ýєш, *недок. і док.*, **демістифікувáти**, -ýю, -ýєш, *недок. і док.*;

8) при безособовій предикативній формі на **-но,** яку зафіксовано як реєстрову одиницю, а також якщо таку форму подано в статтях при дієприкметниках, наведено позначку *пред*. (предикатив, предикативна форма), напр.: **випáлювано**, *пред.*, **понамі́шувано,** *пред.*, **технологізóвано,** *пред.*, **увіклáдено,** *пред.*, **чúнено,** *пред.*; *пред.* **одержáвлено** (у статті на дієприкметник **одержáвлений**).

У реєстрових словах частиномовну належність показано при прислівниках, займенниках, сполучниках, прийменниках і вигуках.

При прислівниках наведено позначку *присл.* як граматичний коментар, напр.: **вусібі́ч,** *присл.*, **міжнарóдно,** *присл.*, **наврúписто,** *присл.*, **незчужá,** *присл.*, **персоналізóвано,** *присл.*, **по-хуторя́нському,** *присл.*, **савонарóлівськи,**

присл. Подання у формулі як складника тлумачної частини (Присл. до ...) передбачено за тієї умови, якщо в реєстрі СМТОУ є твірний прикметник. Напр., зафіксовано як реєстрові одиниці прикметник **витво́рний** і похідний від нього прислівник **витво́рно,** прикметник **історіосо́фський** і похідний від нього прислівник **історіосо́фськи**.

Займенники супроводжено ремаркою *займ.* із зазначенням розряду, а також формою родового відмінка або закінченнями форм жіночого та середнього роду однини, напр.: **будлі-що́,** будлі-чого́, *займ. неознач.*, **нена́ш,** -а, -е, *займ. присв.*

Числівники позначено ремаркою *числ.*, напр.: **стосо́ткрот,** *числ.*, **парка́надцять,** *числ.*

Сполучники традиційно мають позначку *спол.*, напр.: **альбо́,** *спол.*, **же́би,** *спол.*, **позая́к,** *спол.*; **зарі́вно..., як і.,** *спол.*, вигуки – позначку *виг.*, напр.: **бовли́в,** *виг.*, **ню-ню́,** *виг.*, **шеле́сь-шеле́сь,** *виг.* Щодо прийменників у реєстрі СМТОУ їх незначна кількість. Це граматичні форми слів, лексикалізовані в значенні прийменника. Тому такі реєстрові мовні одиниці супроводжено ремаркою *у знач. прийм.* (у значенні прийменника) і назвою відмінка, напр.: **навсу́пір,** *у знач. прийм., з дав. відм.*, **наузкра́й,** *у знач. прийм., з род. відм.*

Маркерами граматичної інформації в структурі статті СМТОУ також є позначки *збірн.* (збірне), *вст. сл.* (вставне слово). Іменники із суфіксом збірності, крім позначки *збірн.*, супроводжено також флексією родового відмінка і вказівкою на родову належність, напр.: **бур'яни́ще,** -а, *с.*, *збірн.*, **дірома́ччя,** -я, *с.*, *збірн.*, **культурлю́мпенство,** -а, *с., збірн.*, **ластів'я́ччя,** -я, *с., збірн.*, **революціоне́рство,** -а, *с., збірн.*

Прикладами вставних слів і словосполучень є: **самозрозумі́ло,** *вст. сл.*; **кий біс**, *вст. сл.*, **на ла́ску Бо́жу,** *вст. сл.*

У СМТОУ також продемонстровано синтаксичні особливості функціонування в авторській мові залучених одиниць через керування – за допомогою позначок-питань непрямих відмінків *кого, що, кому, чим, про кого*

та ін., узагальнювальних питань *який, чий*, напр.: **вваля́ти** *кому*, **джиґону́ти** *чим*; **вито́плюватися в ти́глі** *чого*, **долучи́тися до кого́рти** *кого, чиєї, якої*, **пропеча́тати очи́ма** *кого, що*.

Щодо стилістичної інформації в письменницьких словниках, то її вносили в ті лексикографічні праці, у яких дослідники мови письменників передбачали тлумачення значення слів і різнотипних словосполучень. Як засвідчує дослідження стилістичної характеристики особливостей мови в авторських словниках, опублікованих у другій половині XX ст., вона здебільшого суголосна тим стилістичним позначкам, якими послуговувалися укладачі загальномовного одинадцятитомного словника. Так, у розділі «Обсяг і будова словника», вміщеному в I томі СУМ (СУМ I: IX–X), умовлено, що слова розмовного характеру супроводжувано позначкою *розм.*, поетичної мови – *поет.*, притаманні народній поетичній творчості – *нар.-поет.*, книжній писемній мові – *книжн.*, церковнослов'янські лексичні елементи – *ц.-с.*, діалектні слова – *діал*. До архаїчних слів – найменувань буття, духовного світу людини, трудової діяльності, понять, явищ, що побутували в давні часи, подано позначку *заст*. (застаріле) за умови, коли в тлумаченні значення слова була відсутня вказівка на історичний період та місце побутування. Слова термінологічного вжитку супроводжено значним спектром відповідних галузевих ремарок: *антр*. (антропологія), *архт*. (архітектура), *біох*. (біохімія), *бот*. (ботаніка), *ек*. (економіка), *мет*. (металургія), *міф*. (міфологія), *політ*. (політика), *фіз*. (фізика), *хім.* (хімія) тощо. Стосовно емоційно-експресивної характеристики нею маркували лексику за допомогою низки ремарок, але вже замість позначки *розм.*: *вульг.* (вульгарне слово), *жарт*. (жартівливе слово), *зневажл*. (зневажливе слово), *ірон*. (слово із забарвленням іронії, насмішки), *лайл*. (лайливе слово), *фам*. (фамільярне слово). Слова із забарвленням урочистості, піднесеності маркували позначкою *уроч.* З опертям на ремаркування в одинадцятитомному словнику подано позначки, напр., і в

академічному «Словнику синонімів української мови» в 2 т.: *дит., діал., жарт., заст., зневажл., ірон., книжн., лайл., пестл.,* низку галузевих ремарок.

Окремо варто сказати про стилістичну інформацію в праці «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том». Укладачі СУМД у ремаркуванні, ураховуючи досвід авторів СУМ, послуговувалися стилістичною характеристикою мовних одиниць, викладеною в праці О. О. Тараненка «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника» [Тараненко 1996]. Дослідник для стилістичної кваліфікації мовних одиниць у словнику запропонував маркувати: а) функціонально-стильову характеристику – за допомогою позначок *розм., книжн., офіц.* (офіційне слово), *офіц.-діл.* (офіційно-ділове), *поет., публіц.* (публіцистичне); термінологічну, професійну лексику, номенклатуру – ремарками *анат.* (анатомія), *біол.* (біологія), *лінгв.* (лінгвістика), *мат.* (математика), *мед.* (медицина), *техн.* (техніка) тощо, сферу уживання за соціально-професійним становищем, віком – ремарками *мисл.* (мисливство), *мор.* (морська справа), *риб.* (рибальство), *торг.* (торгівля), *дит.* (дитяче) та ін.; мовні одиниці на шкалі «високе – низьке», без додаткового емоційно-оцінного забарвлення – позначками *висок.* (високого стилю) і *зниж.* (зниженого стилю); належність мовних одиниць до певних різновидів загальнонародної мови – *діал.*, *зах. літ.* (західноукраїнське літературне), *прост.* (просторічне), *жарг.* (жаргонне; таку інформацію можна доповнювати назвою відповідного жаргону); б) часову характеристику – за допомогою позначок *заст., дещо заст.*; в) емоційно-експресивну та емоційно-оцінну характеристику – за допомогою позначок *глузл.* (глузливе), *груб.* (грубе), *експр.* (експресивне), *жарт.*, *зневажл., ірон.*, *лайл. несхв.* (несхвальне), *пестл.* (пестливе), *презирл.* (презирливе), *схв.* (схвальне), *фам.*; г) ортологічно-нормативну і частотну характеристику – за допомогою позначок *евфем.* (евфемізм, евфемістичне), *не реком.* (не рекомендується), *рідко, рідше* [там само: 110–139].

У реєстраційних словниках мови письменників, опублікованих у 50-ті роки XX століття, автори лексикографічних праць у передмовах спеціально

оговорювали неподання ремарок. Наприклад, В. С. Ващенко і П. О. Петрова у словнику «Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка» (1951) зазначали в пункті 7, що «ніяких пояснень до зареєстрованих слів (вияснення їх семантики, граматична та стилістична характеристика, коментарі нелінгвістичного характеру тощо) у покажчику не подається. Цим запобігається нав'язування якихось готових або суб'єктивних тлумачень слова. Деякі необхідні пояснення припускаються лише в окремих виняткових випадках, щоб не сплутати омонімних явищ, переносних значень тощо, як-от: *жаль* – імен., *жаль* – присл.» (Шевченкова лексика: 4). Подібне обґрунтування про недоцільність подання тієї чи тієї інформації вміщено і у вступі «Побудова покажчика слововживання» праці «Лексика "Енеїди" І. П. Котляревського. Покажчик слововживання» авторів В. С. Ващенка, Ф. П. Медведєва, П. О. Петрової (Лексика «Енеїди»: 4).

Прикметно, що в опублікованому 1961 р. у Вінніпезі словнику «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» автор Митрополит Іларіон [І. І. Огієнко] наголошує на стилістичній спрямованості праці, виносячи слово *стилістичний* у назву (про цей словник та інші словники мови Т. Г. Шевченка див. [Гриценко 2012: 40–69]). Автор широко вживає позначку *літ*. на позначення «літературної теперішньої форми» (з погляду автора і того часу), а також ремарки: *арх.* – архаїчне слово, «цебто стародавнє, тепер рідше вживане», *місц*. – місцеве слово чи місцева форма, «це частіше західньо-українські форми», *не* чи *ніколи* – невживані в літературній мові місцева форма чи місцеве слово, *рос*. – російське слово чи русизм, *ст. сл.* – старослов'янське слово, *ц. сл.* – церковнослов'янське слово, взагалі старе, *укр.* – сучасне українське слово (Граматично-стилістичний словник: 39–40). Наведімо приклади словникових статей, у яких мовні одиниці супроводжено стилістичною характеристикою: **Бага́ч,** багача́ми 527. Місц. богач; **Би́вий** фельдфебель 578. Ц. сл. бивий, цебто бувший; **Задріжа́ла** земля 242. Літ.

задрижати; **Залиця́тися.** Всі на мене залицялись 213. Літ. залицятися до кого; **Меч,** О. мечéм 554. 568. Ст. сл. мьчь; **Милосéрдний** 172. Див. **милосéрдий.** Місц. милосерний; **Милость** душу осінила 383. Літ. ми́лість, з ми́лости.

У словникових статтях автор часто послуговувався двома і більшою кількістю ремарок: **Бездиха́ний.** Простяглася трупом бездиха́ним 466. Рос. бездыха́нный, укр. мертвий, неживий (там само: 45); **Богобоязли́ве** слово 152. Рос. богобоязли́вий, укр. богобійний (там само: 49); **Віта́ти.** 1. Здоровити, привітати: І попросять тебе в хату і будуть віта́ти 410. [...] 2. Архаїчне: Тихо носитися, ширяти: Молюсь тобі, Боже милий, що дав мені віта́ть над ними (горами) 325 [...]. 3. Запрошувати: Музику наймає і нерівню титарівну у танець віта́є 370. Див. **привітати.** Арх. місц. витати. Ст. сл. витати – мешкати і здоровити. Була ст. сл. форма й вѣтати (там само: 63); **Власть** великая 478. Немає там вла́сти 164. Ц. сл. і рос. власть, літ. влада (там само: 64); **Восто́к** ц. сл. і рос., укр. схід. Мітла (комета) з восто́ку зійшла 541 (там само: 66); **Жити.** Тяжко сиротою жити 32. [...] Місц. жию, жиєш, жиє і т. ін., літ. живу, живеш, живе (там само: 90).

У 1964 р. побачив світ тлумачний «Словник мови Шевченка» у 2 т. (далі – СМШ). Його уклав колектив науковців Інституту мовознавства АН УРСР (нині – НАН України), відповідальним редактором був В. С. Ващенко, редактором першого тому – Т. К. Черторизька, редакторами другого тому – В. Г. Мариниченко і Л. О. Родніна. Реєстрові мовні одиниці супроводжено граматичною, семантичною, стилістичною характеристикою, відомостями щодо кількості вживань кожного слова та ін. (докладніше див. [Гриценко 2012: 47–51]). До списку умовних скорочень залучено позначки, зокрема: *бібл.* (біблійне), *вульг.* (вульгарне), *етн.* (етнографічне), *жарт.* (жартівливе), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне), *істор.* (історичне), *лайл.* (лайливе), *міфол.* (міфологічне), *нар.-поет.* (народно-поетичне), *пест.* (пестливе), *рел.* (релігійне), *слов'ян.* (слов'янізм), *у лайл. спол.* (у лайливому словосполученні), *уроч.* (урочисте), *фам.* (фамільярне), *фольк.* (фольклорне), *церк.* (церковне)

(СМШ: XIX–XX). Напр., функціонально-стильовими ремарками супроводжено слова й звороти, як-от: *слов'ян. – беззаконіє, бивий, благочестивий, весі*; *істор. – британський, волості*; *рел. – до христа держати*; *бібл. – Едем, едомляне, едомський*; *церк. – всеїдна, всеєдна*; *міфол. – ескулап, німфа*; *нар.-поет. – буй, буй-голова*; *етн. – веснянка*; *фольк. – талан-долю з воску виливати, пристріт виливати* (у статті на дієслово *виливати*). Емоційно-експресивні позначки застосовано до мовних одиниць, як-от: *уроч. – високочолий*; *жарт. – кепський, книга* (у значенні «про великий лист»), *молодик* (у значенні «недавно одружений чоловік»); *ірон. – вінценосний*; *зневажл. – недорослий*; *вульг. – віскривий, волоцюга, мордатий*; *лайл. – бестія, бісеня, гадючий*; *у лайл. спол. – біс (кат, чорти його, їх) батька зна (знають)*; *фам. – вдарить* (у значенні «вирушити в дорогу»). З метою подання різнобічної стилістичної кваліфікації тієї самої одиниці автори послуговували двома позначками. Так, ремарками *слов'ян.* і *уроч.* супроводжено слова: *возвістить, воспіти, воцаритися, возрадуватися, воздати, возвеличити, всевишній*, а *слов'ян.* і *ірон.* лексеми: *всевидящий, возопити, воспівать*.

На загал у словниках, опублікованих в Україні у другій половині XX ст. і перших десятиліттях XXI ст., спостерігаємо і велику кількість стилістичних позначок, і мінімальну, як уже зазначено вище, залежно від мети й завдань. Напр., З. Терлак уклав «Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів'яле листя”» (2010) (далі – СМФЗЛ) і «Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Мій Ізмарагд”» у двох частинах (2016) (далі – СМФМІ). Обидві праці є повними за внесенням до реєстру всіх українських слів, ужитих у збірках. Як зазначив автор, при окремих лексемах подано особливості їх емоційно-експресивного забарвлення: *пестл*(иве), *зменш.-пестл.* (зменшено-пестливе), *нар.-поет.* (народно-поетичне), *ірон*(ічне) (СМФЗЛ: 14; СМФМІ: 8). У СМФЗЛ позначками супроводжено, наприклад, такі лексеми: *пестл. – відмалечку, дівчатоньки, зіронька, личко, панцьо, простенький, ріднесенький, серденько, швиденько*; *зменш.-пестл. – листочок, стебелиночка, стежечка*; *нар.-поет. –*

сиротина, що (частка), *ірон. – голубчик, добро* (у значенні «щось погане, нечисте»). Слово *душенька* марковане як *пестл.* і *ірон.*, *личенько* марковане як *нар.-поет.* і *пестл.* У пізніше опублікованому СМФМІ до цих додано ще й інші стилістичні позначки, напр.: *вульг. – жерти*; *жарг. – приятель* (у значенні «конокрад»); *зменш.-пестл. – дитя, дівча, донечка, поточок, пруток, пташечка, русначок*; *зневажл. – безмізкий, драбуга, зграя* (у значенні «про людей, об'єднаних спільними інтересами»), *підлий* (у значенні іменника), *розпапляти, собака* (у значенні «про злу, жорстоку, недоброзичливу людину»); *ірон. – возвістити, герой, гостити, дитинний, побратим* (у значенні «друг, спільник у чому-небудь»), *побратимство* (у значенні «дружба»), *порядок*; *нар.-поет. – жона, трута-зіля*; *пестл. – водиця, доня, неня, сонічко, старенький, татуньо, холодочок, швиденько*; *розм. – дівка*; *церк.-слов. – воззвати*.

У «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3 т. (1978–1980) (далі – СМТК), укладеного колективом викладачів Харківського державного університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), відповідальним редактором якого був М. А. Жовтобрюх, редактором томів Л. В. Венєвцева, розроблено дуже докладну систему позначок. До СМТК залучено всі мовні одиниці з шеститомного видання творів Г. Квітки-Основ'яненка (1956–1957), окремих творів, опублікованих в інших виданнях, архівних матеріалів. Функціонально-стильову характеристику маркували за допомогою позначок: *фкл.* – для фольклорних слів і висловів (напр., *височенький, вкрасти, ворон, горбатенький, красивий, красний, курносий, лапка, листочок*), *стил. ст. кн.* – для слів, стилізованих під старокнижну мову (напр., *велій, воздиханиє, враждати, немощ, нрав*), *канц.* – для канцеляризмів (напр., *возтребовать, восьмидушний, лепорт, незвісність, обиск, одчот*), *мдф.* – для одиниць, модифікованих під російські (напр., *видіти, вистроїти, воровство, громадний, карабель, когда*), *обряд.* – для обрядової лексики (напр., *ловець, окрутити, перев'язати*), *церк.* – для церковної лексики (напр., *відсвятити, корогва, отець* (у значенні «титул служителів культу»), *панотець*

(у значенні «священник, піп»)), *церксл.* – для церковнослов'янізмів (напр., *гласити*), *книжн.* – для слів, належних до книжного стилю (напр., *защита, влага, мудрость, оний*), *дит.* – для слів, належних до дитячої мови (напр., *ляля, льолечка, льоля*), *просторічн.* – для просторічних одиниць (напр., *луп, маракувати, повіятись, поченчиковати, поченчековати*). Крім того, у структурі статей могли спеціально вказувати на вживання реєстрових одиниць у певних контекстах. У статті на іменник *листя* після тлумачення наведено ремарку *у пісн.* (у пісні) і відповідний пісенний контекст. Такою самою позначкою супроводжено фразеологізм *сльози лити* з відповідною ілюстрацією у статті на дієслово *лити*, фразеологізм *слізоньками облити* – у статті на дієслово *облити*, фразеологізм *махнути рукою (ручечкою, руками)* – у статті на дієслово *махнути.* У статті на іменник *ліс* використано ремарку *у гумористичн. к.* (у гумористичному контексті) з відповідною цитатою. У статтях на дієслово *воскреснути*, на іменник *волос* після фрази *і волос не впаде* застосовано ремарку *у реліг. к.* (у релігійному контексті). Також позначку *в обряд. к.* (в обрядовому контексті) наведено в статтях на слова *восковий, гречe, клопотати, князь, куниця, куштувати.*

Для показу експресивного забарвлення мовних одиниць автори СМТК послуговувалися ремарками, зокрема: *вульг.* (напр., *вилупити очі* (у статті на дієслово *вилупити*), *лупач, мандрьоха, морда, мордатий, нарізатися*), *гумористичн.* (напр., *історгнути, оплутати*), *жарт.* (напр., *луччий, облизень, оказия*), *згруб.* (напр., *злапати, патли обірвати* (у статті на дієслово *обірвати*), *обрепатись*), *зм.-пестл.* (напр., *латочка, клубочок, книжечка, копичка*), *зневажл.* (напр., *очі вивалити* (у статті на дієслово *вивалити*), *дармоїд, купчик, ляскуха, мазати* (у значенні «невміло, погано малювати»), *писачка*), *ірон.* (напр., *козак* (у значенні «герой, молодець»), *личко, ліпити* (у значенні «збирати, зліплювати докупи»), *мандрувати*), *лайл.* (напр., *дідко, вража (гаспидська) личина* (у статті на слово личина), *мандрований цуцик* (у статті на слово *мандрований*), *песький*), *осудл.* (напр., *мандрувати, мандровати, мода,*

молитися, одуріти), *пестл.* (напр., *коротенький, котусь, купоньки, літечко, манесенький, овесець, одрадонька, масличко*), *уроч.* (напр., *кончитися* (у значенні «померти»), *муж*), *фам.* (напр., *відчалити, голубчик, дзуски, копійчина, лахва*).

Про докладність стилістичного опрацювання (варто згадати й поглиблене граматичне опрацювання) мовних одиниць у СМТК, пильну увагу авторів до кожного контексту вживання того самого слова свідчить застосування в одній статті двох і більше ремарок. Так, у статті на реєстровий іменник *мати* подано ремарки *у пісн., в обряд. к.*; словосполучення *Мати Божа (Пречиста)* супроводжено позначкою *церк.*, *врагова (урагова, вража) його (їх) мати зна – лайл*. У статті на слово *глас* наведено ремарки *церксл, уроч., ірон.*, у статті на дієслово *глаголати – стил. ст. кн., ірон*.

У «Словнику поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори», який теж є тлумачним словником, як і вище названі словники, укладач Л. В. Оліфіренко, крім традиційних стилістичних позначок (*розм., поет., зневажл., ірон., фам., уроч., нар.-поет., фольк., церк., заст., іст., діал.*), широко послуговувалася ремаркою *інд.-авт.* (індивідуально-авторське) для маркування авторських новотворів (СПМС: 5–6). Прикладами можуть слугувати статті на реєстрові слова *виснений, високогорлий, втеки*: **ви́снений,** -а, -е, *інд.-авт*. Одержаний внаслідок сну, уві сні. *...оця утеча в самоповертання – / це ніби виснений в дитинстві сон...*; **високого́рлий,** а, -е, *інд.-авт*. Похідне від **висо́кий** і **го́рло**. Летить крилатолезо/ на утлу синь, високогорлі сосни/ і на пропащу голову мою; **вте́ки**, *мн., інд.-авт.* Похідне від **вте́ча**. *Коли докучили ці втеки – / в лет, до вогненної пащеки./ Як він ощирився, стозмій!* (СПМС: 16, 22).

У СМТОУ передбачено маркування функціонально-стильових, емоційно-експресивних, часових особливостей, частоти вживання слів і стійких сполучень слів, ураховуючи досвід подання системи ремарок у загальномовних тлумачних словниках, в опублікованих словниках мови письменників. Мовні

одиниці з функціонально-стильовою співвіднесеністю позначено ремарками, як-от:

1) *розм.*, напр.: **емігра́нтщина,** -и, *ж., розм.* Перебування в еміграції, за межами своєї Батьківщини. *Від самого початку, з першого числа, і потім майже в кожному числі* [газети «Українські Вісті»] *протягом років і десятиліть був куточок гумору – ..друковано фейлетони й сатири, об'єктом яких були переважно явища радянського життя й пропаганди.., але також і феномени* ***емігрантщини*** (І. Дзюба, На трьох континентах, І, 2013, 150); **рукомеслува́ти,** -у́ю, -у́єш, *недок., розм*. Бути ремісником, рукомесником, жити з ремесла; ремісникувати, рукомеснити. *На Полтаву налягають вороги, а «немрущий дід» Галерник.. не хоче ховатися за стіни фортеці, із цілковитою зневагою до смерті й ворогів живе як собі жив неподалік од міста..,* ***рукомеслує*** *й далі, і димок з його хати у балці – як поетичний образ невмирущості, невикорінимості залюбленого в працю українського люду…* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 47–48); **тусі́вковий,** -а, -е, *розм*. Стос. тусівки. *Час – невблаганний творець і перетворювач! І Сергій Жадан, поет великої міри, нині навряд чи потребує рецидивів колишньої* ***тусівкової*** *нерозбірливості* (І. Дзюба, Чорний романтик Сергій Жадан, 2017, 76); **ушни́пливо,** *присл., розм.* Не шкодуючи очей, ретельно, прискіпливо. *Це наші славні коректорки Оля Василенко і Світлана Лисенко, які так* ***ушнипливо*** *вичитували тексти, що жодна граматична помилка не мала шансів проскочити на сторінки журналу* [«Вітчизна»] (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 489);

2) *книжн*., напр.: **велезмісто́вний,** -а, -е, *книжн*. Сповнений надзвичайно глибокого внутрішнього змісту. *Воно* [п’ятитомове видання праць О. І. Білецького] *спромоглося й повинне далі відіграти значну роль у плідному причащанні, зокрема літературної молоді, до принадного і благородного, до* ***велезмістовного*** *і надихаючого світу знань та розсудів Олександра Івановича Білецького* (І. Дзюба, З криниці літ, ІІ, 2001 (1967), 523); **гумано́їди**, -ів, *мн.,*

книжн. Людиноподібні розумні істоти, яким зазвичай присвячують літературу з уфології та криптозоології. *Тим, хто сподівається знайти в космосі життя, подібне до земного, «родичів» людини,* ***«гуманоїдів»*** *тощо: на шаховій дошці 64 клітини, 32 фігури – і ніколи за три тисячі років не повторилася жодна з мільйонів зіграних партій! І не повториться. А ви хочете, щоб повторилися комбінації мільярдів мільярдів елементів життя…* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 245); **позиціонува́ти,** -у́ю, -у́єш, *недок., книжн.* Характеризувати себе, визначати своє становище з якого-небудь боку, демонструвати які-небудь принципи, погляди. *Журнал* [«Листи до приятелів»] ***позиціонував*** *себе як орган незалежної думки, ..як трибуну толерантного обговорення болючих питань українського життя, вільного обміну поглядами, коректної полеміки* (І. Дзюба, На трьох континентах, І, 2013 (2010), 180); **могу́тні: могу́тні сві́ту цього́**, *книжн.* Найвпливовіші, найсильніші особи, що посідають високе суспільне становище і мають владу над багатьма. *Протягом усіх повоєнних десятиліть (а перших особливо) разючим було нерозуміння української проблеми з боку західних держав. Нерозуміння? Ні, уточнює Роман Рахманний у статті «На зовнішньому відтинку» (1947).* ***«Могутні світу цього»*** *знають українську проблему, але їм вигідніше вдавати, що її не існує* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (1997), 760–761);

3) *поет*., напр.: **жо́вто-медо́во**, *присл., поет*. Золотистого кольору, з солодким відтінком живиці. *До вечора похмуре Климкове житло проясніло, нагрілося, а тирса* ***жовто-медово*** *запахла сосною* (Гр. Тютюнник, Климко, 1986, 199);

4) *нар.-поет.*, напр.: **щиросрі́бний,** -а, -е, *нар.-поет.* Зі справжнього срібла; такий, як справжнє срібло. *Нашому шукай-біді* [Дон Кіхотові] *..зразу й примарилось, що се не корчма, а пишний замок о чотирьох вежах та шпилях* ***щиросрібних*** (М. Сервантес, Дон Кіхот, пер. М. Лукаш, 1995, 29);

5) *публіц*., напр.: **со́коли: ста́лінські со́коли,** *публіц.* Льотчики колишнього Радянського Союзу в 30-х рр. XX ст. *Назва* [«Авіахем» С. Жадана]

викликає в пам'яті ентузіазм підкорювачів неба – ***сталінських соколів*** *– і масові свята на авіапарадах* (І. Дзюба, Чорний романтик Сергій Жадан, 2017, 19);

6) *фольк.*, напр.: **потерча́чий,** -а, -е, *фольк*. Такий, як у потерчати, дитини, що померла нехрещеною або чужої дитини, приблуди. *По всіх спустілих приміщеннях сталої отвором в'язниці розлягається зовсім інший, квильний і безпорадний,* ***потерчачий*** *якийсь, голос* (О. Забужко, Польові дослідження з українського сексу, 2003 (1996), 22);

7) *дит.*, напр.: **мокроті́ти,** -очу́, -оти́ш, *недок., дит*. Падати, йти (про дощ); дощити, капотіти. *Син прислухався до ночі за вікнами і сказав: «Надворі, мабуть, дощ, бо щось* ***мокротить****»* (Гр. Тютюнник, Бути письменником, 2011, 329);

8) *цсл.*, напр.: **возговори́ти,** -рю́, -ри́ш, *док., цсл.* Заговорити. *Можна собі уявити: коли б якимось дивом на вулицях Києва, чи Дніпропетровська, чи, не дай Бог, Харкова 20 відсотків люду одного дня та* ***возговорили*** *по-українському, то наступного ж дня отверзлись би замуровані українські вуста в усіх 70-ти чи й 90-та відсотків* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 743); **сугу́бо: сугу́бо і тригу́бо,** *цсл.* Удвічі й утричі. *Та виявляється, що колишнє «гожение»* [рос. догоджання] *вже зовсім недостатнє: тепер треба «годить»* [догоджати] ***сугубо і тригубо,*** *«от всего сердца»* [рос. з цілого серця] (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 533).

До СМТОУ залучено низку лексичних елементів та словосполучень, належних до сакрального стилю української мови. Зважаючи на те, що на підставі досліджень сакральних текстів виокремлюють кілька лексико-семантичних груп на позначення мовних одиниць, пов'язаних з релігійним культом, церковними ритуалами, назвами божественних істот, назвами реалій потойбічного світу тощо, у СМТОУ такі елементи супроводжено декількома позначками: *бібл.* (бібліїзм) (напр., **анти́христ, Ягня́; де́сять за́повідей**

Госпо́дніх, Провідна́ Зоря́), *рел.* (релігія) (напр., **віровче́ння**), *церк.* (церковне) (напр., **веле́бний, кровоте́чи́ва, посповіда́тися, приснодіво́чная; Пречи́ста Ма́тір**).

Низку галузевих ремарок у СМТОУ застосовано, щоб конкретизувати сферу вживання тієї чи тієї мовної одиниці, звернути увагу на використання діячами літератури певної професійної лексики. Це зреалізовано за допомогою позначок, як-от: *анат.* (анатомія – **міжребе́р'я, тести́кули; о́чна я́мина**), *бот.* (ботаніка – **подоро́жничок, си́ньо-зеле́ні, чорно́кле́нок**), *екол.* (екологія – **екологі́чна кри́за**), *екон.* (економіка – **знеці́нення заоща́джень**), *інформ.* (інформатика – **геште́ґ**), *карт.* (картярство – **вістува́ти**), *кіно* (кінематографія – **акто́р пе́ршого пла́ну, кінодокументалі́ст**), *літ.* (література, літературознавство – **вірш-плач**), *мед.* (медицина – **мікроінсу́льт**), *політ.* (політика – **класокра́тія**), *соц.-екон.* (соціальна економіка – **я́вне безробі́ття**), *техн.* (техніка – **блоче́к, верста́тик, верстаче́к, шківе́ць**), *фіз.* (фізика – **інфразвукови́й; сере́дні хви́лі**), *філос.* (філософія – **езотери́чний, кіне́ць істо́рії**), *юр.* (юриспруденція – **неправосу́дний**) та ін.

Для унаочнення потреби використання галузевих ремарок доцільно навести й контексти з маркованими мовними одиницями:

військ. (військова справа), напр.: **сорокап'я́тка,** -и, *ж., розм., заст., військ.* Сорокап'ятиміліметрова протитанкова гармата зразка 1937 р. – *То, якщо навіть ви притягнете сорокап'ятку й заряджену поставите напроти дверей, я все одно звідси не піду* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 680); **спочи́нь,** *виг., військ.* Команда в УПА і в деяких інших воєнізованих організаціях на кшталт «Пласту», яка дозволяє рухатися або міняти положення тіла, не виходячи з лави. *Геть усе в ньому* [Адріянові], *одним поривом: ..і те, як стояв, по-хазяйському виставивши ногу вперед, – а добре ж стояв, холера, не мож* [можна] *було ним не замилуватися: хоч і по команді «**Спочинь**!», як і всі вони, але цілий із себе стятий, бачний, як має бути* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 496);

іст. (історія), напр.: **розкоза́чення,** -я, *с., іст.* Суспільно-політичне явище, пов’язане з позбавленням права козаків на їхню самоназву, зменшенням кількості козацьких реєстрів, згодом ліквідацією реєстрового козацтва як окремої верстви населення. *Самоназва «козаки» була досить авторитетною протягом XVII та на початку XVIII ст. ..Але вона, по-перше, не охоплювала всього етносу; по-друге, втратила свою значеннєву відповідність після того, як російський царизм (в особі Катерини II) здійснив* ***розкозачення*** *і закріпачення переважної частини цієї козацької людності* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (2001), 126);

лінгв. (лінгвістика), напр.: **звукомо́вний,** -а, -е, *лінгв.* Пов'язаний із використанням слів на позначення звуків. *Але поетична транскрипція цього чуттєвого змісту душі і душевних актів – не єдиний засіб психологічного розкриття і психологічних характеристик у С. Параджанова. Сюди можна було б додати і привнесену вже авторську інтерпретувальну метафорику, і* ***звукомовні*** *засоби створення настроїв, еквівалентних внутрішньому стану, і мімічну виразність* (І. Дзюба, З криниці літ, II, 2001 (1970), 772);

мист. (мистецтво, мистецтвознавство), напр.:**прерафаелі́тизм,** -у, *ч., мист.* Напрямок у поезії й живописі в англійській культурі другої половини XIX ст., що ґрунтувався на мистецтві раннього Відродження – до Рафаеля. *Коли заперечують можливість конструктивного впливу критики на мистецтво, можна згадати Джона Рьоскіна, чиї праці поклали початок* ***прерафаелітизмові*** (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 196–197);

муз. (музика), напр.: **атона́льний*,** -а, -е, *муз.* Написаний без тональної організації звуків; позбавлений ладових зв'язків, тональних відношень. *Тим більше що й зустрічають вони* [фанати футболу, року й пива] *скрізь таких самих, як вони: яке їхало, таке й здибало. Варшава, Прага, Відень, Грац, Мюнхен, Берлін і т. д. – все це одне й те саме: скрізь пивні бари й водяра.., а на джаз-концертах чи вечорах* ***атональної*** *музики та на міжнародних наукових*

конференціях тощо – ще й «натовп макроекономістів і богословів» (І. Дзюба, Чорний романтик Сергій Жадан, 2017, 30–31);

психол. (психологія), напр.: **неконфо́рмний,** -а, -е, *психол.* Якому не властивий конформізм, здатність пристосовуватися до оточення, життєвих обставин; непристосований, безпорадний. *Од світу ні в яке вікно не вистрибнеш. А надто од світу абсурду, який обступає оповідача –* ***неконформного*** *інтелігента, кандидата в самашедші* (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 71);

соціол. (соціологія), напр.: **масовіза́ція,** -ї, *ж., соціол.* Процес утворення масового суспільства, пов'яз. зі становленням індустріалізації, урбанізації, масових комунікацій, розвитком стандартизованих індивідуумів з усередненим рівнем свідомості, поведінки, витісненням культурної, елітарної основи. *У науці, в мистецтві дедалі більше говорять про космізм, космічне начало в нашому бутті – їх актуалізацію… А людина, окрема людина, і маса дедалі більше втрачають усяке відчуття космосу.* ***Масовізація*** *життя є втрата відчуття космосу, космічне відчуття – одиничне* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 252).

Мовні одиниці, що належать до різновидів загальнонародної мови і їх не вважають елементами, відповідними нормам сучасної української літературної мови, схарактеризовано за допомогою позначок:

діал., напр.: **шацу́нок,** -нку, *ч., діал.* Повага, шана. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений* ***шацунку.*** *– Володарю й Управнику Руси-України* (Ю. Андрухович, Московіада, 1997 (1993), 118);

прост., напр.: **бре,** *прост.* Брехати. *Заходжу в книгарню «Наукова думка». Хтось стоїть коло полички, де моя книжка, не то тримає, не то поклав. Бачу: Григорій К. І він мене побачив, спершу на мить збентежився, а потім зрадів… «Дивлюся – твоя книжка… А я її вже маю» (Ой* ***бре!*** *– треба було б йому подарувати, підписати)* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 286);

жарг., напр.: **крутя́ги,** -тя́г, *мн., жарг.* Ділові люди, які публічно демонструють свою силу, багатство, вигідні, впливові зв'язки. *Ох уже ці «новые украинцы», **крутяги,** що на ходу перескочили із комсомольської бойової тачанки у мирні буржуазні «мерседеси»!* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (1997), 599); **продви́нуті,** -их, *мн., жарг., зневажл.* Ті, хто добре орієнтуючись у нових реаліях життя, не мають належного рівня культури, поваги до традицій, беззастережно відкидають усе старе. *Я* [І. Дзюба] *не люблю цього новообивательського слівця: «совок», яким шикують претензійні напівінтелігенти і різного роду **«продвинуті».** Слідом за Борисом Чичібабіним міг би сказати, що, живши в тому радянському суспільстві, бачив більше або, принаймні, не менше розумних, культурних і порядних людей, ніж у нинішньому* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 679); **стьоб,** -у, *ч., жарг.* Жарт провокативного характеру, з елементами іронії, сарказму, агресії, з настановою на епатаж. *Звичайно, не варто сприймати надто буквально, надто на віру все те, що читаємо під прізвищем Сергія Жадана, бо це може бути і один із його драйвів чи **стьобів,** і одна з його масок, і одна з його ролей, і один із його апокрифів* (І. Дзюба, Чорний романтик Сергій Жадан, 2017, 40); **ту́бік,** -а, *ч., жарг.* Хворий на туберкульоз, сухоти; туберкульозник, сухітник. *В розмову встряє Аркадій Абрамович. Це дуже колоритна особистість серед алупкинських **тубіків**. Він – колишній лікар, який сам захворів на туберкульоз із усілякими ускладненнями* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 218).

У ремаркуванні СМТОУ застосовано позначку *рос.* (російське слово). Як відомо росіянізми в українській мові – це слова й звороти, запозичені з російської мови, а також слова й звороти, утворені за зразком російських слів і висловів. Зазвичай у словниках, передусім іншомовних слів, наводять етимологію українських реєстрових слів, назви тих мов, з яких українська мова запозичила ті чи ті одиниці. У СМТОУ ця позначка не лише маркує слова, що прийшли з російської мови (у таких випадках вона виконує функцію і

стильового коментаря, і як пояснення вона міститься у квадратних дужках), а й насамперед вказує на експресивний характер таких одиниць, надаючи їм негативної емоційної оцінки. Див., напр.:

емгебі́стський, -а, -е, *рос.* Пов'яз. з емгебістами – співробітниками Міністерства державної безпеки (Министерства государственной безопасности) колишнього Радянського Союзу. *Національний тип ніде не є величиною стабільною. Нинішній грек – це не грек Еллади, француз – не француз часів Наполеона.. І нинішній галичанин у масі своїй – не той, що останню копійку віддавав на підтримку читальні, і не той, що роками висиджував у сирому бункері, оминаючи* ***емгебістські*** *пастки* (І. Дзюба, На трьох континентах, І, 2013,178); **розкула́чка**, -и, *ж., рос., прост*. Розкуркулення. *Отже, як я вже згадував, у нього* [діда Івана Карповича Дзюби] *відібрали вітряк і пасіку (**«розкулачка»**, як він казав з епічним спокоєм), але не виселили з Миколаївки, бо ні землі, ні найманої робочої сили не мав, управлявся сам* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 376).

Для часової характеристики застосовано традиційну позначку *заст.*, напр.: **востокра́т,** *присл., заст., розм.* У сто разів. *Саме вони* [Шевченко і Петефі] *сконденсували в собі ці розрізнені елементи історичного буття народу, вияви його живої душі,* ***востократ*** *намножили їхню потугу і прометеївським вогнем написали вогненні скрижалі своїм народам, творячи справді біблійні дива* (І. Дзюба, З криниці літ, ІІ, 2001 (1964), 19).

Нововведенням у СМТОУ є послуговування позначкою *рад*. (радянське), що відображає застосування мовної одиниці переважно в радянський період, напр.: **агітпро́півський,** -а, -е, *рад*. Який стосується агітпропу, виконаний, здійснений у дусі агітаційно-пропагандистського мистецтва. *Сон: ніби бреде він у колоні, яку ведуть до пекла… Дорогою наздоганяє вісник з грамотою: його повертають до раю – розібратися! Чим не відгук на теми «морального кодексу» і* ***агітпропівських*** *плакатів: «Их мы не пустим в коммунизм»?!* [Їх ми

не пустимо в комунізм] (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 235).

Стилістику мовних одиниць на шкалі «високе – низьке» схарактеризовано за допомогою позначок *висок.* і *зниж.*, напр.:

óсяги, -ів, *мн., висок.* Досягнення в духовно-культурному житті; здобутки, успіхи. *Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його* ***осягів*** *у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (2001), 145–146);

мурашúність, -ності *і* -ности, *ж., перен., зниж.* Бурхливе, неспинне, прогресивне збільшення кількості населення; розмноження, як у мурах. *А фактично людина вже настільки загрожує не тільки гармонії природи, а й самому її існуванню, що в недалекому майбутньому природа.. включить якісь запасні механізми самозахисту і знищить людину або поставить її на місце (..самовиродження через безконтрольний технологічний «прогрес», що заперечуватиме сутність людини, або безконтрольне намноження аж до* ***мурашиності,*** *що зробить людську особистість непомітною, а цінність життя зведе до нуля…)* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 294).

Емоційно-експресивну та оцінну (позитивну й негативну) характеристику позначено за допомогою традиційних ремарок:

груб., напр.: **пикáнь**, -я́, *ч., груб.* Чоловік з великим, круглим обличчям; пикатий, широколиций, повновидий чоловік, хлопець. *Він іде в куток м'ясницької, де навколо повнощоких і товстоплечих рубщиків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось* ***пиканя*** *у білому фартусі поверх куфайки* [фуфайки]*, щось шепочучи йому на вухо, підморгуючи та ляскаючи себе долонею по кишені, під якою гуде протез* (Гр. Тютюнник,

Батьківські пороги, 1972, 14); **хоті́ти: в гробу́ хоті́ла (хоті́в, хоті́ло) ба́чити** *кого, що, груб.* Хтось абсолютно байдужий до кого-, чого-небудь. *Бабисько жадібно купало свою порожню старість у відблисках їхніх тодішніх зусиль – і в гробу хотіло бачити всіх, виморених по мордовських таборах, друзів своєї легендарної молодости* (Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 48);

експр., напр.: **сталіно́ма́нія,** -ї, *ж., експр.* Хвороблива пристрасть, сильний потяг до особи Й. В. Сталіна; надзвичайне захоплення ним як колишнім політичним лідером, керівником Радянського Союзу, пропаганда його політичних, ідеологічних, життєвих принципів. *Завжди (або ще дуже довго) будуть люди, які хочуть «Сталіна». І ця «низова» (хоч і підсичувана спадкоємцями КПРФ та російськими націоналістами)* ***сталіноманія*** *– явище небезпечніше, ніж спроби російських влад «реабілітувати» Сталіна* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 735); **шевченкома́нія**, -ї, *ж., експр.* Пристрасть, надзвичайне захоплення творчістю Т. Шевченка. *Ми помиляємося, коли думаємо, що в Україні всі Шевченкові сучасники захоплювалися його поезією. Була і опозиція* ***«шевченкоманії»*** (І. Дзюба, Спогади і роздуми.., 2008, 229);

жарт., напр.: **тричле́нство,** -а, *с., перен., жарт.* Єдність трьох реалій, явищ тощо. *Ця популярна рубрика* [«Дім. Сад. Город»] *українського радіо викликає у мене не так практичний інтерес, як сентиментальні спогади з дитинства. Саме у такій магічній зв'язці, у сакраментальному* ***тричленстві:*** *Дім. Сад. Город. Поокремо вони б не сприймалися* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 46–47); **килимо́к: викликáти на «килимо́к»,** *жарт.* Кликати підлеглого працівника до кабінету керівника для прикрої розмови, догани, нагінки. *Отож почали виникати такі «нештатні» ситуації:* ***викликають*** *Давида Демидовича до ЦК* ***на «килимок»*** *за якусь публікацію (переважно по відділу критики), а він її тільки тепер прочитав, коли скандал учинився* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 488);

зневажл., напр.: **бандоотама́нчики**, -ів, *мн., зневажл*. Ватажки, які лише позірно відстоюють чиї-небудь інтереси; недолугі лідери, які не відповідають своєму призначенню. *Нездатні до конструктивної праці, до позитивного самоствердження – «самостверджуються»* [гіперпатріоти], *обливаючи брудом усіх наліво й направо… Націосадизм і націомазохізм… «Інтелектуальні»* ***бандоотаманчики****…* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 313); **позанаціона́льно-всеміща́нський**, -а, -е, *перен., зневажл.* Який не стос. якої-небудь нації; пройнятий духом, властивим усьому міщанству, незалежно від національності. *Фільм «Тіні забутих предків» своєю глибокою і, я б сказав, «інтенсивною», продуктивною, мужньою національністю протистоїть як псевдонаціональним маскарадним профанаціям, провінційній рутині і солодкавості запічково-сентиментальних хуторян, так і безстатевим* ***позанаціонально-всеміщанським*** *кінопокручам* (І. Дзюба, З криниці літ, ІІ, 2001 (1967), 738–739);

ірон., напр.: **безлічкратзаслу́жений,** -а, -е*, ірон.* Якому присуджували звання заслуженого музиканта і співця багато разів. *З літературного життя Києва XII століття… Під головуванням Рокотальника, дружинника у творчих справах при Золотому княжому столі, відбувається диспут між гуслярами Квасом («хуторянин») і Кібернетьком («модерніст») про «нашу» і «ненашу» поезію… ..Рокотальник: – Шановні мастаки людських душ! ..Послухаймо видатного послідовника безсмертних традицій Бояна Віщого – нашого* ***безлічкратзаслуженого*** *гусляра Кваса* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 205); **самобудди́ст,** -а, *ч., ірон.* Самопроголошений, не справжній буддист; псевдобуддист. *У пізнішій прозі Сергія Жадана не раз зустрінемося із саркастичною інтерпретацією проповідницьких походеньок українських* ***самобуддистів,*** *що намагалися обжити спорожнілий пострадянський духовний простір* (І. Дзюба, Чорний романтик Сергій Жадан, 2017, 9); **самоствéрджуватися**, -уюся, -уєшся, *недок., ірон*. Стверджувати себе, набувати впевненості у своїх учинках від приниження інших, вивищування над

іншими. *Нездатні до конструктивної праці, до позитивного самоствердження – **«самостверджуються»*** [гіперпатріоти], *обливаючи брудом усіх наліво й направо…* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 313);

лайл., напр.: **латри́га**, -и, *ч., лайл.* Гультяй, ледащо, марнотратник, волоцюга. *Як почула те жінка* [що чоловік її зраджує], *розсердилась не на жарт – схопилась із місця й зарепетувала: – Ах ти ж, **латриго** нещасний, так от що ти мені витворяєш? Богом святим божуся, я не пущу сього плазом!* (Дж. Боккаччо, Декамерон, пер. М. Лукаш, 2006, 768);

несхв., напр.: **розбишакува́тість,** -тості *і* -тости, *ж., перен., несхв.* Завзятість, запальність, молодецтво. *Цій, сказати б, недонаціональній ідейній (чи безідейній) **розбишакуватості**, цьому азартові взаємопоїдання автор* [Роман Рахманний] *протиставляє свою розсудливу професійну та етичну позицію* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (1997), 759); **трастови́к,** -а́, *ч., несхв.* Представник довірчого товариства, траста, який управляє майном, грошима, цінними паперами за дорученням клієнта. *Однак, зрозуміло, загальну провину не розподілити порівну. Одна справа – пенсіонер, пограбований державою чи черговим «трастом», інша – держава чи й самий цей черговий **«трастовик»,** що трохи побавився розбоєм на великій дорозі та й ушився для цивілізованого життя у цивілізовані краї* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006 (1997), 599); **усепова́лення,** -я, *с., несхв.* Зруйнування, припинення існування, розвінчання всього або багато чого-небудь силоміць. *Нині, в період нерозбірливого хвацького нігілізму, коли цинічний «максималізм» малообізнаних фанатиків **усеповалення**.. всюди вишукує справжні й уявні «гріхи» та «провини» у діячів української культури тих моторошних літ, – варто вчитися відрізняти грішне від праведного, донощиків і фарисеїв, прислужників режиму – від.. тих, хто, мусивши «адаптуватися» до нього, чинив свою сумлінну працю задля української культури за всяких умов* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 697–698); **в’я́знути у ва́ті чи в боло́ті,** *несхв.* Не отримувати подальшого

розвитку, удосконалення; перебувати в стані застою. *Якщо й був тут задум пошити цензуру в дурні, то й він діяв на користь, а не на шкоду художності. Парадокс? Так, парадокс; зворотний його бік можна спостерігати в часи, коли зникає відчутний опір слову, й воно* ***в'язне у ваті чи в болоті****...* (І. Дзюба, Україна у пошуках нової ідентичності, 2006, 526);

пестл., напр.: **бандури́сточка,** -и, *ч.*, *пестл.* Бандуриста, бандурист. *Соню, сходи до неї* [Марфи] *і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських* ***бандуристочка*** *сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 393);

пом'якш., напр.: **суту́ленький,** -а, -е, *пом'якш.* Із трохи згорбленою спиною і висунутими наперед плечима (про людину, постать). *І хоч був Антін змолоду* ***сутуленький****, плечі тримав рівно і не шкрьобав ногами по долівці, як завжди, а ставив їх чітко, як солдат* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 77);

схв., напр.: **е́кстра-книжки́** (*норм.* екстракнижки́)**,** -жо́к, *мн., схв.* Найкращі за змістовим наповненням книжки. *«Інтелектуал» (гордо): «Читаю тільки* ***екстра-книжки****»* (І. Дзюба, Спогади і роздуми на фінішній прямій, 2008, 189);

уроч., напр.: **народобуття́,** -я́, *с., уроч.* Буття, життя, існування народу. *Тут* [у «Берестечку» Ліни Костенко] *говорить таке Богдан Хмельницький, але це голос самої поетеси, який звучав і в «Марусі Чурай», звучав і звучатиме в ліриці.. І голос історичної потреби, потреби гідного* ***народобуття****. Можна сказати, загальний закон* ***народобуття*** (І. Дзюба, Є поети для епох, 2011, 54);

фам., напр.: **одуре́нний,** -а, -е, *фам.* Прекрасний, чудовий, фантастичний; неймовірний. *Перло йому* [бойфрендові Влади] *як з води, він уже закінчував, казала Влада, одуренний заміський будинок для них трьох десь у Рославичах* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 88).

У СМТОУ також відображено низьку частотність уживання тих чи тих мовних елементів за допомогою ремарки *рідко*. Напр., її використано при

словах і словосполученнях: **божи́стий, вки́нутися, увісти́ти, щирозу́б; запа́рити ка́ву**.

Ще одним нововведенням у стилістичній характеристиці СМТОУ порівняно з іншими письменницькими словниками стало залучення позначки *норм*. (нормативне). Автори словника здійснили спробу продемонструвати нормативний рівень лексикографічної праці, використовуючи такий стилістичний коментар після лексичних елементів, що не відповідали сучасним нормам української літературної мови, напр.: **арт-ди́лер** (*норм.* артди́лер), **блудува́ннє** (*норм.* блудува́ння), **бріколо́жик** (*норм.* брикола́жик), **геште́ґ** (*норм.* геште́г), **грапи́ня** (*норм.* графи́ня); **адміністрати́вний ґе́ній** (*норм.* ге́ній).

Отже, застосована в СМТОУ лінгвістична інформація – граматична й стилістична система позначок покликана продемонструвати своєрідність та особливості у вживанні мовних одиниць діячами літератури в художніх і публіцистичних текстах. Передусім стилістичне маркування реєстрових лексем та словосполучень виявляє індивідуальні творчі риси письменників, свідчить про новизну змістового рівня досліджуваних текстів. Адже вони вказують на авторське слововживання й словотворення, трактування загальновідомих одиниць, а також елементів термінологічного характеру, конкретизуючи їх певну сферу використання в життєдіяльності людини.

Система ремаркування у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини XX століття – початку XXI століття» ґрунтована на лексикографічних позначках, традиційних для українського словництва. Водночас порівняно зі списком ремарок наявних письменницьких словників до неї залучено нові позначки: нормативне – *норм*., радянське – *рад*., російське – *рос*. З погляду стилістики досліджуваних текстів такі нововведення спонукають користувачів СМТОУ поміркувати над авторським слововживанням, його невипадковістю, краще зрозуміти зміст поданих у словнику текстових фрагментів.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Граматично-стилістичний словник – Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961. 258 с.

Лексика «Енеїди» – Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Покажчик слововживання. Харків: Видавництво Харківського державного університету імені М. О. Горького, 1955. 208 с.

СМТК – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3 т. Харків, 1978–1980.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX століття – початку XXI століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. [Електронне видання].

СМФЗЛ – Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя». Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 394 с.

СМФМІ – Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Мій Ізмарагд»: у двох частинах. Львів: Апріорі, 2016.

СМШ – Словник мови Шевченка: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1964.

СПМС – Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори. Уклад Л. В. Оліфіренко. Київ: Абрис, 2003. 90 с.

СУМ І – Словник української мови: в 11 т. Т. І. Київ, 1970.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. Київ, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ, 2012.

Шевченкова лексика – Ващенко В. С., Петрова П. О. Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка. Київ, 1951. 106 с.

ЛІТЕРАТУРА

Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові; Інститут української мови. К.: КММ, 2012. С. 40–69.

Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ–Кам'янець-Подільський, 1996. 171 с.

3.4. Пояснювальна частина. Типи дефініцій і типи реєстрових одиниць

Лексикон творчої мовної особистості, що є джерелом розширення лексичного фонду літературної мови, становить значну цікавість як об’єкт дослідження й лексикографічного опису в плані виявлення, реєстрації та пояснення диференційних ознак індивідуального авторського словника на тлі загальномовного. Л. В. Щерба слушно зауважував, що тлумачні словники потрібні для кращого засвоєння багатства літературної мови [Щерба 1974: 297].

Головним компонентом у мікроструктурі тлумачного словника є його пояснювальна частина, призначенням якої є відповідне до завдань словника розкриття значення слова методом семантизації та екземпліфікації. Завдання лексикографічної праці вибіркового типу (тлумачного словника мовних особистостей) – фіксація одиниць і значень, не зареєстрованих в опорних словниках (словниках-еталонах).

У контексті лексикографування лексичних новацій творчих особистостей, які, з одного боку, є органічною частиною їхнього ідіолекту, а з другого, – відображають загальнонародну мову, варто звернути увагу на думку К. Попа про те, що «ідіолект – продукт операційно-праксеологічних і виражених у

мовленні пізнавальних контекстів, у яких брав участь індивід»[36] (тобто мовна творча особистість – *Л. М.*) [Попа 1976: 83], тому укладачі словника творчих мовних особистостей ставлять мету виявити, зафіксувати і витлумачити ті ідіолектні одиниці, які, становлячи собою результат мовної діяльності особистостей, контрастують із загальнонародною мовою у формальному і змістовому аспектах.

Тлумачення розглядаємо у вузькому значенні (як дефініцію – семантичну характеристику слова) і в широкому (як пояснення взагалі). «Згідно з лексикографічною традицією, – підкреслює О. О. Тараненко, – у Словнику пояснюється не слово як таке (напр.: СТІЛ… Назва предмета меблів…), а лексичне значення слова: СТІЛ… Предмет меблів» [Тараненко 1996: 22], проте екстралінгвальна інформація, важлива для розуміння мови доби (зокрема мови творчої особистості як дзеркала тієї чи тієї епохи), перебуває в зоні пильної уваги лексикографа. Крім семантичної характеристики слова, допоміжними засобами пояснення є граматична, функційно-стильова, стилістична, ортологічна і частотна характеристика, а також факультативне (у разі необхідності) подання довідкової інформації:

– історико-культурної: **бунт: бунт мас,** *філос...* – Від однойменної назви праці (опублікованої в 1930 р.) іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета (1883–1995), присвяченої культурній кризі Європи, втраті впливу аристократії і зародженню масового суспільства.

– лінгвістичної:

– етимологічної: **адіда́сівський** [з англ. «Adidas» – скорочення від Adi (Adolf) Dassler]..;

– лексико-семантичної (покликання на пов’язані за змістом або формою одиниці): **бар’є́р: бар’є́р узя́то..** – Пор. у СФУМ: пройти́ [крізь] вого́нь і во́ду [і мі́дні тру́би] – зазнати всіляких випробувань, виявитися дуже спритним, мужнім, витривалим.

[36] Переклад цитат з іншомовних джерел наш.

Семантична характеристика реєстрової одиниці (лексичне значення) є стрижневою в словнику згаданого типу; вона відображена в словниковій дефініції.

Дефініція – засіб фіксації та тлумачення значення слова [Штерн 1998: 85], це також і сама операція, призначення якої полягає в уточненні використовуваних термінів, водночас логічна, лінгвістична і гносеологічна [Попа 1976: 9, 176]. Головне призначення дефініції – розкриття суті поняття (за Арістотелем – суті речі; за Т. Гоббсом, Дж. Локком, Дж. Ст. Міллем – суті слова), або ж, за влучним визначенням С. Лендау, «словники – це про слова, енциклопедії – це про речі» [Лендау 2012: 21].

Дослідники розрізняють **логічну** і **лексикографічну / словникову** (яка містить лише найважливіші семантичні ознаки означуваної лексеми, достатні для диференціювання від іншої лексеми) дефініції [Zgusta 1971: 252–253] або ж **наукову** дефініцію (яку фіксують термінологічні словники), **загальномовну / лексичну / буденну** дефініцію (яку подають у загальномовних словниках) і **художню** дефініцію – несловникову, індивідуально-суб'єктивну, образно-переносну (яку подає автор художнього тексту у своєму творі).

Пор. дефініції слова ***строфа***.

наукова дефініція	**Строфа** *(грец. strophē – повтор, зміна)* – фонічно викінчена віршова сполука, яка повторюється у поетичному творі, об'єднана здебільшого спільним римуванням, представлена інтонаційною та ритміко-синтаксичною цілісністю, відмежована від аналогічних сполук помітною паузою та ін. чинниками (закінчення римованого ряду, відносна змістова завершеність тощо) (ЛСД 2007: 644).

загальномовна дефініція	**Строфа… 1.** Повторюване у вірші поєднання кількох віршових рядків, зв'язаних між собою певною системою рим та інтонацією. **2.** *перев. мн.* Те саме, що **вірш** (див. **вірш** 1) (СУМ XI: 787).
художня дефініція	**Строфи** – формули екстази (Антонич 2009: 170).

Художня дефініція – визначення, основою якого є співвіднесення означуваного поняття з іншим, пов’язаним з ним на основі подібності, суміжності чи наявності асоціативного зв’язку. Художні дефініції не будують за законами логіки – вони є суб’єктивно-індивідуальними, проте в разі акумуляції суспільно значущої думки, мають тенденцію перетворитися на афоризми – прецедентні тексти. Створення наукової і загальномовної дефініції відбувається відповідно до обов’язкових правил.

Установити закономірності визначень намагалися ще в античності; напр., Арістотель цілком слушно вважав, що дефініювання відбувається через найближчий рід і видові відмінності об’єкта [Попа 1976: 20]. Пильну увагу дефініціям приділяли філософи Нового часу; Дж. Локк зокрема підкреслював, що визначають не речі, а терміни на позначення складних ідей; сама ж процедура полягає в установленні значення одного слова за допомогою кількох інших несинонімічних [там само: 43]. У найзагальніших рисах вимоги до дефініцій сформулювали А. Арно та П. Ніколь у праці «Логіка, або Мистецтво мислити» (1662): універсальність (спроможність охопити весь означуваний об’єкт), відмінність (відображення характерних властивостей саме означуваного об’єкта), ясність [там само: 49]. У розумінні французького вченого, математика і логіка Ж. Д. Жергонна (1771–1859) визначення є правилом лінгвістичної поведінки, оскільки постулює норму вживання того чи того виразу. Мислитель протиставляв проєктивні визначення, що стосуються нововведених термінів, лінгвістичним визначенням, які відтворюють уже

закріплене за відомим словом значення. Уваги заслуговує його поділ визначень на ***повні*** і ***неповні***, ***явні*** і ***неявні*** [там само: 53]. Німецький логік Г. Фреге (1848–1925) вважав, що будь-який акт визначення полягає в розмежуванні того, що належить до значення й смислу певного знака, і того, що до них не належить [там само: 66].

Виокремлюють 3 категорії визначень:

реєструвальні (не вводять нового змісту, лише фіксують синонімію між словом і словосполукою / виразом);

уточнювальні (співвідносять зміст означуваного слова з мовними нормами та можуть мати новаторський характер, якщо вносять щось нове в зміст слова);

перекваліфікувальні (стипулятивні) (суб'єкт пізнавального процесу пропонує принципово новий зміст слова [там само: 111].

Опрацьовуючи лексичні одиниці, джерелом яких є авторська мова, укладачі тлумачного словника розробляють загальномовні (словникові) дефініції та розв'язують низку теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із тлумаченням словникових одиниць:

1) відповідність словникової дефініції загальним вимогам, обґрунтованим у теоретичних працях з лексикографії, та інструкції Словника;

2) забезпечення єдності метамови, яка вможливлює системний опис словникового реєстру;

3) уніфікування процедури опису для однотипних одиниць;

4) дотримання відповідності між типом реєстрової одиниці і її тлумаченням;

5) відповідність між тлумаченням та його ілюструванням;

6) урахування парадигматичних, дериваційних і синтагматичних відношень реєстрових одиниць;

7) вибудовування ієрархії значень полісемічного слова;

8) витримання в словниковій дефініції балансу між відображенням індивідуально-авторського та загальномовного.

Відповідність словникової дефініції загальним вимогам, обґрунтованим у теоретичних працях з лексикографії, та інструкції Словника є засадничою для практичної лексикографії та для розв'язання решти сформульованих вище питань.

У сучасному трактуванні правила дефініювання[37] зводять до низки вимог: 1) визначення має бути сумірним (необхідно перераховувати лише істотні ознаки предмета); 2) визначення повинно бути чітким і ясним; 3) визначення не повинно створювати кола; 4) за можливості, визначення не повинно бути негативним (необхідно називати наявні, а не відсутні ознаки предмета) (цит. за: [Іващенко 2006: 128]).

Попри очевидну різницю між науковою і словниковою дефініцією, їх зближує те, що в останній варто використовувати гіперонім або найближчий синонім, а також указувати на диференційні ознаки[38] [Zgusta 1971: 3]. Цю ж думку знаходимо і в українського теоретика лексикографії О. О. Тараненка: дефініювання повнозначних слів відбувається шляхом «підведення позначуваного поняття (предмета явища, властивості, якості, ознаки, кількості тощо) під найближче родове поняття (рід, розряд, групу і т. ін.) з одночасною вказівкою на його видові, диференційні риси; б) характеристику позначуваного поняття як частини певного цілого (**голова** – частина тіла…; **квартал** – четверта частина року), певної сукупності з вказівкою на її істотні ознаки» [Тараненко 1996: 21].

До диференційних ознак, важливих для лексикографування слів, О. О. Тараненко відносить: зовнішній вигляд позначуваного об'єкта, будова, місце або походження, спосіб виготовлення або одержання, принцип дії, причина виникнення, рід і характер занять (для осіб) тощо. У релевантній

[37] На прикладі побудови дефініції наукового поняття.
[38] На думку Л. Згусти, ознаки повинні бути відомими пересічному мовцеві (на противагу отриманим у результаті наукового вивчення).

антропоцентричній моделі світу опис лексики переміщує фокус уваги укладачів словника в практичну площину – на призначення того чи того предмета (у разі опису артефактів) або його використання людиною для задоволення своїх потреб (у тлумаченні назв представників флори і фауни, назв мінералів, хімічних елементів тощо).

Попри настанову логіків не визначати об'єкти шляхом заперечення його тієї чи тієї характерної риси, в антропоцентричній парадигмі словника для певної категорії слів такі визначення є об'єктивно необхідними:

безжи́вно-ритуа́льний, -а, -е. Який утратив справжній зміст, зберігши лише формальні ознаки; формальний. *В Іспанії вироблення власне національної ідеї – на противагу вже* ***безживно-ритуальному****, імперському «Бог, Батьківщина, Король» – узагалі зазнало ретардації* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 41).

безслі́зність, -ності *і* -ности, *ор*. -ністю, *ж*. Відсутність зовнішніх виявів емоцій; беземоційність, стриманість. *Його* [депутата] *суху* ***безслізність*** *також оцінила – він куди більше вливав у себе, аніж виливав* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 93).

Автори проспекту «Українського семантичного словника» з-поміж важливих для тлумачення аспектів указують на розряд лексики, до якого належить означувана одиниця, положення слова в синтагматичному ланцюзі, семантичну структуру самого слова і характер окремих значень полісемічного слова [Пещак, Клименко, Карпиловская 1990: 35].

Для релевантного тлумачення реєстрових одиниць СМТОУ типологізуємо їх:

•<u>За відношенням до вже зафіксованої (словникової) лексики:</u>

1) відносні неологізми, зокрема неосемантизми (астериск біля реєстрового слова вказує на те, що одиниця вже була зафіксована базовими словниками та набула нового значення):

голо́та*, -и, *ж., збірн., перен*. Незаможні представники творчих професій. *Поки країнка таким ото робом мужніє і росте, поти всілякі митці нешугані та інша* ***голота*** *можуть почуватися безпечно, наче в маминій пазусі, з тої простої причини, що нікому вони в натурі на фіґ не інтересні, тож хай собі живуть і пасуться – якщо, звісно, знайдуть на чому…* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 106–107). – У СУМ: заст.;

нарізáти*, -áю, -áєш, *недок., перен., розм.* Говорити енергійно, різко, емоційно, відверто, з неприхованим почуттям, ставленням до висловленого або до співрозмовника. *Мислитель.. знайшовся! концептуаліст! – «Ну, і що ж? Валяй,* ***нарізай****, тільки в двох словах», – «Будь ласка, можу і в двох»* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 73). – У СУМ: енергійно грати на музичних інструментах; пор. **рі́зати** – говорити без натяків;

2) абсолютні неологізми, зокрема оказіоналізми:

виживáйло, -а, *ч., розм.* Той, хто вижив. *Ті, кому вдалось заціліти, недобитки, або краще по-англійському – survivors, цебто* ***виживайли*** *(звучить куди добріше, правда ж?)* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 22);

жорсткогýбий, -а, -е. Який має жорсткі, тверді, міцно стиснені губи. *Вивільнити того пацанка з цього мовчазного й* ***жорсткогубого****, добре задбаного й охайно поголеного мужчини* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 40);

3) позасловникові одиниці:

лівáйси [з англ. Levi (Strauss)], -ів, *мн., жарг.* Джинси бренду «Levi's» північноамериканської фірми «Levi Strauss & Co», заснованої в 1853 р. *Твоя родина несподівано дістала з Канади посилку.. – джинси, мамцю ріднесенька: перші твої* ***лівайси****, й до них джинсова-таки сорочка, а в чековому магазині батьки купили тобі справжні адідасівські кросовки й адідасівську сумку-черезплічника* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 14). – Модний дефіцитний атрибут молоді в СРСР; від імені одного із засновників

фірми Леві Строса (Штрауса) (1826–1902) (за даними ГРАКу – ужито також у текстах Ю. Андруховича, С. Батурина, М. Госовської, В. Кожелянка, Татусі Бо).

•За типом словникової одиниці:

1) лексеми, зокрема скорочення:

лжегеро́йство, -а, *с.* Несправжнє, вдаване, фальшиве геройство; псевдогеройство. *Таким-бо робом унаочнюється* ***лжегеройство****, псевдогеройство новоявлених претендентів на лідерство* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 102);

се-ре-се́р (*норм.* ес-ер-ес-е́р)**,** -у, *ч., ірон., розм.* Скорочення: Союз Радянських Соціалістичних Республік; СРСР. *Ось такі кадри тепер ростить Інститут журналістики.. в тому білосніжному саркофагу* [в будинку колишньої Вищої партійної школи при ЦК КПУ]*, що його компартія невдовзі перед фіналом* ***се-ре-серу*** *збудувала собі на кадровий розплідник, бо в Рильському провулку.. партмолоднякові робилося затісно* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 257);

2) терміносполуки:

адапто́ваність: соціа́льна адапто́ваність, *психол.* Пристосованість людини до повноцінного життя в суспільстві. – *Чи зумієш ти тепер забезпечити своїй Катрусі належний рівень соціальної* ***адаптованости****?* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 72);

3) фразеологізми:

па́нькатися: па́нькатися, як із те́плим ті́стом. Ставитися до кого-небудь дуже уважно, обережно, запобігливо, удовольняючи всі бажання. *Доти все більше – годили,* ***панькались, як із теплим тістом****, допитувались, які слова любиш* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 41). – У СУМ: носи́тися (па́нькатися *і т. ін.*) як з пи́саною то́рбою – ставитися до кого-, чого-небудь ніби до чогось цінного, важливого;

4) окремі зв’язані (стійкі) словосполуки:

а) синтагматично зв’язані:

міжча́с: в міжча́сі. У період між якимись подіями; у часовому проміжку між чимось. *Два яскраво освітлені, як вікна серед ночі, епізоди на відстані трьох років.., –* ***в міжчасі*** *між ними клубочиться тьма-тьмуща інших епізодів і зустрічей* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 422). – Пор. пол. międzyczas – проміжний час; w międzyczasie – тим часом;

б) сталі:

баро́н: цига́нський баро́н. Багатий, впливовий голова громади у ромів – циганів. *Може, в глибині своєї стукацької душі він* [Льончик] *насправді мріяв про кар'єру* ***циганського барона****.., може, його гаряча кров прагла ритмів сальси* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 365–366);

в) клішовані:

кла́сти: кла́сти при́тиск. Силою голосу чи підвищенням тону виділяти у слові склад або в реченні слово; виділяти, наголошувати, акцентувати. *Повторюється те саме, що вдома .. з російською: всякає ззовні накрапами, зсихається-цементується, і мусиш – або повсякчас провадити в умі розчисний синхронний переклад, що звучить вимучено й ненатурально, – або ж приноровитися, як усі ми, самим голосом брати чужомовні слова в лапки,* ***класти*** *на них такий собі блазнювато-іронічний* ***притиск*** (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 43–44);

г) образні:

гуа́ш*: хма́рна гуа́ш. Хмари насиченого кольору; непрозорий шар хмар. *Вискочивши на ґанок заднього двору, звівши лице до мінливого, стрімко сутеніючого кембріджського* [кембриджського] *неба в напливах хмарної* ***гуаші****, ..вона стала молитися* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 36);

ґ) перифрази:

воро́та: головні́ пові́тряні воро́та краї́ни. Міжнародний аеропорт «Бориспіль», найбільший пасажирський аеропорт України. *Освітлений Бориспіль о п'ятій ранку, станція Чортів Тупик,* ***головні повітряні ворота країни****, хха! – країни, безнадійно неприналежної до нервової мережі, що рясно*

оповиває планету, що стугонить день і ніч, перепомповуючи через ґіґантські ***ґанґлії*** *портів, і вокзалів, і митниць метушливі потоки збуджених людських нейронів* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 59);

д) афоризми:

бухгалте́рія: істо́рію тво́рить бухгалте́рія. Про вирішальний вплив кількісних демографічних параметрів на історію держави. *Десять (чи менше?) мільйонів мертвих українських селян – дорівнює Голодомор.. Історію творить* ***бухгалтерія*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 50);

е) прецедентні тексти:

жури́тися: О, не жури́ся за ті́ло. Про красу і невмирущість кохання, високих почуттів, людської душі. *Ледь не всю Лесю Українку знала* [бабця Ліна] *напам'ять,* ***«О, не журися за тіло»****, – як із тим усім було жити в безпросвітності сімдесятих?* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 654). – Слова з відомого монологу Мавки: «О, не журися за тіло! Ясним вогнем засвітилось воно, чистим, палючим, як добре вино, вільними іскрами вгору злетіло» – з драми-феєрії Лесі Українки (1871–1913) «Лісова пісня».

•<u>За наявністю внутрішньословникових зв'язків:</u>

1) незалежні реєстрові одиниці:

мистки́ня, -і, *ж.* Жінка, дівчина, зайнята творчою працею. *Елен трошки пробуксовує, тут усе таки митцем, чи, як сказала б діаспора,* ***мисткинею****, треба бути* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 75);

2) одиниці, що мають формальні, семантичні або дериваційні зв'язки з іншими реєстровими одиницями:

сабербіа́льний, -а, -е. Заміський, приміський. *Ви вкорочуєте собі віку в ошатних* ***сабербіальних*** *будиночках, обплетених плющем, бо нема з ким їсти індика на Thanksgiving* [англ. День подяки] (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 122). – Див. **сабе́рбія**;

сабе́рбія [з англ. suburb – передмістя], -ї, *ж.* Заміська, приміська зона; передмістя. *Утріть шмарклі, всі пожовані-пом'яті літами бородаті ліваки-*

шістдесятники, колишні хіппі [хіпі]*, що так і не стяглися на власний будиночок у* ***сабербії*** *з квітучим городчиком на задньому дворі та гараж із двома автами* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 82). – Див: **сабербіа́льний**.

•<u>За відношенням до поняття:</u>

1) загальні назви:

західня́к*, -а́, *ч., розм.* Мешканець або уродженець заходу України. *Про УПА, на моє тверде переконання, належалося знімати й писати виключно* ***західнякам****, в яких у кожного ж у родині, коли пошукати, можна знайти як не напряму «хлопців з лісу»* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 59). – У СУМД: мешканець. – Див. **західня́цький**;

2) власні назви:

Фра́нклін, -а, *ч., розм.* Купюра номіналом 100 американських доларів. *Кількадесят тисяч американських доларів хрумкими новенькими* ***Франклінами*** *– то вже спокуса* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 675). – Від прізвища одного із засновників США Бенджаміна Франкліна (1706–1790), зображення якого є на купюрі номіналом 100 доларів;

ве́рсія*: ве́рсія Кла́рка Ґе́йбла. Про дуже привабливого, трохи брутального і самовпевненого чоловіка; красень, вродливець, красунчик. *Він єдиний був посправжньому вродливий, пекучий красень брюнет, вдосконалена й ушляхетнена, чисто виголена* ***версія Кларка Ґейбла*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 55–56). – Від імені американського кіноактора, володаря кінопремії «Оскар» Кларка Ґейбла (Гейбла) (1901–1960), який став секс-символом 30–40-х рр. XX ст., зігравши роль Рета Батлера в культовій стрічці «Звіяні вітром» (1939 р.) за однойменним романом Маргарет Мітчелл;

саме́ць-Ма́уґлі, ~ця́-~, *ч., схв.* Про молодого, дужого, з гарною статурою і природною вродою хлопця або чоловіка, який приваблює жінок; мачо. *Ночами снилась собі хлопом – високим, довговолосим чорнявим* ***самцем-Мауґлі*** (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 102). – Від імені Мауглі –

героя «Книги джунглів», написаної в 1893–1894 рр. англійським письменником Редьярдом Кіплінгом (1865–1936). – Див. **сперматоза́вр**.

•За відношенням до комунікативної ситуації:

1) імена:

творки́ня, -і, *ж.* Жінка-творець. *Головна функція «секрета» полягала.. в тому, що, крім його творців – чи як тут сказати, «**творкинь**»? – крім двох-трьох подружок, які його робили, більше ніхто про нього знати не мав права* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 75). – Див. **створи́телька;**

2) шифтери:

ла́ска*: на ла́ску Бо́жу, *вст. сл., розм.* Ужито для експресивного підкріплення, підтвердження, аргументації думки; хай Бог милує. *Безліч разів гасала Влада, по місті й поза містом, у машині з сувоями полотен на задньому сидінні, бо кому, **на ласку Божу**, і нащо б вони придалися?..* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 107). – Див. **Бо́жа ла́ска (ла́ска Бо́жа)**;

зо́лотце*, -я, *с., розм.* Пестливе або іронічне звертання до кого-небудь. *Ні, золотко («**золотце**», іронічно поправляє вона себе: так звертався до неї той чоловік, якому зараз, либонь, ще паскудніше, ніж їй)* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 20). – У СУМ: пестл. до зо́лото 1 (хімічний елемент; забарвлення чогось);

котя́ра*, -и, *ч., перен., розм., несхв.* Про чоловіка у віці, схильного до гультяйства. *Піжон дешевий, подумала ти, ..**котяра** з сивим «йоржиком»* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 25). – У СУМ пряме знач.: збільш.-зневажл. до кіт;

туди́*, *присл., евфем.* За кордон. *«Коли я жив у Лондоні, в околиці, мені там надали цілу віллу…» – до смішного нагадує похваляння колишніх «виїздних»* [рос. выездной, укр. виїзний] *совків перед заздро пригніченою аудиторією свідомих того, що самим їм повік-віку «**туди**» не вирватись* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 76). – У СУМ: у той бік, у те місце.

•За частиномовною належністю:

1) іменники:

кишенько́вець, -вця, *ч.* Злодій, який краде з кишені; кишеньковий злодій. *Коротке замішання при дверях* [у трамваї], *– цієї штуки я навчився ще за Польщі, як сидів на Лонцького* [тюрма, яку польська, радянська та німецька окупаційні влади використовували також як політичну в'язницю] *в одній камері з* ***кишеньковцями*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 148);

2) прикметники:

нувори́ський [з франц. nouveau riche – новий багатій**],** -а, -е. Стос. до нувориша – багатія-вискочки, скоробагатька; належний йому. *Бідна Свєточка* [рос. Світланка] – *втягнена, як пилососом, у вакуум свіжовідремонтованої* ***нувориської*** *квартири: така квартира просто не може довго стояти пусткою* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 430);

3) числівники:

парка́надцять, -ти *і* -тьо́х, *числ. неозн.-кільк., розм., ірон.* У межах від одинадцяти до дев'ятнадцяти; кільканадцять. *Воно, звісно, не дуже весело – в зрілому вже віці бачити, як розпадається те, чому ввесь вік служив: як розтягають на всі боки архів, при якому ти* ***парканадцять*** *літ просидів, як пес на цепу* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 722). – Засвідчено в оповіданні І. Франка «Малий Мирон» (1890 р.) як вигадане дитяче слово (можливо, від *парка* (*пара*) або *паркан*): «– Василю, – говорить малий Мирон до малого Василя, – ти доки вмієш рахувати? – Я? а доки маю вміти? Пять, сім, парканадцять. – Парканадцять! ха, ха, ха! А то кілько парканадцять? – Ну, кількож має бути? Я не знаю!». Зафіксовано у словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009);

4) займенники:

сяки́й-не-яки́й, *займ. означ., розм.* Не високої якості, не досить гарний; який-небудь, сякий-такий, такий собі. *Якраз би й загетьманувати над цілою в'язницею, взявши відповідальність за дальший перебіг у ній* ***сякого-не-якого*** *життя* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 22);

5) дієслова:

лепетну́ти, -ну́, -не́ш, *док., однокр.* Сказати, вимовити, промовити щось невиразно, нечітко, нерозбірливо або тихо; пробелькотіти. *І ще в одному моменті ти тоді злукавила – в «хай би забув мене»:* ***лепетнула*** *в напівнестямі* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 37);

6) дієприкметники:

вгні́жджений, -а, -е, *перен.* Який міцно вріс, укоренився; стійкий, тривалий. *В тілі, невідь-звідки* ***вгніжджений****, розростався – страх, так безмисно пущений мною повз увагу* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 57);

вжитку́ючий, -а, -е. Який використовує, застосовує що-небудь на практиці. *Вдома, в твоїй бідній забембаній країні – країні урядовців в обвислих штанях і всіяних лупою піджаках, оплилих письменників, зугарних читати лиш одною мовою, та й з того вміння нестак-то* ***вжиткуючих****, .. – все воно якось ні до чого не кріпилося, провисало непритокмане* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 48);

7) предикативи:

ви́тлумачувано, *пред.* Пояснено, потрактовано. *Навіть відвертий, ще в «Маніфесті Комуністичної партії» сконстатований, брутальний матеріалізм буржуазного суспільства* ***витлумачувано*** *як своєрідний теїстичний феномен* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 45);

накру́чено, *чого, пред., перен., розм.* Про існування великої кількості різноманітних, переважно суперечливих думок, поглядів тощо; зібрано, нагромаджено. *Скільки довкола того* ***накручено*** *демонології – як скарби підступають до поверхні, як горять вогнем, як їх стереже нечистий* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 79). – Див. **на́круть;**

8) прислівники:

апрі́орно, *книжн.* Від самого початку, первісно. *Завжди потребує* [національне пробудження] *для «першопоштовху» своїх «будителів»,* ***апріорно***

приречених до пори до часу на героїчну самоту (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 64);

9) прийменники:

ве́длуг [пол. według**],** *у знач. прийм., заст.* Відповідно до. *Хоч* ***ведлуг*** *права природнього всяк живущий повинен мандрованим рицарям добра зичити, однак ви вчинили теє, навіть закону сього не знаючи, прийняли мене й пришанували* (М. Сервантес, Дон Кіхот, пер. М. Лукаш, 1995, 64)[39];

10) сполучники:

зарі́вно*: зарі́вно…, як і, *спол.* Приєднує однорідні члени речення; як…, так (і). *Це – муки не так мистецького, як філософського духа, світовідношення* ***зарівно*** *митця,* ***як і*** *філософа* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 59). – У СУМ: присл.;

11) вигуки:

ню-ню́, *виг., розм, ірон.* Уживають для висловлення іронічного або критичного ставлення до чого-небудь; ну-ну. *Робота з персоналом, так би мовити,* ***ню-ню****. Схоже, я, до всього, ще й самодур, хто б подумав* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 376)[40].

•За належністю до певної лексико-семантичної групи, що потребує застосування однотипних тлумачень[41], як-от:

1) назви осіб:

асиміля́нт, -а, *ч., книжн.* Особа, яка зазнала асиміляції. *Дослідники.. вже звернули увагу на викладений Франком* [Іваном] *у повісті «Перехресні стежки» (1899) в формі діалогу між «жидом-старовіром, хуситом» Вагманом і урядовцем єврейського походження «****асимілянтом****».. погляд на єврейство* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 81);

геро́й-націотво́рець (*норм.* на́ціє́творець), ~я-~рця, *ч.* Видатна особистість, чия діяльність мала вирішальний вплив на процес формування

[39] Приклад узято зі словникових матеріалів СМТОУ, укладених Т. В. Цимбалюк-Скопненко.
[40] Часток у СМТОУ не зафіксовано.
[41] У прикладах стрижневі компоненти словникових статей підкреслені.

нації. *Національний герой утратив свою харизму, зробившись трудівником «каменярем» (останнім українським харизматичним* ***героєм-націотворцем*** *можемо вважати Шевченка* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 114);

2) найменування осіб жіночої статі:

мистки́ня, -і, *ж.* Жінка, дівчина, зайнята творчою працею. *Елен трошки пробуксовує, тут усе таки митцем, чи, як сказала б діаспора,* ***мисткинею****, треба бути* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 75);

драгома́нівка, -и, *ж.* Прибічниця М. П. Драгоманова, послідовниця його ідей. *Ми вже робили спробу показати це на прикладі його* [І. Франка] *полеміки 1897 р. з Лесею Українкою, тоді ще чистою «****драгоманівкою****»* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 87). – Від прізвища українського вченого і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895), який обґрунтовував окремішність українців, необхідність побудови парламентської держави на засадах самоврядування та надання людині прав і свобод. – Див. ще: **інтеліге́нт-драгома́нівець;**

3) породи собак:

лабрадо́р* [скороч. від лабрадо́р-ретри́вер], -а, *ч.* Порода великих короткошерстих мисливських собак міцної будови різної масті (від світло-кремової до чорної). .. || Собака такої породи. | У порівн. *Катруська поводиться з Вадимом достоту як зі своїм* ***лабрадором****..: демонстративно тягає його на людях за нашийник, тобто за краватку* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 417). – У СУМ: мінерал. – Від назви півострова Лабрадор [з порт. Terra du Labrador – земля орача] на сході Канади, де було виведено цю породу;

4) самиці тварин:

огири́ця, -і, *ж.* Самиця жеребця; кобила, лошиця. | Образно. *Гергеписте бабисько з кепським прикусом, бризкаючи на мене слиною й раз у раз хвицаючи головою, щоб метлялися поріділі фарбовані кучері (жест, який сорок років*

тому міг асоціюватись у невибагливих мужчин водночас і з темпераментом молодої ***огириці****, і з патріотичною нескореністю), ..з притиском торочиломені, що воно допускає до себе «тільки вибраних людей»* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 48);

5) назви одягу:

бо́ді, *невідм., с.* Жіноча суцільна білизна, що має застібки в нижній частині. *Все це ми обговорювали з Владою безліч разів, зі сміхом смакуючи різні курйозні сюжети, як, приміром, процес купівлі нею квартири – з перевдяганням, уже на біржі, в кабінці туалету, аби витягти з-під* ***«боді»*** *вельми сексуально розміщеного на тілі пояса з упрілими в ньому п'ятдесятьма штуками зелених* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 107);

6) назви транспорту:

бо́їнґ (*норм.* боїнг) **[**з англ. Boeing**],** -а, *ч.* Літак однієї з найбільших корпорацій авіаційної, оборонної та космічної техніки «Боїнг» (США). *Пригадуєш, коло Канади під Галіфаксом упав Swiss-Air-івський «****боїнґ****» і водолази тиждень речі з води виловлювали, щоб ідентифікувати загиблих?* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 83). – Від прізвища засновника компанії Вільяма Боїнга (1881– 1956). – У СУМЖ: без іл.;

ле́ксус [з англ. luxury – розкіш і elegance – витонченість], -а, *ч.* Один із найпрестижніших легкових автомобілів класу люкс, що його випускає північноамериканська гілка японської автомобільної корпорації «Тойота мотор корпорейшн». *На вулиці біля неї з розгону, розбризкавши віялом калюжу, аж ледве встигала відскочити, спинявся чорний «****лексус****» і з-за спущеної шиби визирала пичка років на -надцять молодшого за неї пацана* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 288). – Акронім англ. **l**uxury **ex**ports to the **U.S.** – експорт розкоші до США;

7) назви танців:

са́льса [з ісп. salsa – соус], -и, *ж., муз., хореогр.* Музичний жанр, пов’язаний з Латинською Америкою та її вихідцями, а також парний

кубинський танець. *Може, в глибині своєї стукацької душі він* [Льончик] *насправді мріяв про кар'єру циганського барона.., може, його гаряча кров прагла ритмів* ***сальси*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 365–366). – Всесвітньої популярності жанр сальси набув у 1960–1970-х рр. завдяки нью-йоркським іммігрантам із Пуерто-Рико;

8) опредметнені дії:

блимоті́ння, -я, *с., перен.* Дія за знач. **блимоті́ти**. *Гарячкова світлотінь щастя й жаху на твоєму обличчі навпростець віддзеркалювала моє* ***блимотіння*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 63); **блимоті́ти**, -очу́, -оти́ш, *недок., перен.* З'являтися і зникати дуже швидко, з невеликими перервами. *Ти дивився, немов не впізнавав мене, немовби я* ***блимотіла*** *й одмінялася перед тобою з шаленою швидкістю* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 63);

мо́няння, -я, *с., розм.* Тривале і невправне виконання якої-небудь справи; вовтузіння. *Всяка загайка,* ***моняння*** *й потуги пояснити, яка ти насправді хороша, автоматично роблять тебе співучасницею твоїх нападників* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 283);

9) стан:

абстракці́йність, -ності *і* -ности, *ор.* -ністю, *ж., книжн.* Стан відриву від тих чи тих сторін, властивостей, або зв'язків предметів і явищ; абстракція, абстрактність. *Коли Франків розмисл сягає вищого ступеня* ***абстракційності****, виклад природно переходить у форму діалогу* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 84);

10) зменшено-пестливі, зменшені і пестливі слова:

п'ястучо́к, -чка́, *ч., зменш-пестл.* Невеликий п'ястук, п'ятірня, кулак. *Художниця знову подається вперед, задерикувато виставляючи знизу вгору своє непохитне точене підборіддя, наче стиснутий* ***п'ястучок*** (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 78);

ми́льничка, -и, *ж.* Невелика мильниця. *Я стовбичила в дверях у халатику на голе тіло, не відчуваючи холоду, і потім, защіпнувшись у ванні, вгледіла в* ***мильничці*** *ще вогке після тебе мило, примоцьоване, твоїм звичаєм, шпетненько, сторцом – щоб стікало, а моє завжди лежало плазом і квасилося в калюжці* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 58);

мети́сочка, -и, *ж., пестл.* Дівчина, жінка, яка народилася в шлюбі між представниками різних народів. *Коли вона* [Ніка] *повертає голову, враз, як на картинці з подвійним зображенням, складаються мені* [риси обличчя] *в новий образ: єврейочка!.. полукровочка,* ***метисочка****, а нічогенька комбінація вийшла…* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 735);

каву́ся, -і, *ж., розм., пестл.* Кава. *Блаженно витягши ноги, посьорбуючи* ***кавусю*** *впереміж із балачкою.., вона зненацька почула різке, надсадне янчання: невідь-звідки на терасі взявся антрацитово-чорний котюга* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 103);

11) слова з експресивною конотацією:

серде́шечка, -и, *ж., пом'якш., розм.* Сердека, бідолашечка. *На ногах, навіть улітку, обов'язково панчохи, це ж як вони* [жінки], ***сердешечки****, мусили упрівати, здумати страх!..* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 19);

книже́нція, -ї, *ж., розм., експр.* Неякісно видана, стара, подерта книжка, книга. *Це не від телебачення до мене прийшло, не від тих людей і сюжетів, які доводилося знімати, – а від того дня, коли, навіщось перегортаючи стару, з вижовклими на гірчичник сторінками (радянський газетний папір!)* ***книженцію*** *з батьківської бібліотеки, з розгону наскочила на помітку на берегах* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 33);

12) збірні іменники:

музпрофесу́ра, -и, *ж., збірн., розм.* Скорочення: музична професура. *Сивоголова* ***музпрофесура****.. застала кращі часи* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 755);

13) прикметники, що означають тривалість, довжину і т. ін.:

тридцятичотирилі́тній, -я, -є. Віком тридцять чотири роки. *Хто ж таке скаже* ***тридцятичотирилітній*** *бабі* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 22);

14) прикметники зі значенням присвійності / належності:

відмі́нницький, -а, -е. Притаманний відмінникові, відмінниці. *Спохопившись, що задовго говорить, а чи, може, спустивши свій* ***відмінницький*** *запал, – відчувши, що достатньо пописалася, – вона* [журналістка] *перепрошує художницю не професійним, а зовсім щирим, майже дитячим усміхом* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 77);

га́млетівський, -а, -е, *перен., книжн.* Властивий Гамлету – героєві трагедії В. Шекспіра «Гамлет, принц данський», пов'яз. з ним.; гамлетичний. *Наскочила на помітку на берегах, зроблену батьковою рукою, його характерним, колючим і щільним, як терновий живопліт, письмом..: навпроти зовсім на позір безневинного, дурацького звороту – «****гамлетівська*** *нездатність до рішучих дій при виді торжествуючого зла»* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 33). **Га́млетівське нача́ло** *див.* **нача́ло.** – Див. ще: **гамлети́зм**;

15) прикметники зі значенням подібності:

іспа́нистий, -а, -е, *розм.* Який має типову зовнішність іспанця або іспанки; схожий на іспанця або іспанку. *Мені подобається дивитись на високого, жилавого старого з горбатим носом.. і на* ***іспанисту*** *брюнетку в розхристаному шкіряному пальті* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 167). – Див. **іспа́нськість**;

мантри́чний, -а, -е, *перен.* Схожий на мантру, подібний до неї; постійно повторюваний, монотонний, набридливий. *Мене дратувало, ба й ображало Вадимове* ***мантричне*** *рипіння, я її вбив, я її вбив у тому було щось принизливе* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 94). – У духовних практиках йоги, індуїзму та буддизму мантри виконують сакральну функцію;

16) прислівники зі значенням подібності:

відьма́цьки, *присл.* Як у відьмака. *Розі – сорокарічна дівчинка, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик (крутозадий горобчик із* ***відьмацьки*** *зрослими на переніссі бровами).. змушена підшукувати собі якусь працю* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 69). – Див. **відьо́мськи, по-відьма́цькому**;

17) прикметники зі значенням неповноти вияву ознаки:

жаскува́тий, -а, -е, *розм.* Трохи, незначною мірою жаский, страшний, моторошний. *Момент дивний і трохи* ***жаскуватий****, всі занишкають, ніби хтось незримий вступив у кадр, інтерв'юєрку пересмикує коротким, мерзлякуватим дрижачком* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 81);

18) прислівники зі значенням неповноти вияву ознаки:

мля́венько, *присл., пом'якш.* Дещо мляво; слабко, неінтенсивно. *Шкіц, здалось їй, таки випромінював, хай і* ***млявенько****, дещицю якого-не-якого тепла* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 67). – Див. **млявува́то**;

19) прикметники зі значенням вищого чи найвищого ступеня вияву ознаки:

несусвіте́нніший, -а, -е, *розм.* Який ще більше вражає своєю безглуздістю; ще більш несусвітній, несосвітенний, страшенний. *З якихось суміжних закапелків стали просочуватися, як цівки води з-під дверей затопленої ванни, паралельні, і ще* ***несусвітенніші*** *версії* [убивства] (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 107–108);

найглухі́ший, -а, -е. *перен.* Найбільш віддалений від центру чогось і тихий. | Образно. *Ту дівчинку й ти сама в собі не любиш, ти від підлітка намагалася тримати її в* ***найглухішому*** *підвальному закапелку* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 22);

найя́ловіший, -а, -е, *перен.* Найвищою мірою беззмістовний, марний, безрезультатний. *Не було в Гоголя, такого, який він був, натоді іншого вибору,*

окрім як писати по-російськи! ..(і в тебе – також немає, окрім як писати по-українськи, хоч це і є, либонь, ***найяловіше..*** *заняття під сонцем)* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 51).

•За семантичною структурою:

1) моносемічні слова:

комільфо́тність [з франц. comme il faut – як треба, як належить**],** -ности *і* -ності, *ж.* Відповідність правилам доброго тону (початково – у вищому світі); пристойність. *Я прошу ще тільки хвилиночку уваги, в мене навіть,* ***комільфотности*** *ради, цитата осьо наготована* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 142);

2) полісемічні слова:

безужитко́вий, -а, -е. **1.** Який не має практичного застосування; безужитний, непрактичний. *Я мала добру нагоду пересвідчитися – незникомими, нерозчинними мають шанс залишитися тільки оті* ***безужиткові*** *дрібниці, і по Владці я все-таки зберегла собі одну таку на пам'ять* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 32). || Який уже не використовують. *Осяде* [Елен], *зсутулиться, погасне, ніби викрутять із неї остаточно* ***безужиткові*** *лампочки, і, може, також зачастить до психоаналітика* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 75). **2.** *перен.* Непотрібний, зайвий. *Ці марні й* ***безужиткові****, призначені вже тільки на смітник.. порізнені друзки чийогось життя, ..незмінно ранили якоюсь особливо жалкою беззахисністю* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 31).

Для чіткішого окреслення значення лексеми, фразеологічної одиниці чи іншої словосполуки наприкінці словникової дефініції після крапки з комою наводять синоніми та, за можливості / необхідності, антоніми:

автохарактери́стика, -и, *ж.* Опис, визначення своїх істотних, характерних особливостей, ознак; самопрезентація. *Мойсей же згодом*

перекладає цю ***автохарактеристику*** *на мову «внутрішнього світу»* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 108);

астрономі́чно. Відповідно до точного обчислення за розташуванням небесних тіл; точно. *Коли міряти його* [зведення історії] *не* ***астрономічно****.., то починається воно Великою Французькою революцією* (О. Забужко, Філософія української ідеї.., 1993, 23–24);

віолонче́льно-низьки́й, -á, -é. Низький, характерний для віолончелі (про звук, звучання); глухий, басовий; прот. високий. *За ними* [іменами] *вступають, мов нова хвиля інструментів у другій частині симфонії,* ***віолончельно-низьке****, з контрабасовим нутряним вистогном анданте, – Аполлінарія, Стефанія, Амброзій, Володимира* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 14).

Для діалектних одиниць тлумачення за допомогою синонімів може бути достатнім:

безми́сно, *діал.* Бездумно, безглуздо. *В тілі, невідь-звідки вгніжджений, розростався – страх, так* ***безмисно*** *пущений мною повз увагу* (О. Забужко, Польові дослідження.., 2003 (1996), 57).

Отже, пояснювальна частина СМТОУ – головний елемент його мікроструктури – містить загальномовну (словникову) дефініцію, зміст якої зумовлений типом реєстрових одиниць, що розрізняються за відношенням до вже зафіксованої (словникової) лексики (відносні та абсолютні неологізми, позасловникові лексеми і словосполуки), за типом словникової одиниці (лексеми, терміносполуки, фразеологізми, більш або менш зв’язані словосполуки), за наявністю внутрішньословникових зв’язків (незалежні реєстрові одиниці, одиниці, що мають формальні, семантичні або дериваційні зв’язки з іншими реєстровими одиницями), за відношенням до поняття (загальні й власні назви), за відношенням до комунікативної ситуації (імена, шифтери), за частиномовною належністю (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, дієприкметники, предикативи, прислівники, прийменники, сполучники, вигуки), за належністю до певної лексико-

семантичної групи, що потребує застосування однотипних тлумачень (як-от: назви осіб узагалі та осіб жіночої статі, назви порід собак і самиць тварин, одягу, транспорту, танців, опредметнених дій, станів), за семантичною структурою (моносемічні і полісемічні слова).

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Антонич – Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. Львів: Літопис, 2009. 968 с.

Забужко О. Музей покинутих секретів: роман. Київ: Комора, 2015. 832 с.

О. Забужко, Польові дослідження... – Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: роман. Вид. 5-те. Київ: Факт, 2003. 176 с.

О. Забужко, Філософія української ідеї... – Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ: Основи, 1993. 126 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЛСД – Літературознавчий словник-довідник. За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття. Наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва; техн. ред. Л. І. Дідун і Ю. О. Цигвінцева; понад 10000 слів, словосполук і висловів. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с.

СУМ – Словник української мови. Т. I–XI. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.

Лендау С. І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії. Пер. з англ. О. Кочерги. Київ: К.І.С., 2012. 480 с.

Пещак М. М., Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А. и др. Украинский семантический словарь: проспект. Киев: Наукова думка, 1990. 264 с.

Попа К. Теория определения. Пер. с рум. М. Ф. Солодухиной. Москва: Прогресс, 1976. 248 с.

Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ – Кам'янець-Подільський, 1996. 170 с.

Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. Київ: АртЕк, 1998. 338 с.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974. 428 с.

Zgusta L. Manual of Lexicography. Praha: Academia, 1971. 360 p.

ПІСЛЯМОВА

Лексикографія в Інституті української мови НАН України розвинула і поглибила теоретичні й практичні здобутки усього попереднього періоду розвитку словникової справи в Україні, а сьогодні стала основою інтегральних лінгвістичних досліджень. Створюючи нові словники української мови, а також напрацьовуючи теоретичне підґрунтя для їх укладання, українська академічна лексикографія засвідчує відданість традиції і водночас готовність відповісти на потреби, які висуває перед нею суспільне життя. Особливе місце в лексикографії належить академічним тлумачним словникам як таким, що найбільш повно і всебічно відображають лексичне багатство мови в певний період її розвитку. На початку 90-х років минулого століття основним найповнішим джерелом тлумачення слів, зразком лексикографічного моделювання національного загального лексикону постав *Словник української мови* в 11 томах (1970–1980), який і тепер – через понад чотири десятиліття від часу виходу останнього тому – за своїм обсягом і реєстром, рівнем опрацювання лексико-фразеологічної скарбниці української мови залишається неперевершеним досягненням українського словникарства. Він і досі є підґрунтям для створення нових лексикографічних праць: у ньому випрацювано теоретичні та практичні принципи параметризації словникового складу української мови. Академічну тлумачну лексикографію в Інституті української мови НАН України було продовжено створенням низки словників. На базі одинадцятитомника з урахуванням системоцентричного словникового опису створено однотомний *Словник української мови* за редакцією В. В. Жайворонка (2012, друге видання – 2016 р.). 2017 р. опубліковано дві книги *Словника української мови: Додатковий том*, у якому представлено 35 тисяч нових та актуалізованих слів і значень, що не були зареєстровані 11-томним «Словником української мови».

Академічні лексикографи докладають максимум зусиль для розвитку сучасної тлумачної лексикографії. Головне завдання сучасних мовознавців полягає у створенні новітніх інтегральних словників, що спираються на узагальнені теоретичні напрацювання системного опису лексики та фразеології української мови. Серед новітніх принципів лексикографічного моделювання, які виробляють словникарі Інституту української мови НАН України, – «зведення». Цей підхід дозволяє інтегрувати в одному джерелі реєстри багатьох словників із збереженням інформації за низкою визначальних параметрів. Перший зведений словник в українській академічній лексикографії – *Український лексикон кінця XVII – початку XXI ст.: словник-індекс* у 3 томах (2017, керівник колективу укладачів – З. Г. Козирєва, голова редколегії – П. Ю. Гриценко), в якому зібрано лексику останніх понад двох століть історії нової української літературної мови. Сукупний реєстр цього лексикографічного джерела налічує близько 300 тисяч слів, що репрезентують словник української мови з широким спектром тематичних груп. Джерельну базу словника склали 18 авторитетних лексикографічних праць різного типу (тлумачних, перекладних, орфографічних), частина з них на сьогодні є важкодоступними для широкого кола читачів. Опрацьовано словники, які відображають історію розвитку українського лексикону впродовж понад двох століть і є важливими для системного аналізу закономірностей розвитку мови й суспільства. За матеріалами опрацьованих словників можна простежити, які зміни відбулися в активному й пасивному шарах мови, як розвивалося її лексичне ядро. Тут зафіксовано фонетичні, граматичні, семантичні й орфографічні зміни, що відбулися впродовж XVIII – XXI ст. Отже, сформовано давно очікувану основу для верифікації лексико-семантичних новотворів, актуалізованих слів, дослідження лексичного ядра мови, співвідношення активної та пасивної лексики тощо. Створивши *Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс*, академічні лексикографи заклали надійне підґрунтя для перспективних інтегральних досліджень розвитку мови і суспільства та

укладання повномасштабного ідеографічного словника української мови, загалом українських словників і лексикографічних систем нового покоління.

Системне вивчення лексичного складу сучасної української мови забезпечує тісне поєднання основних галузей академічної лексикографії, серед яких вагоме місце належить авторській лексикографії, або словникам мови окремих творчих особистостей, ідіолектів та ідіостилів. Художня мова потребує закріплення в авторському словнику як надійному інструменті дослідження ідіостилю та художнього світу письменника і, ширше, творчої мовної особистості загалом (перекладача, журналіста, науковця, громадського діяча). Лексикографи відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України розглядають створений ними *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* (оприлюднений на сьогодні як електронне видання на сайті Інституту української мови НАН України: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view?usp=sharing) як можливість через прийоми і засоби вербалізації індивідуального світомоделювання митця пізнати феномен мовної особистості. Оскільки головним об’єктом опису в авторському словнику є слововживання конкретної творчої мовної особистості, інтерпретація відібраного мовного матеріалу, який може містити також критично осмислені слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні, застарілі, історичні), враховує, передусім, чинник естетичного навантаження слова, його переосмислення і перетворення для реалізації певного задуму автора. Тобто, об’єктом лексикографічного моделювання стає слово в дії, у певній текстовій функції, слово, словосполучення, вислів як знаки авторського мовомислення, як образи певних реалій, подій, ситуацій, тем у мовосвіті носія мови-творчої особистості. Завдання укладачів зведеного словника мови творчих особистостей – відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують ідіолект конкретного митця, а й можуть бути оцінені як його

перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови. При цьому особлива увага зосереджена на семантико-стилістичній характеристиці кожної реєстрової одиниці, описі відтінків, що з'являються при слововживанні, образному вживанні слів, семантичних трансформаціях, що виявляють сутність художньої майстерності автора. Адже майстер слова є одночасно і носієм загальнонародної мови, і її творцем, а його мова являє собою творчо опрацьований варіант національної мови, тобто, мова письменника – це його конкретна мовна діяльність в рамках системи загальнонародної мови. Мета створення *Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* – дослідження ресурсів лексичної та фразеологічної систем сучасної української літературної мови, досі не зафіксованих у словниках тлумачного типу, здійснення їх лексикографічного моделювання в контексті розпрацювання принципів розвитку української авторської лексикографії і створення комплексних лінгвістично-енциклопедичних словників. Національний мовний корпус поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів другої половини XX – початку XXI ст. – О. Гончара, Є. Сверстюка, Григора Тютюнника, І. Дзюби, М. Лукаша, О. Забужко, Ю. Андруховича. Вокабуляр цих майстрів слова вносить новий живильний струмінь у розбудову сучасної мовної системи. Новітній словник, у якому зібрані зразки мовотворчості провідних українських письменників, публіцистів і перекладачів, уклали лексикографи Інституту української мови НАН України З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун. Нова лексикографічна праця, наповнена не засвідченими українськими словниками індивідуально-авторськими і загальномовними новотворами, є важливим джерелом фіксації лексико-фразеологічного складу української літературної мови, забезпечує належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української

літературної мови. А головне – слугує надійним підґрунтям для укладання новітнього модерного лексикографічного джерела лексичної і фразеологічної основи української мови початку XXI ст. – тлумачного *Словника активного типу сучасної української мови,* над створенням якого зараз працюють співробітники відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* продовжує й утверджує традиції вітчизняної тлумачної лексикографії й водночас є модерним, інноваційним словником, у якому відтворені не тільки неолексикони окремих письменників, а й увиразнено концептуальні домінанти українського світосприймання другої половини XX – початку XXI століття. Сформований реєстр лексики адекватно відображає українське світобачення та мовотворення тоталітарного й посттоталітарного періодів в історії України. Наявність нової інноваційної зони енциклопедичної довідки визначає його як новий тип словника – лінгвістично-енциклопедичний. Новий *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* – вагома сходинка в розбудові сучасної макропарадигми знань про світ і мови, взаємодію культур, національні й загальнолюдські культурні цінності. Він засвідчує потужний поступ українства до високих вершин національного розвитку в умовах полікультурного простору, увиразнює особливу роль письменників-мовотворців у формуванні глибокого внутрішнього світу мовців, осмисленні гармонії довкілля, прагненні людей до творчої праці. Заповнюючи лакуни, утворені після оприлюднення СУМ, *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* являє собою вагомий внесок до здобутків українського академічного словникарства, основу перспективного розвитку тлумачного лексикографування художніх звершень українських письменників. Тому актуальним видається поповнення попередньої лексикографічної праці співробітників відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики – зведеного словника-

індексу *Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.* у 3-х книгах (Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017) систематизованим реєстром авторського словника, а також підготовку доповненої електронної версії цього джерела.

Працюючи над створенням *Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття*, українські лексикографи чітко усвідомлювали, що важливим завданням сучасної академічної лексикографії є формування методології інтегрального лексикографічного відтворення нових художньо-образних надбань українських письменників та вироблення наукових засад моделювання національної системи образних засобів мови. Так окреслився пріоритетний напрямок сучасної лінгвоукраїністики – від тлумачного словника – до загальномовного ідеографічного. Увага сучасного словникарства зосереджена на розробленні методологічних засад створення інтегральних тлумачних словників з відтворенням повної парадигми структурно-функціональних особливостей лексики, корисних для потреб комунікації. Створення новітньої методології лексикографічного моделювання мовної та концептуальної картин світу письменників, напрацювання модерних засобів систематизування реєстрових одиниць тлумачного словника під спільними концептуальними домінантами, що забезпечує моделювання основних блоків інформації, – це вагоме підґрунтя для перспективного укладання загальномовного ідеографічного словника з адекватним відображенням констант української культури та динаміки розвитку українського суспільства. Методологічним взірцем комплексного аналізу мовних одиниць слугує ідеографічний словник нової лексики *Активні ресурси сучасної української номінації,* укладений науковцями під керівництвом Є. А. Карпіловської. Перспективи академічної лексикографії пов’язані із стабільно активним опрацюванням як історичних класичних, так і новітніх джерел української літературної творчості для створення різножанрових довідкових лексикографічних моделей літературної практики, а також із відстеженням актуальних процесів кодифікації українського лексикону. Отже,

Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття з новими інформаційними зонами та різнотипною інформацією в межах словникової статті, а також реєстри інших укладених і опублікованих словників вкупі з поповнюваною картотекою опрацьованих текстів різних сфер уживання та функціонування української літературної мови лексикографи розглядають як основу ідеографічної класифікації лексики та необхідне підґрунтя для укладання багатотомного академічного словника лексичної основи української мови початку XXI ст. – тлумачного *Словника активного типу сучасної української мови.* Новітній тлумачний *Словник активного типу сучасної української мови* постає синтезованим мовосвітом провідних українських письменників, науковців, культурних і громадських діячів, а також, употужнений блоком перекладних творів відомих зарубіжних письменників, публіцистів і громадських діячів, репрезентантом лексико-фразеологічних та художньо-образних здобутків сучасних українських перекладачів. Відтворюючи активний лексикон сучасного українця і забезпечуючи потреби сучасного активного мовця, новітня джерельна база словника інтегрує знання про особливості світосприймання та мовомислення українців, а також комплексно відтворює розвиток різних наукових галузей – фізики, хімії, математики, біології, медицини, філології, літературознавства тощо.

Практична робота колективу лексикографів поєднана з металексикографічним опрацюванням тлумачних словників, що репрезентувала монографія *Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус*. Органічно поєднуючи теоретичне і практичне словникарство, українська академічна лексикографія очолює нині потужний напрям інтегральних досліджень. На основі теоретичних і методологічних узагальнень пропонованої читачеві монографії було створено нову в українському мовознавстві лексикографічну працю – згадану вище електронну версію тлумачного *Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття.* Мета виконаної лексикографами Інституту української мови

НАН України праці – дослідження лексико-фразеологічної системи української мови з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології і фразеології, лексикографії та фразеографії, здійснення її опису у форматі колективної монографії й утілення у формі зведеного словника мови письменників, перекладачів, публіцистів XX – XXI ст. Це уможливило якнайповніше відтворення сучасного стану лексики та фразеології, виявлення шляхів оновлення лексикону та фраземікону на нинішньому етапі розвитку української мови. Виконане двовекторне дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії. Завдання дослідники мови творчої особистості вбачали в необхідності відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують ідіолект митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови. При цьому особлива увага була зосереджена на семантико-стилістичній характеристиці кожної реєстрової одиниці, описі відтінків, що з'являються при слововживанні, образному вживанні слів, семантичних трансформаціях, що виявляють сутність художньої майстерності автора. Вивчення мовосвіту творчої мовної особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові, а також нереалізований змістовий, естетичний, експресивний потенціал її засобів. Адже майстер слова є одночасно і носієм загальнонародної мови, і її творцем, а його мова являє собою творчо опрацьований варіант національної мови. Тобто, мову письменника лексикографи розуміють як його конкретну мовну діяльність в рамках системи загальнонародної мови. Наголосимо на тому, що і монографію *Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус,* і укладений на її теоретичних засадах *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* лексикографи відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики розглядають як

необхідне підґрунтя для укладання словника лексичної основи української мови початку XXI ст.

Результати теорії і практики укладання нових словників лексикографи оприлюднюють також у науковому збірнику: від 2004 року було відновлено випуски спеціалізованого академічного видання – щорічника *Лексикографічний бюлетень*, який знову побачив світ після тривалої перерви (дев'ять випусків друкувалися упродовж 1951–1963 років в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні). Друковані на сторінках цього видання праці лексикографів слугують теоретичним і практичним підґрунтям для подальшого розвитку лексикології, лексикографії, фразеології і фразеографії української мови.

Життя відкриває перед українською академічною лексикографією нові обрії й окреслює найважливіші завдання для сучасних лексикографів. Укладачі створюють *Словник активного типу сучасної української мови*, спираючись на потужну теоретичну базу, напрацьовану попередниками і створювану безпосередньо у процесі роботи над словником. У перспективі укладений *Словник активного типу сучасної української мови*, употужнений у процесі роботи над ним напрацьованою теоретичною базою, стане підґрунтям для новітнього академічного міждисциплінарного видання з теорії різних галузей знань (лексикології, лексикографії, ідеографії, фразеології, лінгвокультурології тощо), надійним підґрунтям для створення серії новітніх модерних словників XXI ст. Теоретичне осмислення авторської мовотворчості закладає основи для подання її найважливіших здобутків у загальномовних тлумачних словниках, а такі авторські словники, як *Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття* стають надійною джерельною базою для їх створення, для з'ясування співвідношення колективної мовної практики українського суспільства (узусу) з індивідуальною мовною практикою творчих особистостей, майстрів слова на сучасному етапі розвитку української мови.

З. Г. Козирєва

Наукове видання

Зінаїда Георгіївна КОЗИРЄВА
Лариса Вікторівна МОВЧУН
Ірина Анатоліївна САМОЙЛОВА
Наталія Володимирівна СНІЖКО
Оксана Миколаївна ТИЩЕНКО
Тетяна Василівна ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО
Лілія Іванівна ДІДУН

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ МОВОТВОРЧОСТІ: ІДІОЛЕКТ І УЗУС

МОНОГРАФІЯ

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

Відповідальний редактор З. Г. КОЗИРЄВА
Підготували електронне видання І. А. САМОЙЛОВА і Ю. О. ЦИГВІНЦЕВА

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна
e-mail: slovsprava@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА РАДА СЕРІЇ
«СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»:

Гриценко Павло Юхимович (голова)

Горголюк Ніна Георгіївна

Бибик Світлана Павлівна

Городенська Катерина Григорівна

Єрмоленко Світлана Яківна

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

Соколова Світлана Олегівна

Шульгач Віктор Петрович

Казимирова Ірина Андріївна

Коца Руслана Олександрівна

Петрова Оксана Іванівна (секретар)

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

1. *Кобиринка Г. С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н. О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н. Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т. М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К. Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г. М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст. – К., 2011.
9. *Габай А. Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тименко Л. О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н. О.* Інтонація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р. О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Іщенко О. С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибик С. П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н. Ф.* Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л. П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.

19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: *Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романю*к; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.

20. *Халіновська Л. А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. — К. : КММ, 2017.

21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. – К., 2017.

22. *Сюта Г. М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. – К., 2017.

23. *Краєвська Г. П.* Народно-виробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2018.

24. *Коць Т. А.* Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.

25. *Мялковська Л. М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. – К., 2019.

26. *Данилевська О. М.* Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. – К., 2019.

27. *Сахарова О. В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. – К., 2019.

28. *Архангельська А.* Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. – К., 2019.

29. *Гороф'янюк І. В. Ботанічна* лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. – Вінниця, 2020.

30. *Мовчун Л. В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. – К., 2020.

31. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX століття). – Харків, 2020.

32. *Семеренко Г. В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. – К., Запоріжжя, 2020.

33. *Соколова С. О.* Аспектуальні категорії українського дієслова. Монографія. Київ: «Книга-плюс», 2021. 224 с.

34. *Городенська К. Г.* Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2022. 208 с.

35. Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; техн. ред. Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української

мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання] https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsboD9y0F/view?usp=sharing

36. Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія [автори: *С.О.Соколова, М. О. Гонтар, О. М. Данилевська, Г. М. Залізняк, Л. Т. Масенко, О. Г. Руда, В. М.Труб, І. М. Цар*; відп. редактор С. О. Соколова]. Київ, 2023. [Електронне видання]. https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing

37. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія; [Автори: *З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун;* відповід. ред. З. Г. Козирєва; підгот. електр. вид. І. А. Самойлова і Ю. О. Цигвінцева]. — Інститут української мови НАН України. — Київ, 2023. — 487 с. (23,4 а.а.) [Електронне видання].

38. *Казимирова І. А., Туровська Л. В., Яценко Н. О.* Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. І.А. Казимирова. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 289 с.

39. Лінгвософія українських текстів XXI століття: колективна монографія [Автори: *С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сюта*]. Київ, 2023. 516 с. (електронне видання)

40. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф.* Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська: підготувала електронний оригінал-макет Ю.О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання].

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК 7956 від 11.10.2023